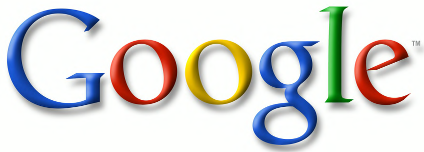
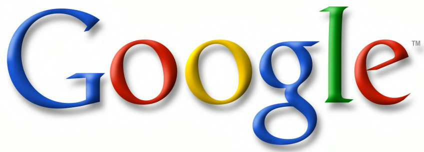
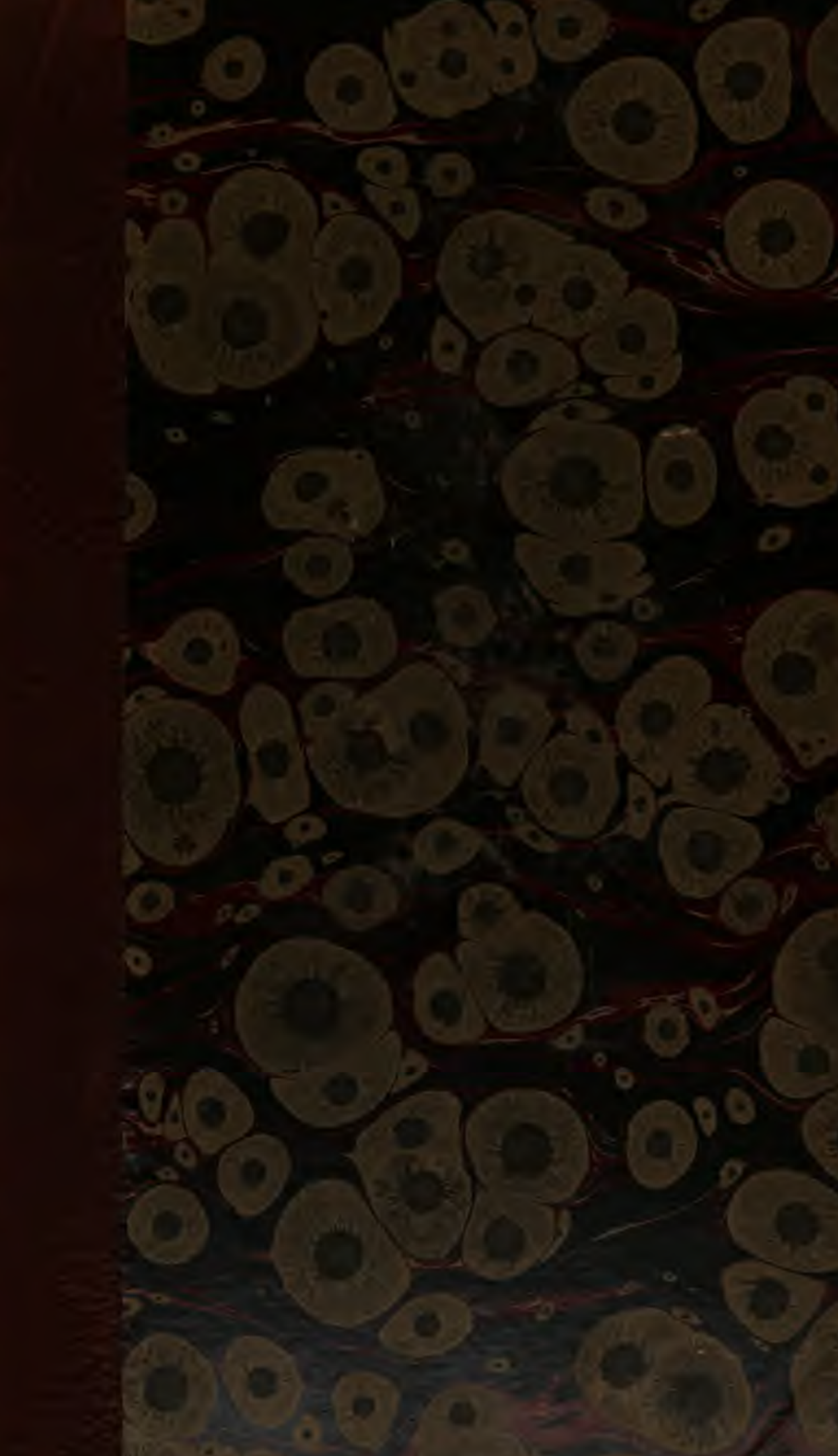
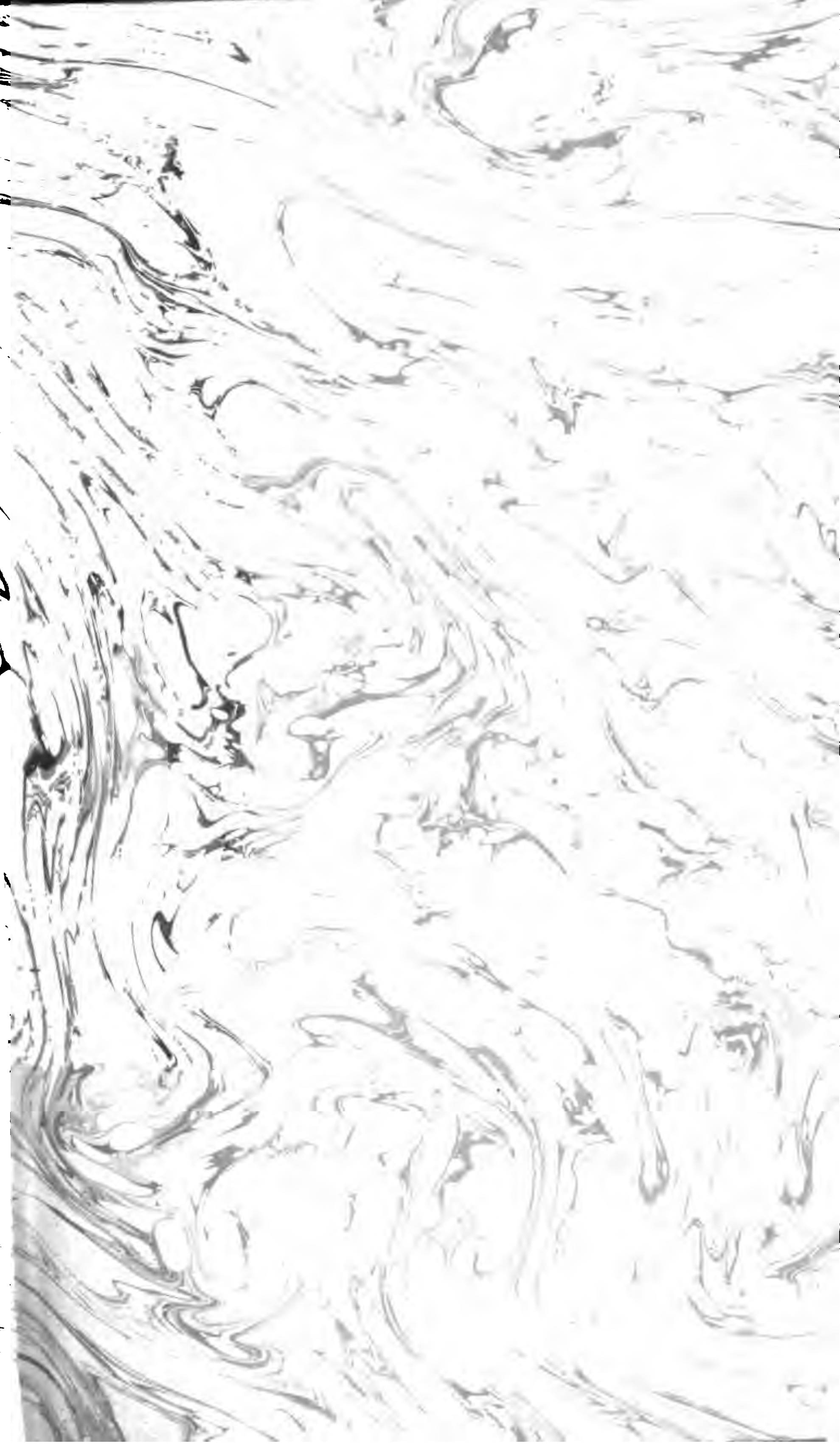

Google

BIJDRAGEN

TOT DE

GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE,

INZONDERHEID VAN DE

PROVINCIE GRONINGEN,

ONDER REDACTIE VAN

Dr. G. ACKER STRATINGH, Mr. H. O. FEITH EN Mr. W. B. S. BOELES.

DERDE DEEL.

GRONINGEN,
J. B. WOLTERS.
1866.

GEDRUKT BIJ J. VAN DER WOUDE.

INHOUD VAN HET DERDE DEEL.

Bladz.

GRONINGEN EN DE OMMELANDEN,

TIJDENS HET

STADHOUDERSCHAP

VAN

FRANCISCO VERDUGO;

Volgens de berigten van den stads-secretaris Joh. Julsing, uit de jaren 1589—1594.

Op het archief te Groningen (*Reg.*, *Eerste Verv.* bl. 425) berust, gelijk ik reeds met een enkel woord, op bladz. 98, dl. I. van dit tijdschrift heb gemeld, een handschrift, ongeveer 80 blz. in folio groot, houdende geschiedkundige aanteekeningen uit de jaren 1589 tot 1594. Zigtbaar is het van dag tot dag geschreven, en wel voor 't meerendeel in het Latijn en Platduitsch; het laatste gedeelte, handelende over het beleg van Groningen in 1594, is geheel in het Spaansch gesteld. Tot enkele uitdrukkingen en de meeste persoonsnamen, in het bijzonder van dien van Verdugo, is het Joodsch-Hebreeuwsch alphabet gebezigd, terwijl de schrijver zich nu en dan ook nog van de Grieksche, Fransche en Hoogduitsche talen heeft bediend.

Gaf deze omstandigheid veeltijds eene groote moeijelijkheid om den zin van het geschrevene te vatten, en den tekst te ontcijferen, te meer, daar sommige zinnen uit al die verschillende talen te zamen waren gesteld — deze moeijelijkheid werd nog aanzienlijk vermeerderd door het slordige schrift en het menigvuldig gemis van scheid- en sluitteekens.

Door een aanhoudend geduld en niet zonder hulp van anderen is het mij evenwel gelukt een naauwkeurig afschrift van hetzelve te vervaardigen. Wegens die mengeling van talen was het, zooals het daar ligt, tot de uitgave geheel ongeschikt. Bovendien kon ook een groot gedeelte van den inhoud, als van geen geschiedkundig belang, mijns inziens veilig achterwege blijven. Daarom ben ik te rade geworden, om — met weglating van de telkens vermelde, dikwerf leugenachtige, geruchten, die betrekkelijk den oorlog tusschen Hendrik IV en de Ligue te Groningen werden uitgestrooid, en van de uitvoerige godvruchtige beschouwingen en gebeden, waartoe de schrijver in de gebeurtenissen aanleiding vond — het zuiver geschiedkundige er uit te ziften en dit, uitgezonderd alleen wat in de toenmalige moedertaal geschreven was [1]), te vertalen, voor zoo ver mijne kennis reikte. Het Spaansche gedeelte is namelijk door mijn vader in onze taal overgebragt.

De onderwerpelijke aanteekeningen betreffen een gewigtig tijdperk van onze provinciale geschiedenis — de noodlottige jaren, in welke Groningen de Spaansche zijde hield. Ieder, die in de geschiedenis van dien tijd eenigzins te huis is, zal deze berigten niet van belang ontbloot achten. Uit hetgeen de schrijver heeft opgeteekend spreekt immers in 't algemeen de namelooze en steeds klimmende ellende, door Rennenberg's verraad veroorzaakt, zoo duidelijk, dat misschien geene pen een meer juisten indruk van den toenmaligen volkstoestand heeft kunnen geven, dan dien, welke in de medegedeelde feiten zoo ongekunsteld is neergelegd.

Groningen zag zich in de verwachting van Spanje bedrogen; een krachtige bijstand tot handhaving van zijn standpunt, telkens beloofd, bleef altoos achterwege. Wat zou Spanje's stadhouder Verdugo, steeds door zijne vijanden bestookt, bij gemis van geld en een genoegzaam aantal soldaten? Dat men met onzen schrijver hem niet te hard valle, wanneer zijn volk aan het plunderen en stroopen ging, en hij aanhoudend geldelijke ondersteuning vroeg of den ingezetenen schatting afdwong! Hij was toch niet de onmiddellijke oorzaak van een rampvollen toestand, die op den duur wel onhoudbaar moest worden. Allengs werd men immers volkomen overtuigd, dat van Spanje geene hulp of verbetering te wachten

---

[1]) Zoo dikwijls een en dezelfde zin uit meer dan eene taal gevormd was, heb ik het Platduitsch alleen woordelijk teruggegeven, gelijk de lezer beneden nu en dan zal kunnen opmerken.

was. Hierdoor nam het aantal van hen, die aanvankelijk met Phebens (zie dl. II, blz. 249) het *ferendum et sperandum* tot gedragslijn stelden, bij den dag toe, tot dat hun wensch eindelijk den volksgeest uitdrukte, voor welken de weinige overgeblevene pilaren van het Spaansche gezag te Groningen moesten vallen, en waardoor de lang gekoesterde hoop, de afschudding der onverdragelijke overheersching, in vervulling trad.

De kennis van den volkstoestand in de onmiddellijk aan de reductie voorafgaande jaren is mitsdien een voor den geschiedschrijver belangrijk onderwerp, — een onderwerp tevens, dat nog weinig uit goede bronnen in bijzonderheden is toegelicht. Dit bewoog den heer Feith tot de mededeeling van brieven en andere stukken uit de jaren 1580—1594; mij gaf het aanleiding tot de bewerking van het onderwerpelijk handschrift.

Ter beoordeeling van de waarde der bronnen is het dus tevens van groot belang den schrijver te kennen. Ofschoon deze zich nu nergens in dit handschrift noemt, vond ik toch voldoende aanwijzingen, die buiten eenigen twijfel stellen, dat Johannes Julsing, secretaris der stad Groningen, de eigenhandige steller is geweest.

Ten eerste komt de hand volkomen overeen met die, waarmede een op het Groninger archief aanwezig en gewis door den secretaris geschreven origineel ordelboek van Burgemeesteren en Raad, over de jaren 1576—1604, is geschreven. Wijders blijkt telkens, dat de schrijver de wetenschap, van hetgeen hij schreef, verkreeg door zijne tegenwoordigheid bij de raadsvergaderingen en de inzage der stukken; terwijl de door hem medegedeelde bijzonderheid, dat wegens dringenden spoed geene minuten gehouden waren van twee brieven, door de stadsregering op den 24 Aug. 1591 aan hare gezanten te Brussel gezonden, alleen aan den secretaris bekend kon zijn. Hij noemt Burgemeesters en Raad ook meermalen „mijne Heeren.” Om maar meer aanwijzingen van dien aard voorbij te gaan, wijs ik nog op het berigt, dat zijne vrouw den 25 Julij 1591, met hunne beide zoontjes, Bernard en Nicolaas, naar Emden vertrokken was, en dat zijne schoonmoeder Anna van Coeverden den 28 Mei 1593 is overleden.

Vergelijkt men hiermede hetgeen in het *Programma funebre* van Bernard Julsing, die den 1 Jan. 1647 als burgemeester van Groningen overleed, staat te lezen, dan wordt alle twijfel

opgeheven. Hieruit blijkt namelijk dat Bernard, den 7 Dec. 1583 geboren, een zoon (en dus in 1591 een zoontje) was van Johannes Julsing en Geertruida van Coeverden; dat zijne ouders hem naar de Latijnsche school te Emden hadden gezonden, ten einde hij zich daar vrijer zou kunnen ontwikkelen, dan in zijne geboortestad, die destijds nog aan de Spaansche zijde was; dat zijn vader in vele vreemde, met name in de Latijnsche, Grieksche en Hebreeuwsche, talen zeer ervaren en gedurende 36 jaren secretaris van de stad was geweest, of, gelijk er woordelijk staat: Patre viro consultis. D. Johanne Julsing, per annos XXXVI continuos secretario hujus Reip. meritissimo, linguarum exoticarum, inprimisque eruditarum Latinae, Graecae et Hebraicae callentissimo, matre Gertruda van Coeverden [1]).

Geen ander dan Johannes Julsing kan dus de schrijver zijn. Hij was, gelijk zijn geschrift en het programma uitwijzen, een ijverig staats- of hervormingsgezinde. Uit vrees voor de bovendrijvende partij, van welke het behoud zijner betrekking voor hem afhing, moest hij, gelijk uit zijne eigene woorden een en andermaal zal blijken, zeer voorzigtig en behoedzaam zijn. De reden, waarom hij dit, nimmer voor de pers bestemd, geschrift voor een oningewijde zoo duister mogelijk maakte, ligt alzoo voor de hand. Voor de juistheid der door hem geboekte feiten bezitten wij een waarborg in de omstandigheid, dat hij een tijdgenoot, ja veeltijds een ooggetuige was. Immers overleed Julsing, gelijk mij van elders zeker bleek, eerst den 16 Julij 1604. Dat hij een braaf en regtschapen man is geweest, die het met zijne toen ongelukkige woonplaats en het zwaar geteisterd vaderland wel meende, getuigt bijna elke bladzijde in de talrijke vrome wenschen en gebeden, die zijne geschiedkundige berigten afwisselen.

Schreef Julsing van het standpunt der Hervormingsgezinden, de nazaat — wil hij de gebeurtenissen van een onzijdig standpunt en alzoo in het ware licht beschouwen, — hoort ook gaarne de voorstelling der wederpartij. Daarom was het mij, bij de behandeling van deze aanteekeningen, een waar genoegen, eene andere, meer uitgebreide, ook voor de geschie-

---

[1]) Anna van Coeverden, bovengenoemd, is gehuwd geweest met Lubbert van Coeverden; van daar droeg Geertruida van Coeverden, de vrouw van onzen schrijver, denzelfden geslachtsnaam, als hare moeder. Zie *Regist. Gron. Archief*, 1e *Verv.* 1576, no. 76.

denis der naburige gewesten, hoogst belangrijke bron voor hetzelfde tijdperk onder mijn bereik te erlangen; de gedenkschriften namelijk van Verdugo's stadhouderschap, geschreven door hem zelven, door den man, die in de volgende bladzijden zoowel, als door van Reijd en anderen, niet gunstig wordt geschilderd.

Ik bedoel: *I commentarj di Francesco Verdugo, delle cose successe in Frisia nel tempo ch'egli fu governatore e capitan generale in quella provincia, non mai prima messi in luce, e tradotti dalla lingua Spagnuola nella Italiana, con la vita del medesimo Verdugo. Dedicata da Girolamo Frachetta Al Signor D. Giovan Alfonso Pimentello d'Herrera, Vicario e capitan generale del Regno di Napoli, &. &. &. Napoli, l'anno MDCV.* 8°.

Ik vlei mij eerlang aan de beoefenaars der vaderlandsche geschiedenis eene dienst te doen, door zoo mogelijk te zorgen, dat de inhoud van dit hier te lande immer vruchteloos gezochte werk nader bekend worde.

Met dit weinige vertrouw ik de volgende berigten van Julsing voldoende bij onze lezers te hebben ingeleid.

Den 16 Dec. 1589. Ik heb aan Arnoldus, Prior der predikheeren, (op last der Heeren) de akte zijner aanstelling [1]) met het placet van Zijne Koninklijke Majesteit teruggegeven, en bovendien drie brieven, door verschillende personen aan hem geschreven.

Den 19 Dec. 1589. Arnoldus Nijlen heeft zijne aanstelling, afgegeven door Octavius, bisschop van Calato, apostolischen Nuntius, met het placet des konings, in de sacristij van de St. Maartenskerk, overgelegd aan de voornaamste prelaten en andere geestelijken, die van het land herwaarts opgeroepen waren. Na van de overgelegde aanstelling kennis genomen te hebben, begaven vele geestelijken zich naar de raadsvergadering, waar de Luitenant en Hoofdmannen tevens op uitnoodiging verschenen zijn.

Den 20 Dec. 1589. Graaf Frederik van den Bergh heeft, door zijne hiertoe uitgevaardigde plakkaten, belet, dat men brood, bier en andere levensmiddelen te

---

[1]) Tot bisschop van Groningen namelijk. Vgl. over Arnoldus Nylen de *Oudh. en Gest. van Gron.* Leid. 1724, blz. 85.

Zoutkamp zou invoeren. Deze omstandigheid aangrijpende, heeft graaf Willem van Nassau zijne licenten ingetrokken, bij welke aan de boeren vergunning verleend was om gerst, haver, boter, kaas en alle andere landbouwvoortbrengselen naar Groningen te vervoeren en te verkoopen; aan de visschers heeft hij verboden verder op het Reitdiep te visschen, tevens om eenige visch hoegenaamd te Groningen ter markt te brengen; insgelijks aan de schippers om hout, turf en andere brandstoffen met hunne schepen te Groningen aan te voeren, waarvan niet weinig ongerief wordt te gemoet gezien. Deze maatregel is aan den stadhouder overgebriefd, tegelijk met de aanvrage om een redmiddel in dezen, ten einde niet binnen kort alles te gronde moge gaan en in verval geraken; met verzoek om antwoord ten slotte, bij schrijven, gedagteekend den 20 Decemb. 1589.

Den 22 Dec. 1589. Alle leden der gezworen meente zijn vergaderd geweest om over de aanstelling van Arnoldus Nijlen, Prior der predikheeren, te beraadslagen. De behandeling is verdaagd tot 12 uur, zonder dat er toen iets bepaalds is besloten. De Prior Arnoldus is als vicaris-generaal toegelaten onder protest, waarvan de beteekening is toevertrouwd en opgedragen aan den Syndicus Wilhelmus Hammonius.

Den 8 Jan. 1590. De grijze luitenant Gouda, die eenige malen zeer ontstuimig van den Raad zijne verschenen jaarwedde opgevorderd heeft, niet in loopende maar in grove munt, naar den koers namelijk van den tijd, waarin hij het Syndicaat [1]) verkreeg, heeft nu

[1]) Dr. Johan de Gouda, Syndicus der stad Groningen, is bij commissiebrief van 18 Sept. 1586, door Philips II tot Luitenant en eersten Hoofdman benoemd. De tractementen der Hoofdmannen zijn geregeld bij eene Stadsresolutie van 1542, te vinden in een Hs. getiteld: *Sententien en dicta, Extracten uit het Ordonnantie- en Ordelboek, enz., van Burgerm. en Raad*, op het Gron. archief (Hss. in 4°, no. 77) aldus luidende:

Anno — 42 maendach nae den sondach Invocauit zijn Borgmrn ende Raedt, Swoorne Meente, Boumeesteren, Oldermans ende Hovelingen van de Gilden overeengekomen ende verdragen, dat de veer Hooftmannen jaerlijx elck van de stadt tho gasie sullen hebben veertich embder gulden, de tho betalen, als de Raede haer verdienst ende gasie betaelt wert, ende wanneer de Raedt de Hooftluiden bij sich begeert tho hebben, sullen sie

van al de, hierom bepaaldelijk bijeen geroepen gezworenen geëischt, dat hem niet slechts in zwaar geld betaling geschieden, maar ook wilde hij, dat hem voor de vertraging en het uitstel van betaling zeven ten honderd uitgekeerd zou worden. Ziedaar 's mans ondragelijke onbeschaamdheid! Hij verzocht de voldoening niet, maar gebood haar in zekeren zin, en stootte eenige woorden uit, zoo al niet van een razende, ten minste niet van een in alle opzigten wijs mensch, ja van iemand die menschelijk verstand en oordeel verloren heeft; namelijk, tot zulke hooge waardigheden gekomen te zijn, dat hij teregt allen beneden zich achtte, en dat zij niet zoodanigen waren; welke hij bijzonder waardig achtte om met hem een onderhoud te hebben en in overleg te treden; dat zij met de, aan fijnere beschaving vreemde, westfaalsche boeren handelen konden.

Den 18 Jan. 1590. Alle gezworenen hebben besloten aan den Jezuit Henricus Simmerius twee straten ter bewoning afgestaan, namelijk de St. Jans- en Popkenstraat. Eenigen, die het Jezuitenvolk voorthelpen, hebben beloofd, dat alles zonder eenige schade of kosten voor de stad of burgerij tot stand zou komen. Te verwonderen is het van waar zulke groote schatten te verwachten zijn, met welke zij niet alleen alle gebouwen in deze straten vertrouwen te kunnen betalen, maar ook alle vertrekken ter hunner plaats, drie voor elk hunner (twaalf in getal), passend ingerigt te bouwen en met allerhande huisraad te voorzien [1]).

---

komen, ende helpen, dat beste raede voor de stadt, als andere borgheren."

Eene halve eeuw later, is „30 Dec. 1589, derselver gagie van 40 Embder gebragt op 100 daalder, als de Borgemeesters."

[1]) De hier volgende berigten over de onderhandelingen met de Jezuiten, die, met de in 1588 van Philips erlangde vergunning, te Groningen een Seminarium wilden vestigen, verspreiden meer licht over dit nog nimmer geheel opgehelderd onderwerp. De schrijver geeft, mijns inziens, in de meest duidelijke bewoordingen (zie ook beneden, op den 15 Dec. 1590) te kennen, dat van het bewuste Seminarium nimmer iets gekomen is. Dit beneemt evenwel niets aan de waarheid, dat reeds sedert 1590 tot aan de Reductie zich enkele Jezuiten te Groningen hebben opgehouden, welke gehuisvest zijn geweest in de Popkenstraat. Men vgl. vooral

Den 15 Jan. 1590. Het besluit van de gezwoorne meente is door eene commissie uit den Raad aan den Jezuit Henricus Simmerius beteekend, welke de aangewezen plaats voor zijne ambtgenooten al te beperkt achtte; hij verlangde eenige gebouwen, ja de geheele straten, ook, dat de St. Walburgskerk hem bovendien afgestaan zou worden.

Foei, welk eene verregaande onbeschaamdheid! Het aanbod, onzerzijds zeer vrijgevig geacht, is door den Jezuit bij den eersten opslag verworpen, oordeelende dat het zou beter zijn het voornemen te laten varen, dan dat de aangevangen zaak ter halver wege bleef steken en niet tot een gewenscht einde gebragt werd. Onverrigter zake schijnt hij (als 's mans inzigt niet verandert) van hier te zullen vertrekken, wat God geve!

Den 17 Jan. 1590. De onderhandeling van den Jezuit is door de gezwoorne meente op de lange baan gehouden. Van alle kanten doen zich meer moeijelijkheden op; den man onverrigter zake te laten gaan is weinig geraden, hem hier te houden is nog veel gevaarlijker, ja zonder bedrog en onregt jegens zoo velen, die uit hunne woonsteden en huizen verjaagd moeten worden, kan het evengemelde niet tot stand komen.

De Jezuit schijnt meer zin te hebben aan de plaats van het Olde Convent, dan aan die, welke hem is aangeboden en hij als te beperkt (immers hebben zij geleerd op vrije voeten te dansen) verworpen heeft. Wat er besloten is, weet ik niet en van elders is het mij ook niet verteld. Des namiddags is men wederom vergaderd. Ik geloof dat „dobbelt gage" een voorwendsel geeft tot vele bijeenkomsten [1].

---

wijlen Mr. Feith, *Over den grond, waarop thans een nieuw Akademiegebouw voor 's Rijks Hoogeschool te Groningen wordt opgerigt.* blz. 7; Westendorp, *Bijzonderheden uit de gesch. d. Hervorming*, enz. blz. 70 en volg.

[1]) In het Hs. getiteld: *Sententien en dicta van B. en R.*, vond ik ook, dat den 3 en 7 Maart 1587 de volgende tractementsverhoogingen hebben plaats gevonden: „De Borgemeesteren van 30 op 100 daald; de Raadsheren van 15 op 50 daald. tot 4 Arentsgld. de daler, telkens voor ieder comparitie *dubbelt loot*; gelijk ook de gesworens." Die tractementen waren vroeger nog geringer, en bestonden oudtijds uitsluitend in de *stukjes lood*, als presentiegeld, welke in betaling gegeven werden voor den wijn, dien de waard in het Wijnhuis tapte. Deze bragt die loodjes den rentmeester weder in rekening.

Den 18 Jan. 1590. De gilden zijn bijeengeroepen over de onderhandeling met den Jezuit. De smeden en bakkers zijn van oordeel, dat de Jezuiten niet toegelaten moeten worden.

Den 4 Febr. 1590. Ik ben bij mijne Heeren verklaagd, omdat ik al te vrijmoedig iets ten nadeele van den Jezuit zou gezegd hebben; wat en door wien, weet ik niet. Dit weet ik slechts, dat Robertus Hammonius, die door velen voor een bedrieger en spion gehouden wordt, eenige dagen geleden, toen de gilden over de zaak van den Jezuit vergaderen zouden, met mij wandelende op de markt, vertelde, dat de burgerij die nieuwigheden in geen geval wilde toelaten; dat het hem ook niet geraden voorkwam, dat zij hier in zoo grooten getale kwamen; ook noemde hij eenige privilegien op (welke ik mij niet meer herinner), die hiermede in lijnregten strijd waren; dat ook de geestelijken hen ten zeerste wederstreefden — hetwelk ik toen slechts toegestemd heb. Of hiervan eene valsche aanklagt tegen mij herkomstig is, weet ik niet.

Ik zie, dat het oordeel en de gezindheid der burgers omtrent deze aangelegenheid zeer uiteenloopen, en dikwijls vrees ik, dat het verschil van gevoelen ons oneenigheden, scheuringen en uitbarstingen zal verwekken, van welke het allermeest een garnizoen te vreezen is. Verdugo wenscht immers niets liever, dan dat er verdeeling kome in de gezindheid der burgers, en hij, op eene dusdanige geschikte aanleiding steunende, het van Zijne Koninklijke Majesteit verkrijge ons met eene bezetting krijgsvolk te bezwaren; waartoe hij niet geraken kan, zoolang de burgers eendragtig, onderling eenig en eensgezind zijn.

Nadat de voorwaarden gelezen waren, welke de Jezuit voorgesteld heeft, zeide het raadslid Rolef Roberts, dat zij op dit zoo hagchelijk tijdstip niet kunnen toegelaten worden; ja door den Raad is beslist en uitgemaakt [1]) om hem onverrigter zake te

[1]) Uit de vergelijking dezer berigten blijkt, dat de gezwoorne meente, de gilden en de Raad afzonderlijk vergaderden en beraadslaagden over het votum door hen in de algemeene vergadering van het corps der stadsregering uit te brengen.

laten gaan; dat immers de geldelijke nood bij ons tot het uiterste is geklommen; dat het krijgsvolk te lande naauwelijks meer onderhouden, noch op den bepaalden tijd de soldij, die van de landlieden bij militaire executie met geweld afgedwongen wordt, betaald kan worden. Ook houd ik hem niet vreemd aan de valsche aanklagte; hoe het zij, ik huiver voor elke verandering en voor nieuwigheden in den staat; reeds voorlang toch bragten veranderingen van de staatsinrigtingen verderf aan.

Voor eenige dagen is Blanckemeijer, een Duitscher, hier met eenige troepen aangekomen; reeds zijn zij naar Aduard vertrokken. Zes vaandelen Spanjaarden, nagenoeg 600 man, zijn naar Appingedam op marsch gegaan.

Den 14 Febr. 1590. Zestig Spaansche soldaten hebben zich bij de Duitsche, onder Blanckemeijer, in Aduard gevoegd.

Den 16 Febr. 1590. Spaansch krijgsvolk heeft zich regtstreeks naar Winsum begeven.

Den 17 Febr. 1590. Arnoldus Nijlen is op de gebruikelijke wijze in het pastoorsambt van St. Maarten bevestigd.

Den 19 Febr. 1590. Door de voerlieden, kloosters en anderen zijn vele paarden bijeengebragt om kanonnen en ander bagaadje, benoodigd tot de verovering van de schansen te vervoeren. Stopen (?) heeft zich overgegeven; het krijgsvolk is met alle bagaadje ongedeerd weggezonden.

Den 7 Maart 1590. Men zegt, dat eenige soldaten door Verdugo naar West-Friesland afgezonden zijn om buit van daar te halen, de huizen in brand te steken en andere vijandelijkheden (haast zou ik zeggen) schandelijke daden (volgens hunne gewoonte) te bedrijven.

Den 9 Maart 1590. De soldaten, onder den hopman Herema staande, zijn den weg naar de Heerepoort ingeslagen, om verder, Drenthe doortrekkende, een vijandelijken inval in Friesland te doen, naar men zegt, werwaarts ook het grootste gedeelte van het Spaansche krijgsvolk gezonden is. Den volgenden dag zijn eenigen naar de hun aangewezen plaats teruggekeerd, zonder eenig meldenswaardig feit volvoerd te hebben, uitgezonderd dat zij de arme boe-

ren in Vries, Y en naburige Drentsche dorpen, op eene verbazingwekkende wijze beroofd hebben.

Den 10 Maart 1590. Graaf Willem van Nassau heeft het vrijgeleide (sauveguarde) opgezegd, niet alleen aan de landbewoners maar ook aan de burgers, zoowel aan geestelijken als wereldlijken; alzoo dat hij na dezen niemand door de voorgewende sauveguarde als gedekt wil aanmerken. De zaak is door beide collegiën met Verdugo besproken. Wat zij ten antwoord gekregen hebben is mij onbekend.

Den 11 Maart 1590. Het Spaansch krijgsvolk, ten getale van ongeveer twee honderd manschappen, terugkeerende van den togt, die naar Friesland ondernomen was, heeft zich regtstreeks naar Winsum begeven, om de stadsmuren heen langs de gracht, na de houten brug bij de Kranepoort overgegaan te zijn.

Den 24 Maart 1590. Op last van Verdugo is den Hopman Herema opgedragen en bevolen om 50 soldaten van zijn vaandel, met het vaandel, naar Delfzijl te zenden en wel zoo spoedig mogelijk. Wij houden het voor zeker, dat eene vertraging niet gevaarlijk zal zijn, maar het is nu en dan zaak, zich ijverig in de weer te toonen. Dit draagt er toe bij om vertrouwen te verwerven en ons ontwijfelbaar te doen gelooven, dat hij ons belang met ijver zoekt te behartigen.

Den 30 Maart 1590. Men zegt dat de Pyraten [1]), die eenige jaren geleden de zeeën zeer onveilig maakten, vele kooplieden en schippers van hunne goederen, ja van al hun vermogen vijandig beroofden, heimelijk met Spaansche soldaten zaamgespannen en elkander beloofd hebben de eene of andere stadspoort, op een afgesproken uur (waarover echter bij velen nog onzekerheid bestaat), met geweld en gewapenderhand te bemagtigen, de burgers, die de wacht hebben, te willen neersabelen, het Spaansch krijgsvolk binnenlaten en ten laatste alle burgers van hunne bezittingen berooven, zooals in sommige steden van Vlaanderen (namelijk te Yperen en Kortrijk) voor eenige weken gebeurd is. Ten einde tijdig voor het algemeen belang te zorgen, heeft de Raad op halsstraf bevolen, dat alle Pyraten voor hem geroepen zouden worden,

---

[1]) Onder *Pyraten* zullen hier zeker *Kapers* te verstaan zijn.

en hen, nadat zij nog laat bijeengeroepen en in den Raad toegelaten waren, aangezegd en opgelegd om buiten de stadsmuren te vertrekken. Men zegt dat een aanzienlijk burger brieven van Pyraten onder de oogen heeft gehad, die met dat doel aan Spaansche soldaten gerigt waren, gelijk verteld wordt op getuigenis van Lancelot, die dit uit den mond van een aanzienlijk burger gehoord zou hebben.

Verdugo is, eenige dagen geleden, met vele paarden door Drenthe naar Koevorden gereisd. Door den Drost bij den doop van diens pas geboren zoon genoodigd, zal hij de doopvader zijn. Men zegt dat het geheele landschap Drenthe of zijne voornaamste adelijken of wel afgevaardigden [van hunnentwege] door den Drost verzocht zijn om den zuigeling ten doop te houden *(ofte tot gevaders)*. Een vrij groot aantal heeft zich dan ook derwaarts begeven.

Den 1 April 1590. Het Spaansche krijgsvolk te Appingedam heeft sommige dorpbewoners, naar men zegt, de opbrengst van levensmiddelen afgevorderd, bij gebreke waarvan zij geheele dorpen aan de verwoesting willen prijs geven „ofte pluesteren." De Syndicus is naar Appingedam gezonden, vergezeld van den secretaris Popco Everhardi. Tegen den avond zijn zij teruggekeerd; wat berigt zij medegebragt hebben weet ik niet, want bij hun verslag was ik niet tegenwoordig.

Den 8 April 1590. De Syndicus is afgezonden naar Verdugo, die in Koevorden zich te goede doet, ten einde hem van den rampzaligen toestand onzer provincie eene schilderij op te hangen; dat dagelijks vele landbewoners namelijk de wijk nemen met al hunne til- en vervoerbare have, en dat er niet de minste hoop meer bestaat om geld tot onderhoud der solten bijeen te brengen, als Verdugo niet bij tijds elders een redmiddel voor den wankelenden staat zoekt.

Den 10 April 1590. Tegen 2 uur na den middag keerde de Syndicus in de stad terug. De Raad is ijlings op zijne komst bijeengeroepen, om te vernemen, welke goede tijding hij van Verdugo medegebragt zou hebben; *mitter tromme ommegeslaghen, dat alle soldaten hem daetlicken wuther stadt begeuen sullen bij Lijves-*

straffe. Mogelijk heeft de Syndicus de bedreigingen uit Verdugo's mond overgebragt.

Er zijn brieven onderschept, door Verdugo aan onderscheidene personen geschreven, gedagteekend „den 15 Martij; in den brieff an sijn Alt. stundt aan het slot: *soe bidde ick uwe hoocheit ootmoedelieken mij te vergeven van tgene ick voergenomen hadde te doene.*

Den 12 April 1590. „Men secht, dat de Spangiaerden in den Dam Loppersum gepluestert sullen hebben." De stadhouder de Verdugo wordt per brief uit Koevorden (waar hij eenige dagen vertoefd heeft) herwaarts teruggeroepen, om aan den nood te gemoet te komen en aan de ten eenenmale onherstelbare zaak de genezende hand te slaan. Hij zal de laauwheid [1]) niet uitschudden, maar men zal voortgaan op het oude pad, dat wij altoos als het verderf hebben leeren kennen. In den uitersten nood nemen wij onze toevlucht tot hem, alsof hij bijstand zou bieden. Verdugo is des avonds uit Koevorden teruggekomen.

Den 15 April 1590. Des avonds hebben de Geuzen [2]) eene overwinning verkondigd, door het lossen van 't geschut en talrijke vuren, welke van de stadsmuren zijn gezien.

Den 18 April 1590. De Luitenant, Hoofdmannen, de vertegenwoordigers der Ommelanden en de Burgemeesters hebben zich tot Verdugo begeven, om met hem te beraadslagen over den nood, die ten toppunt gestegen blijkt te zijn. Een dag vroeger heeft de Gouda vrij gebiedend en onstuimig de voldoening van zijne verschenen jaarwedde geëischt, den Raad en evenzoo ook de gezworen meente op de meest krenkende wijze beleedigende.

Groningen verhoogt velen door zich zelven te vernederen!

Den 28 April 1590. De stadhouder de Verdugo is in de Koninklijke Kamer verschenen, waar hij den Luitenant met de Hoofdmannen heeft laten noodigen, klagende

---

[1]) *Veternum*, eigenlijk *slaapziekte.* De schrijver zinspeelt er op, dat het beter zou zijn zich zelven te redden, door afschudding van het Spaansche juk, dan telkens bij den duivel ter biecht te komen.

[2]) Het Statenvolk, onder Willem van Nassau, elders door hem *de vijand* genoemd.

nog geen antwoord bekomen te hebben op drie brieven achtervolgens tot den vijand gerigt. De behandeling is tot laat in den avond verdaagd. Wat er geschied of besloten is, weet ik niet, ook tracht of zoek ik niet zeer om het te weten te komen.

Den 7 Mei 1590. Voor weinige dagen heeft Verdugo eene vrij talrijke afdeeling krijgsvolk naar Friesland afgezonden, waartoe weten wij niet, zoo het niet is wegens eenige boeren, die met de betaling van de schatting, volgens gerucht, ten achteren zijn en gewapenderhand tot de voeldoening gedwongen moeten worden.

Drie dagen na den inval zijn zij teruggekeerd, beladen met groote schande, want op den terugtogt hebben zij de koeijen, ossen en ander vee, dat zij van daar niet met eenige hoop op gelukkigen uitslag konden mede voeren, doodgeschoten, uit vrees, dat de buit weder den vijand, die hen op de hielen zat, in handen zou vallen. Te woeden tegen het stomme en redelooze vee, waaruit de soldij en de bijdragen tot het onderhoud der soldaten bijeengebragt worden, is eene, zelfs voor Turken, afschuwelijke euveldaad.

Eenige dagen geleden zou het krijgsvolk, door volslagen gebrek aan alle dingen genoopt, van hier vertrokken zijn, indien het krijgsbeheer niet tot dusver door de met geweld van de boeren afgeperste bijdragen voortgezet was.

Zestien burgers, die naar de Koevordsche jaarmarkt op reis waren, zijn voor twee of drie dagen in Drenthe door eenige Zwolsche ruiters gevankelijk naar Zwol weggevoerd.

Den 9 Mei 1590. Hier is een tromslager uit Zwol aangekomen, de naamsopgave der gevangenen bij zich hebbende, misschien om met de vrouwen, kinderen of vriënden over hunnen vrijkoop eene overeenkomst te treffen.

Den 27 Mei 1590. De onzen [1]), die in Selwert de wacht houden, werpen daar eene sterkte op, waartoe zij de naburige boeren, die op zware strafbedreiging zijn opgeroepen, gebruiken. Het is hun niet genoeg de beklagenswaardige boeren in armoede gestort te hebben, maar zij moeten hen, door dezen arbeid

[1]) Zoo duidt hij altoos de Spaansche soldaten aan.

uitgeput en tot het uiterste, ja tot wanhoop gebragt, nu ook nog aan den dood ten prooi geven, wat ongetwijfeld spoedig zal gebeuren.

Voor eenige dagen heeft eene, wegens hare regtschapenheid en zedigheid zeer geprezen, vrouw, bij Aduard wonende, die door de schattingen geheel uitgezogen en door hare schuldeischers niet minder met mandaten tot het uitsterste vervolgd was, het einde harer ellende niet voorziende, zich in eene gracht gestort (na de zorg voor hare kinderen aan de meid opgedragen te hebben), en is alzoo door te verdrinken treurig omgekomen. Gezegend zij hare nagedachtenis! Claes Hindricks is de naam van haren man.

Den 28 Mei 1590. Eenige soldaten, ten getale van 400, komende van Steenwijk, hebben zich in Aduard met die van Blanckemeijer vereenigd. Naar men zegt, zouden gisteren ongeveer 300 Spanjaarden op de Nienoordt gekomen zijn, vergezeld van 300 ruiters, en dat 300 Spanjaarden in Zuidlaren, Midlaren en naburige plaatsen overnacht hebben, „end dat noch ongefeer anderhalff dusent Spangiaerden, bij hem hebbende een groeten antall van schuppen, spaën end anderer instrumenten, in aantocht herwerts an sinnen, de omtrent Couerden, Emlichem end daer inder naheid, rhede gearriveert sijn sulden."

Den 13 Junij 1590. Acht troepen Spanjaarden, die weinige dagen geleden daar gekomen zijn, houden nog hun kwartier te Zuidlaren. Brood, kaas en bier wordt tot hun onderhoud uit de stad verschaft. De Stadhouder de Verdugo „is gemeent west hem in Oldampt logeren tho lathen; omme sulcks affthowenden is den Oldampsteren geordineert een jaere schattinge promptlijck vpthobrengen, daer men den Spanjaerden een dach dre edder veer tho Suedtlaeren wert mede onderholden in vitalen, als boeuengeschr.

Den gehele Landschaft van der Drenthe is opgelacht een merkliche antal van vlaecken gereedt end veerdich tho maecken end anhero binnen desse stadt tho brengen."

Den 15 Junij 1590. In den jongsten nacht zouden onze soldaten, naar men zegt, het beleg om Enumatil geslagen hebben. Verdugo heeft zich, met eenige

paarden, tegen acht uur derwaarts begeven. Alle Spaansche troepen en de Duitschers, die onder Blanckemeijer dienen, hebben daar, volgens zeggen, hunne legerplaats opgeslagen.

Den 16 Junij 1590. Men verhaalt dat door een kanonskogel een Spaanschen vaandrig het hoofd is afgeschoten. „De lijffjunge van graff friederich geschoeten mit enige andere anonymi.

De Koningschen hebben de schants Enumatil ondergraeuen, dat hem mit groff geschut gheen schaeden gedaen worden kan.

Den 20 Junij 1590. Ematil is overgeven;" het krijgsvolk is ongedeerd met het zijdgeweer ontslagen. De Hopman Gerrijdt de Jonge is met zijne bedienden gevangen gehouden.

Den 25 Junij 1590. „De groeue stucken, halue cartouwen genoempt, binnen der stadt wedergecommen.

Den 30 Junij 1590. Een gat ingelopen in den dam, bij den vpslach, daer een man verdroncken, wordt gestoppet. Darwertss gesunden 400 iseren rongen, boeuen de beuorens daer heen gesunden sint, mit 200 kaprauens offte sparren. Durch middell van den dam, de op groete kosten geslagen, vermeent men den nyensyll end de schants daer selfs onnutte end weerloess tho macken" [1]).

Den 5 Julij 1590. Door Egeneus? zijn 102 balken, 3000 rongen en andere bouwstoffen van geen geringen prijs, aan graaf Frederik gezonden, om de schans te Enumatil sterker te maken. Men verzocht dat de keuring in tegenwoordigheid van den graaf zou plaats hebben, of wel een schriftelijk bewijs, dat hij zijne waren ontvangen had.

Den 13 Julij 1590. Peter Philips is gisteren, beladen met brieven voor den Raad, van het Hof teruggekeerd.

Den 20 Julij 1590. „Albert Starkenborg sint verleden nacht van den knechten in Soltkamp wal omtrent hundert ossen beroeuet.

Den 21 Julij 1590. Verscheijden vluchtmeren van dat de

[1]) Op het Gron. archief is nog de brief voorhanden (1590, no. 11) van Verdugo aan Luitenant en Hoofdmannen, d.d. 24 Junij, om hem te zenden dijkvorken met twee en drie ijzeren tanden, tot stopping der rivier bij den Opslag, en daartoe de landlieden op te roepen. De Opslag was eene schans aan het Reitdiep. Zie den *Tegenw. Staat*. I, 510.

vijandt in den Soltcamp hem verstarcket end voernhements sijn solde de geistlicke guedern doert gansche landt tho plunderen en voerts al het vhe wech tho drijven, — waervan de Borgeren, weijdende in den Ommelanden, waerschouwet geworden omme vp hoer hoede tho sijn end hoeren thogedachten schaden voerthocommen.

Gerrijdt de Jonge, hopman gewest in Enematill, is versonden vp Couorden, itlicke dagen geuangen seten hebbende vp Ebbingepoerte, bij Thewes, den dener; is geconvoijeert durch des Drosten Lieutenant, geaccompagneert wall mit omtrent 50 schutten, de int Gorecht gelegen, en neet binnen der stadt gewest.

Den 26 Julij 1590. De koningsche hebben een inuall in Frieslandt gedaen; men secht dat se wall 60 huessen verbrandt en dat de huesslueden hem mit hoer wheer en wapen vpgemaeckt en hem weder wuthen landen doen ilen, en het roeff affgemaeckt; beholtlicken itlicke geuangen mannen.

De soldaten *stratenscheners*, liggende tegenwoerdich tho Helpman, Onna en Haeren, leuen en holden hof na hoer maniere, verdarben den gemenen man jammerlichen; strauffen, roeuen en rauben alles, wes se vp vrije heren en landtstraeten van guedt en personen becoemen konnen.

De sergeant-Maijor van den Spangiaerden is ouerloepen nach nijeusijll", tegelijk met zijn broeder.

Den 31 Julij 1590. De tegenwoordige zomer behoort, wegens de ongehoorde droogte, allen vromen aanleiding te geven om zich tot God te wenden en door aanhoudende gebeden verzachting van zijn toorn af te smeeken.

Ik heb menschen van een zestigjarigen, ja van meer gevorderden, leeftijd gesproken, die zich geene zoo geweldige en aanhoudende hitte herinnerden; niet alleen gevoelen Neder-Duitschland of België den geessel der dorre onvruchtbaarheid, maar ook geheel Duitschland, Frankrijk, Spanje, Italië, in welke landen alle vruchten en voortbrengselen des aardrijks zeer schraal zijn; — ja er worden bijna in 't geheel geene ingezameld, als waren zij afgeweid.

In den avond verlangde Verdugo schriftelijk, dat hem eene zekere geldsom tot onderhoud der soldaten

verschaft zou worden. Twee dagen geleden ontving hij een weigerachtig antwoord op zijn verzoek, ja op zijn dringenden eisch, haast zou ik zeggen, op zijn gebedel. Morgen zal er duizend gulden, door verschillende burgers op het gebedel als het ware bijeengeschraapt, verzonden worden.

Den 2 Aug. 1590. Verdugo verlangde dat hem tot onderhoud der soldaten nog vijfduizend gulden toegeteld zoude worden boven de duizend, welke onze landverrader [1]) hem heeft gebragt. Wij hebben een hoogst onbeschaamd bedelaar tot Landvoogd, wiens verzoeken meestal van bedreigingen vergezeld gaan; hij kent de bij soldaten gebruikelijke wijze van afpersen.

Den 4 Aug. 1590. De Syndicus, die gisteren naar het legerkamp gezonden was, is in den avond, vergezeld van twee dienaars, teruggekeerd. De vertegenwoordigers van het land hebben zich bij den Raad vervoegd, om te vernemen wat berigt de Syndicus van Verdugo gekregen heeft. De burgerij klaagt zeer over den tegenwoordigen staat van zaken, en dat zijne (Verdugo's nl.) plannen en bedoeling, en alzoo zijn wensch, geene andere strekking hebben, dan de bewoners dezer streek in armoede te storten en hun al hun vermogen af te nemen en te ontrooven. Deze aan zich te trekken of aan het Spaansch krijgsvolk als buit ten roof te geven — dat is het besturen der bezittingen van het beklagenswaardig volkje, dat hij krachtens zijn eed verpligt is te beschermen!

Den 6 Aug. 1590. De Syndicus is naar Verdugo in het legerkamp afgezonden, om (naar men zegt) de vijfduizend gulden tot onderhoud der soldaten derwaarts te brengen.

Gisteren hebben eenige Spanjaarden, na de Aduarder brug overgegaan te zijn, sommige dorpelingen eene vrij groote som gelds afgeperst; heden zijn anderen denzelfden weg ingeslagen, gelokt door de gegronde hoop, dat een uitstapje van eenige uren

---

[1]) Nostrae πατρίδος προδότης staat er. Hij bedoelt hier den Sijndicus W. Hammonius, den ijverigen Spaanschgezinde, op wien hij het, teregt of te onregt, wij laten dit in het midden, niet begrepen had. Dezen man, die eene belangrijke rol in onze gewestelijke geschiedenis heeft gespeeld, hopen wij later, uit nog onbewerkte bronnen, nader te leeren kennen.

hun geene mindere vruchten zal opleveren, dan hunne voorgangers.

Eenige ruiters, die onder het roode vaandel dienen [1]), hebben de deuren van de kerk te Anlo opengebroken en alle goederen, meubelen en huisraad van verschillende soort en van groote waarde, dat door de boeren en ingezetenen aldaar bijeen gedragen was, als op eene gewijde plaats, die naar hunne meening door de Spanjaarden in 't geheel niet gegeschonden zou worden, weggeroofd, alsof dit hun als buit ten deel gevallen ware.

Den 13 Aug. 1590. Christoffer Jurgens, overste of Hopman der soldaten in Delfzijl, is omstreeks acht ure in den voordemiddag den weg van alle vleesch gegaan.

Men zegt, dat hij vele duizenden gelds in klinkende munt, welke hij door zeeroof op onschuldige kooplieden te bedrijven, vergaderde, heeft nagelaten. Vervloekte erfenis en waarschijnlijk ook diegenen vervloekt, aan wie zij te beurt valt; winst geeft echter eene goede reuk. Al zijne goederen zijn verzegeld, — waarom zal naderhand blijken.

Omstreeks 80 Spaansche krijgslieden, zoowel voetvolk als ruiters, hebben zich, het brugje, de Groeve genaamd, overgaande, naar Duurswold begeven en zijn na eene bepaalde geldsom van de ingezetenen dier streek met aandrang verzocht en afgeperst te hebben, regtstreeks op Noordbroek getrokken, van waar eenige volmagten zijn afgevaardigd, om over den inval en de onbillijke bejegening der Spanjaarden klagte te doen. Over deze zaak zijn brieven aan Verdugo *in vpslach* geschreven, die de Oversten der rondtrekkende Spanjaarden afgezonden heeft om hen terug te roepen.

Den 17 Aug. 1590. De vrouw van Brunger Brungersma, wiens vader Jullo Brungersma, zaliger gedachtenis, met den grootsten lof den Aduarder regtsstoel heeft bediend en bestuurd, heeft men gevonden met afgesneden hals, met twee zoontjes, eveneens vermoord, van welke het eene door den moedermoorder in hare

---

[1]) Sub signo militantes rubeo. Een vaandel, met het roode Bourgondische kruis op een witten grond? Vgl. J. ter Gouw, *de oorsprong der Nederlandsche vlag.* Amst. 1863, bladz. 20 en volg.

armen was gelegd. Haar man, Brungersma, had den nacht onder den blooten hemel doorgebragt, opdat zijn vee niet als buit in handen zou vallen van de soldaten, die 's avonds uitgaan. O Jupiter! de bewerker dezer rampen ontga toch Uw oog niet!

Den 18 Aug. 1590. Verdugo verzocht schriftelijk, dat Michael Broersema in plaats van den overleden Christoffer Jurgens zou aangesteld worden, en wilde niet dat dit hem geweigerd werd (een verzoek van groote mannen gaat immers altoos met bedreigingen gepaard); in geval van weigering dreigt hij den dorpsbewoners de bijdragen te willen afvorderen, — *de quartieren maecken*. Luitenant, Hoofdmannen en talrijke volmagten van het land van beiderlei rang hebben zich bij den Raad gevoegd, om over het verzoek van den Stadhouder te beraadslagen.

Men houdt den wolf bij de ooren [1]); de weigering van het verzoek zal den ondergang van onze landstreek ten gevolge hebben, dewijl hij zich in alles, zoo al niet opzettelijk als vijand, in allen gevalle als een zeer bitter tegenstrever zal betoonen; en als Broersema toegelaten wordt, zullen wij niet alleen, maar ook alle kooplieden den Stadhouder ten buit zijn blootgesteld.

De Spaansche en andere soldaten, gedwongen om van legerplaats te veranderen, wegens den hoogen waterstand, dewijl de dijken in sommige streken door storm vernield en doorgebroken zijn, hebben zich gisteren naar Noordhorn en Aduard begeven en nieuwe legerplaatsen opgeslagen. Vele vrouwen, kinderen en jongens beneden de krijgsjaren zijn verdronken; alle leeftocht, een onnoemelijk aantal huisraad en paarden zijn door de overstrooming verloren gegaan. Men zegt, dat er veel te Niezijl aangekomen is. De vijand verheugt zich — en niet ten onregte — over de ontvangst van een en ander, ofschoon die schans voldoende van al het noodige voorzien is [2]).

---

[1]) Lupus tenetur auribus, d. i. men weet niet of men het toestaan of weigeren zal.

[2]) Een ander tijdgenoot verhaalt dit ongeval duidelijker in de volgende bewoordigen: Ende had Verdugo (gene rechte kennisse vant landt hebbende) hem gelegert met een regiment Spaenjaerden opt uterlandt, buyten die dijck, bij den Opslach; soo gebeurde het, omtrent Sint Jacobs

Men zegt dat eenige benden Spanjaarden, — dezelfden die zich daar te voren eenige maanden, niet zonder onregtmatige handelingen te doen en tot groote schade van de ingezetenen, opgehouden hebben — naar Appingadam terugkeeren.

De vijand, of althans een goed deel van hem, is naar men zegt teruggekeerd tot het beleg van Nijmegen; van waar eenigen waren opgeroepen, omdat men vreesde, dat Verdugo, met de Spanjaarden, die in aantogt waren, een vijandelijken inval in Friesland zoude doen.

De vijand had eene welgeoefende ruiterij, maar Verdugo is hem met zijn voetvolk vele mijlen voorgekomen, terwijl de ruiterij van beide kanten verslagen en naar andere plaatsen verloopen is.

Den 19 Aug. 1590. Eenige Spaansche soldaten zijn, terwijl zij binnen de stad trachtten komen, door de burgers, die nabij de poorten op de wacht waren, teruggejaagd; ook zijn er velen van hunne vaandels weggeloopen.

Op dezen dag is de Stadhouder de Verdugo op een wagen in de stad teruggekomen, zeer morsig en bijna verscheurd, slechts van één jongen vergezeld.

Den 20 Aug. 1590. In de stad zijn Spaansche soldaten in vrij grooten getale gezien, hetwelk Verdugo aanleiding gaf om door een omroeper te bevelen, dat zij allen vóór zonsondergang de stad moesten verlaten. De halsstraf werd bedreigd en aangezegd in geval een bevonden werd dit gebod wederstreefd te hebben. De ingezetenen van Helpman, Haren en Onnen heffen luide klagten aan over den roof, de diefstallen en het gewapend geweld der ruiters, die onder het roode vaandel dienen, over welke Menda, de Lui-

---

dach, welke Sanct die Spaenjaerden grote ende godtlike eere bewijzen, dat Godt Almachtich enen stercken stormwint uijtten noordtwesten liet waeijen, dewelcke het water alsoo ontstuymich maeckende, dat Verdugo bijnae met al sijn volck verdroncken soude hebben, indien sij niet in tijts op te dijcken waren gevluchtet ende voorts naer Gronningen. Sijne Genade, dit horende, sondt mij met enige andere uijt het leger nae de Nijeuue Bomsterzijl, omde viandt nae te ijlen, de welcke wij eensdeels affterhaelden, medebrengende sommige geuangens van de viandt, als oock enige buijt; keerden alsoo wederomme int leger tot Collum. Zie Fr. van Vervov, *Enige gedenckweerdige geschiedenissen*. *Leeuw*. 1841, blz. 46, 47.

tenant van Verdugo, die tot (het bedrijven van) alle daden, welke men van een roofdier verwachten kan, geboren is, het bevel voert.

Den 23 Aug. 1590. Johan Schaffer tho Wolde [1]), een vroom en opregt man, — die, zonder twijfel, met vurige gebeden de herstelling van Gods Kerk gesmeekt heeft, — eenige dagen geleden gestorven, wordt ter aarde besteld.

Spaansche soldaten, die twee of drie dagen geleden van Haren uit Drenthe zijn doorgetrokken, hebben op eene erbarmelijke wijze de dorpen geplunderd; ja eenigen in asch gelegd, te weten Borger (en) Westrup, na het openbreken der deuren de kerken ontheiligende. Alle tilbare goederen, die de arme boeren daar, als naar een toevlugtsoord en eene onschendbare plaats, bijeengebragt hebben, vielen hun ten buit. Alles wordt hier weggedreven en weggedragen.

Den 1 Sept. 1590. Drie troepen, zoogenaamde vaandelen, van Blanckemeijer's soldaten, zijn te Essen aangekomen. Zij zullen, naar men vertelt, den weg door Drenthe afleggen, welken de Spanjaarden voor weinige dagen zijn ingeslagen. Gedeeltelijk zijn wij reeds bevrijd van de vrees, die vele vaderlandslievenden beangst en gekweld heeft, toen het omloopend krijgsvolk, van hetwelk men een inval in de stad, hetzij door list, hetzij door het geweldadig verbreken eener poort, vreesde, tot aan onze poorten drong.

Den 4 Sept. 1590. Er is eene vergadering (een Landsdach) gehouden, in welke een vrij groot aantal, wereldlijken zoowel als geestelijken, uit de Ommelanden opgekomen is, welligt in de stellige verwachting eenige verlichting hunner rampen van Verdugo te zullen erlangen.

Den 7 Sept. 1590. Te Emden zijn twee schepen binnengekomen, een van Rupelle, het ander van Amsterdam.

Den 8 Sept. 1590. Twee schepen met waren geladen zijn uit Engeland te Emden aangekomen. [2])

---

[1]) Kropswolde.

[2]) Dit was destijds voor de stedelingen eene niet onbelangrijke gebeurtenis, daar zij veelal te Emden hunne levensmiddelen moesten inkoopen. Zie beneden, 30, 31 Julij 1594.

Den 15 Sept. 1590. De vijanden zijn ten getale van 600 te Warphum aangekomen; fluks zijn zij naar Loppersum op marsch gegaan, alwaar de vrij prachtige pastorie door hen verbrand is; onder den terugtogt naar de schepen legden zij het dorp Enum in de asch.

Men verhaalt dat de vijandelijke ruiterij, die te Lochem, Harderwijk en enkele andere omliggende steden in garnizoen gelegd is, bijeentrekt en met vereende krachten de Spanjaarden wil aanvallen, die het stift Munster vijandelijk plunderen, of wel het krijgsvolk, dat, nog niet lang geleden door Herman graaf van den Bergh aangenomen, de heerlijkheid Lingen geheel opeet, waar het als vee op de stallen opgesloten wordt, dewijl anders allen zich op de vlucht zouden begeven. Wegens geldgebrek heeft men hen immers den eed nog niet afgenomen, want volgens gewoon gebruik ontvangen zij de maandelijksche soldij vóór de eedsaflegging.

Den 6 Oct. 1590. Het krijgsvolk, door Herman van den Bergh aangeworven, overnachtte den vorigen nacht te Wedde en in de omliggende dorpen, om den volgenden in het Oldambt, te Meeden, Noordbroek en Zuidbroek door te brengen. De boeren, die den overmoed en de roofzucht van soldaten herhaaldelijk ondervonden hebben, zijn wegens hunne aankomst niet weinig in de angst gejaagd.

Als zij bij de Ommelanders overwinteren, zal zonder twijfel alles te gronde gaan en buit gemaakt en de boeren tot de uiterste armoede gebragt worden, eer de winter voorbij is, wat God genadig verhoede!

Den 11 Oct. 1590. Door geloofwaardige personen wordt aan onderscheidenen geschreven, dat Navarre tot aan eene algemeene vernieling toe op de vlucht gejaagd en verslagen is; ja, dat de Fransche adel zich van zijne legerbenden gescheiden en ieder naar zijne haardsteden is vertrokken, en dat de vrij talrijke Duitsche ruiterij naar Duitschland is teruggekeerd, Navarre, wegens het niet betalen harer soldij, verlatende.

Den 14 Oct. 1590. In de beide hoofdkerken zijn plegtige feesten, zoogenaamde processiën, gehouden en Gode dankzeggingen gebragt voor de behaalde zege en het verslaan van den Koning van Navarre. Door

Paulus is der gemeente van den kansel aangekondigd, dat ten triumph het geschut in den avond gelost zal worden.

De kanonnen (groeue stucken), hier en daar op het bolwerk geplaatst, zijn (dan ook) gelost, en de burgers, die door de geheele stad op de wacht zijn, hebben, door meermalen hunne roeren te lossen, geen gering vreugdebetoon aan den dag gelegd, dewijl de koning van Navarre op de vlucht gejaagd en verslagen was.

Den 15 Dec. 1590. „Die Syndikos wort ein grot meister, handelt alle saken of sueket na siinn willen, al mer (achte ik) tot siinn profiite, dan tot walvaert vant vnd bevorderenge vant gemenebest.” [1])

De afgebroken onderhandeling der Jezuiten is met een hevigen strijd onder de burgerij voor goed afgesprongen (actum). Naauwelijks treft men een of ander aan, die hen toegedaan is. De gildevereenigingen hebben nagenoeg eendragtig en eenstemmig zich luide tegen hen laten hooren; zij doen hunnen Oldermannen de allervreesselijkste bedreigingen, bijaldien niet ten eenenmale van het bewuste Jezuitencollegie afgezien wordt. In alle herbergen zijn zij blootgesteld aan het gelach en de bespotting der goede burgers, niet van Pausgezinden alleen, maar ook van hen, die der Hervorming zijn toegedaan. Gave God, dat zij evenzoo overeenstemden opzigtelijk de verdediging van het geteisterd vaderland!

Verdugo is met weinig krijgsvolk, noch van geld, de zenuw van den krijg, voorzien, van het Hof teruggekeerd. Het zal mij verwonderen wat hij onderneemt, zoodra hij hier zal zijn aangekomen. Werkeloos kan of durft hij niet zijn, wegens de (helaas!) al te zeer verbitterde en opgewondene gemoederen der burgers. Hoe, indien de reservetroepen, die, naar men zegt, spoedig hem zullen volgen, onderweg een weinig worden opgehouden, of door hunne spoedige aankomst de stellige verwachting niet in vervulling treedt?

Verwonderen zal het mij, welke houding de burgers zullen aannemen. Stellig hangen ons bewegin-

---

[1]) Deze zinsnede is onder anderen geheel met Joodsch-Hebreeuwsche letters geschreven.

gen boven het hoofd; aan twist en verwarring valt evenmin te twijfelen. Voor den slag der grijzen, mag men wel ijzen [1]. Als tegen aanstaande Mei geen ander, geheel verschillend krijgsbestuur ingesteld wordt, zullen zij zonder eenigen twijfel naar den een of anderen nieuwen vorm van staatsbestuur omzien. Och mogten de burgers een kloek, bescheiden man, die ook voor de verarmden een oplettend oog heeft, kunnen vinden, om zich in zijne hoede en bescherming te begeven; — iemand, die met woord en daad een reddende Hercules is, en ons uitgeplunderd, in de diepste armoede gestort, vaderland in de voormalige ware vrijheid handhaaft. De gemeente of de burgers zijn, op enkele uitzonderingen na eenstemmig; zij verlangen eeniglijk, dat de Spaansche klaauw van hunnen nek worde geschud.

Den 18 April 1591. Weinige dagen geleden heeft eene bende ruiters, gekenmerkt met het roode vaandel, wier Kapitein de stadhouder Verdugo is, die Menda tot zijn Luitenant aangesteld heeft, naar men zegt, bij de twee- of driehonderd arme boeren in het Osnabrugsche, die zich in een met struiken en wallen middelmatig versterkt kamp verscholen hadden, doen vallen. Menda heeft eenige helpers en voorloopers (wier aantal onder dit vaandel bijna even groot is, dan dat der ruiters) aangezet tot het vernielen der struiken, wallen en versterkingen, door welke de arme boeren zich beveiligd waanden. Zoodra dit bewerkstelligd was, zijn zij in der haast — gelijk te begrijpen is — zonder eenige orde te bewaren, uit elkander gestoven, ieder naar het zijne, uitgezonderd zij, die het leven er bij ingeschoten hebben en wier aantal gezegd wordt bij de 300, of minstens 200 te beloopen. Ziedaar de ondragelijke wreedheid van het Spaansche krijgsvolk, welke door alle Christenvorsten verdient gefnuikt en bedwongen te worden, waartoe Gode, zonder wiens wil en geestbezieling al onze arbeid ijdel is, zijn geest verleene!

[1]) In het oorspronkelijke staat het spreekwoord: *Bos lassus fortius figit pedem*, hetwelk Sartorius (*Adagiorum Chiliades*) vertaalt: *Den slagh der Grijzen, mag men wel voor ijsen*, er bijvoegende: Significat senes lacessitos gravius ferire, quippe qui provocati pro senili sua tardaque virtute acrius saeviunt ac urgent.

Den 21 Mei 1591. Onder de burgers is het gerucht algemeen verspreid, dat Nijmegen, door de langdurige belegering genoodzaakt, zich zou hebben overgegeven. Ook wordt van Zutphen verteld, dat het garnizoen en de burgers gezamenderhand en eensgezind in de magt der vijanden zouden zijn overgegaan, bijna uitgeput door het nijpendst gebrek aan alles. Ofschoon de onzen dat, wat weinig voorspoedig en niet in ons belang is, ten zeerste pogen te bedekken, kan echter hetgeen in de nabijheid voorvalt niet lang verborgen blijven; dagelijks bijna gaan de kooplieden daar heen en van daar terug, zoodat de waarheid der zaak niet lang geheim gehouden of onderdrukt kan worden. Indien de overgave waar is, gelijk gezegd, dan zal het mij verwonderen, wat de burgers hier omtrent hunne aangelegenheid zullen bepalen, of zij zich ook te vreden zullen stellen met, door al te lang te dralen, ten verderve te gaan. De overmoedige heerschappij van eenigen en wel zeer weinigen en de onverdragelijke omslag belet de ingezetenen om gemeenschappelijk iets in hun belang te kunnen vaststellen. Echter valt het niet te betwijfelen, of zij zullen hunne zaken beginnen te wantrouwen en weldra een knagend wormpje voelen, wegens het slechte staatsbestuur. Voor het tegenwoordige moeten wij evenwel noodwendig het voorbeeld van Aratus, den Sycionier, en van Thrasybulus, den Athener, voor oogen houden, anders zou eene opschudding, nimmer te bevredigen of geheel bij te leggen, het gevolg zijn.

Den 20 Junij 1591. De vijand rukt met al zijne strijdkrachten op Helpman aan. [1]) Onze soldaten, die voor een paar dagen, na de schansen in de Ommelanden verlaten te hebben, de muren meer genaderd zijn, houden enkele kleine schermutselingen met den vijand. De onzen hebben ook op den molenberg post gevat, ten einde des te meer voor de aanvallen der vijanden beveiligd te zijn. Men wil, dat het vijandelijk leger uit zes regimenten voetvolk en 18 benden paardevolk bestaat.

Ten huize van Leo [2]) heb ik eene vrouw gespro-

---

[1]) Vgl. den *Tegenw. Staat*, I, blz. 512.

[2]) Leo Alberti, destijds adjunct-Secretaris.

ken, die, kortelings uit Leeuwarden gekomen, om hare hoog bejaarde moeder naar Friesland mede te nemen, verhaalde, dat de vijand een veel talrijker leger bij zich voerde, dan de gevangene heeft willen opgeven, en ook vele stukken geschut, gewoonlijk cartouwen genoemd, kogels, kruid en de tot het voeren van oorlog en het voortzetten eener belegering noodwendige zaken.

Den 29 Junij 1591. Voer Groeningen gecoemen [1]; den 25 weder affgetoegen en 8 vendel na den vpslach en de reste na Delffsijll getogen.

Den 2 Julij 1591. Delffsijll vpgegeuen, sunder daer enich schoot vp tho schieten ofte oeck dat geschut daer voer geplantet thebben; daer inne gewest 15 ofte 18 gude metalen stucken, force prouisie van ammonitie en etelwaeren." Over de voorwaarden van de overgave is nog niet iets zekers bekend.

Den 7 Julij 1591. „De vpslach ouergegeuen na als het rondeele neffens den dijck wech end plat geschoeten weer, naar men zegt.

Den 11 Julij 1591. Enematill vpgegeuen, na dat groff geschut dapper daer vpgespeelt, dat men vast mit een wagen heft konnen daer inne vaeren, na het seggen van de soldaten, de daer binnen gelegen.

Den 16 Julij 1591. 5 van den Sijlster end een van de Vpslachster knechten vpt schutendeep onthoofdet.

Den 17 Julij 1591. 75 knechten ofte daeromtrent wuth der schuetenschueveren schants weer loes scheten gaen."

Den 25 Julij 1591. Mijne vrouw is met onze twee zoontjes, Bernard en Nicolaas, naar Emden op reis gegaan, waar zij den volgenden dag — naar ik vernomen heb, — behouden is aangekomen.

Op den tweeden Julij, in den laten avond, kwam na den maaltijd mijn broeder Gilto bij mij, met het berigt, dat de vesting Delfzijl in de magt der vijanden gekomen was. Wij gingen wandelen en bestegen de muren bij de Heerepoort, waar Balthasar Henricus met Johannes Henricus de wacht hield. Zij vergezelden ons tot de Steentilpoort, waar wij afklommen en de woning van broeder Gilto bin-

[1] De vijand nl., of het Statenvolk onder prins Maurits, dat in de eerstvolgende dagen alle schansen in het Westerkwartier veroverde.

nen gingen, die ons van zijn bier te drinken gaf. De burgers, die op den dwinger, bij de Steentilpoort, op de wacht stonden (wier aantal vrij groot was) voeren vrijmoedig, ja al te uitgelaten uit op den Raad, omdat met diens verlof en toestemming de soldaten, welke bijna verraderlijk hunne schansen overgegeven hadden, „in den schutenschuvers schants" gelegd waren, en dat ons ten laatste hetzelfde te vreestond, „hebben oeck wel gewunschet, dat de heren heur van harten muchten menen, sulde heur het waecken neet verdrieten; waervp ick heur vermanet, dat se weer en wapen inder handt hadden en dat de wacht heur en neet den heren beuoelen weer, en dat het vorwaer van der stadt bij heur stundt en dat se voer hoeft een ider also voele weren als een borgemester ofte Raedsheer, en wen daer een garnisoen inder stadt gebracht worde, dat dan wenich onderschedt van den personen geholden sulde worden." Wegens deze of hierop neerkomende woorden ben ik zeer zwart gemaakt bij Verdugo, die hierover bij de 4 Burgemeesters heeft geklaagd, welke mij op den 3 Julij voor zich hebben geroepen, maar, omdat ik niet bij de hand was, heeft de Burgemeester Vpkena mij over zijne grieve vermaand en te kennen gegeven, dat Verdugo ook eenige raadsheeren verdacht hield. De bewustheid de regte zaak voor te hebben is mij eene metalen muur.

Den 23 Julij (Aug.) 1591. „Sint de soldaten wuth der schuetenschueveren schans, woe insgelijks van voer der aepoerte na Selwert vertoegen. Des morgents Verdugo na sijn alteze (vp derzelver verschrijvinge) vp Nimwegen getoegen; hijr van an vnss heren gesanten gescr. men hadde leuer gesien, dat de soldaten tho Winssum en then Damme gelecht hadden worden.

Den 24 Julij (Aug.) 1591. Vant pilleren, roeuen en roeuen der soldaten over den armen wuthgeteerden huessman, anden H. gesanten geschreuen en dat vns den thouaert van de waeren wuth den Ommelanden daer dorch benoemen [1]). Desse twe breuen inder ijle geschr., daer gheen minute van geholden.

---

[1]) Daar Delfzijl en de schansen te Enumatil en Lettelbert in Maurits' handen gevallen waren, zag Groningen zich van alle zijden den toevoer afgesneden. *Tegenw. Staat*, t. a. p.

Den 17 Sept. 1591. Is Prengers vendell bueten der aepoerte gemonstert.

Den 7 Dec. 1591. Joachim Canter heeft den 7 December tegen drie ure in den ochtend het tijdige met het eeuwige verwisseld.

Den 31 Dec. 1591. Naar ik hoor zijn door graaf Willem brieven aan den Burgemeester Ulger geschreven, „daer een brief ande samplicke heren inne versloeten. Omtrent elf uren voer den middag hefft Vlger den brief ontfangen und (door) Johan ten Buur heft burgemester oek ene weder antwordet, wess inholdes, weet ick neet.

Den 2 Jan. 1592. Is de Olde raedt mit de geswoeren meente versamblet; de breuen, als ick verstaen van Duirt Vlger, sulden hem voergelesen worden; sin des voermiddages nemant dan Vlger tho woerde ghewest.

Den 29 Jan. 1592. Is Borgemester Johan Thedema omtrent tijn vhren inden auondt inden heren gerustet. Gezegend zij zijne nagedachtenis! Vp wones. den 8 dach na sijn verstarff honorifice ther eerden bestedet; de hooftmannendeners (na older gewoonte) hem gedragen; een goedt vroem, vprecht, ernsthaft heer."

Den 7 April 1592. Is de gravin van den Bergh hier aangekomen.

„Gijsbert Arendes, Artilleriemester en uit hoofde van deze betrekking een koepman van salpeter en Bussencruet int gros, heftt an Stadt en Lande vercoft 8565 punden salpeter tot 46 daler 't hundert, summa 3941 daler iij stv. brab., hijrvan ordinancie gepasseert vp Johan van Deest [1]) den 27 aprilis 1592; — een propere en abele behendicheet, salpeter en Bussenpuluer is in sijn vorwaer, he vercoft an Stadt en Lande int gros, bedragende een excessiue somme als vurscr, nempt dit weder in sijn bewaersamb; heft idt salpeter laeten brengen durch sijnen soene, de sich sunsten mit laeckenkopenschap ernerett; doch de passagiën sint vaerlick eget voer de reijse sijns soens marcklichen tgenieten," hier schijnen twee op één punt overeentestemmen, tegen den regel der wijsgeeren en redenaars: *in troebel water is het goed visschen.*

[1]) Johan van Deest was stads-rentmeester

Den 7 Mei 1592. Vp den Marckede van den Raedtsher Derk Draper verstaen, dat de koepman verschr. bij Marten van Dortmen then achteren wal souenhondert daler of meer, van boter, en dat Marten gebancqueroutet, en dat de penningen daer mede inne gereeckent." Ziedaar eene allerschandelijkste daad!

Den 14 Mei 1592. Des nachtes daerna hebben de guesen wel omtrent 200 starck, soe men secht, daer Gerrijdt de Junge mede bijgewest sulde sijn, meer als veertich ofte vijftich nije webben Linwandes, mit voel andere linwarck, verscheden borgeren thobehoerende, van de bleecke bueten Ebbingepoerte, wech gehaelt; der bleeckster Gese, de doch weecklich en lange gequinet, swaerlich verwondet.

Pinxster auondt, na de wijn, gecoeret en een ijder thues wedergecommen," is men andermaal vergaderd. Er zijn brieven gelezen, door de koninklijke Majesteit, zoo men zegt, anderen door den Secretaris Diamant onderteekend.

Eenige dagen daarna zijn met groote verrukking brieven gelezen, door Pieter Ernst graaf van Mansfeld afgezonden en vol van de grootste beloften, te weten, dat hij ons bij tijds te hulp zal komen, wanneer de vijand iets tegen ons onderneemt, en dat Ernestus en de Stadhouder Verdugo in last hebben ons te helpen.

Den 16 Junij 1592. De Drost van Drenthe heeft brieven herwaarts gezonden, aan wien weet ik niet, (houdende) dat Pieter Ernst graaf van Mansfeld 10000 manschappen te voet en 1500 te paard tot hulp der Steenwijkers zou aanvoeren, waardoor enkelen niet weinig zijn vervrolijkt.

Den 4 Julij 1592. „Steinwijck ouergegeuen, omtrent 3 vhren nach middage, na als daer over 17000 schoeten vp geschoeten, soe men secht, en gesprenget, dar de Stadt gans oepen geworden. De soldaten mit de Borgeren, de doch inder vijandes gewalt en macht all weren, in genaden vpgenoemen; de soldaten, de hijr onder de vendels hoeren, is verloeuet weder na hoer vendels te trecken; de andere is opgelecht ouer den Rhein hem tho begeuen. Daer hebben tijn hoplueden in gelegen, waervan dre dootgeschoeten, als graue Lodwich, Blondell en Hessell.

Den 13 Julij 1592. Dat gold bij Johan Ottens, den dener, wuth Domdeeken hues gehaelt, bedragende (soe men sachte) 8000 gl., daer mede vp der tafell van de Raedtcamer gespegelt, in mede bijwesent van de gesworeen (de des dages beuoerens daervp verdaget) tot onderholdt van de arme borgerie; wegen Cor. Mat. alhyr bestellet [1]), sint verscheiden clachte namelijk communicatiue vp Verdugo vp de baene gesmeten, — van dat wij vergaen sulden, als dat iser int vuijr ofte Ruijst; dat des vijandes commiszarij, vpt hues tho Kouerden gefesloijeert, hem alle fortressen des huesses openbaeret; — dat men ouer twe jaeren mit de twee thogesunden Regimenten Spanjaerden, guede soldaten noet heft; willen [2]) den vijandt een affbrueck doen, dan denseluen, omme een Dam tho slaen, den gansen sommer geoccupeert. En is oeck des voermiddages neet een woert geuppert omme Verdugo tho verschrijuen om mer. [3]) Is den geswoeren meente nergents minder van [4]) gewest; neet tegenstaende des heft Domdeyken des namiddages een brieff geschreuen, waermede sijn ancumpst alhijr begeert wort mit een gueden antall van soldaten, als he sall konnen tho wege brengen, woe veer de vijandt sijn angesicht herwerts sulde willen kheren.

Den 15 Julij 1592. Weder breuen an Verdugo geschreuen, kort na den middage, vmb hijr tho koemen.

Den 14 Aug. 1592. Voer den middage hebben hem vast onvoorziens sehen laten wall omtrent (soe men sachte) 300 rueteren, all an deser sijde vant gerichte [5]), en hebben all het vehe wuth de kampen wechgedreuen. Den vnss. soldaten wuth de schansen beiegnet, dan weijnich roem daeraff gehaelt. Weijniche dagen hijr beuoerens heft B: Johan van Ballen miner" in de volle vergadering weinig eervol gedacht.

Den 5 Sept. 1592. Brieven geschreven aan Verdugo, „daer in versocht wort, dat de ordinarijs garnisoen thom genugen weder herwerts gesunden moegen worden.

---

[1]) De Gezworenen namelijk, van welke in den vorigen zin sprake is.

[2]) *Willen* beteekend hièr zooveel als: *men wil*; met die 3 Regimenten namelijk.

[3]) *Om mer*, d. i. om meer soldaten. [4]) van = aan toe.

[5]) d. i. de geregtsplaats of het galgeveld, buiten de Heerepoort.

Den 17 Sept. 1592. Heft Verdugo gister dat screuen van Maurits ontfangen, des inholdes, dat Stadt en Lande wall geneget weren mit hem tho verdragen.

Den 19 Sept. 1592. Verdugo begeert gueden Raedt en welmenunge van de Heren 't hebben, daer neet weinich vp gefulmineert.

Den 25 Sept. 1592. Gisbert Arendes een ordinancie gegeuen van negenhundert en 20 daler, wegens 2000 pundt salpeters; de vercopers nhaeme daer neet in angemeldet, vellichte he koper en verkoper kan stercken".

Op de brieven van Maurits en de Staten ter aanmaning ontvangen is onze regtvaardiging aan Maurits, die in het legerkamp bij Steenwijk zich ophoudt, verzonden. De dag is mij onbekend.

Aan zijne keizerlijke en koninklijke Majesteit en aan den Hertog van Parma zijn brieven geschreven. De dag is mij onbekend.

Den 3 Nov. 1592. De burgemeester Ubbena en de Syndicus zijn naar den Hertog van Parma op reis gegaan, begeleid door een vrij groot aantal soldaten, naar men zegt; „des nachtes then huese Eggo Emckens gelogeert; groete clachten ouer de erschreckliche moetwille, pilleren, stelen en roeuen op den huessman, onangesehen de vss. heren en der soldaten oeuericheit daer mede tegenwoordich, de se neet hebben koenen bestueren.

Den 9 Nov. 1592. Is den samptlichen geswoerenen de instructie voergelesen worden, daer de gesanten vss. anden hertogh mede getoegen; daer tho breuen geaddresseert anden Coninck, des inholdes, als ick verstae, dat men vns tegens den tijdt sulde moeten helpen ofte vns den eed ontslaen, want wij vns selfs langer neet helpen khunden, mit begeerte van eenen heren tho moegen versien worden, de vns mucht erholden bij de olde Catholijke Roemsche religie, mede daer inne geallegeert het Tractaet in anno 36 vpgericht, en dessen den guardiaen behandiget, daer in de zitting, de se selfs will oeuerbrengen.

Den 26 Nov. 1592. Voer een maendt ofte daer omtrent de erschreckliche woerden bij Garbrant Peters tot Hillebrant in de croene gesproecken, van dat se den Borgeren in hoer blodige hemden weder thues wolden senden.

Den 3 Dec. 1592. An den gesanten geschreuen van den inundatie, daer dorch ontellike menschen en vehe verdruncken en suffoceert; noch ene an Verdugo, omme noch thebben soeuen ofte achthundert guede soldaten, mit genoechsame prouisie van gelt, beyde bij Popco geschreuen [1]).

Den 15 Jan. 1593 is Borgemr Derck Schaffer vp syn Winhoff, onder stadt tafel, in den heren gerustet." Hij overleed in verbanning.

Den 27 Jan. 1593. De beide graven Herman en Frederik van den Bergh zijn, vergezeld van een vrij groot aantal krijgsvolk „na Lingen getoegen, in occursum van voele salpeter, dat bij Verdugo, den stadholder, dorch 4 vendlen voetvolckes end een vaene rueter heft laethen brengen, als men secht.

Den 4 Febr. 1593. Sint de soldaten wedergecoomen, mit hem brengende een groete quantiteit salpeter, dat, in der wage geweget, wuthgebracht heft achtijn duesent seshundert end vijffendtzestich punden; noch 2000 iseren platen.

Den 15 Febr. 1593. Tusschen den maendaghe en dingesdage, sijnde den 16 Febr., des nachtes tusschen 11 en 12 vhre, is B. Johan Wifringh ilich gerustet, dat noch vrunden noch naberen daer zoe bald hebben koenen bij koemen, ofte het weer mit hem gedaen". Een beschermende Hercules, indien hem een langer leven ware te beurt gevallen.

„Vant geld, dat hues bij hues doer de 8 vendels vergaedert, daer in ider quartier een Raedtsheer mede bij gewest, belopende in ider quartier 30 ofte 40 Daler, min ofte meer, 't welck neuens de Bussenspijse vergadert, is bij den Raedtsheren anden kruetkoper int gros ouerandtwoerdet, sunder recepisse van hem tho geuen"; zoo groot is namelijk het vertrouwen op dezen man.

Den 23 Febr. 1593. „Heft men begunnet dat rondell voer Bottringe poerte tho maecken.

Den 24 Febr. 1593. B. Johan Wifringh ther eerden bestedet.

Sondage, den eersten Februarij is Verdugo hyr binnen gecoemen, des auondes, kort na vijff vhren",

---

[1]) Popco Everhardi, secretaris der Hoofdmannenkamer.

genoodigd naar men zegt, door eenigen van zijne aanhangers.

Den 13 Maart 1593. „Gijsbert Arendes artilleriemester een ordinancie becoemen vp Johan van Deest, van 6519 daler end 6½ st. brab., heercoemende van 13500 punden salpeter, ider hundert tot 46 daler, en van 91 iseren platen, tot beslach van der cortouwen Raeden.

Den 28 Mei 1593. Des auondes omtrent tusschen 5 en 6 vhren is mijn huesfrowen moeder Anna van Couerden inden heren salichliken entslapen.

In Junio de Artilleriemester een ordinancie becoemen van 304 dal. 11 st. brab.

Den 15 Julij 1593. Des morgents vroe heft vnsse Gen. H. Stadholder de Verdugo hem mit alle sijn kriegsuolck vpgemaeket na Suedtlaren, omme aldaer sijn veltleger tho slaen. De schantsen omme de stadt vast heel gebloetet [1]); hebben 13 ofte 14 Rueteren van den viandt geuangen kregen. Des anderen dages sint de knechten liggende inde schantsen onder der stadt weder vp handt gecoemen en dat vp de verschrijuinge van de Heren, zoe men sacht, beuruchtende vellichte, dat de borger sulde beginnen na de vrede tho iancken, een dach ofte twe aldaer verharret en vp Haeren hem begeuen.

Den 31 Aug. 1593. Is de vijandt mit 7 ofte 8 bende rueteren starck oeuer de groeue vp Suedtlaeren getoegen. Slochteren verlathen, Winschoete, Wedde, Gramsberge, Steenwyckshues en voele meer andere schantzen binnen weinich dagen daer beuorens ingecregen.

Den 7 Sept. 1593. Bescheet van de gesanten becoemen in datum den 4 Septembris vss, dat de laeste knechten vant secours tusschen Wesell en N. ouerschepet weren. Des anderen ofte darden dages daer nae de copien van een brieff in latin van Guilielmo ad S. Clementem, ordinarijs Raedt van Co Mat. tho Hispanien en aen Keijsers hoeue binnen Praga, gedateert den 3 Augusti; noch de copia van de brieff des Ertzhertogen Ernesti van Oistenreich, beide oepen van den Drost tho Lingen an een Erb. Raedt

[1]) = ontbloot, te weten van krijgsvolk.

ouergesunden, Daer beneuens schrijuende, dat he durch beuell van vnss. Gen. H. Stadtholder de vss. breuen hadde vpgebroeken, en dat de copien, al wal neet onderteickent weren bij een Notarijs, dan dat men hem in deme behoerde geloeue tho stellen.

Den 11 Sept. 1593. Breuen en beschiet gecoemen, dat Ernestus Eertzhertoch etc. wert tho Bruessel arriveren den 15 Septembris, mit voele fursten, hertogen en andere heren, de eensdeels bij nhaemen gespecificeert mede ouergesunden, en dat de cameren en gemaecken, omme de vss. heren met den Gouerneur Generael tho logeren, binnen Bruessel thogerustet woerden".

Den 15 Sept. 1593. Onze afgevaardigden, de burgemeester Ubbena en de Syndicus Hammonius, zijn van het Hof teruggekeerd omstreeks één uur na den eten, een zeer groot hulpcorps van goede krijgslieden te voet en te paard medebrengende.

Den 25 Sept. 1593. „Slochteren wederupgegeuen, Winschoten en Rengershues van de goesen verlopen, Reyda berennet, 25 verscheden benden van peertvolck getelt by een vrouwe; voer een dach ofte twe adewerderzijl mit gewalt ingenomen, alle soldaten; weinich meer als 30, na het gemeen seggen, ommegebracht.

Den 27 Sept. 1593. Alle peert- end voetvolck vp Suedtlaren versamblet; men secht dat se oeuer de punte na de swarte dijck trecken werden, omme den vijandt tho versuecken.

Den 30 Sept. 1593 is het gantse leger weder vp Suedtlaeren gearriveert; des dages beuoerens heft men dapper schieten hoert.

Den 4 Oct. 1593 is overleden, omstreeks elf uur vóór den eten, de Luitenant Johan de Gouda. Gezegend zij zijne nagedachtenis!

Den 11 Oct. 1593. Vnsse conuoij van peertuolck mit de wagenen mit allerhande voerraedt van prouiande voert leger voer Couorden omtrent Blanckeweer en Haeren bij den vijandt angetroffen, nedergelacht en de prouiand veronnuttiget en tho niete gemaeckt, na het gemeen seggen.

Den 12 Oct. 1593. De Lieutenant Johan de Gouda p. m. mit prechtiger solemniteit ther eerden bestedet.

Den 17 Oct. 1593 stierf de luitenant, gemeenlijk de heer

van Baden genoemd. Hij had negen wonden bekomen in het voormelde gevecht van den 11en. Gevraagd zijnde of hij een priester wilde hebben, antwoordde hij: neen! en, dat hij bij zijn heer, God, gebiecht had en in den krijg gegaan was om het te doen ophouden.

Den 5 Nov. 1593. Men zegt dat de vijanden de schans te Aduarderzijl genaderd zijn, met meer dan honderd en vijftig schepen.

Den 6 Nov. 1593. De graven Frederik en Hendrik van den Bergh, gebroeders, zijn derwaarts vertrokken, vergezeld van vele krijgslieden te voet en eenigen te paard, ten einde den vijand het hoofd te bieden en te bestrijden. Wat er gebeuren zal, zal de tijd toonen.

Den 7 Mei 1594. Er zijn berigten gekomen, dat de vijanden de vesting Coevorden te hulp gekomen zijn, en dat de stadhouder met zijne ruiterij en het grootste gedeelte van het voetvolk naar Lingen vertrokken is, en dat daarom drie vaandels voetvolk herwaarts gekomen zijn.

Den 22 Mei 1594. De Geuzen zijn te Helpman gekomen. Vele vaandels te paard en te voet.

Den 25 Mei 1594. De onzen hebben sedert middernacht hevig geschoten op de vijanden, die eene schans opwierpen met eene mijn, beginnende achter den tuin van mijn buurman en strekkende tot Drenkelaarstoren.

Den 26 Mei 1594. Sedert den voorgaanden nacht heeft men ontelbare malen geschoten.

Den 28 Mei 1594. De Geuzen vluchten uit deze streek, en men verhaalt, dat onze kavallerie de geheele kavallerie en één regiment voetvolk der Geuzen neêrgesabeld heeft, waardoor zij bevreesd geworden en op de vlucht gegaan zijn; maar gelukkig zullen wij morgen andere en meer ware tijdingen erlangen.

Den 30 Mei 1594. Gedurende den voorgaanden nacht en gister hebben de onzen en de vijanden ontelbare geweerschoten gelost en aanhoudend geschermutseld, en onze soldaten hebben besloten eene mijn der vijanden te veroveren, terwijl de burgers den muur en het oude rondeel bewaren.

Den 31 Mei 1594. De vijanden hebben de schans te Aduar-

derzijl stormenderhand ingenomen en de hopman Prenger benevens zijn luitenant en al de soldaten gedood, nadat zij vooraf vele kanonschoten gelost hadden.

Den 1 Junij 1594. Voor den middag hebben ongeveer tweehonderd soldaten vele Geuzen gedood in eene mijn vóór de Heerepoort, evenals zij des daags te voren gedaan hadden.

Den 2 Junij 1594. De geuzen zijn te Selwerd gekomen, vooreerst 4 vaandels voetvolk.

Den 3 Junij 1594. Mijn dierbare en zeer beminde buurman Egbert Symons is door een schot getroffen, ten gevolge waarvan hij spoedig overleden is, terwijl hij een oogenblik uitzag, starende over de borstwering van den wal tegenover zijn tuin. Hij laat vele jongens en meisjes na, als ik het wel heb negen. Op denzelfden dag zijn nog eenige anderen door de vijanden van buiten gewond door geweerschoten.

Den 4 Junij 1594. De geuzen hebben tallooze schoten gedaan, beginnende des morgens te drie uur, en in de stad zijn eenige soldaten geplaatst om den wal van Drenkelaarstoren tot aan het oude rondeel te bewaken, aangezien de burgers vluchten en de taak der soldaten niet willen vervullen. Eenige soldaten zijn gekwetst. Een schoenmaker heeft de helft van zijn hoofd verloren. Hij heeft vijf kleine kinderen nagelaten. Gezegend zij zijne nagedachtenis! Johan Revelinck heeft aan mijne vrouw gezegd, dat niet een Geus het drie dagen vol zou houden. Dienzelfden dag hebben wij onze papieren verborgen, de Reitter ons goud- en zilverwerk onder de deur van ons kamertje, achter in ons huis.

Den 7 Junij 1594. De vijanden hebben in den voorgaanden nacht eenige schoten gedaan, maar niet zoovele als des nachts te voren. Heden hebben zij weinige gelost.

Den 8 Junij 1594. De hopman Prenger en mijn waarde buurman Egbert Symons zijn des voormiddags begraven.

Den 9 Junij 1594. Last verstrekt op Jakob Thomas, om zoovele handlangers in dienst te nemen als hij goed zal vinden en dat hij bevel over hen zal hebben; — dat zij alles verrigten, wat hij hen gebieden zal.

Den 10 Junij 1594. Last gegeven aan Swart Johan om al

de wilgenboomen te kappen of te laten kappen, ten einde schanskorven te maken.

Den 12 Junij 1594. Johan then Buer, met verlangen verwacht en bemind, is omstreeks den middag aangekomen, vergezeld van een trompetter, twee paarden en een wagen. De wagen en paarden zijn spoedig weder naar het leger vertrokken; de trompetter bleef buiten de „Bottringe" poort.

Den 13 Junij 1594. De vijanden hebben 's voormiddags ontelbare schoten gedaan.

De trompetter is teruggekomen met..... voorslagen. De voornaamsten uit de burgerij bijeengekomen zijnde willen allen vrede maken, met uitzondering van eenige weinigen.

Den 14 Junij 1594. Er zijn vele schoten gedaan.

De Vriezen, vereenigd met de Jezuiten, hebben besloten om de vredesgezinden te dooden en te vatten, te beginnen te zes uur des morgens, wanneer de poorten geopend en de schuitenschuivers met de soldaten ingerukt zouden zijn. Maar het verraad is ontdekt door Jasper van Bemmel [1]).

Er is antwoord door den trompetter gekomen.

Den 15 Junij 1594. De vijanden hebben vóór den eten ontelbare schoten gedaan.

Den 16 Junij 1594. De geuzen hebben vele schoten gedaan. Men zegt dat de geuzen vluchten en de graven Herman, Hendrik en Frederik met Verdugo aankomen met veel volk, en dat zij hebben gehoord, dat te Haren schermutseld werd, hetwelk de aandacht trekt.

Den 22 Junij 1594. De Oldermans en Hovelingen van al de gilden zijn bijeengekomen bij de Minderbroeders en hebben besloten, om het te houden met de raadsheeren der stad; vervolgens zijn ten zelfden dage al de gilden, het grootste gedeelte althans, te zamengekomen en hebben hetzelfde bepaald, namelijk dit, dat zij zich aan hunne regering overgeven en onderwerpen en niet anders dan vrede verlangen.

Den 23 Junij 1594. De burgers, opgeroepen om van hun gevoelen te doen blijken, hebben bijna allen besloten

---

[1]) Vgl. het *Dagverhaal*, in dl. I, van dit Tijdschrift, blz. 106, waar deze persoon Jasper van Brumel genoemd wordt.

om vrede te maken en te beginnen, ten einde tot het doel te geraken, dat huizen en menschen niet meer beschoten zouden worden; als waardoor groote schade veroorzaakt werd.

De Raad heeft eenigen gedaagd, — ten einde niet allen bijeen te doen komen, die raad hadden te geven, — en beloofd iets te zullen doen en ten uitvoer te brengen. De Vriezen zijn zeer vergramd. Zij willen den vrede niet, veel liever den oorlog. Zij hebben zich versterkt met eenigen mijner naburen en anderen, en in 't oogloopend met de schuitenschuivers en de Jezuiten, die een grooten dorst hebben naar menschenbloed, en God zal (er in) voorzien, Hij weet wat wij al noodig hebben.

Den 24 Junij 1594. Twee boden zijn gekomen van onze afgevaardigden, van welke een door de vijanden gevat is en de andere aangekomen, met een brief. De katholieken zijn zeer rustig, gelijk ik gezien heb, toen ik van Luert ging over de markt en nabij het huis mijner naburen kwam. Des avonds zijn vele burgers opgeroepen om morgen bij de Raadsheeren te komen.

Den 25 Junij 1594. Na zes uur ben ik uitgegaan, vergezeld van mijn buurman Reiner Fricx. Terwijl ik een oogenblik op de markt was, zag ik vele gezellen in hun wambuis en met hunne degens aankomen, zoodat de burgers zeiden, dat zij niet naar boven bij de Heeren wilden gaan, uit vrees, dat de gezellen de deur zouden sluiten en hen ombrengen. Er is, men weet niet waardoor, eene opschudding ontstaan; de burgers hebben zich gewapend en de schuitenschuivers „mit de soldaten de vesten mit groeter furie vpgeclummen en, oesterstraet langes, in hoer geweer en slachorder an coemen trecken, den ider een groene tuech vp de hoet, stormhoet ofte inde Bvssem, end andere hebbenn den als een symbolum koninges tho zijn; daer de Borger onder hoer vendell tegens gecoemen, sunder tho weten van dat teicken, en sulde oeuell hebben affgeloepen, wen Laukema, als oeverste, daer mit groeter vlijt, arbeijdt en moeijte, neet tegens gewest were, gaende tusschen den soldaten en schuetenschueueren, gevraeget end den borgeren, ider wi, vrede en eendracht

mit bloeten hoeuede biddende, alsoe dat de saecke, godt loff, geslichtet.

Meynt knoeckenhouwer dootslagen en Johan Weier, nalatende een huess vull clene kinderkens. B. Jarges wort voele roemes nagegeven int stueren en appaisseren van de verbolgen schuetenschuvers, den meer schult gegeven als de soldaten.

Men vertelt voele judicia; dat de vss. bijcumpst tho verstoeren mit andacht bij itliche lueden beloepen en gepractizeert, bloet tho willen sien. Timon Wifringe, de olde verdagede borger, bij den dener geropen sijnde vmb boeuen 't komen, de mit hoere mantell gingen vp, geen quaedt denckende, sinnen de gesellen int wambois mit hoere gewerен onder den arm thogetreden; de ongedaget, als Sicco Ries, den gedageden gepreuenieert. Guede lueden hebben neet anders kuenen insehen ofte den heren sulde van selven hebben moeten tho koer geschien, doch daer kan oeck wall een missuorstandt sich under gemenget hebben, God weis" [1]).

Den 26 Junij 1594. De Heeren hebben een tamboer naar het leger gezonden, met een brief, waarin zij zich verontschuldigen, dat de trompetter hier nog vertoeft en dat dit veroorzaakt is door eenige onlusten tusschen de burgers en soldaten.

Den 27 Junij 1594. De trompetter is omstreeks den middag vertrokken en met hem een tamboer van ons volk, om het antwoord te erlangen op den brief, dien de trompetter ontvangen heeft. Ik ben zeer bevreesd, dat de vijanden van hier vooraf alle daden van vijandschap zullen plegen en meer schieten dan tot dusver.

Den 28 Junij 1594. Alexander Grotvelt's luitenant en de luitenant van graaf Herman of Frederik, benevens een edelman, zijn bij de Oosterpoort geschoten. De trompetter is uit leger teruggekomen.

Den 30 Junij 1594. De Raad en al de gezworenen met Br. Arend en Westendorp [2]) en andere geestelijke en

---

[1]) Tot verduidelijking van dit oproertje leze men Reijd, *Nederl. oorlogen.* Leeuw. 1650, blz. 237, en het *Dagverhaal,* in dl. I van dit Tijdschrift, blz. 112 en volg.

[2]) Broeder Arend was een geestelijke, ook bij Westendorp, *Bijzon-*

kerkelijke personen hebben besloten om geene overeenkomst met de vijanden aan te gaan, maar de hulp van Zijne Majesteit af te wachten, en dat ieder moet opbrengen naar zijn vermogen, en zijne zilveren bekers om geld te maken, wat ook allen beloofd hebben te zullen doen.

Den 10 Julij 1594. Omstreeks negen of tien uur des avonds hebben de vijanden de schans voor de Oosterpoort stormenderhand ingenomen. Vele soldaten, die niet over de stadsgracht konden komen, zijn gesneuveld en verdronken.

Den 17 Julij 1594. Sedert zes weken hebben de vijanden aanhoudend op de stad geschoten, dag en nacht vurende, des morgens beginnende. Johan then Buer is gisteren naar het leger vertrokken met een tamboer om eene boodschap te doen en datgene te beginnen, wat de oproerigen den 25 bevorens belemmerd hebben.

Bovengemelde tamboer, uit het leger teruggekeerd, verhaalt, dat hij en Johan then Buer met spijs en drank onthaald zijn als Graven. Na den eten is hij naar het leger teruggekeerd met brieven, geschreven door Popco, een ongelukkig burger. Morgen verwachten wij een trompetter.

Den 18 Julij 1594. Des avonds zijn mijn nabuur Reiner Frix en ik, terwijl te zamen een weinig keuvelden en spraken, in zijn huis, beide bijna door een kanonskogel gedood.

Den 19 Julij 1594. Omstreeks te negen uur zijn naar het leger vertrokken, om met de vijanden te onderhandelen en vrede te sluiten, van wege de stad Vlgher Vlgher, en Albert Eeldts; van wege de Kamer des Konings Johan van Ballen, Frerick Moeijsten en Popco secretaris; alsmede de kommandeur van Warffum en Kriith, officiaal, Hendrick Hovinck, taelman, en Johan Maler, bouwmeester. Deszelfden daags, omtrent vijf uur na den eten, zijn aangekomen de heer van Wassener en andere gijzelaars. Zij zijn gelogeerd in het huis van wijlen den Luitenant de Gouda.

---

derheden enz., blz. 69, 71 en Reijd, a. w. blz. 373 vermeld; Westendorp waarschijnlijk de bekende Spaanschgezinde Dr. George van Westendorp.

Den 20 Julij 1594. Des voormiddags heb ik, met mijn broeder Gilto, den omtrek der stad eens opgenomen en zeer groote puinhoopen en veranderingen van al de huizen gezien. Dit was de eerste maal, dat ik gedurende den tijd, dat wij belegerd waren, heb durven gaan van Drencklerstoren tot aan Papenpoortken.

Den 21 Julij 1594. Omstreeks zes uur des avonds zijn uit het leger in de stad teruggekomen al de bovengenoemde afgevaardigden, uitgenomen Johan van Ballen, Frederick Moeijsteen en de kommandeur van Warffum.

Den 23 Julij 1594. De graaf Mauritz heeft door een tamboer in de stad laten uitroepen, dat al zijne soldaten buiten de stad moesten gaan, op straffe des doods; en hij heeft eene menigte wagens gevonden, ten einde onze soldaten uit deze streek te doen vertrekken.

Den 24 Julij 1594. Zes vaandels infanterie zijn omstreeks den middag in de stad gekomen, en de onzen zijn er uitgetrokken; de graven Maurits en Willem zijn na den eten in de stad gekomen en omstreeks drie of vier uur naar het leger teruggekeerd.

Den 26 Julij 1594. Ik en mijne vrouw zijn, met onzen zoon, naar Emden vertrokken en des morgens aldaar aangekomen, nadat wij eenige brooden en andere waren hadden aangeschaft, zijn wij den 31 Julij van Emden vertrokken en den volgenden dag vóór den eten omstreeks tien uur met onze waren aangekomen.

Den 2 Aug. 1594. Graaf Wilhelm en eenige Staten hebben andere raadsheeren aangesteld; al de ouden zijn outslagen. Tot burgemeesters verkoren Harmen Koninck, Egbert Alberda, Mello Coenders en Joachim Alting.

God schenke hun wijsheid, opdat zij in staat zijn hunnen pligt te doen, zooals het behoort!

Den 3 Aug. 1594. De vredesartikelen zijn, met het overige, afgekondigd.

Den 5 Aug. 1594. Ik heb met graaf Willem van Nassau gesproken over het geschut, dat de artilleriemeester hier houden wil, omdat de wapens des Konings er op staan. De burgemeesters hebben groote moeite

gedaan om ze weêr te krijgen. De tijd zal ons leeren.

Den 6 Aug. 1594. De hopmannen der burgers hebben hunnen eed van getrouwheid afgelegd, en de stad heeft bevolen, dat zij al de burgers zullen laten onderteekenen, ieder in zijne kluft.

Den 7 Aug. 1594. Z. Exc. is des morgens omstreeks 5 uur uit de stad vertrokken; ieder zegt, dat hij naar Holland reist. De afgevaardigden der Ommelanden zijn in den Raad geweest, maar ik weet niet, wat zij voorgesteld of gedaan hebben, aangezien ik niet in den Raad was.

Krankbezoeker aan te stellen.

1602.

Wij Borgermesters ende Raedt der Stadt Groeningen doen khundt ende betuegen midts dessen, alsoe noedich oeck heijlsamb beuonden, dat een visitator ofte vermaner tot denst der krancken ende anders geëligeert ende angesettet worde, ende dan noedich wil sijn, dat hem̃ een geboerlich onderholdt assigneret oeck gepresteert wordt, soe jst dat wij verspreecken ende beloeuen bij desen, dat die visitator, gecoeren ofte alnoch tho kiesen, alle jaer boeuen syn vrye woninge sal hebben tgenieten twehundert daler. Oercunde wij mit vnss vpgedruckten signete den 16 Decembris 1602 [1]).

[1]) In het Archief, bl. 383, H. S. in folio 100.

VRIJE OF GOEDE WIJNEN.

Er is wel reeds eene lijst opgegeven van personen, welke vroeger hier ter stede zoogenaamde *vrije* of *goede wijnen* of geld daarvoor genoten, maar zonder eenige opheldering en ook verre van volledig noch juist; en uit hetgeen ik daaromtrent hier en daar vond medegedeeld, is mij buitendien gebleken, dat men niet regt weet, wat daaronder te verstaan is. Dit deed mij besluiten, om vroegere aanteekeningen daarover gemaakt nog eens weder ter hand te nemen en met nieuwe vermeerderd tot toelichting van dit punt te bezigen, en hiermede eene bijdrage te leveren over eene zeer oude en bijzondere gewoonte die te dezer plaatse in zwang is geweest.

Wat den oorsprong dezer inrigting betreft, uit de stadsresolutiën kan men daaromtrent geen licht erlangen. Zij moet dus van eene vroegere herkomst zijn, gelijk dan ook in de stadsresolutiën van den 23 Nov. 1712 en 28 Maart 1714 daarvan gesproken wordt, als van eene gewoonte, die sedert onheugelijke tijden heeft plaats gehad. Eenig meerder licht daaromtrent kan men bekomen uit de oude stadsrekeningen der 16 eeuw. Daaruit blijkt, dat het toen — en zeker al veel vroeger — de gewoonte was op de hooge feestdagen aan de Regenten, Ministers en meer andere ambtenaren, uit de stadskelder in het Stads- of Heerenwijnhuis tot belooning, erkentenis of vereering eenige maten wijns uit te deelen.

Om den grond of de reden van deze gewoonte op te diepen, moet ik herinneren dat voortijds de leden der regering en andere ambtenaren geene vaste belooning of bezoldiging, zoogenaamd tractement, genoten. Toen het *Stadboek* van

1425 is opgemaakt of herzien, was dit nog zeer waarschijnlijk het geval, en werd het bekleeden van eene plaats in de regering en van andere ambten nog bloot als eene eere- en lastpost beschouwd, zonder geldelijke voordeelen daaraan verbonden; want er is daarin eene boete bepaald van 20 oude fransche schilden, wanneer iemand weigerde de benoeming van lid van den Raad of tot een ander ambt aan te nemen (L. I, Art. 2.). Later nog werd er zelfs die strenge wet gemaakt, dat men òf de benoeming aannemen, òf de stad verlaten moest [1]). Zoo ver bekend is, ontvingen de Regeringspersonen, Burgemeesteren en Raad, alsmede Gezworen gemeente en Bouwmeesters van de Gilden alleen zekere loodjes of looden penningen met het stadswapen voorzien, die voor presentiepenningen dienden en alleen waarde hadden, om voor ieder van die loodjes een kwart wijn in het stadswijnhuis te drinken of te laten halen. De waard van het wijnhuis gaf deze loodjes in betaling zijner wijnhuispacht aan den stads Rentmeester terug, om dan weder voor presentiegelden te dienen. Maar deze loodjes, ook in de zamenleving uitgegeven wordende, werden afgeschaft bij Raadsresolutie van den 9 Mei 1609. Vóór dit tijdstip genoten echter Burgemeesters en Raadsheeren ook reeds eenig jaargeld. Want uit de Raadsresolutie van 7 Maart 1587 (zie boven, bl. 8) blijkt, dat eerst het jaargeld der Burgemeesters was 30 daalder, en toen verhoogd is op honderd d., dat der Raadsheeren van 15 op 50 d., met een dubbel lood voor hen, die in de vergadering verschenen. Volgens Resolutie van 30 Maart 1631 werd het jaargeld van een Burgemeester op 1000 guldens verhoogd, dat van een Raadsheer op 750 gl., waarbij na 1749, ter vergoeding van eenige vernietigde voordeelen, gekomen is 36 stuivers presentiegeld voor een Raadsheer en 48 st. voor een Burgemeester voor ieder afzonderlijken regtdag [2]).

Zoo werden ook mettertijd de overige stadsambtenaren bezoldigd, maar de bijzondere uitkeering van de vrije wijnen bleef daarbij in gebruik.

---

[1]) Lorgion, *Geschiedk. Beschrijv. van Groningen*, I, 261.

[2]) Wichers, *Tract. van Reductie*, I, 169. Driessen, *Mon. Gron.* IV, 889. *Tegenw. Staat*, II, 128. Deze zegt, dat men voor de loodjes wijn kon laten halen, anderen, daarvoor drinken in het wijnhuis. Dit zal wel eerst alleen gebruikelijk en wettig zijn geweest, maar het laten halen er later bijgekomen zijn, even als dit met de vrije wijnen alleen het geval was.

Een gift in wijn werd van ouds beschouwd ook als een vereerend geschenk, dat men gaf aan iemand, wien men in geld geen geschenk van eenige waarde met welvoegelijkheid konde of durfde aanbieden. Zoo blijkt uit de stadsrekeningen, als die van 1543, mede, dat er jaarlijks veel wijn aan allerlei vreemdelingen, zelfs boden en knechten, werd geschonken. En hoe onder de geschenken van Groningen en andere steden van ons land aan de Landvoogdes Maria bij haar plegtig bezoek daarvan in 1545, ook de wijn eene voorname plaats besloeg, heeft ons het verhaal van dat bezoek doen zien (D. II, 207.) Voorts was de wijn niet alleen bij aanzienlijke wereldlijken, maar vooral ook bij de geestelijken en kloosterlingen een drank, welke geschonken werd bij feestelijke gelegenheden, op geboortedagen, op kerkelijke feestdagen en bij andere plegtige gelegenheden. Men bedong alzoo bij de huren, pachten of eeuwige renten niet zelden eenige kannen wijns of vermaakte bij uiterste wilsbeschikking een zeker stuiver gelds aan het een of ander klooster, ten einde de kloosterlingen op bepaalde dagen van het jaar daarvan wijn konden drinken [1]. Dit een en ander was wel algemeen in gebruik, maar of de gift van onze vrije wijnen ook in andere steden van ons land gebruikelijk was, is mij onbekend gebleven.

Er bestond verschil in de mate van deze vereering naar verschil van den rang der personen, en met de verandering hiervan had er ook verandering in gene plaats en daarbij uitbreiding.

Wij leeren een en ander nader kennen uit de lijsten en andere opgaven, die hiervan nog overig zijn op het Groninger Archief. Hieruit blijkt, dat de Regeringsleden en hoogere ambtenaren daartoe hadden acht gezette feestdagen, die men *verschijndagen* noemde, te weten Paschen, den derden vrijdag na Paschên, de Hemelvaart van Christus, Pinksteren, Sakramentsdag, de Hemelvaart van Maria, de geboorte van Maria en Kersdag. Andere ambtenaren hadden maar zes zulke dagen en die ontvingen de goede wijnen niet op Hemelvaart en de geboorte van Maria, zijnde den 8 September. Weder anderen hadden maar vier verschijndagen enz. Op elk van die dagen werd oudtijds aan ieder daartoe geregtigde gelijkelijk een kwart wijns uitgereikt; naderhand bedraagt de hoeveelheid wijn of (later) geld daarvoor voor

[1]) Ypeij *en* Feith, *Oudhed. van het Gooregt en Groningen*, bl. 305.

sommigen meer. Wij zullen hier de volledigste lijst mededeelen, die er van bestaat, die van den verschijndag op Sakramentsdag des jaars 1528, en deze vergelijken met twee anderen van dit jaar op Paschen en Hemelvaart en met twee op Sakramentsdag en Lieve Vrouwendag van het jaar 1526.

Eltelt tho Lellens.	Hynryck van Leverden.	Boumesters.
Lubbert Koeneynck.	Johan Westerwolt.	
Reynt Albardae.	Wolter Sygers.	
Johan Hornynken.	Reyner Spormaker.	
Peter Vlger.	Mester Bouwe.	Talmans.
Hylbrant Entens.	Ghert in de Wage.	
Luken Rolteman.	Claes Stael.	
Harmen van Campen.	Albert Koeners.	Hovelyngen van de Schutten.
Lambert Amelens.	Harmen Vlger.	
Allert Klant.	Helperyck Dunker.	
Hynryck Schulteynck.	Johan Schynkels.	
Claes Lubbers.	Hynryck van Zoest.	Weyffelers.
Johan Hyllebrans.	Harmen te Werde.	
Thesé tho Osterhusen.	Harmen Vlger, Vener.	
Johan Folkers.	Gherleff Neyenbus, Schulte.	
Wyllem van Barsen.	Roleff Wybens.	
Den Staedt holder, 11 kanne.	Wolter Lussenck.	
Mester Evert Jarges.	Ghert Koeneynck.	
Mester Hughe de Nuyel.	Klosterman.	
Mester Jacop Amelens.	Johan Helperyck.	
Mester Vlfferdt Doctor.	Roleff Wybens, Schryffmester.	
Doctor Augustynus.	Hylbrant Schynkel, Schutten-	
Mester Ryner de	Claes de loper. (dener.	
Johannes de Scryuer.	Hynryck trumper.	
Johan van Metelen, Rentemester.	De junge pyper.	
Steuen Valke, Rentemester.	De darde pyper.	
Eyse Jarges.	De trumslager.	
	De pyper.	

Summa LVIII quarten is XVII arens gl. — IIII st.

Item desse voers. sellen hoeren wyn laeten haelen vp den hyllygen Sakramente dach vp dat wynhuis jnder tyt doe de borgemester Eltet tho Lellens borgemester was jnt jaer vns Heren dusent vyffhundert en achtentwyntheych.

De 16 eerste personen die op deze lijst voorkomen, zijn de 4 Burgemeesteren en 12 Raadsheeren; daarop volgen: de Stadhouder; 4 Pastoors; de Stadsdoctor Augustynus, *medykus* bovendien genoemd in de lijsten van 1526; twee Schrijvers; want Mester Ryner zal dit zoowel zijn geweest als de volgende persoon Johannes de Schryuer, daar hij nader ook zoo genoemd wordt, doch alleen voorkomt, in de derde kleinste lijst van 1528 en in de tweede den titel draagt van *Sekertarys;* de stad had toen twee Secretarissen, even als twee Rentmeesters die volgen; verder Eyse Jarges, op de lijsten van 1526, Bussemester, d. i. Artilleriemeester, betiteld; 4 Bouwmeesters; 3 Taalmans; 4 Hovelingen van de Schutten; 2 Deurwaarders (Weyffelers); Harmen Vlger, *Vener*, vermoedelijk de Stadsvaandrager [1]); de Stadsschout; dan volgen 5 personen, die nergens nader aangeduid worden, doch het zullen zijn de Stadsdienaren of boden; voorts nog de schrijfmeester; de schuttendienaar, de looper; de trompetter; 3 pijpers; 1 tromslager. — Allen ontvangen hier 1 kwart; de Stadhouder alleen 2 kannen, dat zijn 4 kwarten, als zijnde het geheele bedrag 58 kw. en het getal personen 55. Een kwart, of zooals men schreef *quart* of *quaert*, was eene zeer gewone vochtmaat, vooral voor wijn, en bedroeg, zooals vroeger hier is opgegeven (D. II, 2), eene $\frac{1}{2}$ N. kan en gold toen 3 Groninger stuivers of 15 centen, gelijk de geheele som voor de 58 kw. bedraagt 17 Arends guldens en 4 stuivers, d. i. van ons tegenwoordig geld *f* 8.70, zijnde de arends gulden = 50 centen of een $\frac{1}{2}$ gulden.

Op de tweede lijst van Paschen 1528 zijn 50 personen met den Stadhouder en mist men een pastoor, de drie pijpers

---

[1]) De stad had zeker hare banier; wij mogen dat veronderstellen, al vernam men er ook niets van; doch hare geschiedbladen laten haar ook niet geheel onvermeld. Men leest er van, dat in den oorlog met Edsard, Graaf van Oostfriesland, in 1501 de halve stad uittrok met hare banier, om Appingadam, door Edsard bezet, in te nemen; maar deze onderneming mislukte, zoodat een groot aantal volks omkwam en de banier in handen der Oostfriezen geraakte, die haar in zegepraal naar Emden bragten en aldaar in de groote kerk ophingen. *Tegenw. Staat van Stad en Lande*, I, 236. — Men wenscht te weten, of die banier daar nog ergens bewaard wordt en waaruit zij bestond, uit het wapen van de stad met den groenen balk of dat met de kerk (de St. Walburgs- of liever Martinikerk)? Dit zij hier in het voorbijgaan aangeteekend en aan de aandacht onzer lezers aanbevolen.

met den trompetter en tromslager, maar daarentegen komt aan het eind voor Roleff Mepsche. Een Rodolphus de Mepsche was toen pastoor te Bedum; en hoe die hier kan gemeld zijn, weten wij niet. Hij komt ook op de andere lijsten niet voor. Het bedrag is 53 kwarten wijn en aan geld 15 Arends gl. en 9 st. of *f* 7.95. — De derde kleinste lijst van Hemelvaart 1528 bevat slechts 29 personen met den Stadhouder en alzoo slechts 32 kwarten, bedragende 9 Arends guldens en 6 stuivers = *f* 4.80. Hierop heeft men alleen de Burgemeesters en Raadsheeren, den Stadhouder, 3 Pastoors, 1 Schrijver, 2 Rentmeesters, 5 Stadsdienaren (?) en den Schrijfmeester.

De grootste lijst van Sakramentsdag 1526 heeft 49 personen met den stadhouder en ook 49 kwarten wijn, bedragende de som van 5 Philips guldens min 3 stuiver = *f* 7.35, wordende de Ph. gulden toen gerekend op 30 stuiver. De stadhouder ontving dus toen of ditmaal ook maar één kwart, even als op Lieve Vrouwen dag volgens de tweede kleinste lijst van dit jaar. Deze heeft 43 personen en zooveel kwarten wijn, ter somma van 4 Phil. guldens en 9 stuiver = *f* 6.45. Op de eerstgenoemde lijst ontbreken 1 pastoor, 2 bouwmeesters, 2 schrijvers en de looper; op de laatstgenoemde 1 raadslid en 1 pastoor, 2 schrijvers, 2 bouwmeesters, de looper, trompetter, tromslager en 3 pijpers.

Hoezeer nu de Roomsch-Katholieke godsdienst na de invoering der Hervorming bij de reductie der stad hier niet openlijk meer mogt worden beleden en er sommige feestdagen afgeschaft werden, zoo bleef evenwel het gebruik der vrije wijnen op den ouden voet stand houden en werden zij nog aan nieuwe zoowel als oude beambten geschonken; zoo b. v. bij Resolutie van den 22 Aug. 1605 aan de nieuwe burgemeesteren, en bij Resolutie van den 19 April 1660 aan de buitenmoeders der beide weeshuizen. Aldus meldt Emmius bij zijne beschrijving van het nieuwe in zijn tijd opgerigte Provinciaal werkhuis in een deel van het Dominikaner klooster, hoe hierover vier opzieners zijn aangesteld geworden, twee uit de stad en twee uit het land, die hun werk kosteloos verrigtten, maar alle $^1/_4$ jaar met twee maten wijn, denkelijk 2 kwarten, werden vereerd [1]). Met het ophouden van dit werkhuis en ambt, hield ook deze wijngift op, en

---

[1]) *De Agro Frisiae* etc. *f* 68.

zoo vindt men deze niet meer op de volgende lijsten, maar nu die aan den stads geweldige in de plaats daarvan gekomen. — De uitreiking dezer wijnen in natura is alzoo onafgebroken, met meer of minder verandering, voortgegaan tot het jaar 1776 of het afbreken van het wijnhuis en de voldoening verder daarvan in geld tot aan den jare 1795. Eenmaal evenwel zijn dezelve voor een tijd ingehouden, om namelijk o. a. mede te dienen tot oprigting van een fonds tot betaling der renten en wederaflossing der kapitalen, welke de stad tot den wederopbouw der Akerk en toren, die in 1710 was ingestort, had moeten opnemen, doch die maatregel, bij secrete Resolutie van 24 Julij 1710 genomen, is bij resolutie van den 23 Nov. 1712 en 20 Maart 1714 weder ingetrokken.

In vorige tijden werd het stadswijnhuis onder die voorwaarde verhuurd, dat de huurder deze wijnen uitgaf en daarvoor wegens de stad de gezette betaling ontving. Doch bij het afbreken van het wijnhuis werd bij Resolutie van den 18 Febr. 1775 bepaald, dat de levering dezer wijnen met Petri 1776 zou ophouden en dat dezelve vervolgens door de stad jaarlijks in geld zouden worden betaald. Hieromtrent werd een vaste voet beraamd en bij Resolutie van 12 Febr. 1776 vastgesteld, invoege hierna volgt.

De vier Burgemeesteren en de twaalf Raadsheeren hadden jaarlijks 8 verschijndagen, ieder naar 36 stuivers, makende te zamen eene som van	*f*	230- 8 -„
De Stads Syndicus, de Stads Rentmeester en de beide Stads Secretarissen ieder 8 verschijndagen, ieder naar 36 st., makende eene som van	-	57-12-„
Negen Predikanten en de Rentmeester der Predikanten goederen ieder 8 verschijndagen, ieder naar 36 st., makende eene som van	-	144- „ -„
Rector en Conrector der Latijnsche scholen ieder 8 verschijndagen, ieder naar 36 st., makende eene som van.	-	28-16-„
Vier Weesheeren en een Secretaris ieder 6 verschijndagen, ieder naar 36 st., makende eene som van	-	54- „ -„
Vier Voogden van het Burger weeshuis ieder 6 verschijndagen, ieder naar 36 st., makende eene som van	-	43- 4 -„
Transportere . .	*f*	558- „ -„

	Transport ..	*f* 558- „ -„
Drie Buitenmoeders van hetzelve, ieder 8 verschijndagen, ieder naar $3\frac{1}{2}$ quaart, bedragende te zamen aan geld	-	75-12-„
Twee Voogden van het Diakonie kinderhuis, ieder 6 verschijndagen, ieder naar 36 st., bedragende te zamen aan geld •. . . .	-	21-12-„
Vier Buitenmoeders van hetzelve ieder 8 verschijndagen, ieder naar $3\frac{1}{2}$ quaart, makende aan geld te zamen	-	100-16-„
De Drost van het Oldambt, die van Wedde, de Ambtenaren van het klei-Oldambt, die van het Gooregt en de Stadsbouwmeester ieder 8 verschijndagen, telkens naar 1 quaart, makende voor deze vijf aan geld . . .	-	36- „ -„
Acht Kluftheeren en een Secretaris ieder 8 verschijndagen, ieder van een quaart, dus aan geld.	-	64-16-„
Drie Taallieden ieder 6 verschijndagen, ieder naar een quaart, makende aan geld . . .	-	16- 4 -„
Twee Stads en twee Oldambster Deurwaarders ieder 4 verschijndagen, ieder naar een quaart, makende aan geld	-	14- 8 -„
Vier Raadsdienaren, een Rentmeestersdienaar en een Panderschult ieder 8 quaart, makende in 8 verschijndagen aan geld	-	43- 4 -„
Vier Musikanten, een Campanist, een Torenwachter en een Tromslager, ieder 6 verschijndagen, ieder naar 1 quaart, makende aan geld	-	37-16-„
De Olderman van het Gildregt had 8 verschijndagen, ieder naar 2 quaart, en de acht Gildregtsheeren, benevens den Secretaris en Dienaar hadden 8 verschijndagen, ieder naar 1 quaart, te zamen	-	86- 8 -„
Ieder Burgerofficier had 6 verschijndagen, ieder naar 2 quaart, en ieder Sergeant had 6 verschijndagen, ieder naar 1 quaart, te zamen makende	-	777-12-„
De Schuttenbode had 6 verschijndagen, ieder naar 1 quaart, zijnde aan geld	-	5- 8 -„
De Stads geweldige had 6 verschijndagen, ieder naar 2 quaart, makende aan geld . . .	-	10-16-„
	Transportere ..	*f* 1848-12-„

Transport . .	*f* 1848-12-„
Vier Stads musikanten, de Torenwachter en de Campanist hadden nog daarenboven ieder 4 verschijndagen als buitengewoon, ieder naar een quaart, makende aan geld	- 21-12-„
De beide Stadsdeurwaarders genoten jaarlijks, als cedulschrijvers, ieder 11 quaart, dus 22 quaart, zijnde aan geld	- 59-16-„
Bedragende dus te zamen . . .	*f* 1890-11-„

De jaarlijksche uitdeeling dezer gelden werd opgedragen aan een der Stadsklerken, onder genot van twee stuivers van elke gulden. Zij duurde op dien voet voort tot in het jaar 1795, wanneer de staatsomwenteling, toen in het vaderland voorgevallen, ook daarin verandering te weeg bragt.

Men ziet uit deze lijst, hoe het bedrag der uitdeeling aanmerkelijk gestegen was met hare uitbreiding en den hoogeren prijs der wijnen. In plaats van eene enkele kwart trokken de regeringsleden, predikanten, scholarchen, weesheeren, voogden, burgerofficieren,. de olderman van het gildregt, de stadsgeweldige nu 2 kwarten, de buitenmoeders der weeshuizen zelfs 3½ kw.; anderen moesten zich met hun kwart blijven vergenoegen, en zoo bleven ook de verschijndagen meerendeels op 8, deels op 6, deels op 4 bepaald. Het kwart wijn bedroeg nu niet meer 3 stuivers, als wij boven zagen, maar 18 st., en het geheele bedrag was aldus aanzienlijk vermeerderd, tot *f* 1890 toe.

Wanneer wij met deze authentieke lijst vergelijken die, welke medegedeeld is in de *Groninger Volks-Almanak* van 1844, bl. 205, en overgenomen door den heer H. A. Wijnne, in zijn onlangs uitgegeven werk: *Handel en ontwikkeling van Stad en Provincie Groningen, geschiedkundig beschouwd*, Gron. 1865, bl. 116, dan zien wij, dat deze verre van volledig is. Er ontbreken aan de posten voor de regeringsleden, voor den syndicus, rentmeester en de beide secretarissen, alsmede voor de drosten, ambtmannen, en den bouwmeester; de post voor den olderman en de gildregtsheeren enz. komt niet overeen, er is een verschil van *f* 7—4 te kort op die lijst, blijkbaar daaruit ontstaan, dat de dienaar van het gildregt niet mede gerekend is. — Zoo min als gezegde lijst volledig is, zoo wordt ook in het opschrift daarop onjuist gezegd, dat in 1654 reeds de vrije wijnen in geld zouden betaald zijn. Er schuilt zeker eene fout in die opgaaf, maar hoe die er ingekomen en op te lossen is, dit kunnen wij niet zeggen. —

Men heeft deze vrije wijnen ook verward met den vrijdom van belasting op den wijn, welken voornoemde personen zouden genoten hebben [1]). Maar dit is niet het geval geweest.

Men zou hier nog kunnen vragen, welke soort van wijn, toen die nog in natura gegeven werd, hier toe mag gebruikt zijn? Men had en dronk toch al reeds vroeg verschillende soorten van wijn; en zoo was ook, volgens de beschrijving, welke de Groninger predikant A. Trommius in het laatst der 17de eeuw van het Raad- en Wijnhuis der stad geeft, althans in die eeuw ook allerlei wijn in groote en kleine mate in dat wijnhuis te bekomen [2]). De gewoonste zullen echter wel de Fransche roode en de Rijnwijnen geweest zijn, van dezen weder de eerstgenoemde, en daartoe zullen dan ook wel de vrije wijnen te rekenen zijn. Hoe men onderscheid maakte tusschen beiden en den Rijnwijn meer als bijzonder beschouwde, laat zich opmaken uit de bepaling, dat de huurder van het Stadswijnhuis steeds een of twee stukken onvervalschten Hochheimer of Moesel Rijnschen wijn in voorraad moest hebben, vooral ten dienste van zieke en zwakke inwoners der stad [3]).

Zooals gezegd is, duurde de uitdeeling der wijngelden op eene enkele uitzondering na geregeld voort tot in het jaar 1795, wanneer de omwenteling daarin ook eenige verandering bragt. Bij het 8ste artikel namelijk van het hoofdstuk der voorschriften voor deze stadsregering, handelende van den vorm en de installering der Municipaliteit, was, onder anderen, bepaald, dat de leden der stadsregering, behalve het daarbij vastgestelde traktement, geene jura zouden genieten, die regelregt of zijdelings uit de stadskas betaald werden. Uit hoofde hiervan begreep men, dat de uitkeering der wijngelden aan de leden der stadsregering voortaan behoorde op te houden, gelijk dan ook bij Resolutie van den 7 Maart 1796 werd vastgesteld. En aangezien het Burgerlijk regiment op den 5 Aug. 1795 was ontbonden, zoo werd bij gemelde Resolutie tevens bepaald, dat de uitkeering van het wijngeld aan de gewezen Burgerofficieren voortaan insgelijks zou ophouden. Door deze bepalingen werd inkomstig ten voordeele van de stad uitgewonnen de som van *f* 1008.

Dit heeft alzoo stand gehouden tot in jaar 1803. Toen

---

[1]) Mr. W. B. S. Boeles, *de Geestel. Goederen* enz. bl. 68.

[2]) Lorgion, *Geschiedk. Beschrijv. der stad Groningen*, I, 217.

[3]) Deze bepaling vindt men onder de voorwaarden van verhuring van het wijnhuis, althans die van 1685. Zie mijn stukje over het *oude Raad- en Wijnhuis*, in de *Gron. Volks-Alm.* 1840, bl. 24.

had er wederom eene verandering in het staatsbestuur plaats, ten gevolge waarvan de destijds bestaande stadsregering ontbonden en eene nieuwere in hare plaats aangesteld is. Deze nieuwe regering begreep, dat de instructie, waarop de afgetredene regering gediend had, voor haar van geene verbindende kracht was, en besloot daarom bij Resolutie van 15 Febr. 1803, dat op grond van het 99ste artikel van het Reglement van regering voor de gemeente der stad Groningen en haren tafel voortaan mede aan de leden der stadsregering de wijngelden overeenkomstig de Resolutie van den zittenden raad van 15 Maart 1779, 17 Febr. 1780, in den oud-Raad bevestigd, alsmede volgens Resolutie van 12 Febr. 1776 zouden worden betaald, zooals zulks van ouds had plaats gehad. Ook werden deze wijngelden bij Resolutie van 4 Febr. 1805 toegekend aan de leden van den toen nieuws aangestelden Raad van Finantiën en diens commies.

In den jare 1809 werd door onzen toenmaligen Vorst den Koning van Holland, een besluit genomen, houdende, dat na den 1 Jan. 1810 geenerhande betalingen uit plaatselijke en andere publieke kassen meer zouden worden gedaan aan predikanten of andere geestelijken en kerkelijke bedienden of voor eenige objecten van de eeredienst. Ten gevolge hiervan werd bij Stadsresolutie van 25 Dec. 1809, No. 4, verstaan, dat de wijngelden, welke de predikanten der Nederduitsche Hervormde Gemeente dezer stad uit de stadskas genoten, aan hen over het loopende jaar nog zouden worden uitbetaald, doch dat die uitbetaling met den 1 Jan. 1810 zou ophouden, gelijk ook geschied is. Dan op het einde van het jaar 1810 vervoegden de gemelde predikanten zich bij den toenmaligen Maire der stad en verzochten, dat aan hen die wijngelden wederom, gelijk bevorens, mogten worden uitgekeerd, aangezien zij vermeenden, dat die wijngelden gerekend moesten worden te behooren onder de praestanda, waarvan de continuatie bij provisie was bepaald bij het Besluit van zijne doorluchtige Hoogheid den Prins algemeenen Stadhouder van zijne Majesteit den Keizer van Frankrijk van den 24 Oct. 1810, No. 15. De Maire, in dat gevoelen der predikanten deelende, droeg dat verzoek bij missive van den 9 Jan. 1811 gunstig voor aan den Prefect in het Departement van de Wester-Eems. Het gevolg hiervan is geweest, dat de prefect, in aanmerking nemende, dat de zoogenaamde vrije wijnen, welke de predikanten voortijds plagten te genieten, eigenaardig konden gerekend worden te behooren

onder de praestanda, waarvan de provisionele continuatie bij voorschreven besluit was gedecreteerd, en dat de betaling van dit object in geld de natuur van hetzelve niet veranderde, bij Dispositie van den 22 Jan. 1811, No. 17, den Maire heeft gemagtigd, om de betaling der wijngelden aan de predikanten over 1810 en vervolgens uit de stedelijke kas op den gewonen voet te doen uitbetalen, alles nogtans bij provisie en tot dat daaromtrent door zijne Majesteit den Keizer of zijn doorluchtige Hoogheid den Prins Gouverneur Generaal nader zou zijn gedisponeerd, van welke gunstige dispositie aan de predikanten bij Resolutie van den 31 Jan. 1811, No. 4, kennis is gegeven.

De predikanten hebben echter van deze gunst geen genot gehad. De stadsregering had het bedrag zoo van deze wijngelden als van die der overige stadsambtenaren op de stadsbegrooting over de dienst van 1811 in uitgave gebragt, maar het toenmalige bewind vond niet goed deze uitgave toe te staan; en sedert dien tijd heeft de uitbetaling der wijngelden ook geheel opgehouden, alleen evenwel met uitzondering van die der predikanten. Deze verzochten namelijk in het jaar 1816 op nieuw, dat hun de wijngelden, gelijk bevorens, wederom jaarlijks mogten worden uitbetaald, aangezien zij op grond van het 194ste artikel der Grondwet vermeenden daarop aanspraak te kunnen maken. De stadsregering in aanmerking nemende, dat de predikanten tijdens de aanneming dier Grondwet de wijngelden niet genoten hadden en dat dus het aangehaalde 194ste artikel der Grondwet in dezen van geene toepassing kon zijn, als sprekende alleen van zoodanige traktementen, pensioenen en inkomsten als toen ter tijd door de onderscheidene godsdienstige gezindten of derzelver leeraars genoten werden, wees bij hare Resolutie van 2 Dec. 1816, No. 1, dat verzoek van de hand. De predikanten intusschen op de wederuitbetaling dezer gelden aandringende, is eindelijk bij Resolutie van 3 Mei en 11 Junij 1821, No. 3 en 4, op voorstel van den Gouverneur dezer provincie, besloten, dat de wijngelden wederom als van ouds, te beginnen met het jaar 1813, aan de predikanten zouden worden uitbetaald, en wel uit het kantoor der predikantengoederen bij wijze van voorschot, zoo nogtans, dat het bedrag dier gelden aan dat kantoor zou worden teruggegeven, bijaldien die uitbetaling inkomstig over de jaren waarin dat voorschot zou plaats hebben van 's Rijks wege zoude geschieden.

Die teruggave is niet geschied, maar de predikanten zijn niettemin hunne wijngelden blijven trekken — de eenigsten dus van alle personen, welke die hebben genoten — doch ze zijn versmolten onder hun tractement. Deze inkomsten toch, met die welke zij onder den naam van huishuur en klassikaalgeld uit dat kantoor ontvingen buiten het gewone tractement, werden bij goedvinden van de Kerkvoogden den 2 Nov. 1829 op het fonds der gemeente overgebragt met de bepaling, dat deze gelden voortaan daaruit onder ééne algemeene benaming van *tractement* zouden worden uitbetaald, dat toen tegelijk op de ronde som van *f* 1200 is gebragt, behalve hetgeen zij uit de Landskas genoten.

Zoo heeft die overoude gewoonte meer of min stand gehouden — kan men zeggen — tot in onzen tijd. Hoe hardnekkig men ook daaraan is blijven vasthouden, die tijd — de 19de eeuw, waarin zoo veel is en wordt omgekeerd — heeft ook eindelijk daaraan een einde gemaakt. Zij mogten — die wijnen — echter in hunnen tijd even eigenaardig den naam van *goede wijnen*, dien zij mede voerden, als van *vrije* dragen. Zij getuigen toch van dien goeden ouden tijd, toen de regenten en andere ambtenaren nog weinig of geene belooning ontvingen en hunne bediening meer tot eer dan tot voordeel beschouwden. Zij herinneren ons aan die oudvaderlijke regering, waarin de overheden, even als de vaders hun gezin, hunne onderzaten beschouwden en dezen gelijk zich zelven op zekere tijden ter belooning van hunne diensten onthaalden. Er is iets poëtisch, iets idyllisch in, dat de hoogste overheidspersoon, de eerste Burgemeester, met den laagsten dienaar der stad, den tamboer of pijper, beiden gelijkelijk hun wijn mogten halen en drinken. Nadat zij echter bezoldigd werden, werden natuurlijk zulke bijzondere voordeelen, als het genot van die vrije wijnen was, meer en meer overbodig en minder overeenkomstig met de eischen van de nieuwere betere staatshuishouding, die teregt al wat bijzonder voorregt of voordeel oplevert afgeschaft wil hebben. Maar zoo min als zij in onzen tijd meer past, zoo goed en zoo billijk en zoo eerwaardig was die aloude gewoonte eens in haren tijd. Aldus hebbe men haar te beoordeelen, maar niet te veroordeelen, gelijk men zoo dikwijls ten onregte doet met vroegere instellingen en gebruiken of zonder reden met smaad en minachting daarop terug ziet.

NOG IETS

OVER DE EEMS, ALS GRENSSTROOM.

Tengevolge van mijn opstel over de Eems in deze Bijdragen (D. II, 181), mogt ik van eene bevriende hand het na te melden werk ter lezing ontvangen, waarin ook het vraagstuk over de Eems als grensstroom behandeld wordt. Ik vond het van belang genoeg, om bij wijze van naschrift, dit nog kortelijk mede te deelen.

Dat werk is namelijk: *Handbuch uber das Practische Seerecht der Engländer und Franzosen in Hinsicht auf das von ihnen in Kriegszeiten angehaltene neutrale Eigenthum* u. s. w. *von* Fr. Joh. Jacobsen, Königl. dänischen Advokaten, Hamb. 1803. In den Isten band van dit werk en wel het Iste hoofdstuk, wordt gehandeld van de grenzen en voorregten van het onzijdige zeegebied enz. en hierbij o. a. twee gevallen uit den Franschen revolutieoorlog besproken, waarin een vooral, het laatste, ons onderwerp aangaat (S 59). — In 1801, te weten, werd een Oostfriesch handelschip, *de twee Gebroeders* geheeten, kapitein Nordholt, door Engelsche oorlogschepen, die de Wester-Eems opvoeren, genomen op het wad, dat zich langs de kust van onze provincie Groningen aan den mond dier Eems uitstrekt. Pruissen reclameerde de schepen, als zijnde genomen op zijn onzijdig grondgebied, en wel op dezelfde gronden, als wij hebben gezien, dat van onze overburen zijn of nog worden aangevoerd ten bewijze, dat de geheele Eems tot aan de Groninger kust onder Oostfriesland behoort.

Onder die gronden vinden wij hier alzoo ook vermeld de overlevering, door getuigen bijgebragt, dat Groningerland zich niet verder uitstrekt, dan een man, staande hier aan

het strand of den oever der Eems, een hoefijzer van een paard werpen kan (Verg. bov. bl. 201.) Misschien heeft dus de Burgemeester van Emden, H. Loesing, bij wien wij van die overlevering gewaagd vonden, haar daaraan ontleend. Hoe dit zij, wij zien hier in dit getuigenis het bestaan van deze overlevering bevestigd — de waarheid daarvan echter niet; deze moet toch uit andere bewijzen blijken. En als zoodanig worden dan bijgebragt die welke de geschiedenis zou opleveren, namelijk: 1° de Keizerlijke leenbrief van 1454, en 2° de uitoefening van het overheidsregt. Het ligt niet in ons voornemen, deze bewijzen, zooals zij hier worden voorgedragen en beoordeeld, breeder aan te voeren. Het zij genoeg om met een enkel woord de aandacht er op te vestigen. Zij kunnen allezins bevestigen, wat wij omtrent en wel tegen de bewering van onze naburen aangemerkt hebben. Het oordeel toch hier geveld, uit een geographisch en historisch gezigtspunt beide, is ook ontkennend. En dit oordeel berust nog gedeeltelijk op den inhoud van genoemden leenbrief van 1454, zooals die valschelijk de Eems onder de aanhoorigheden van Oostfriesland opnoemt. Het zou zeker nog ongunstiger uitgevallen zijn, wanneer dit aan den Schrijver bekend ware geweest. Doch wij verwijzen verder den lezer, welke in deze zaak belang stelt, naar het werk zelf. Alleen nemen wij nog deze gelegenheid waar, om aan te teekenen, dat het werkje, waarin de tweede leenbrief van 1464 vervat is en dat door ons vermeld is onder den titel, *Etlike Verbundtbrieven vnd Verdrage* u. s. w zonder naam van den Schrijver (bl. 194), door den Oostfrieschen Schrijver Tjaden aan Ubbo Emmius wordt toegeschreven. Zie dit vermeld door onzen medewerker, Mr. Boeles, in de levenschets, die hij van Emmius even als van andere Groninger hoogleeraren heeft gegeven, achter het *Gedenkboek der hoogeschool te Groningen*, door Dr. W. J. A. Jonckbloet, bl. 5.

OMWENTELING TE GRONINGEN IN 1795.

Onlangs trof ik onder andere papieren, voor het Archief afgestaan, aan het volgende verhaal der omwenteling te Groningen in 1795, welk ongeteekend stuk ik van genoegzaam belang acht om het in dit tijdschrift te plaatsen. In dit verhaal is die belangrijke gebeurtenis nog al naauwkeurig beschreven, waardoor het kan dienen tot opheldering en aanvulling van de beschrijving dier dagen opgenomen in andere werken [1]). Het wordt hier gedrukt, zooals het is geschreven, met bijvoeging van het daarbij liggende rapport van gecommitteerden naar den Engelschen generaal Catheart. In de aanteekeningen en bijlagen zijn door mij tot aanvulling en opheldering eenige tot dit onderwerp belangrijke Resolutien der toenmalige regering alsmede brieven enz. medegedeeld.

A°. 1795.

Den 23 Januarij wierdt door de generaal majoor en commandant dezer stad C. van Maneil 's agtermiddaags tegen 4 uuren een piquet cavallerij van acht man op de Groote markt gecommandeert te verschijnen, 't welk daar zijnde, naar hunne geweeren gevisiteerd en met scherpe patronen geladen en voorzien hebbende, wederom is afgetrokken, waardoor de burgerij eenig kwaad vermoeden en allerleij argwaan opvattende, zig des 's nagts in de herberg, 's Lands Welvaren genaamd, bij menigte verzamelt hield, waaruit egter niets proflueerde. Edog den volgenden agtermiddag den 24 wederom te 4 uuren een veel groter menigte militairen zo van cavallerij als van infanterij op de grote markt ziende para-

[1]) Onder anderen in de *Geschiedkundige Beschrijving der stad Groningen* door Dr. E. J. Diest Lorgion; 2de dl. 265 en volg.

deren en de geweeren met scherpe patronen voorzien wordende, alsmede de voorheen in den jare 1787 van 't Genoodschap ontnomene 3 stukken canon, zoo voor de hoofdwacht geplaatst insgelijks met scherp geladen, wierd de gisting in de gemoederen en de beweging onder de burgerij veel erger en groter, [1]) tot dat Burgemeesteren en Raadt op aanzoek daaromtrent van de burgers aan de presiderende heer Burgemeester E. T. van Sickinghe geschied, goedgevonden te vergaderen en uit 't midden toen twee burgers, zijnde de hopman van Bolhuis en Entrup op 't Raadhuis bij zich ontboden en afvroegen, welke de redenen van misnoegen onder de burgers waren, waarop dezelve declareerden, dat zij zeer te ontvreden over de handelwijze van de heer commandant, daarop kwaad vermoeden hadden gekregen, evenals of zulks rust verstorende men iets tegen hun in den zin had, en dat dezelve nu niet eerder zouden of kunnen rusten, bevorens de heeren van de Raad goedgevonden hun de in 't jaar 1787 ontnomene geweeren, met al 'tgeen daar bij annex was uit de magazijnen wederom ter hand te stellen, waarop den volgenden dag wederom den Raad vergaderde en is de vorige resolutie van den jare 1787 ingetrokken geworden en de geweeren cum annexis wierden hun des agtermiddaags te half 4 uuren onder veel blijdschaps toejuiging wederom ter hand gesteld, verzamelende daartoe 't gewezene Genoodschapscorps op de vischmarkt, waarop zij ook terstond wederom een wacht betrokken op de korenbeurs, [2]) voor welke mede de canonnen, de vorige nagt op aanzoek van de regering bij de commandant toen ontladen, wederom gebragt en geplaatst wierden; denzelfden avond ontsloegen de beide staatsleden bij vergadering hun onderling van hun genomene resolutie in den jare 1787 en wierd aan de Ommelander ingezetenen de verzogte geweeren mede ter hand gesteld en even als voorheen de Genoodschappen weder ingevoert, blijkens de geslagene staatsresolutie.' Deze week liep het hier rustig en stil mede af en wierden toen kort daarop [3]) mede acht gecommitteerdens

[1]) Uit de resolutie van 24 Januarij verneemt men, dat er eene commissie werd benoemd om de rust en veiligheid van personen en goederen te bewaren en dat er des nachts onrust en oproer bij den geweermaker Thonus was geweest van wien men geweeren eischte.

[2]) Bij resolutie van 27 Januarij werd de wacht van het exercitiegenootschap van de korenbeurs verlegd naar de kamer van Huslij den architect van het in aanbouw zijnde stadshuis, op de Groote Markt.

[3]) Resolutie van 27 Januarij; zij werden genoemd, Burgercommitté tot defensie.

door de gansche burgerij, bij trommelslag in alle kerken en plaatsen geciteert, gekozen, strekkende tot beveiliging van de inwendige rust en defensie van buiten, tot welkers inwendige verstandhouding de militairen en burgers hun te zamen verbonden en de hand van broederschap gaven en ieder compagnie een ton bier tot vervrolijking ontving.

De 5 Februarij ontwaarde men dat de Engelsche retirerende armeè op Noordhorn tegen den avond zoude arriveeren, waarop geen kleine beweging onder 't volk weder ontstond, als willende niet dulden, dat dezelve de stad tegens 's anderen daags zoude intrekken, zo besloot de vergaderde Burgemeesteren en Raadt en naar gehoudene lantdag (want die continueerde dagelijks) alsmede de heeren Staaten, twee uit hun midden naar de Engelsche Generaal af te zenden, zijnde geweest de heer H. L. Wichers en de heer secretaris E. Lewe met verzoek van zijn marschroete, zoo die door de stad mogte leggen, te willen veranderen, waarop die heeren dien avond om elf uuren vertrokken en Zijn Ed. toen verzogten van de patenten, die schoon dezelve door de stad lagen, te willen intrekken, en tot voorkoming van alle oproeren zowel, als 't mogelijk onnodig bloedstorten in de stad, zijn marschroute terug te nemen over de Leek en vervolgens op Zuidlaren en over de Groeve naar 't Oldambt, 't welk toen gratieus door den Generaal op hun Edlens herhaalde instantiën en verzoeken is geaccordeert en geschiedt [1]), en aan de burgerij des anderen daags gecommuniceert wierd. Inmiddels bleef men in de stad ijverig bezig met zich in staat van tegenweer tegens alle invasie te stellen, zijnde de Engelsche troupen successivelijk zoo op 't Hogezand als in d' Oldambten des anderen daags gekomen, en bij de ingezetenen ingebilletteerd gebleven, wordende zij dagelijksch zoo van brood als haver en 't verdere benodigde uit de stad voor hunne rekening geproviandeert, onthoudende hun zoo veel mogelijk in dien tijd de gewapende genoodschaps burgers van zonder hunne geweeren bij hun te komen en zich van de nationale Fransche coucardes te ontdoen, welke uithoofde van ongenoegen met de Engelschen in menigte wierden agter gelaten, en als toen deed het genootschap zich wederom voorzien van oude zwarte coucarden. [2])

---

[1]) Zie eene beschrijving van de reis der gecommitteerden naar den Generaal en hun bezoek bij dezen in de hierachter gevoegde bijlage.

[2]) De resolutie van 12 Februarij stond aan de officieren van het

Den 8 Februarij, wanneer men de aannadering der Franschen meer en meer ontwaarde, vernam de regering door een brief van den heer Drost van d' Oldambte N. Guichart, dat de Engelschen patent tot afmarsch naar Oostfriesland, [1]) zoo men meende, wierd gegeven en zijn successivelijk in ruste wederom ook afgetrokken, en als toen wierd den 7 Februarij ook bij de regering geresolveerd van naar omstandigheid des tijds den volgenden dag de raadseedstaving (welke is op den 8 Februarij) te surcheren, te meer daar zijn hoogheid Prins Willem de vijfde met deszelfs geheele famillie reeds uit den Haag over Scheveningen met een schippers pink naar Engeland vertrokken was, en men eerlang door den inmarsch der Franschen een resolutie te gemoete zag, waardoor een ander form van regeering ontstaan zoude (hebbende inmiddels de door de Gezworens keuze nieuws ingekozene Raadsheer W. J. Wichers met voorbijgaan toen van de heer Louis Lohman voor de op hem gevallene keuze lang bevorens daarvoor, zo wel aan de heer Erfstadhouder bij missive als naderhand bij requeste aan Burgemeesteren en Raad bedankt gehad). Denzelfden dag den 8 Februarij wierd des voordemiddags door Burgemeesteren en Raad op aanzoek van de burgerij mede de resolutie ingetrokken, nopens de surcheance van de predikant Theodorus Brunsvelt de Blau en

---

burgerlijk regiment toe de oranje echarpes af te leggen en zich van een ander teeken te voorzien, opdat niet voor de Franschen bij hun intrekken, daaruit onaangenaamheden zouden ontstaan. Ter voorkoming van ongeregeldheden bij den intogt der Fransche troepen werd den 20 Februarij afgekondigd eene publicatie, waarbij tot voorkoming van desordres bij den inmarsch van Fransche troepen werd verboden, dat niemand zich op de ruimte van de groote markt mogt vervoegen, maar dat elk zich zou moeten houden op de rijpen binnen de paaltjes. — De bijlagen 2 en 3 bevatten brieven, waaruit blijken de pogingen aangewend om de komst dezer troepen te bevorderen.

[1]) De Engelschen schijnen op hun marsch hier en daar nog al aanmerkelijke schaden te hebben veroorzaakt. Den 15 Februarij ontving de regering der stad berigt van den regter van Bellingwolde, dat zich eenige Engelsche troepen weder meester hadden gemaakt van den Nieuwe Schans. Uit „eene generaale lijst der geleedene schaden van alle inwoneren, bij het aanweezen der Engelsche troupes, in de Fortresse Bourtange geduurende den tijd van agt daagen, zoo door rooving als afpersing van goederen geschied," blijkt dat de schade werd gewaardeerd op eene som van ƒ 5654-11. Deze lijst is in het Archief bl. 208 dl. 58 Verzamel. van stukken.

dezelve in zijn vorige post als negende predikant alhier ten vollen herstelt.

Den 11 Februarij wierd bij oproeping van de burgerij op verzoek van het reeds aangestelde commitié van defensie hun ampeler magt ter uitoeffening gegeven en in een committé revolutionair verandert, bestaande uit de volgende burgers, Jacobus van de Steege, Lambertus van Oostbroek, Johannes Koning, Joseph Snebelie, Lambert Rouwée, Albert Johan de Sitter, Antonius van Peer en Johannes Poelman, 't welk door hun is uitgeoeffend geworden op den 13 Februarij, wanneer de oude en nieuwe Raadt, sampt Taalmannen en Gezworene meente en de Sijndicus om twee uuren 's agtermiddaags op het Raadhuis geciteert, vergadert waren, erscheen die commissie in meergemelde acht perzonen bestaande, en deedt de eerste onder haar aan de regeering een aanspraak waarin zij te kennen gaven, dat wegens deeze tijdsomstandigheden zij uit naam van het volk hun aanzeiden van hunne posten te moeten desisteren, exempt de 2 stads secretarien en de stadsrentmeester, die niet genoemt wierden, en in den kring der burgers weder te keeren, en dat zij het dienstig geoordeelt hadden een ander regeering aan te stellen, hun veiligheid voor hunne personen en goederen belovende.

AANSPRAAK.

Mede Burgers!

„Het committé revolutionair sprekende uit naam der gantsche Burgerij, vervoegd zich in deeze zaal en verklaard uithoofde der tegenwoordige tijdsomstandigheden hoogst nodig te zijn, dat er een nieuwe form van regeering werde ingevoert en ten dien einde te gelijker tijd de nu zijnde regeering ontslagen, als kunnende volgens hunnen gedanen eed daar toe niet mede werkzaam zijn.

Het committé revolutionair ontslaat U daarom Burgers, van de posten die Gij nu bekleed en verklaard, dat Gij alle en een ieder van U in 't bijzonder zijt wedergekeerd tot den kring van ambteloze Burgers.

Het committé heeft ook reeds gezorgd, dat er ter vermijding van regeringloosheid eene provisioneele stads regeering

werde gekozen, hetwelk zij voornemens is in Uwe plaatsen te installeren. Het verwacht daarom van U, dat Gij deze raadzaal ruimt en naar Uwe woningen als Burgers terugkeert, in welke betrekking Gij ook aanspraak hebt op volkomene veiligheid voor Uwe personen en goederen en die ook het committé U wegens de Burgerij van Groningen toezegt en aanneemt U daarin te handhaven.

De raad hunne posten daarop verlaten hebbende verschenen de leden der nieuwe provisioneele regering in de vergadering.

Hetwelk des voor de middaags was in het werk gesteld geworden door de oproeping van de 18 vaandels, uit welkers afzonderlijk midden een gekozen, dewelke tot kiezers aangesteld wierden en alle 18 naar gekozen te zijn, hun terstond op de consistoriekamer van de groote of Martinikerk vervoegden, welkers namen zijn geweest: Pieter van Bergen, Eltjo Kniphuizen, Klaas Lijberingh, Jannes Folkers, Jan S. Blaupot, Baudewijn Tieboel, Gregorius Kijff, Marcus Jan Busch, Jan Reinders, Hindrik Gerrit van Bulderen, Abraham Hulshoff, Copius Metting van Bolhuis, Adriaan Bothenius Trip, Johan Herman Geertzema, Hermannus ter Wolbeek, Otto Georg Veldtman, Rudolph Helprich Eissonius en Johannes Hovingh.

Dewelke uit de gantsche burgerij 16 personen benoemden, deze zijn geweest: Louis Bothenius Lohman, Jan Hora Siccama, Jan Tido Fokkens, Herman Tjassens, Theunis Hulshoff, Izaak Busch, Tammo Adriaan ten Berge, Willem Entrup, Eppo Cremers, Hermannus Kijff, Johan Adriaan Meurs, Wicher van Swinderen, Schato Trip, Wolter Wolthers, Hindrik van Sijsen en Jan T. Sickens.

Welke de regeering van de stad herstelt, de naam van municipaliteit gegeven wierdt, welke door publicatie overal aangeslagen, den volke wierde bekend gemaakt en wierd des zaterdaags daarop zijnde den 14 de Vrijheidsboom op de groote markt geplant, door de moeskers en door de schippers gedragen, gaande vooraf een detachement ingezetenen te paard in huzaren uniform, daarop volgde 2 stukken geschut, een partij musicanten, een gedeelte van 't Genoodschap, de Boom in 't midden voerende, daarop volgde een groote trein jonge maagden, alle in het wit gekleed, vervolgens 2 stukken geschut, 't ander gedeelte van 't Genoodschap, de heeren van 't committé van defensie, de heeren kiezers, de municipaliteit, daarop de 18 burger vaandels, vervolgens een

detachement cavallerij, zoo onder als na 't planten van de vrijheidsboom, wierden er telkens 21 schoten uit de kanonnen van de stadswallen gedaan, en de boom geplant zijnde, wierd dezelve door de jonge maagden onder 't herhaalen van Housée en 't zingen van 't Fransche deuntje genaamt de Carmignole bedanst, op de klokken gespeelt en de nationale vlaggen van de torens en kerken waaiden toen, naar welker gehoudene vreugdebetuiging dezelfde trein naar 't groote kerkhoff, invoegen gekomen, weder afdefileerde. Des agtermiddaags wierd de houten riggeling om de boom gewerkt [1]).

Den 16 Februarij wierd bij de municipaliteit dezer stad tot fiscaal aangestelt de heer Doctor Homan in stede van de pro interim waarnemende heer auditeur militair Arentzenius, die zulks waarnam voor den geaufugeerden stads fiscaal J. D. Brugman, den 17 wierdt tot Raadt en Syndicus provisioneel aangestelt de heer secretaris C. Gockinga in plaats van welke aangesteld wierd tot Syndicus de heer A. W. de Sitter, alsmede tot een derde stads-secretaris provisioneel benoemt de heer H. W. Hovingh. Op dienzelfden dag wierd even eens als bij de stad is geschied, door een committé uit de Ommelanden de geheele Ommelander regeering bedankt op 't Ommelanderhuis ten dien einde des morgens om 10 uuren vergadert, en wierden ook door hunne kiezers wederom 18 nieuwe volks repraesentanten terstond aangesteld, welkers namen waren, Evert Egberts van Maarslag, Enno Rijpma van Baflo, Jacob Eises van Wierhuizen, Geert Reinders van Winsum, Berent Pieters van Eenrum, Leu Tammes van Huizinga, Onno Tomas van Middelstum, Jan Hindriks van Woltersum, Reinder Eleman van Garsthuizen, Pieter Meinders van 't Zandt, de Vries van Wirdum, Martinus Verkade van Appingadam, Tijmen Warnders van Loppersum, Jan Nienhuis van Noordhorn, Jan Cornelis van Lutkegast, Klaas

[1]) Bij resolutie van 10 Februarij werd de zandhoogte op de markt achter het Raadhuis aangewezen om er den vrijheidsboom op te kunnen planten, terwijl in die van 13 Februarij werd bepaald, bij het planten van den vrijheidsboom „de nationale cocardes op te zetten, ten blijke van de erkentenis aan de grootmoedige weldaden van de verhevene Fransche natie." De afbeelding van het planten van den *vrijheidsboom* naar eene in het Archief aanwezig schilderij in olieverf is te vinden in de *Gesch. Beschr.* van *Gron.* door Dr. E. J. Lorgion, bl. 259. Op bl. 270 is aldaar vermeld, dat de boom den 10 Mei 1804 door het volk is omvergehaald, met veel rumoer langs de straten is gebragt naar de kranepoort en daar in het water is geworpen.

Jans op de Waart, Evert Nienhuis van Dorquert en David Hartzema van Zuidhorn. Deze repraesentanten door het volk goedgekeurd zijnde, volgde een algemeen houzée.

Tot secretaris van de Ommelanden wierd aangesteld de heer A. P. Driessen en tot Syndicus de heer C. Star Lichtenvoort. Den 17 Februarij wierd 't collegie van de heeren Gedeputeerden, der Provintiale rekenkamer en andere zo generaliteits als provintiale ambten veranderd, in welke ambten provisioneel door den repraesentanten des volks van stad en lande wierden benoemd en aangesteld de volgende burgers.

Staten Generaal.

Van de stad de Burgers.	Van de Ommelanden de Burgers.
A. J. de Sitter.	H. de Sandra Veldtman.
T. Modderman.	S. G. Geertzema.

Raad van State.

S. F. Gockinga.	H. Lewe.

Generaliteits rekenkamer.

H. Tjassens.	J. Jarghes.

Gedeputeerde Staten.

W. Siccama.	J. Mestingh.
R. de Drews.	J. Geertsema Wijchgel.
T. Tiddens.	L. Tonkes.
H. G. Homan.	Geert Cornellis Plenter.

Provintiale rekenkamer.

A. J. Hesselingh.	S. J. Niehoff.
A. B. Trip.	Jacob Thomas.
C. H. Tjaden Jullens.	Pieter Pieters.

Den 11 April de tijd van provisioneele aanstelling van de stadsregering geexpireert zijnde, wierd bij publicatie door 't committé revolutionair den volke aangekondigt om op bekomene citatie in de groote kerk te willen komen, ter stemming van een nieuwe municipaltiteit geheellijk of gedeeltelijk en wierd door de zamen vergaderde menigte als toen besloten de oude regeering te verzoeken van te willen nog eenige tijd verblijven te continueeren, 't welk toen door hun ook is aangenomen geworden, zijnde eenige dagen bevorens door 't committé revolutionair de schepperijen van hunne scheppers

en ministers ook ontslagen, en daarvoor provisioneele volmagten in plaats gestelt, en is een wijle tijd daarna gemelde committé revolutionair voor hunne genomene moeitens bedankt geworden [1]) en geschiede de afzetting en de op nieuws aan te stellene provintiale ambten door de toenmalige provisioneele staten door wien ook den 9 November de leeden van den provintialen hove van justitie, benevens hunne bediendens zijn van hunne posten geremoveert, en anderen in hunne plaats aangestelt, (zie de Gron. courant van den 10 November 1795)en van stads wege door de provisioneele municipaliteit naar goedvinden, voor wien ook met oproeping en goedkeuring van 't volk een instructie is geformeert geworden en eindelijk is in de maand November deszelvigen jaars op herhaalde instantien van de ingezetenen en veelvuldige gehoudene conferentiën door de stad, 't Oldambt en 't Gorecht mede voor een vrij en onafhangelijk volk verklaard, waardoor zij mede zitting op den landdag konden bekomen, waartoe 6 uit 't Oldambt een uit 't Gorecht en een uit Sappemeer en 't Hoogezand te nemen, zij gequalificeert wierden, door welke acquisitie zij toen ook genegen en gewillig waren de bepaalde vijf en twintigsten penning tot fournering van de hondert millioenen, gecontracteerd voor de Franschen, mede behoorden ingevolge der repraesentanten van stad en lande hun placaat op te brengen, 't welk voorheen daarop afgeschoven en geweigerd wierd. Welke zaak zijn beslag en naar hun wensch volbragt zijnde, wierde zulks den 29 November in de kerken afgekondigt en 't volk door de van hun daar bevorens toe gequalificeert geweest, zijn de volmagten in ieder carspel mede toen opgeroepen om te zamen te komen tot het stemmen van 2 kiezers uit ieder carspel, zo in 't Oldambt als Gorecht, om daaruit een repraesentant te stellen, te weten, zes uit den Oldambte, een uit 't Gorecht, een uit Sappemeer, alsmede kwamen te zamen zes uit de Ommelanden en zes uit de stad, welke ten oogmerk zoude hebben om te zamen te vergaderen tot het maken en formeeren van

[1]) De verteeringen door het committé en de burgers repraesentanten in hunne vergaderingen in de herberg de *Daniël* aan de groote markt waren nog al belangrijk. Uit de rekeningen van den kastelein blijkt, dat van 22 Febr. tot 21 Maart daar was verteerd de som van *f* 1127 — 6 st. Deze rekeningen zijn in het Archief bl. 137, 147, 149 en 151, dl. 29, Verzam. van stukken. — De resolutie betreffende de belooning der leden van het committié en de beschrijving der medaille aan hen vereerd zijn in bijlage 4 medegedeeld.

een nieuw ontwerp ter bestiering van een provintiale en stedelijke regeering, voor 't toekomstige. Nadat de organisatie der burgerij alhier ter stede geeffectueerd en een nieuwe wapening en vergrooting van de wagt doende burgers compagniën ingevoert was, wierd in November op aanzoek van H. H. mogenden eene generale telling en opneming van alle menschen zonder eenig onderscheid in deze geheele provintie ter uitvoer gebracht, belopende daarvan 't getal in deze stad op 23,759 in 't Oldambt 35,217, in het Gorecht 8464, in 't Hunsingo-quartier 18,217, in 't Fivelingo-quartier 15,474, in het Wester-quartier 11,715 te zamen uitmakende 112,846 levendige zielen.

Gelderland	180000
Holland	825000
Zeeland	75000
Utrecht	102000
Friesland	150000
Overijssel	134000
Stad en lande van Groningen . .	80000
Bataaf Brabant.	210000
Drenthe	40000
Te zamen	1796000 zielen.

BIJLAGE. 1.

1795.

Tot nader informatie van de conferentie door de Raadsheer H. L. Wichers en de secretaris E. Lewe met de Engelsche generaal Catheart gehouden, word door een egte hand hier bijgevoegt, dat die Heeren des avonds onder swaare sneeuwvlagen met een rijtuig met twee paarden bespannen uit de stad zijn vertrokken, verzelt zijnde door J. Schnebbelje (die verzogt is om mede te gaan omdat het Engelsch verstond, maar nog meer, omdat lid was van 't committé van defensie van de stad) als mede van den Commissaris van oorlog genaamt, ... [1]) die zig op dien dag de stads regeringe had aangemeld „ongetwijffelt om te recognosceren, hoe de zaken in deze critique ogenblikken in de stad stonden, vooral om-

[1]) *Charpentiër.*

dat de Engelsche troupes over de stad zouden marcheren. Die Heeren in 't midden van de nagt te Zuidhorn arriverende troffen aldaar werkelijk de Engelsche troupes aan en vernemende, dat de Engelsche generaal op de borgh Klinkema logeerde, toebehorende aan de Borgemeester W. Siccama, lieten terstond bij den generaal belet vragen, terwijl intusschen de Commissaris van oorlog vooraf is gegaan, met dat gevolg, dat zij benevens Schnebbelje kort daarop wierden geaccepteert en door den generaal Catheart, geheel gekleed, in de daagsche agterkamer, alwaar hij op een rustbank zijn legerstede had genomen op het vriendelijkste zijn ontfangen. Na kortelijk hun last geopent te hebben, in het bijzonder, dat de staat van zaken in de stad zodanig onrustig was, dat dezelve allesints aanried, dat tot voorkominge van alle onheilen en bloedstortingen, dat voorzeker te wagten stond, hij met zijne troupes niet op de stad wilde trekken, maar over Ematil na de Leek op Zuidlaren over de Groeve, 't Hogezand en verders naar 't Oldambt zijne marschroute nemen. 'T samen hier over eens geworden zijnde is hetzelve op verzoek van den generaal door die Heeren, welke zig ten dien einde eenige ogenblikken in een ander vertrek hebben geabsenteert in een schriftelijk addres vervat, 't welk mede op hun verzoek een schriftelijk andwoord, in 't Engelsch, hebben terug ontfangen en vervolgens bij hun retour en rapport in originali overgegeven.

BIJLAGE 2.

Waarde medeburger!

Ingevolge mijne belofte hebbe ik mij aan de Sluis bij de generaal willen vervoegen, dog hem niet gevonden en hebbe mij vervolgens naa Zwolle begeeven, alwaar ik de generaal Renier gevonden hebbe. Ik hebbe hem de situatie van Groningen op het aller slimst voorgestelt en om de zaak een wijnig meer aan te dringen een wijnig slimmer gemaakt; hij heeft mij belooft van zoo spoedig mogelijk zijne troupes te laaten opmarcheeren, dog dewijl hij zoo een zwaare marsch gehad had, zijne troupes eenigzints moesten uitrusten, dog vriend onder ons in het geheim gesegt, zoo zal het mogelijk wel agt daagen duuren eer gij de vrienden zult zien, indien

het eerder gebeurt, valt het mij magtig in de hand. Ik hebbe aan de Commandant een idé gegeven om een expres aan de regering te Assen te scrijven en hen te gelasten van tegens overmorgen brood voor drieduizend man te besorgen, dat zal de drost wel aan de Engelschen overbrieven en hen doen vertrekken. Dog dit is maar een *bulbak*, hier meede meene ik aan mijne belofte voldaan te hebben. Verders wensche ik alle heil en broederschap.

Q. N.

Naadat ik de gansche stad hebbe doorgeloopen om een expresse, zoo hebbe ik deselve niet kunnen bekomen en ben verpligt deese tot morgen met de post te bewaren. Naar de kant van Hardenberg is ongeveer drie duisent man, Hasselt en de Zwarte Sluis rijkelijk twee, en hier in Zwolle krielt het en alle daagen koomen er hier nog in en marcheeren al weer op.

BIJLAGE. 3.

Citoijen naadat ik Uwe mijne laatste missive uit Zwoll gescreven hebbe, zoo hebbe ik nog een naader conferentie met de Generaal gehad, hij zeide mij geen goede caart van de provincie van Groningen te hebben, ik hadde gelukkig een groote kaart te Zwolle, die ik hem direct gegeven hebbe en lang met hem in deselve gestudeert. Hij scheen meer spoed te willen maaken dan de vorige dag, ik maakte de zaak zoo allarmant als mij moogelijk was en zeide hem onder anderen, dat ik gehoort hadde, (zooals het gerugt in Zwolle was) dat de boeren om Groningen veertig duisend gulden contributie moesten opbrengen. Als de Generaal nu te Groningen komt, verwagte ik van uw lieden, dat gij hem dan vooral zegt, dat het gevaar groot was en mij niet beschaamt laat staan. Gister avond zijn circa 800 man te Meppelt en een ander boeltie op Hoogeveen gekoomen, die zoo naar uw trekken. Nu vriend moet gij mij niet kwaalijk neemen, dat ik uw een raad geeve. Vooreerst de voornaamste confusie, die hier met de franschen plaats heeft, komt door de assignaaten, dewijl de staaten hier geen prijs van deselve gemaakt hebben, dus was het best gij een placaat liet uitgaan teegens hoeveel de ingezeetenen de assignaaten

moesten aanneemen, als gij die boel van de assignaaten hier ziet, dat is ellendig. Wanneer de F. bij Uw koomen moet gij verdagt zijn, dat zij in geen publique gebouwen willen ingequartiert zijn, maar bij de burgers, dus zult gij een lijst der huisen dienen te hebben. De gansche revolutie is hier in de provincie geschied, dog zonder tusschenkomst van de Fransche Commissarissen worden zij het nog lang niet eens.

Teegens het laatst van deze week vriend hoope ik mij weer bij uw te bevinden, nu verders alle heil en broederschag toewenschende [1]).

VOLLENHOVE, Woensdag namiddag.

(get.) SLOET.

Au Citoijen A. J. DE SITTER.
à *Groningue.*

BIJLAGE. 4.

In de vergadering van municipaliteit en kiezers van 18 Augustus 1795 werd door gecommitteerden, daartoe benoemd bij resolutie van 12 Augustus 1795, rapport uitgebragt over de belooning te geven aan de leden van het committé revolutionair. Zij stelden het volgende voor: „En wat het tweede point belangt, om namelijk aan het gewezene committé revolutionair ene billijke beloning toe te leggen, zouden gecommitteerden van oordeel zijn, zonder te treden in enig onderzoek omtrent den tijd van deszelfs aanwezen, aangewendde kosten, nog reeds aan hetzelve opgeschotene en verstrekte penningen, alleenlijk uit hoofde van veelvuldige aangewendde moeiten en gedane diensten, vooral in zulke critique tijdsomstandigheden, als waarin onze stad en provincie als toen was ingewikkeld, dat uit dien hoofde (boven en behalven een medaillon of teken van verdienste tot zoodane waarde en met zoodane ornamenten en inscriptien, als bij de municipaliteit en agttien kiezers nader zal worden bepaald, voor-

---

[1]) Deze en de voorgaande brief in het Archief, bl. 150 en 151, deel 58, Verz. van stukken.

zien, ten blijke hetzelve zich bij het Vaderland verdienstelijk hebbe gemaakt aan ieder der leden) mede van staatswege aan gemeld committé diende te worden toegelegd een honorarium van *f* 4600 gl. te verdelen bij hoofden of *ook wel naar den tijd hunner bedieninge*, bij hun zelven te bepalen, zijnde naar gedagten van gecommitteerden deze beloning, immers zooveel mogelijk, met de billijkheid en dus ook met de wille des volks bestaanbaar." Overeenkomstig dit rapport werd op dien dag besloten en „de bezorging der medaillons voor de gewezene leden van het committé revolutionair en de nadere bepaling daaromtrent aan dezelfde vorige gecommitteerden overgelaten, welke daartoe zijn verzocht en geauthoriseerd." Deze medaillons waren vervaardigd in 1796, toen gecommitteerden in de vergadering van 13 Augustus voordroegen, „dat dezelve medaillons volgens het project daarvan bij gecommitteerden gemaakt waren vervaardigd gelijk dezelve ter vergadering wierden geexhibeerd te samen moetende kosten ene summa van eenduizend zes en zestig gl. zeven st. en het dus thans in die staat was dat dezelve aan de Burgers, voor welke die waren gedestineerd, konden worden gedistribueerd, hebben de Municipaliteit en agttien Kiezers na gehoudene deliberatie, agreërende de wijze op welke gecommitteerden aan hunlieder intentie hebben voldaan, dezelve voor hunne aangewendde moeite bedankt en wijders gecommitteerd en verzogt de gezeide medaillons te distribueren en aan ieder der leden van het gewezen Committé Revolutionair dezer stad met een extract der opgemelde resolutie van den 18 Augustus 1795 ter hand te stellen." In de rekening van 1795 komt betrekkelijk deze medaille de volgende uitgave voor, „C. M. van Bolhuis bet. Eenduizend ses en sestig guldens, zijnde kosten tot vervaardigen van 8 gouden medailles, luid. quit. *f* 1066."

Deze gouden medailles, van welke er slechts acht, zijnde het getal der leden van het Committé Revolutionair, zijn gemaakt, zijn zeer zeldzaam. De heer Mr. J. H. Quintus, in wiens belangrijke verzameling van penningen en munten zich een exemplaar bevindt, heeft de vriendelijkheid gehad mij in staat te stellen de beschrijving er van hier mede te deelen. Volgens den Muntmeeter geplaatst voor den catalogus van R. Smidt van Gelder, heeft deze medaille eene grootte van 32. Op de voorzijde ziet men op den achtergrond regts een opkomende zon, links de stad Groningen en op den voorgrond Minerva, aan wie eene knielende stedemaagd, op wier borst

het wapen der stad Groningen, met de regterhand een speer met de vrijheidshoed aanbiedt, waarbij staat Hercules met de knods opgeheven tegen den regterschouder, omschrift „de burgervrijheid door beleid en moed te Groningen herstd MDCCXCV." Op de keerzijde leest men; „Op den wil des volks en ter beloning van het committé revolutionair aangelegd den XXVII van louwmaand en in werking gebragt den XII van sprockelmaand in het eerste jaar der Bataafsche vrijheid is dit gedenkteeken geschonken aan den burger..."

Ontslag van eene trouwbelofte.

Wij Borgermesteren ende Raedt der stadt Groeningen doen khundt ende betuegen midts dessen, dat voer ons jm gerichte erschene Joest van Cleue exhiberende seeckere attestatie bij den weerden walgeleerden heeren Feitone prediger des woerdes gepasseert, dateert den 28 Mai jungst, vermeldende deselue attestatie jn effecte, alse dat de E. Rolof Battingk vnsse mederaedtszuorwanter em (Feitoni) geandwoerdet, dat sijn L. Joost van Cleue neet khunde annemen voer een swaeger, dan steldet sijn dochter vrij, ende dat Joost des voorss. Radtsheerehefrouw verclaert, dat se tot Joost van Cleue neet geaffectioneert ende zoe hoere beijder dochter Joostgen Battinges den Joost van Cleue nemet, dat se hoer genes weges wil weten. Jtem dat Joostgen Battinges voors. des Raedtsh. ende sijne huesfrouw voers. dochter, em (heer Feitoni voers.) geuraget sijnde, geandtwoerdet, dat se Joost van Cleue neet khunde annemen voer hoeren eheman mit ongenade van hoere olderen, gunnende hem alle guedt ende wunschede, dat jdt hem wal gaen moege. Ende zoe Joost van Cleue voers. nae voerlesinge van de voers. attestatie verclaert, dat he der dochter Joostgen Battinges tegens hoer ende hoer olderen danck ende wille neet en begeerde ende daer van acte versocht, hebben em sulckes neet weten tho verweigeren, dan hem tgene voerss. geerne mitgedeelt omme hem tho strecken naer behoeren, te meer derwilen wij vuth hetgene voerss. mede verstaen, dat beijde personen van den anderen vrij sijn ende hem open staet jder sijn beter gelegenheid tho soecken. Actum den VIII Junij anno XVIc twe, dat oercunde wij mith vnss vpgedruckten signete. [1]).

[1]) In het Archief bl. 381 H. S. in folio 100.

EEN FRIESCH BRUNO-MUNTJE

TEN ONREGTE TOEGESCHREVEN AAN DE HEEREN VAN KUINRE EN AAN MEWEKINUS HEER VAN RUINEN.

De heer van der Chijs schreef in zijn werk: „de munten der voormalige heeren en steden van Overijssel (Haarlem erven Bohn, 1854 pl. XX. No. 1, tekst, bl. 161) zeker door hem aldaar afgebeeld zilveren muntje toe aan de heeren van Kuinre: hij had dat muntje, 'twelk het eigendom is van prof. Serrure te Gent, eerst ter zijde gelegd, doch later bespeurd, dat het toch tot Kuinre *zou* behooren: het muntje is van zilver, weegt 0.4 wigjes en kwam zeer zeldzaam voor, althans de heer van der Chijs had er nimmer een tweede exemplaar van gezien.

Rondom het links gekeerde hoofd, in een parelcirkel op de voorzijde, leest de heer van der Chijs:

NEGL (?) AS KVN......

Op de keerzijde, die door een eenvoudig kruis in vieren gedeeld is, leest hij om een parelcirkel tusschen de beenen van het kruis:

MIL (?) |ITIS| DER (?) |INR.

Jonkhr. I. E. H. Hooft van Iddekinge van Paterswolde, in Drenthe, heeft in de Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde, inzonderheid van de provincie Groningen, onder redactie van Dr. Acker Stratingh, Mr. H. O. Feith en Mr. W. B. S. Boeles deel II, bl. 20, 1865 in zijn stukje „over de heerlijkheid Ruinen en over eene vermoedelijk aldaar

geslagene munt" [1]), dat muntje toegeschreven aan Mewekinus, heer van Ruinen in Drenthe (1262-1292): hij leest:

voorzijde:

HECLAS RUNE......

keerzijde:

HIL |ITIS| DE |INR (?)

De heer Cam: Picqué geeft in de „Revue de la numismatique Belge (4de serie T. III prem: livraison p. 165 Bruxelles Aug. Dec. 1865) eene korte beoordeeling van dat stukje en stemt met dien geachten muntkenner in: hij zegt:

„Nous croijons, pour notre part, que M. Hooft est parfaitement dans le vrai; nous lisons comme lui, MECIAS au droit de la monnaie en question, on regrettera seulement qu'il ne l'ait pas fait reproduire par un bon dessinateur; cela eut fixé les doutes de tout le monde".

Ik verschil in gevoelen met beide die heeren.

Het is jammer, dat men het muntje moet beoordeelen alléén naar de afteekening, zonder het oorspronkelijke te zien: De teekenaar drukt zoo ligt zijn eigen oordeel uit.

Ik neem tot grondslag de teekening van den heer v. d. Chijs:

De lezing van dien heer is niet toegelicht:

Voor zijne meening blijkt niets dan dat hij op de voorzijde KVN (Kuinre) leest, waar de heer Hooft en ik (zoo als later zal blijken) iets anders lezen, de andere letters ontcijfert hij niet, veel min heeft hij ze toegelicht: hij schijnt ook niet zeker in zijn denkbeeld.

Ik kan hem dus niet nader wederleggen en ga over tot de lezing en opvatting van den heer Hooft.

Het is reeds op zich zelve onaannemelijk eenige munt aan eenigen heer van Ruinen toe te schrijven:

Geen chronijk, of geschiedschrijver, zelfs geene overlevering, zelfs Piccardt niet maken melding van muntregt van de heeren van Ruinen of van aldaar geslagene munten: geen numismaticus of verzamelaar heeft dusverre munten gezien, die aan Ruinen werden toegeschreven, en, als daar munten waren geslagen, dan zou het toch niet bij dat ééne muntje gebleven zijn: er zouden onderdeelen en veelvouden moeten,

[1]) Het stukje over Ruinen is zeer merkwaardig: wij rekenen het echter van belang hier aan te teekenen: dat in het begin 1e bladz. 8e regel van onderen, in plaats van Sweelo, gelezen moet worden Tweeloo; daar er ook in de nabijheid een Sweelo is, kon dit in de beoordeeling der grenzen verwarring geven.

althans kunnen zijn: geene vonst noch in Ruinen en Ruinerwold, noch elders bragt ze dusverre aan het licht.

Ruinen was eene onbeduidende heerlijkheid, die in gewigt en geschiedkundige vermaardheid volstrekt niet, zoo als de heer Hooft van Iddekinge doet, met Koevorden kan worden gelijk gesteld.

Maar het *regt* om munt te slaan doet meer af: had Ruinen dit regt? dit is niet bewezen en ook niet denkelijk: het muntregt was niet zoo algemeen; het was een regale of privilegie van den keizer, van de majesteit van het gezag: In de bulla aurea Caroli IV (1356) capite XCII lezen wij: „Regale insuper cudendi monetam, QUOD ET OLIM ERAT DE RESERVATIS CAESARI, non solum Regibus Bohemiae, quibus id jam ante immemoriali praescriptione acquisitum fuerat, hic confirmatur, sed etiam omnibus aliis principibus Electoribus indulgetur". Volgens de bulla aurea was het alzoo vroeger een privilegie van den keizer, 'twelk eerst door die bul aan de zeven keurvorsten werd verleend.

Serrure in zijne notice sur le Cabinet du prince de Ligne 1847 p. 182 zegt: „l'empereur Henri (Keizer Hendrik III) par diplome donné à Stavelot en 1040, vendit à l'abbaye de Nivelles le droit de battre monnaie."

Ik vermeld dit laatste hier bijzonder om dat het juist is van den keizer Hendrik III (dezelfde, die bij den bekenden giftbrief van 21 Mey 1040 het praedium in villa Cruoninga wegschonk), onder wiens regering ik geloof dat het muntje geslagen is: de Duitsche keizers muntten allééh het geld, dat in 't geheele keizerrijk gangbaar was; de leenmannen konden het alléén doen, als zij daartoe het regt hadden verkregen.

Zelfs als men twijfelt, kan het muntregt niet worden toegeschreven aan eenen leenman, waarvan het niet bewezen is dat hij het regt had.

Dat men het regt, om munt te slaan, kon hebben, zonder een munthuis te bezitten, komt niet in aanmerking: de heer Mr. H. O. Feith in zijn *„muntregt van de Ommelanden"* vermeldt, zelfs in veel lateren tijd, rondreizende munters, die te Appingadam gemunt hadden.

Het komt hier op het regt aan.

Verder: de heer Hooft van Iddekinge stelt dat *Mewekinus* verkort of verbasterd is in *Mecias:*

Maar dit ligt niet voor de hand: de verkorting is *Mewes* en niet Mecias: Mewes, Meus is nog eene zeer gewone naam

in die streken, die gelatiniseerd Mewekinus werd, maar Mecias kan er nooit van komen.

Het type van het muntje is ouder dan 1262, althans heeft er meer van.

Het woord *miles* komt ook op de munten niet voor dan op die van Kuinre, volgens den Heer Hooft zelven.

Het zou ook vreemd zijn, bij de groote zucht tot verkorting, dat hier het woord *militis* in genitivo en vol uit stond.

Ik zou voor Drenthe de eer van „een tweede munthuis naast dat van Koevorden te hebben," zoo als de heer Hooft van Iddekinge schrijft, niet afwijzen, maar geschiedkundige waarheid gaat boven al.

Ik houd het muntje eenvoudig voor een Friesch Brunomuntje of muntje (denarius) van Bruno III, die voorkomt van 1038 tot 1057, welke munten volgens Dirks in zijne Bijdragen tot de munt- en Penningkunde van Friesland (later te vermelden) alle het borstbeeld vertoonen van Koning Hendrik III 1039, Keizer 1047—1056, regts gewend met eenen kruisscepter; deze was de leenheer en leenman Bruno III, zoon van Ludolf, graaf van Brunswijk, aan welke zijne gemalin Geertrui de graafschappen, Stavoren, Ooster, Wester, en Islego als nalatenschap van haren vader, graaf Arnold had aangebragt: Bruno had vele bezittingen: zijne muntplaatsen waren, Bolsward, Dockum, Leeuwarden, Stavoren: de heer Dirks vermeldt uit eene vonst in Rusland gedaan en medegedeeld door Dr. von Köhne, directeur van 't keizerlijk muntkabinet te Petersburg een aantal munten — van elk dier plaatsen.

Ik lees op het muntje:

Voorzijde:

NEC (Henricus) LA Imperator Augustus SRVN.... Brun.....

De B. van Brun is blijkbaar afgesleten volgens de teekening: B. en S. hebben in dat schrift veel van elkander, gelijk ook L en I.

Keerzijde: eene der volgende lezingen:

HILIVNSVERT MO of
HILIVISVERT MO of
HILILISVERT MO of
HILILIEVERT MO (Leeuwarden Liewert. Liert moneta.)

De verkorting HEC voor Henricus vindt men meer:

Imperator augustus was eene gebruikelijke bijvoeging: op

de munten vermeld bij Dirks staat er achter IE, E, RE, IRE, IE, ER, PE, of IR (imp: rex.)

De plaatsing van HIL voor de L is ook gebruikelijk: onder anderen op de munten van Ludovicus pius, die dikwijls voorkomen met:

HLVDOVICUS, ILLVDOVICUS, HILLVDOVICVS. [1])

De groote verminking van de naam Leeuwarden is ook te zien bij Dirks in zijne meermalen aangehaalde Bijdragen van de munt- en Penningkunde van Friesland in de Vrije Fries VI. 1 bl. 192 en 200, alwaar Leeuwarden op de Bruno- en Egbertmunten voorkomt als volgt:

LIVNVRET, LIVAVERO, LIVNΛERT, TIVAVREO, LIΛVVREO, TIVΛVREO, en VBEO, LIΛNΛERT, LIVΛVERT, LVVΛRETH, LVVΛERTVΛ, LVΛVERTH, LVVΛERTN.

Men vindt aldaar op bl. 108 en volgg. meer bijzonderheden van de Friesche Bruno-munten en van die van zijn' zoon en opvolger Egbert, waartoe ook betrekking heeft een stukje van den Heer Hooft van Iddekinge in de Revue de la numismatique Belge van 1865, die aldaar eene Bruno-munt aan bisschop Burchard aan Groningen toeschrijft.

Dat bij het door mij behandelde Bruno-muntje het borstbeedtje links, terwijl die bij Dirks vermeld alle regts zijn gewend, doet niets af: bij de middeneeuwsche munten komt dit meer voor.

Bij de ontcijfering van omschriften van middeneeuwsche munten moet eene gelukkige gissing eene naauwkeurige lezing te hulp komen.

Men noemt dikwijls de numismatiek eene rijke bron voor geschiedkundige waarheid.

Opdat nu niet de geschiedenis ten onregte zou vermelden dat de Heeren van Ruinen het muntregt hadden of munten geslagen hebben, heb ik mij geroepen gevoeld deze bedenkingen te maken.

---

[1]) Zie onder meer mijne mededeeling over gevondene munten van Lodewijk de Vroome in de Konst- en Letter Bode van 15 April 1842 No. 16 en van der Chijs, Tijdschrift voor munt- en Penningkunde deel II 1838 bl. 940, waarbij ook de bijvoeging Imp: Aug.

NIET MEER TE BELEDIGEN NA DE BETALING VAN HET MAN- OF ZOENGELD.

Wij Borgemesteren ende Raedt der stadt Groeningen doen V ondergeschreven tho weten, woe Luppo Remkens sich an ons beclaget, dat ghij hem neet allene hemelick dan openbaer bedrouwen voernhemens tsijn enige daetlicheijt ende viantlicke gewalden an hem tho ertoenen, wen ghij hem sulden koenen bedrapen, allent int versmaung der justitie ende cleenachtinge der Broecken, daer wij bemelten Luppo enden den sijnen ex officio mede beuredet gehadt, hijr mede bijgenoeget, dat voors. Luppo ons jn Gerichte ertoent seeckere copia eens contracts daer jnne vermeldet, dat he mit V als naeste ende sibbeste bloetsverwanten tot salige Rener Tonnis den nedergelachte, van dat mangeldt ende noetsoene affgecoemen, v oeck then vullen de beloefde penningen vp angestemmete terminen verrichtet ende betaelt, waerentegens ghij hem oeck vrede ende velicheijt thogesacht ontheten ende beloeuet etc. Ende alsoe ons genes weges tho lijden staet, dat emant van priuate lueden mit gewaldt angeuallen sulde worden, dan leuer vrede ende velicheijt voer jedermennichlicken geern gestichtet, vermeherett ende handhauet sehegen, soe jst dat wij bemelten Luppo Remkes mit alle den sijnen oeck hauen ende guederen voer een jder van V ondergeschreuen bij pene drehundert daler voer allen gewaldt ende moetwille beuredet ende versekert willen hebben, woe wij hem dan alnoch am kreftigsten beureden ende versekeren midts desen, alsoe dat ghij hem mit woerden noch enige daetlicheijt neet soelen beledigen ofte vernadelen ofte wij dechten sulckes boeuen de vorschreuen broecke an V persoen tot schreck ende exempell van anderen na behoer 't punieren ende straffen, daer ghij alsoe inden besten moegen tho verdacht sijn, V daer naer tho richtende ende V wijder verloep ende ongeuall tho schuttende, Des sall een jder van V voer de vorschreuen vredesbroecke, angesicht deses, genoechsame cautie moeten stellen ofte bij mangell van dien an Peter ther Moeth ofte thoener desses van sijnen wege, lijfflicke handtastinge doen, dat ghij tgene vorschreuen een jder voer V persoen gehoer-

samlich sullen ende willen achteruolgen ende nagaen, woe voerschreuen Luppo Remkes van sijne sijden oeck enige van V sulckx jm gerichte anden heren Borgemester sijns pandts, mit handtastinge vp hueden rhede ontheten ende beloeuet, den jdt onnoedich hoer handt anderwarff van sich tho gheuen, V dennoch steedts voerbeholden ende onuercortet jnt gene ghij enichsins vp dat voerschreuen contract ende verhandlinge gerichtlicken tspreken moegen hebben, dat ghij mit recht soelen moeten veruolgen, alle gewalt moetwille ende jniuriose woerden verlatende ende ther sijden stellende, den boeden gheuet deszen breeff by voerschreuen pene wederomme. Schreuen onder vnszen signete den XXVI Septembris 1579.

Tonnis Janszens mit Hincke, Johan, Hinrick ende Jacob Tonnis gebroederen (Tonnis voerschreuen soens) oeck Remmert ende Meko Luyrts gebroederen, sampt Johan Remmerts ende voert alle anderen soe mit dit mandaet soelen moegen ersocht worden ende tgene voerschreuen enichsins angaan mach. [1])

Verkoop van de Kapel te Solwert. 1602.

Wij Borgermesteren ende Raedt der stadt Groeningen doen khundt ende betuegen midts dessen, dat wij den Ernt. Lodewijck Hoernekens vnss mede Raedtsuerwanter als kerkuoeget tot sunte Marten hebben committeert ende authoriseert, woe wij sij E. alnoch committeren ende authoriseren bij desen omme tot profijt der voors. kercke mit ende beneuens der kerckvoeghden then Damme, de kerck ofte cappelle tho Solwert vpten hoegsten prijs anden meestbiedende tho vercoepen. Dat oercunde wij mit vnss vpgedruckten signete, den 30 Julij 1602. [2])

[1]) In het Archief bl. 20 H. S. in folio 100

[2]) In het Archief bl. 174 H. S. in folio 100.

HET GESCHIL OVER DE REGTEN

VAN

TOL EN STAPEL TE EMDEN,

TUSSCHEN DEZE STAD EN DE

STAD GRONINGEN.

Wat wij in ons opstel over de Eems ten aanzien van de oude Tol- en Stapelregten daarop te Emden gevestigd toegezegd hebben (*Bijdr.* II, 192), bieden wij thans aan in eene historische schets van het geschil, dat er eeuwen lang gevoerd is over die regten, vooral over het Stapelregt, tusschen de stad Emden en Groningen. Zij levert eene belangrijke bijdrage op voor de geschiedenis van den handel, dien beide steden reeds vroeg dreven en waarin zij als mededingsters jegens elkander vooral zich voordoen, maar het onderwerp hangt ook buitendien met hare en onze gewestelijke geschiedenis naauw te zamen; het betreft te meer een punt, dat verre van uitgemaakt is, niet slechts in bijzaken, maar ook in de hoofdzaak. Deze is de vraag: wie van beiden, de stad Groningen of Emden, in dezen strijd de zege heeft behaald?

Is het moeijelijk met zekerheid te zeggen, of en in hoe ver de Friezen in hun eigen land al dan niet vrij geweest zijn van de tollen, die op de rivieren en wegen aldaar van ouds gevestigd waren, men mag dit laatste zonder twijfel veronderstellen van de bewoners der stad Groningen, die als vreemdelingen zijn te beschouwen, dewijl Groningen niet tot Friesland heeft behoord. Doch is het om die reden aannemelijk, dat zij oorspronkelijk geen vrijdom van tol te Emden heeft bezeten, zij kon dien door verdrag bekomen hebben.

Het komt hier dus vooral aan op de verbonden, waarin tusschen de stad Groningen, hetzij met deze of gene Friesche gewesten gezamentlijk, zooals in het eerst, hetzij, gelijk later meer het geval is geweest, ook meer afzonderlijk, en de stad Emden of hare overheden hieromtrent schikkingen zijn getroffen. Van die verbonden en wel de laatstgenoemde treft men eerst in de 15de eeuw aan, en men kan dus niet zeggen, hoe het vroeger, al in de middeneeuwen, daarmede gesteld is geweest. Er kan ook toen voldoende reden bestaan hebben, waarom de geschiedenis hier zwijgt. Groningen was wel reeds van ouds zelve eene marktplaats met tol en munt, maar eigenlijk alleen van Drenthe, waaronder het behoorde. Door de nabuurschap echter anderzijds van de Friesche Ommelanden, zal zij dit ook al spoedig van deze geworden zijn, eerst uit gewoonte en vrijwillig over en weer; maar mettertijd wist zij door verdrag zich te verheffen tot de schier uitsluitende stapel- en alzoo handelsplaats van die Ommelanden en, hiermede naauw verbonden, zelfs als eene Friesche stad zich te doen beschouwen.

Dit verkreeg vooral in den loop van de 15de eeuw zijn beslag, en toen zal ook hare handel zich meer tot het buitenland uitgebreid hebben en o. a. de vrijdom van handel en scheepvaart langs de Eems naar Westphalen voor haar een punt van gewigt geworden zijn, te meer naar mate de gewone oude tol op dezen stroom te Emden aanmerkelijke uitbreiding ten nadeele daarvan ontving, zooals wij zullen zien. Het zijn dan de verbonden der stad, zoo meer algemeene met de Friesche landen, als bijzondere, vooral met Oostfriesland en de stad Emden zelve aangegaan, welke wij hebben te onderzoeken met het oog op de tol- en stapelregten aldaar uitgeoefend. Wordt in de verbonden van 1361 en 1367, het eerste zelfs met al de vrije Friesche landen van het Flie tot de Wezer, het tweede met die tusschen de Lauwers en de Eems gesloten, alleen in dit opzigt van de Friezen gesproken, als vrij van tol, behalve den gewonen tol, welke zal zijn de oude keizerlijke of rijkstol; — in latere onderhandelingen tusschen den graaf van Holland met de Friezen, alsmede ook met de stad Groningen, van de jaren 1420 en volgende, om zich onder zijn gebied te stellen, wordt zonder uitzondering de vrijdom van tol, ook aan die stad, zoowel als aan hare Friesche bondgenooten toegezegd [1]). Deze on-

---

[1]) Zie de Verdragen van 1420 en 1421 bij van Mieris, *Charterboek van Holland*, IV, 559, 572, 575. In dezen wordt bepaald, dat de Graaf al-

derhandelingen bleven echter, zooals men weet, zonder gevolg, doch het verdrag van 1422 tusschen de Friezen bewesten de Lauwers en die beoosten deze rivier en de Eems alsmede de stad Groningen onderling gesloten, houdt eveneens in, dat men over en weder vrij zal handelen en varen op den ouden tol [1]). Men leest op het jaar 1427, dat Ocko ten Broeke, een der voornaamste hoofdelingen in Oostfriesland, tolvrijheid aan de Groningers verleend heeft van de door hen te Aurich gekochte ossen en koeijen [2]). Misschien is hier die oude gewone tol bedoeld. In het 20jarig verbond tusschen de Ommelanden en eenige hoofdelingen van Oostfriesland van datzelfde jaar wordt desgelijks bepaald, dat elk vrij zou mogen trekken en reizen, zonder andere dan de wettige van ouds ingestelde en niet met geweld ingevoerde tollen te betalen [3]). Groningen was in dit verbond niet begrepen en daarom sloot zij zich naauwer aan de Ommelanden aan, door het bekende verbond van 1428, dat wel het *eerste* wordt geheeten, met het Westerkwartier, vervolgens in 1434 en 1436 ook met Fivelingo en Hunzingo ingegaan. Daarbij wist zij het uitsluitend handelsregt over de Ommelanden aan zich te bekomen

---

leen hebben zal den tol van alle goederen, die men uit het land voert, den 100sten penning van uitheemsche kooplieden, terwijl de onderzaten overal tolvrij zullen varen in hun en zijn land. In het verdrag van 1421 tusschen den graaf van Holland, de Oostfriesche hoofdelingen, de stad Groningen en de Ommelanden luidt het artikel omtrent den tol aldus bij van Mieris, IV, 597: „Item, so sullen alle coepluden wt de voirgescreve Hertoge Johans landen van Hollant, ende van Zeelant altyt vry mogen varen, ende keren in, ende doir onser Ocko, Sijbets, ende der stat van Grueningen landen, ende oic in, ende doir den landen voirsz. by der Lauwers op ten ouden tol, sonder anders enigen tol, of anders ongelt te betalen, ende die oude tol en salmen oic nerghent verhogen, behoudelic in desen, dat die ghemeen ondersaten Hertoge Johans voirsz. in sinen landen van Oestergo, ende Westergo, ende anderen sinen landen an die Westzide der Lauwers in Vrieslant, ende des gelijcs die ghemeen ondersaten Ocko, Sijbets, ende der stat van Grueningen, ende der landen voirsz. van bij Oestzide der Lauwers toter Weser toe, die een onder anderen, ende elc in des anderen heerlicheden van ons, te water ende te lande, mit horen goeden, ende comanscepen veylich sullen mogen comen, merren, ende keren, copen, ende vercopen sonder daer in des anderen landen voirgenoemt enich tol, of onghelt te gheven in eniger manieren."

1) Van Mieris, IV, 618.

2) Westendorp, *Jaarb.* II, 423.

3) Van Idsinga, *Staatsrecht*, II, 347, Westendorp, a. w. II, 430.

tegen het beding van vrijen handel met de Oostfriezen bestaande. Op het jaar 1430 worden althans de eerste sporen gevonden van de eischen van Groningen nopens het stapelregt, daarin bestaande, dat de voornaamste voortbrengselen der Ommelanden in die stad eerst moesten worden ter markt gebragt, zoodanige niet uitgevoerd mogten worden en geene vreemdelingen alhier handel mogten drijven. Het was ook omstreeks dien tijd, te weten in 1431, dat de Hamburgers Emden innamen, verstoord op haren hoofdeling Imel Abdena, omdat deze in plaats van den handel en de vaart op de Eems te beschermen tegen de vrijbuiters, dezen integendeel begunstigde en zelfs in de haven te Emden toeliet. Zoo werden de Hamburgers ook meester van den tol aldaar en den Eemsstroom zelven, en het is nu onder hunne heerschappij dat wij van de twisten over het stapelregt vooral tusschen hen en de Groningers voor het eerst vernemen. Want even als te Groningen, zoo had men het tolregt te Emden zelf niet alleen langzamerhand, maar ook tot stapelregt uitgebreid. Was de oude Rijkstol eerst gering geweest en had die bloot gediend tot onderhoud van de haven, er zal met toeneming van den handel meer geëischt en vereischt zijn. De hoofdeling Hisko, vader van Imel, had alzoo in 1412 een accijns op onderscheidene daar aangevoerd wordende koopwaren ingevoerd [1]; en men wil dan ook wel van hem den oorsprong van het Emder stapelregt afleiden, maar men leert het bestaan daarvan eerst met zekerheid later kennen. Ongemerkt zal het tolregt zich hier ook, even als te Groningen en elders tot stapelregt, dat hiermede even als met het marktregt naauw zamenhong, ontwikkeld hebben, zoodat men den eersten aanvang daarvan niet wél kan aanwijzen [2]). De Hamburgers nu lieten niet

---

[1]) E. Beninga, *Hist van Oostfriesl.* in A. Matthaei *vet. aevi Anal.* IV, 179. Beninga geeft de lijst van koopwaren op, waarop toen eerst accijns gelegd zou zijn en bevestigd door den regerenden keizer, krachtens vorige privilegiën door koning Karel Martel en keizer Karel den Groote verleend. — Hebben wij reeds onzen twijfel geuit omtrent deze privilegiën (II, 191), van die bevestiging brengt hij ook geen bewijs bij.

[2]) In de oude Friesche wetten, of liever in eene aanteekening daarop, vindt men vermeld, dat doordien de vanen van Stavoren en Jever op de muren van Rome waren geplant geworden bij hare verovering door de Friezen onder koning Karel, deze hen met het voorregt had begunstigd (even als met meer anderen), dat die plaatsen de eenige stapel- en muntplaatsen van Friesland zouden zijn. Von Richthofen, *Fries. Rechtsq.* S. 410. De

na handel te drijven met de Ommelanden, waartoe de magtige hoofdelingen te Farmsum en Termunten de hand leenden, die dit vergrijp tegen Groningen dan ook geducht moesten boeten [1]). In het tweejarig bestand tusschen de Hamburgers, Groningers, Oostfriezen en Ommelanders in 1434 door zoenslieden opgemaakt, werd bepaald, dat in dien tusschentijd Groningen en hare helpers zich niets zouden onderwinden aan gene zijde der Eems, ten ware dat iemand hunne kooplieden, burgers of inwoners overlast deed zonder regt; even als de Hamburgers en Emders en hunne helpers zich geen dingtale zouden onderwinden aan deze zijde der Eems. De kooplieden zouden onderling vrij en veilig met elkander mogen reizen en te lande en op zee hunne goederen onverhinderd vervoeren [2]). Men beproefde wel, na omkomst van dit bestand, tot een vasten vrede te komen, maar te vergeefs, en de krijg tusschen de Hamburgers en de Groningers op de Eems duurde voort en maakte dezen stroom onveilig, totdat

---

Haan Hettema, *het Fivelingöer en Oldampster Landr.* bl. 132. Het is moeijelijk, zelfs te gissen, in hoe verre dit ook op eenigen grond steunt en reeds van stapelregt tijdens Karel den Groote sprake kan zijn. Hoe dit zij, dat van Emden is diensvolgens niet van die oudheid en wettigheid aan te nemen.

[1]) Zie o. a. Westendorp, II, 465; Diest Lorgion, *Geschiedk. beschrijv. der stad Groningen*, I, 181 en vv.

[2]) De inhoud van dit verbond en wel het eerste gedeelte wordt verschillend en onjuist opgegeven naar Emmius, *Rer. Fris. Hist.* XXII, 335 die dat aldus uitdrukt: „interea Groningani abstinerent locis et negotiis cisamasanis." Westendorp, *Jaarb.* II, 469, en anderen nemen dit zoo als of er stond, dat in dien tusschentijd de Groningers zich van *den handel* in en op overeemsche plaatsen zouden moeten onthouden. Lorgion (a. w. I, 184) merkt te regt op, dat dit in strijd is met het bepaalde omtrent het openstaan van den handel en het onderling verkeer aan weerszijden en vertolkt dan ook beter de woorden van Emmius aldus „dat die van Groningen zich niet zouden mogen mengen in de zaken van Oostfriesland;" zoo ook de schrijver van den *Teg. St. v. Stad en Lande*, I, 154, dat men beloofde „sig onderling met elkanders zaaken niet te bemoeijen;" maar toch niet geheel overeenkomstig met de woorden zelve van het verdrag, die volgens het oorspronkelijke op het Gron. Arch. *Reg.* I, bl. 84, aldus luiden: „so scholen de van Groninghen ende ere hulpere nen onderwind hebben an desser sijt der Eemse ten en were dat yumment eren Copman, borgers ende inwoners overlast dede sunder recht," en vervolgens: „Voirt meer soo en scholen wij noch de van Embden ende onse medehulpere nene dinctale sich onderwinden aen gennen sijdt der Eemse." Het zal zien op geregtelijke vervolgingen over en weer.

in 1437 hieraan een einde kwam door beleid van Edzard Cirksena, na overwinning van Focko Ukena en zijne aanhangers den magtigsten hoofdeling van Oostfriesland. Toen werd o. a. bepaald, dat die van Groningen vrij en onbemoeid door de Hamburgers zouden blijven in hunne hense en handelsregten die zij van ouds al jaren her genoten hadden, en dat de koopman aan beide zijden vrij zou mogen varen en handelen te water en te lande, zonder eenig nieuw ongeld, dan alleen de oude tollen en geregtigheden toe te laten [1]).

Een inbreuk van den kant van Emden op het Groninger stapelregt deed het pas gesmoorde vuur weder aanwakkeren. Een koopman namelijk uit die stad had in de Ommelanden granen gekocht en geladen, om ze uit te voeren, zonder te voldoen aan het stapelregt van Groningen. De olderman aldaar nam daarom het vaartuig in beslag, en dit werd ten behoeve dier stad verbeurd verklaard. De schipper wendde zich daarover tot den Hamburgschen bevelhebber in Emden en deze schreef aan den Raad van Groningen, hoe die schipper zich beklaagde, dat de Groningers in vollen vrede, terwijl handel en scheepvaart overal openstonden, hem schip en lading hadden afgenomen. Hij verzocht, dat men, om zijnentwil, den koopman, die tegen het bevel van den raad granen in de Ommelanden had op-

[1]) Deze bepalingen luiden in het oorspronkelijke, op het Gron. Arch. *Reg.* I, bl. 90, aanwezige verdrag aldus: „ende darup scholen de van Gronynghe vmme alsodane schelinghe vnde twidracht alse se alduslanghe mit malkanderen gehad hebben in vrigheid der hense alse se oldinghes vor mannighen jaren gewest sind bliuen van der van Hamborgh wegen. Vort mer so schal de kopman van beyden sijden vrig ende velich tho watere vnde lande wanderen, varen, keren vnde vorkeren, ane alle gheverde, vnde den scholen se van beyden siden na alleren vormoghe vorderen, beschutten vnde beschermen, sonder jenigherleie nye unghelt darup to makende, men dat bi olden tolen ende rechticheiden tolatende" enz. Emmius (a. w. p. 342) zegt, dat bij dit verbond het stapelregt in de Ommelanden aan de Groningers is toegekend geworden en aan de Hamburgers de vrije vaart op de Eems. Dit laatste is althans mis. En zoo hebben toch de latere schrijvers hem hierin meestal nagevolgd. Zie *Teg. Staat* I, 156, schoon zich beroepende op het verbond in het stads Archief; Westendorp, *Jaarb.* II, 489, die echter het eerste opvat van de Landswarf en het laatste verbetert door aan beide partijen de vrije vaart op de Eems toe te zeggen; Lorgion, a. w. I, 186. Zoo zegt ook Klopp, *Gesch. Ostfr.* S. 215, onjuist dat toen den Hamburgers het vrije gebruik van de Eems verzekerd is.

gekocht, om deze uit het land te voeren, zonder ze eerst in de stad te koop te bieden, vergiffenis zou schenken en het verbeurd verklaarde terug geven, ten einde nieuwe onlusten voor te komen, te meer daar door zijne lieden drie of viermaal zoo veel aan granen was ingevoerd en over Appingadam naar Groningen vervoerd geworden. — Zijn verzoek vond echter geen ingang, daar de Groningers vreesden, dat elke toegevendheid ligt nadeelig voor hunne regten konde zijn. Daarentegen overrompelde de aanvoerder van een Hamburger schip, waarmede hij tegen de zeeroovers moest waken, het eiland Rottum en roofde er de goederen van Groninger kooplieden en hunne bondgenooten. Dit eiland moet dus toen tot een soort van stapelplaats gediend hebben. Omgekeerd namen de Groningers nu, in 1438, voor goed het kasteel van de Houwerda's te Termunten in, dat nog steeds Hamburger bezetting had behouden en aan den handel der Groningers veel schade en nadeel toebragt. Hetzelfde lot wedervoer de burgt der Gockinga's te Zuidbroek — en zoo kwam en bleef het Oldambt aan de stad Groningen. De Hamburgers waren intusschen ook met de Hollanders in oorlog geraakt ook wegens handelsbelangen en hiertoe aangestookt door eenige Oostfriesche verbannen hoofdelingen. Bij eene mislukte overrompeling door eene Hollandsche scheepsmagt van het versterkte Larrelt nabij Emden waren vele lieden en schepen daarvan gevangen gemaakt. In een daarvan bevond zich ook een kanon, dat aan twee Groninger ingezetenen behoorde en door dezen aan genen was geleend. Om schadevergoeding te bekomen, noodzaakten deze Groningers, met behulp der stedelijke regering, een burger van Emden, die zich te Groningen om handelszaken ophield, als borg in de stad te blijven. Daar kwam nog bij, dat de Hamburger bevelhebber van Emden een Emder koopman, die in gemeenschap met een Groninger een schip had bevracht en zonder voldoening van den tol de stad Emden des nachts was voorbij gevaren, in de gevangenis had doen zetten en het schip met de lading openlijk verkoopen. Er wordt daarbij gezegd, dat dit geschied was tegen de gewoonte in en het uitdrukkelijk verbod, door den Emder bevelhebber onlangs openlijk en nadrukkelijk uitgevaardigd, tot bevestiging van het bestaande regt. De Groninger regering beklaagde zich over het een en ander bij dien bevelhebber en eischte het stuk geschut en schip van hunne burgers terug. Maar deze schreef scherp wederom. Omtrent de zaak van het

schip verklaarde hij, dat de eisch van den raad onregtvaardig was, en dat hij zich daaromtrent gaarne wilde onderwerpen aan de uitspraak van bekwame lieden en aan een wettig oordeel; want dat de aanvoerder van het schip regtmatig gestraft was, omdat hij, door heimelijk voorbij te varen en geen tol te betalen, het havenregt geschonden en de uitgevaardigde wet veracht had enz., zijn brief eindigende met de bede, dat de raad zijne woorden niet verkeerd mogt opvatten, en dat men in het beraadslagen liever de billijkheid, dan de begeerlijkheid zou volgen. — De Groningers, over dit schrijven vertoornd, beantwoordden het op een hoogen toon. Andere geschillen maakten de verwijdering nog grooter, en de oorlog scheen onvermijdelijk. Maar gelukkig gebruikten eenige bedachtzame en vaderlandlievende mannen hunnen invloed, om den krijg te voorkomen. Zij wezen de twistenden op het gevaar, waardoor zij allen van den kant van Holland werden bedreigd, inzonderheid nu de magtige Hertog van Bourgondie Graaf van Holland was en reeds genoegzaam had doen blijken, dat hij slechts op eene geschikte gelegenheid wachtte, om zijne heerschappij in Friesland te vestigen. Het was voornamelijk weder voornoemde Edzard van Greetzijl, die op de bewaring van den vrede en op eene verzoening aandrong, en die dan ook bewerkte, dat er, op den 28 Januarij 1439, eene bijeenkomst werd gehouden. In deze werd een wapenstilstand gesloten voor den tijd van zes maanden, gedurende welken op eene voor beide partijen geschikt gelegene plaats gevolmagtigden zouden bijeenkomen, om al de geschillen te onderzoeken en te vereffenen. Wat den handel betreft, werd bepaald, dat die in dien tusschentijd aan beide zijden naar ouder gewoonte zou mogen gedreven worden. In 't bijzonder zouden de Groningers en hunne onderzaten granen mogen koopen en vervoeren, onder voorwaarde echter, dat zij eerst de haven van Emden aandeden en aldaar den last tot verkoop aanboden, vóórdat zij dien verder vervoerden [1]) Van

[1]) Emmius, a. w. XXII, 342—345. Lorgion a. w. I, 187—193. Er is dit niet gering verschil bij deze beide en andere schrijvers in de opgaaf van de laatste bepaling, dat Emmius — en wel juist — die als algemeen neemt van alle koorn, desgelijks Westendorp, a. w. II, 494, en Klopp, a. w. S. 215; Lorgion daarentegen onjuist alleen van koorn in Oostfriesland gekocht; zoo ook *Teg. St. v. Stad en Lande*, I, 157, schoon zich ook weder beroepende op het stuk zelf in het Groninger Archief voor-

de vereffening der genoemde geschillen verneemt men echter verder niets, en het is te betwijfelen of de zaak van het Emder stapelregt tusschen partijen voor vast geregeld is.

Intusschen had dit jaar de afstand plaats door de Hamburgers van de stad Emden met hare regten, schoon eerst tijdelijk, aan meergenoemden Oostfrieschen hoofdeling Edzard Cirksena; en bevestigde de stad Groningen haar handelsregt in de Ommelanden door de vaststelling, dat niemand vervolgens daar koophandel zoude mogen drijven, tenzij hij burger te Groningen ware en er zijn buur- en gildregt hadde gewonnen [1]). Eerst onder en met Ulrich Cirksena, die zijn broeder Edzard opvolgde, hadden er weder oneenigheden en onderhandelingen plaats, ook den handel en de scheepvaart op de Eems betreffende, die echter telkens weder bijgelegd werden, zonder dat hierdoor, naar 't schijnt, verandering is gebragt in den stand van zaken, wat den tol en den stapel te Emden aangaat. Wij vermelden er daarom alleen van, dat in de overeenkomst van Groningen met Ulrich in 1444 onderling bepaald is, dat men uit geenerlei oorzaken den koophandel belemmeren, noch eenig ingezeten leed aandoen, geene kapers toelaten en zorgen zou, dat van geenerlei zijde elkander schade toegebragt werd [2]). Ulrich gaf in 1447 Emden

handen, *Reg.* I, bl. 93, No. 7. Geen dier S. geeft ook op, althans duidelijk genoeg, dat deze bepaling, even als het geheele bestand, slechts eene tijdelijke was. Tot bewijs van een en ander deelen wij de eigene woorden van die bepaling uit het oorspronkelijke mede: „Vurdemeer schol vnde mach de Copman an beyden sijden bijnnen dess. vorscreuen tyd varen, wanderen, keren vnde vorkeren na older sede vnde wonheyd vnde besundern moghen de van Gronynghe vnde ere vndersaten Schepe vthreden korne to ladende vnde to kopende. Men wes se also gheladen van korne hebben, das scholen se to Emeden mede in de hauene legghen, vnde darsulves den borgheren vnde anderen der van hamborgh vndersaten vorkopen wes me des behoeff heft." Daar het alzoo geene vaste maar slechts eene tijdelijke bepaling was, houdt geen steek de opmerking, welke Klopp hier bij maakt, namelijk, dat dit, zoover hij weet, de eerste maal is, dat het Stapelregt der stad Emden door eene andere stad in een openbaar stuk erkend is geworden, en dat dit op zijn minst zou aanduiden, dat de aanspraak op die erkenning lang vooraf moet zijn gegaan. Dat zegt te veel: immers eene tijdelijke overeenkomst sluit nog geene erkenning van eene zaak in, die nog nader moet beslist worden.

[1]) Zie het *Oldersmanboek*, door Mr. H. O. Feith, bl. 5. Westendorp, a. w. II. 497. Deze roept hierbij uit: „Dit was een sterke stap voorwaarts!" Ja, op den weg van volkomene uitsluiting van elken vreemdeling buiten allen handel in dit gewest.

[2]) Emmius, a. w. XXII, 357. Westendorp, a. w. II, 506.

weder aan de Hamburgers over. Met dezen nu hield de stad Groningen eene bijeenkomst te Appingadam in 1448, waarin al de verschillen tusschen de beide naijverige koopsteden werden bijgelegd en wederzijds de vrije handel en scheepvaart toegestaan [1]). Doch er rees al spoedig weder oneenigheid. De reden daartoe gaf het ophouden te Emden door de Hamburgers van een Groninger burger tegen zijn wil met zijn schip, dat koorn inhield. Zoo had die schipper het voorgedragen aan den raad van Groningen en deze zich daarover gewend aan de Hamburgers. Dezen antwoordden hierop eerst vrij zacht: dat zij niets hadden gedaan, dan de Groningers ook zouden hebben gedaan in dergelijk geval. Zij hadden, te weten, den schipper verzocht, wegens het groote gebrek dat er in Emden aan koorn heerschte, dat hij gelegenheid zou geven zijn koorn voor een billijken prijs te koopen, of althans drie dagen te blijven, totdat hunne schepen, die verwacht werden, uit naburig Westphalen, waren aangekomen; dat aan dit verzoek de schipper bereidwillig had voldaan, en zij verzochten dus, dat men hunne handelwijze niet euvel mogt opnemen, als op zich zelve toch zeer redelijk en voor hunnen toestand noodzakelijk, met aanbod wederkeerig ruimschoots van dienst te zullen zijn. De Groningers namen deze verontschuldiging niet aan, maar zonden hierop gezanten, om het verschil te vereffenen en andere beleedigingen hun aangedaan; doch zonder vrucht, daar van weerszijden nu een onverzoenlijke haat uit de woorden en daden zich openbaarde, zoodat beide partijen (zegt Emmius), hoe naauwer zij door geheime besluiten en verdragen verbonden waren geweest, thans des te meer verbitterd werden door de wederzijdsche beleedigingen [2]). Er bestond namelijk reeds lang spanning tusschen de Hamburgers en Ulrich Cirksena en andere Oostfriesche edelen en zij ontzagen daarom eerst de Groningers, uit vrees dat deze zich met Ulrich zouden vereenigen; maar intusschen versterking ontvangen hebbende, handelden zij vervolgens vijandig met oorlogschepen op de

---

[1]) Emmius, a. w. XXII, 364. Westendorp, II, 521. Daar wij dit zoo alleen uit Emmius vernemen is niet nader na te gaan, in hoe ver deze bepaling is op te vatten.

[2]) Onze eenige bron is hier ook Emmius, a. w. XXIV, 367; van dit voorgevallene op het jaar 1450 tusschen de Hamburgers en Groningers wordt zelfs bij geen ander schrijver, Groninger noch Oostfrieschen, iets gemeld.

wadden, stroomen en havens, tegen Ulrich en zijne aanhangers. Zoo brak er dan eindelijk een openbare oorlog tusschen hen uit, die echter eindigde met den wederafstand van Emden aan Ulrich in 1453, ook wel weder voor zekeren tijd, maar die afstand werd vervolgens duurzaam [1]). Ulrich wist verder tevens o. a. de regten, welke de nazaten van den vroegeren hoofdeling van Emden Imel Abdena nog niet hadden opgegeven, aan zich te verkrijgen, gelijk hij ook later zich verdroeg met den bisschop van Munster omtrent de aanspraak, welke deze kerkvoogd daarop oorspronkelijk had. Daarenboven werd hij in hetzelfde jaar tot Opperhoofdeling in Oostfriesland verkozen en in het volgende verheven tot erfelijk Graaf van dat land en alzoo ook beleend o. a. met den tol en accijns aldaar (*Bijdr.* II, 193).

Ulrich betoonde zich dan ook deze verheffing allezins waardig. Hij was het, die met Groningen een meer duurzamen vrede onderhield en in 1457 twee opmerkelijke verdragen sloot, vooral betreffende den handel en de scheepvaart op de Eems. Bij het eerste werd aan alle Groningers en Ommelanders toegestaan met hunne schepen van vijf boorden grootte (kleinere rivierschepen), even zoo als de Oostfriezen, de markten van Westphalen volgens ouder gewoonte te mogen bezoeken, doch dit aan de Hollanders, die geen ingeborenen waren, verboden. Bij het tweede, tevens met zijn neef en vriend Sibet van Dornum aangegaan, werd vergund aan alle ingezetenen van Stad en Lande vrijen handel in geheel Oostfriesland te mogen drijven, gelijk hunne eigene onderzaten, zonder eenige schatting of ongelden te betalen, mits dezelfde voorregten wederkeerig door de regering van Groningen en de Ommelanden aan de Oostfriezen in dit gewest werden toegezegd. Men zou dan gelijkelijk de Eems en alle stroomen in Westphalen en Saterland en de markten al-

[1]) Bij de overeenkomst daarvan werd door de Hamburgers o. a. voor altoos bedongen vrijheid van handel en wandel, zonder eenigerlei belasting of bezwaar; maar bij het later nader verdrag tusschen de Graven Edzard en Uko gebroeders en de Hamburgers in 1493 te Groningen gesloten, wegens de geheele volledige overdragt van de stad Emden enz. wordt dit met genoegzaam gelijke bewoordingen herhaald, doch met de bijvoeging: „Beholden doch der Stadt Emden öre Gerechtigheyd und frijheyd, so se na older zeede und Wonheit bij der von Hamborg Tyden betherto gehadt hebben" enz. Zie deze overeenkomsten bij Brenneisen, *Ost-fries. Historie*, T. I, L. III, p. 72, No. 26, § 2, en T. I, L. IV, p. 118, No. 20.

aldaar ongehinderd mogen bevaren en gebruiken [1]). Was dit verbond doorgegaan, dan zou het stelsel van monopolie voor beide naburige gewesten reeds toen opgeheven en vrije handel en verkeer onderling verzekerd zijn geweest. Maar ongelukkig had dit stelsel reeds te diepe wortelen geschoten en wel in het gildewezen te Groningen, om zoo in eens uitgerukt te kunnen worden. Doch hooren wij Emmius, die omtrent het aannemen en herroepen van dit laatste verbond de volgende bijzonderheden verhaalt. Door Ulrich en Sibet, naar 't schijnt, het eerst aangeboden, bragt de voorwaarde daaraan verknocht van vrijen handel in Stad en Lande den raad niet weinig in verlegenheid en weifeling, als zijnde geheel strijdig met de verbonden over den alleenhandel der stad met de Ommelanden gesloten en aandruischende tegen de voordeelen, daaruit voortvloeijende. Anderzijds lachte de geheel vrije han-

---

[1]) Beiden verbonden zijn voorhanden op het Groninger Archief in Vidimusbrieven van het jaar 1611, *Reg.* III, bl. 278, No. 15, 16, het laatste ook in het oorspronkelijke, *Reg.* I, bl. 130, No. 15, dit, door de stad Groningen en Ommelanden afgegeven, gedrukt bij Brenneisen, a. w. T. I, L. III, p. 80, No. 32, ook bij J. J. Harkenroht, *Oostfr. Oorspronk.* bl. 82; en dat door Ulrich en Sibet afgegeven met het eerste verbond van Ulrich met de stad in de Aanteek. van E. F. Harkenroht op E. Beninga, *Hist. van Oostfr.* in Matth. *Anal*, IV, 312, die alleen den inhoud van de beide verdragen kortelijk opgeeft en met elkander vermengt. De gelijkluidende woorden in beide stukken van dit laatste verdrag, waar het hier vooral op aankomt, zijn deze: „dat alle öre koop-Luiden, Borger, Inwooner ende Undersaten sullen en mogen öre koopenschup ende Neeringe suecken ende doen, in allen onsen Herrlicheiden ende Gebeeden, tho Water ende tho Lande, gelijck onses selves Undersaten, frij, velich, onbehindert, sunder aller Schattinge edder Ungeld, in den rechten Marckeden, ende buten Marckeden, van allen Guederen, wo de gelegen mogen wesen, inden ons, en allen onsen Undersaten alle die vorschr. Privilegien ende Puncten, in allen Maneeren als de vorgeschr. sind, in allen oeren Landen ende Wateren, de se mächtig sind, ende onder em gelegen, genieten mogen und geholden werden, so ons die besegelt sind; Als dat wij, ende die onse drie Eemse, en alle andere Rieviere und Water, in allen Hoecken, Ostwerts, Südwerst, Westwerst en Noordwerst sprütende in en uth, doer en wedder doer, up en neden in West-phaels, in Zegeedenland, up Zassmarckenden, en in alle anderen Steden, Oythe, Ape, en anderswaer die gelegen sind, daer men Marckede ende Kopenschup holdet, fry, velich, als vorschreven is, varen, en bruicken gelijck den oiren". Emmius (a. w. XXIV, 376), den hoofdinhoud van het laatste verdrag mededeelende, voegt achter de bepaling van *vrijdom van alle schatting en ongeld*, de woorden: „uitgezonderd alleen de veeschatting" (excepto solo vectigali pecuario), die er niet staan!

del en vaart op de Eems velen zeer toe en was het verbond daarom zeer gewenscht door de Ommelanden. En zoo, niet dan na lang beraad, stemde de raad er eindelijk in toe. Maar toen deze overeenkomst te Groningen bij het vólk bekend werd, betoonden zich de gilden daarover zeer verbolgen. Zij achtten die tegen hun belang en eenmaal verworven regt gesloten. Door hunne hoofden aangevoerd liepen de leden te zamen op het St. Maartenskerkhof, waar toen eenige burgemeesters en raadsheeren vergaderd waren onder een lindeboom, zooals zij meermalen plagten te doen, omsingelden en drongen hen, om aan hun eisch, de vernietiging van het verbond, te zullen voldoen. Toen de geheele raad drie dagen daarna over dezen eisch beraadslaagde en aarzelde een besluit te nemen, verschenen de gilden zelfs gewapend voor het raadhuis en noodzaakten de regering door geweld, om zich plegtig te verbinden, dat verbond te herroepen, gelijk ook geschiedde [1]). In den verzegelden brief daarvan afgegeven, moest de raad belooven, dat voortaan nimmer granen of zaden, welke tusschen de Eems en de Lauwers waren gegroeid, zouden mogen worden uitgevoerd, en geene verandering in den stapel of accijns te maken noch eenige andere nieuwigheid, dan met toestemming der gezworene gemeente en der hovelingen van de gilden. Tevens bedong de gezworene gemeente, dat het haar, bij eene vergadering met den raad, vrij zou staan, zich af te zonderen, ten einde onderling te raadplegen [2]). En als gevolg hiervan waarschijnlijk, verdroegen raad en gezworene gemeente nog in het volgende jaar, dat voortaan niemand van de burgers, buren noch inwoners der stad over

---

[1]) Emmius is hier weder de eenige bron. Beninga zwijgt van deze gebeurtenis en vermeldt alleen, dat dit verbond is aangenomen; ja J. J. Harkenroht voegt er zelfs bij t. a. p., dat dat „verdrag nog op heden (1731) loflijk wordt onderhouden.” Er bestaat echter geene reden, om aan de waarheid van Emmius opgaaf te twijfelen, waarbij hij authentieke berigten schijnt voor zich gehad te hebben, te minder daar de herroeping door hetgene volgt bevestigd wordt. Dat het verbond echter later nog gediend heeft, blijkt uit den Vidimus daarvan in 1611, even als van andere stukken, het geschil, dat ons hier bezig houdt, betreffende. Hoe men zich echter van wege Emden heeft kunnen beroepen op dit verbond ten bewijze van haar stapelregt jegens Groningen, (zie *Bijl.* 5), weet ik niet met den inhoud te rijmen.

[2]) *Gron. Arch. Reg.*, *Iste vervolg*, bl. 28, No. 33 van 1457. *Teg. Staat*, I, 169. Westendorp, a. w. II, 557, Lorgion, a. w. I, 209.

de Eems mogt gaan reizen, om aldaar eenig goed te koopen, dat aldaar verboden was [1]. — Zoo zegepraalde de bekrompene geest van alleenhandel op nieuwere en betere inzigten; zoo werden de harde grondslagen gelegd van het Groningsche Gild-, Water- en Stapelregt, zooals dat tot aan onze eeuw heeft bestaan, en tevens van de magt der gilden, die zulk een voorname rol ook in de staatkundige geschiedenis van deze stad, in den strijd vooral van de autocratie met de democratie hebben gespeeld. In plaats nu van het vorige, slooten toch Ulrich en de stad in 1459 een ander eeuwig verbond, waarbij bepaald werd, dat de kooplieden wederzijds vrij mogten koopen, varen en verkeeren, als van ouds gebruikelijk was geweest en op den hierop staanden tol, en dat er ter vereffening van alle opkomende verschillen jaarlijks eene vriendschappelijke bijeenkomst zou gehouden worden [2]. Men kan dit verdrag houden voor eene bevestiging of hernieuwing van het eerste verdrag van 1457, voor zoo verre de stad betreft. Bleven de Ommelanden nu voortaan daarvan uitgesloten, zij behield haren vrijen handel en vaart op de Eems, zooals zij tot nog toe genoten had, alleen betalende de oude gebruikelijke tolgelden.

Zoo was er eenigen tijd rust in deze zaak, totdat de uitoefening van het handelsregt te Emden weder zoo drukkend schijnt geworden te zijn voor Groningen en andere plaatsen, dat men op middelen zon, om zich van dien last te bevrijden. De bisschop van Munster vooral was mede voortdurend daarover ontevreden, te meer, omdat hij zelf nog aanspraak meende te hebben op den tol en andere regten te Emden. Tusschen dezen bisschop en onze stad werd alzoo in 1483 het ontwerp gesmeed, om de Eems door een nieuw kanaal van Heede over Boertange en Vlagtwedde in de Westerwoldsche A af te leiden, ten einde daardoor onmiddellijk uit Munsterland in den Dollard en naar Groningen

---

[1]) *Oldermansboek*, bl. 6. Wij merken hierbij op, dat dit besluit wel is opgenomen in dat boek, maar niet het vorige; doch het verbod van koop en uitvoer van binnenlandsche granen wordt in andere bepalingen daarvan duidelijk genoeg aangenomen, zooals in den *koopmanseedt*, bl. 4 enz.

[2]) *Gron. Arch.* I, bl. 135, No. 6. Emmius, a. w. XXV, 384. *Teg. Staat*, I, 170, die echter van eerstgenoemde bepaling gewaagt, als alleen ten behoeve van de kooplieden der stad gemaakt. Westendorp, a. w. II, 562.

en omgekeerd te kunnen stevenen en handel te drijven, alsmede zoo den tol en stapel te Emden te ontgaan [1]). Dit laatste, het stapelregt, wordt ook als reden voor Groningen opgegeven bij dezen en genen Groningschen zoowel als Oostfrieschen schrijver [2]). Emmius echter en anderen op zijn voetspoor doen alleen als reden voorkomen het voordeel van den handel voor Groningen [3]). In het verdrag wordt ook wel geene andere vermeld, dan dat voordeel beiderzijds daaruit te trekken. Maar men kan niet verwachten, dat hier in een politiek stuk, zoodanige reden, als de ontduiking van tol enz., zou aangeduid zijn. Dat men te Emden dit wel voor de hoofdreden van het plan hield, blijkt daaruit, dat dit plan later door Emden aan Groningen is voorgehouden geworden, als bewijs, dat zij, zoowel als Munsterland, aan haar stapelregt is onderworpen geweest (*Bijl.* 5). Maar dit mag werkelijk van den kant van den bisschop van Munster eene reden en wel hoofdreden en deze daarom de eerste aanlegger van dit plan en werk geweest zijn, zooals algemeen aangegeven wordt, voor de stad kan de ontwijking van de tollen en andere regtstreeksche handelsvoordeelen daaruit te trekken genoeg geweest zijn, om daaraan de hand te leenen. Hoe dit zij — want met volkomen zekerheid is dit niet uit te maken — men begon inderdaad met ijver de handen aan het werk te slaan, maar de voor dien tijd onoverkomelijke hinderpalen, welke de grond opleverde, en de bezwaren in 't vervolg te duchten, verijdelden de uitvoering daarvan. „De Eemse toe graven bleef een verlooren cost", zooals S. Beninga zich daarover uitdrukt en zeer ontevreden betoont [4]). Er worden nog sporen

[1]) Dit verdrag is voorhanden op het *Groninger Arch. Reg.* I, bl. 215, No. 15 van 1483. Wij laten den hoofdinhoud daarvan volgen in *Bijl.* 8.

[2]) B. Alting, *de pilaaren ende Peerlen van Groningen*, 1750, bl. 49, noemt op: 1°. handelsbelang en 2°. bevrijding van de Emder tollen en derzelver aankleve. Klopp, a. w. S. 248, spreekt meer uitdrukkelijk en alleen zelfs van het stapelregt.

[3]) Emmius, a. w. XXVIII, 442. *Teg. Staat*, I, 187. Westendorp, a. w. II, 637. Lorgion, a. w. I, 312.

[4]) *Chron.* bl. 3, (Brouër. v. Nidek, *Anal.*) Men weet dat deze uitdrukking *verloren kost* of *kostverloren* eene bijzondere uitdrukking is voor zulke begonnen maar gestaakte werken en aan vele plaatsen daarvan eigen. Dezelfde S. meldt ook nog, dat Groningen bij den wederafstand van haar regt op Westerwolde enz. aan den Bisschop van Munster hem de 60 vaten boter kwijt gescholden heeft, die zij hem tot hulp gegeven had om de nieuwe Eems te graven. Verg. *Bijl.* 5.

van het begonnen kanaal gevonden bij het huis de *Stobbe*, omtrent een half uur aan deze zijde van de Boertanger Schans [1]). En na het mislukken van dit plan, dat in het begin der 18de eeuw nog, zelfs herhaaldelijk, is hervat, maar even vruchteloos [2]), verdroeg zich de bisschop van Munster met den toen regerenden graaf van Oostfriesland Edzard en de stad Emden in het jaar 1497 over het tol- en stapelregt aldaar en omtrent zijne aanspraken op deze en andere regten in dat gewest. Edzard betoonde zich bereid voor den afstand van zijne vorderingen den bisschop 10,000 Rijnsche guldens te betalen; de bisschop erkende van zijnen kant het Emder stapelregt, zoodat een schip uit Munsterland bij de op- en nedervaart voorbij Emden drie dagen lang aldaar moest aanleggen en zijne koopwaren te veil bieden, in de beide jaarmarkten gedurende acht dagen, zoolang namelijk die markten duurden. Voorts werd tenzelfde jare ook nog een nader vergelijk getroffen over de tollen enz. in beide landen te betalen [3]).

Zoo oefende men toen te Emden niet alleen het tolregt, maar ook werkelijk het stapelregt uit en wel krachtens de bevestiging daarvan den 4 November 1494 door een privilegiebrief van keizer Maximiliaan aan de stad Emden gegeven [4]). Men leert dan ook nu uit deze en gene bescheiden

---

[1]) Zie de *Plaats. Beschrijv. van Westwoldingerland* enz. door J. de Rhoer in de werken van het Gron. Genoots. *P. E. J. P.* D. IV, St. 2, bl. 240. Westendorp, a. w. II, 638.

[2]) Zie de Stadsresolutien, 13 April en 31 Aug. 1701, 17 Mei en 3 Junij 1709, 20 Oct. 1713, 25 Jan. 1714; 11 Oct. 1737; ook nog andere stukken dienaangaande op het Gron. Arch. *Reg.* V, bl. 158, No. 155.

[3]) Zie Wiardi, *Ostfr. Gesch.* II, 150, Klopp, a. w. S. 258, en het verdrag over het stapelregt o. a. bij Brenneisen, a. w. T. I, L. IV, p. 124, No. 25, en dat over de tollen p. 125, No. 26. In een verdrag van 1572, ook bij Brenneisen, a. w. T. I, L. V, p. 255, No. 60, is dit een ander met eenige verandering herhaald en de strijd die er nog met den bisschop van Munster bestond over het stapelregt te Emden bijgelegd.

[4]) Deze brief is op het Groninger Archief in afschrift, *Reg*, I, bl. 252, No. 25, en *Reg.* V, bl. 136, No. 36, en gedrukt bij Brenneisen, a. w. T. I, L. V, p. 204, No. 37; een uittreksel daarvan in de Dissertatie van Mr. H. O. Feith, *de Gildis Groninganis*, 1838, p. 22. Wat Emden vroeg en verkreeg is in deze woorden vervat: Wie ab Menschen Gedächtniss, herkommen und gehalten, dass alle Schiffe, so auff dem Wasser, die Embs genannt, auf oder nieder beij der genannten Stadt geführet, daselbst niedergeleget, und fürter nach alter Gewohnheit damit gefahren und gehandelt, auch zu Zeiten die grossen Schiffe, die auf der See ge-

nader dat regt kennen, hetwelk ook gemeenlijk vervolgens het *regt der voorbijvaart* of *niederlage* genoemd is geworden. Het bestond daarin, dat alle schepen, welke de Eems op of neder voorbij Emden voeren, bij deze stad moesten aanleggen, de haven inloopen, daar drie dagen verwijlen en hunne waren te koop bieden. Hierna konden zij met hetgene niet verkocht was, na betaling van den tol daarvoor, verder varen. Groote of zeeschepen, die wegens storm de haven moesten binnenloopen, konden volstaan met de betaling van het gewone havengeld tot onderhoud daarvan. Zooals Emden het voordraagt in den privilegiebrief, had zij reeds lang dat regt uitgeoefend, maar berustte het alleen op gewoonte; van een vroeger voorregt, zooals men wel voorgeeft, wordt niets gezegd en het was dus eene bevestiging van eene aangenomene gewoonte (usurpatie), geen oud regt, zooals het tolregt, en eerder als eene uitbreiding dan als eene aankleve daarvan te beschouwen. Doch hoe dit zij, het werd nu bevestigd door den keizer, maar toch met voorbehoud van zijne en des rijks regten en die van anderen. En opgemerkt dient hierbij, dat even vóór den privilegiebrief van Emden, namelijk den 24 Mei 1494, diezelfde keizer al de privilegien van Groningen bevestigd heeft [1]).

---

braucht, wenn die mit mercklich Ungestüm des Sees begriffen, um mehrer Sicherheit willen, in die Behabung der genannten Stadt Emden gelegt, daselbst geanckert, und eine Zeitlang, um ein ziemlich Geld, damit sie den Tamm oder Teich beij derselben Stadt bauen und in wesen behalten, nach alter Gewohnheit enthalten, dieselben aber nit schuldig seijn beij ihnen niederzulegen, und solches alles, ohne Männigliches Wiedersprechen, noch dermassen geübt und gebraucht werde, und Uns darauf demühtiglichen angeruffen und gebehten, dass Wir ihnen solch ihr alt Herkommen, Ubung, Gebrauch und Gewohnheit zu confirmiren und zu bestäten gnädiglich geruheten." Dit deed en gebood de keizer op eene boete van 50 mark gouds, met deze clausule: „Doch Uns und dem Reiche an Unseren und sonst männiglich an seinen Rechten unvorgreiffentlich und unschädlich." Brenneisen voegt er bij, dat dit met graaf Edzard's goedkeuring en medewerking geschied is. Dit kan zijn, schoon in den brief daarvan niets voorkomt. Bekend is het, dat de Graven van Oostfriesland ook wel getracht hebben het regt van voorbijvaart, zoowel als het tolregt, voor zich te handhaven tegen Emden, en dit ook tot niet geringe oneenigheid tusschen beiden aanleiding heeft gegeven, waarin Emden echter gezegevierd heeft.

[1]) Volgens brief daarvan voorhanden op het Gron. Archief, *Reg.* I, bl. 252, No. 25.

Als nu dat voorbehoud voor geene ijdele clausule is te houden, dan mag hier de vraag opgeworpen worden, of dat Emder privilegie wel van toepassing was op Groningen? Tot nog toe leerde ons de geschiedenis niet, althans niet met zekerheid, dat onze stad aan het Emder stapelregt onderworpen was. Het laatste toen nog wel geldende verdrag met graaf Ulrich van 1459 houdt alleen in de betaling van den ouden gebruikelijken tol. Men verneemt dan ook niets stelligs van de uitvoering van het Emder stapelregt jegens Groningen onder de verdere regering van Edzard over Oostfriesland, tot 1528, terwijl hij ook een tijdlang, van 1506—1515, Heer van Groningen en Ommelanden was en als zoodanig de voorregten van de stad bevestigde, ook haar stapelregt; alleen bedong hij dat regt ook voor Appingadam in granen. Hij was een vriend van vrijen handel en begunstigde daarom ook de Ommelanden, zoo veel mogelijk, tegen Groningen. En hier kan ook wel alleen sprake zijn van het tijdvak, waarin Edzard Heer van Groningen was; want vóór alsmede na dien tijd zal de strijd met hem haar wel geen handel op de Eems toegelaten hebben. Er is nu later wel van wege Emden aangevoerd geworden, dat de burgemeester van Groningen Coert Coenders graaf Edzard destijds verzocht heeft vrijen afvoer van een aantal voeders wijn de Eems af voorbij Emden, omdat men toen niet veilig door Koevorden konde reizen, en dat hem dit vergund was (*Bijl.* 5). Maar tegen dit eenige geval, dat men bijbrengt, staat over de uitdrukkelijke op geregtelijke getuigenissen steunende verklaring van Groningen, in haar klaagschrift van 1544 (*Bijl.* 4) afgelegd, dat zij vóór en in den tijd van Edzard volle vrijheid in de Eemsvaart genoten heeft, uitgenomen den ouden gebruikelijken tol. En misschien slaat dan hierop ook wel de vergunning door Edzard aan voornoemden burgemeester verleend. Want dat de stad geheelen vrijdom, ook van dezen tol zou hebben bezeten, zooals later in 1559 hare syndicus Abring heeft getracht te betoogen (*Bijl.* 7), is niet aannemelijk, als strijdig met hare eigene zoo even vermelde erkentenis en met de geschiedenis.

Eerst werd de twist daarover weder levendig onder de regering van graaf Enno II over Oostfriesland en die van den hertog van Gelder over Groningen en Ommelanden. De eerste aanleiding schijnt daartoe gegeven te hebben de klagte van eenige Groninger burgers, die in 1529 met nieuwe schepen uit Westphalen met hout geladen de haven van

Emden waren binnengeloopen, maar de lading niet hebbende verkocht, waren vrijgelaten voor eene zekere vereering ten behoeve van de stad nog boven de gewone tollen te geven. Wij vernemen dit uit een antwoord van de regering van Emden in het jaar 1531 op een schrijven van die van Groningen daarover. Burgemeesteren en raad van Emden zeggen daarin nog, dat zij meenden hiermede wèl gedaan en een gunst bewezen te hebben aan die burgers; doch zoo dit den raad van Groningen niet aanstond, zouden zij voortaan zich strikt houden aan haar regt, waarmede Emden al voor 150 jaren door den keizer begiftigd zoude zijn geweest [1]. Op welken privilegiebrief de raad van Emden hier zinspeelt en zich beroept, weten wij niet. De geschiedenis kent geen ander, dan dien van 1494, en geen stapelregt of regt van voorbijvaart al in de 14de eeuw, daar eerst in de volgende de Hamburgers daarmede zullen begonnen zijn, zooals wij gezien hebben. Er zal hier ook weder verwarring van dat regt met het oude tolregt heerschen. Hoe dit zij, het was te verwachten, dat het met de toenemende magt van Emden niet bij die bedreiging zou blijven. Graaf Enno, te weten, droeg in 1539 aan haar over de pligt om voor de veilige vaart van de Eems te zorgen en daarvoor met den tol ook het regt om het tonnen- en bakengeld van de schepen te heffen [2]. De eindbeslissing echter in zaken, welke de voorbijvaart en den stroom en de haven meer betroffen, was en bleef bij den grafelijken ambtman op den burg te Emden. Althans zoo werd dit in de politieverordening van gravin Anna van 1545 vastgesteld [3]. Hierdoor en door de verhooging van den tol op de ossen en andere koopwaren werden de kosten der schippers en kooplieden verhoogd, niettegenstaande nog in het vergelijk tusschen den hertog van Gelder, ook als Heer van Groningen en Ommelanden, met graaf Enno van 1535 tusschen de onderzaten van beiden vrije handel op gewonen tol- en weggeld was bepaald [4]. Groningen bragt hare klagten daarover in bij de koninginne Maria, gouvernante der Nederlanden van wege keizer Karel V, die intusschen den

---

[1]) Die brief is op het Gron. Archief, *Reg.* I, bl. 382, No. 9 en in *Bijlage* 1 medegedeeld, als de eerste van dien aard, die hier in aanmerking komt. Het wordt zelfs van de zijde van Groningen voorgesteld, alsof hiermede voor het eerst de twist begonnen is. *Bijl.* 2, 5, 7.

[2]) Klopp, a. w. s. 449. [3]) Brenneisen a. w.T. II, 200.

[4]) Zie dit vergelijk bij Brenneisen, a. w. T. I, L. V. p. 174.

hertog van Gelder ook in het bestuur over dit gewest was opgevolgd. De gouvernante schreef daarop den 11 Maart 1542 wel een scherpen brief aan de gravin Anna van Oostfriesland en herhaalde dien, op aanhouden van Groningen, ook aan haren zwager graaf Johan van Oostfriesland, voormonder van hare zonen de jonge graven, in 1543 en 1544 meermalen, maar te vergeefs [1]), zoodat de stad zich op nieuw en het sterkst daarover bij haar beklaagde zoo bij een uitvoerig bezwaarschrift aan haar den 9 Junij 1544 overgegeven [2]), als in persoon tijdens haar bezoek ook van deze stad op hare rondreis door de Nederlanden ter bevordering der gevraagde beden in 1545 [3]). Zij beproefde toen ook nog de zaak in der minne te schikken en zond den luitenant der hoofdmannen kamer te Groningen, Marten van Naarden, naar Emden, om het geschil bij te leggen, of bijaldien dit niet gelukte, aan te dringen op eene bijeenkomst te Brussel met aanbod harer bemiddeling. Het eerste gelukte niet, maar het laatste nam de gravin aan, nadat er nog vooraf te Oosterwierum in het Johannieter klooster een gesprek gehouden was tusschen hare afgevaardigden en Marten van Naarden en den abt van Aduard van deze zijde, dat even vruchteloos afliep. Men handelde dus te Brussel. Doch toen de Emder gemagtigden te sterk stonden op hun bezitregt en de bul van Maximiliaan, nam Maria, gebeten, gelijk

---

[1]) Zie den brief van den 11 Maart 1542 in het Gron. Arch. *Reg.* II, bl. 25, alsmede anderen van 1543 en 1544 onder de stukken betreffende het regt van voorbijvaart van 1542—1559, ald. II, bl. 165, No. 83, op het jaar 1559.

[2]) Zie dit bezwaarschrift uit de stukken voorn. in het Gron. Arch. hierachter in *Bijl.* 2 medegedeeld, zonder de hierbij behoorende getuigenissen, afgelegd voor stadhouder en hoofdmannen van Groningen, over het vorderen van tol te Emden van ossen enz. van den 2 en 20 Mei 1544, ook in het Gron. Arch. *Reg.* II, bl. 33, No. 1.

[3]) Hoe wèl de gouvernante hier, gelijk overal, ontvangen werd, is ons uit het omstandig verhaal van hare reis, in deze *Bijdr.* II, bl. 207, medegedeeld, bekend. Behalve de gevraagde bede ontving zij hier gelijk elders vele geschenken, o. a. ook een gouden kop gevuld met geld. Men heeft het laten voorkomen, als of dit geschenk vooral zou gediend hebben om haar tegen de Emders te winnen. Zoo *Teg. Staat*, I, 367, en Klopp, a. w. s. 440. E. Beninga, a. w. bl. 718, en Emmius, a. w. LIX, 928, zwijgen er van, en misschien teregt. Want is dat geschenk niet bloot aan te merken als een blijk van hulde, het mag niet anders dan in 't algemeen er toe mede gestrekt hebben, om hare gunst te winnen.

men wil, buitendien op Emden als eene toenmalige wijkplaats van allen, die, der hervorming toegedaan, de roomsche kerk verlieten, deze gelegenheid waar, om de zaak te verzenden naar den keizer, welke zich thans in Brabant ophield. Maar de Emders bevreesd voor den nadeeligen invloed der landvoogdesse op het gemoed haar's broeders, beriepen zich daarvan op het rijkskamergerigt. Euvel nam de keizer deze stoutheid, zoodat hij de Emders niet alleen scherpelijk gelastte de Groningers niet te bezwaren met verhooging van tol- en andere lasten [1], maar zelfs een plakkaat uitvaardigde, om van alle Oostfriesche schepen, komende in zijne Nederlanden, telkens af te vorderen dan 20sten penning der koopwaren en 25 gulden van den bodem [2]. Nog deed Emden wel pogingen daartegen en schreef de burgemeester en tevens drost aldaar Mr. Hendrik Grauwert een brief aan den luitenant Marten van Naarden, waarin hij hare regten zocht te verdedigen en de eischen van Groningen te wederleggen, met verzoek het zijne te doen, om deze stad tot andere gedachten te brengen en intusschen bij arrestatie van Oost-

---

[1]) Zie dezen brief van den 14 Febr. 1545, in het Gron. Arch., *Reg. Iste verv.* bl. 70, No. 30, in afschrift voorhanden, in *Bijl.* 3. Buitendien zijn er ter meergemelde plaats in het Gron. Arch. op het jaar 1559, No. 83, nog vele stukken van dit jaar over die zaak.

[2]) Zie dit plakkaat van den 21 Oct. 1545 in het Gron. Arch. *Reg.* II, bl. 36, No. 7 (ook in een vidimus van 21 Junij 1611, *Reg.* III, bl. 283, No. 49), in *Bijl.* 4. Emmius (a. w. LIX, 929), zegt wel, dat dit bevelschrift vooreerst in de kanselarij liggen bleef, totdat bleek wat de gravin en de Emders zouden doen, zoodat er alleen een exemplaar daarvan aan de Groningers werd gegeven, om daarmede schrik te verwekken, ja, dat het met eenigen tijd opzettelijk is ingetrokken. Maar de schrijver van de *Tegenw. Staat* (t. a. pl.) merkt hierop aan, dat een exemplaar daarvan, ook toegezonden aan het hof van Friesland, bij Schwartzenberg, *Plakk.* III, 95, het tegendeel schijnt te bewijzen. Wij kunnen er bijvoegen, dat dit zeker blijkt uit den brief, op het Gron. Arch. *Reg. Iste verv.*, bl. 70, No. 35, van de landvoogdes aan de stad Groningen van den 21 Oct. 1545, waarin zij schrijft het plakkaat tegen Emden ook ter uitvoering gezonden te hebben aan de raden in Friesland en aan de schouten van Amsterdam en Waterland en waarbij zij generale plakkaatbrieven overzendt gerigt aan alle officieren; alsmede uit een latere aanschrijving van 16 Apr. 1548, omdat aan de eerste niet voldaan werd, aan Amsterdam en meer andere steden, onder de stukken in het Gron. Arch. *Reg.* II, bl. 165, No. 83. Of het plakkaat evenwel uitgevoerd is geworden blijft nog twijfelachtig. Klopp, a. w. s. 450, ontkent dit even als van de volgende plakkaten.

friesche schepen en goederen die los te laten [1]. Doch dit hielp niet, en drie jaren later, in 1548, wist onze stad zelfs van den keizer te Augsburg, alwaar hij toen dien vermaarden rijksdag hield, op welken het Interim vastgesteld is, eene bulle, nog nadeeliger dan de vorige, tegen Emden te verwerven, als waarin meer nadrukkelijk den graven van Oostfriesland zoowel als der stad Emden de uitoefening der regten, welke zij zich ten aanzien van den tol en den stapel aangematigd hadden, bepaaldelijk jegens Groningen, op zware straffe verboden werd [2]. De keizer wilde echter, dat dit bevel niet terstond bekend gemaakt werde, maar liggen bleef, tot hij dit te kennen gaf. Hij begeerde namelijk af te wachten de gevolgen, die het Interim in Oostfriesland hebben mogt. Dit deed de zaak slepende houden, totdat men twee jaren later daarover weder te Appingedam bijeenkwam. Aldaar vertoonden nu die van Groningen de keizerlijke bul, maar van welke, als zonder verhoor der belanghebbenden verkregen, de Emders dadelijk beroep in stelden bij het rijk; en zoo werd ook deze bijeenkomst onder wederzijdsch misnoegen afgebroken [3]. Inmiddels zond men van hier een schip met boter geladen de Eems op met last aan den schipper om Emden niet aan te doen. Doch het schip werd nagezet en met den schipper Geert Hooft in de haven gebragt. Dit geschiedde op den 8 Aug. 1550. Ook nog

[1]) Zie dien brief van den 16 Nov. 1545 op het Gron. Arch. in afschrift, *Reg. Iste Verv.* bl. 70, No. 31, in *Bijl.* 5. Hij is belangrijk om de redenen, welke over en weer tegen en voor de twistzaak hierin worden aangevoerd. De schrijver van den brief, Mr. H. Grauwert, staat bekend als in zijn tijd een voornaam en zeer geacht persoon. Hij was eerst secretaris van graaf Edzard, vervolgens zijn ambtman, ook (de laatste) op het door hem gebouwde kasteel te Groningen en eindelijk drost en burgemeester te Emden. Zie over hem E. Beninga, a. w. bl. 486. Brenneisen, a. w. T. I. L. IV, p. 130 en L. V, p. 201.

[2]) Zie deze bul van 30 Junij 1548 in het Gron. Arch. *Reg.* II, bl. 47, No. 7 (ook ald. in een vidimus van 29 Junij 1611), in *Bijl.* 6. Te gelijker tijd en misschien op het voorbeeld van Groningen, in 1547, had ook de stad Osnabrug wegens de voorbijvaart te Emden bezwaren gemaakt en de gravin Anna daarover afgevaardigden naar den keizer en de koningin te Brussel gezonden. E. Beninga, a. w. bl. 784. Meer verneemt men daarvan niet.

[3]) E. Beninga teekent aan, dat Dr. Abrinck, medicus d. i. syndicus en afgevaardigde van Groningen, dien wij vooral in deze zaak van wege haar werkzaam vinden, in deze bijeenkomst getuigd had, dit mandaat eerst den vorigen herfst van Brussel mede genomen te hebben.

andere schippers werden wegens schending van het regt van voorbijvaart te Emden aangehouden [1]). Dit deed de gemoederen hier en ginds nog meer verbitteren. Te Brussel nam men dit bedrijf der Emders ook zoo kwalijk, dat in 1550 het octrooi van 1545 hernieuwd en den Groningers vrijheid gegeven werd de bul van 1548 in al de Nederlanden ten uitvoer te brengen, met last aan de geregtshoven om daarin de behulpzame hand te bieden [2]). Deze invorderingsmiddelen stelde men hier ter stede ook metterdaad in het werk, door na het einde der gewone vrije jaarmarkt in de maand October eenige Emder kooplieden te gijzelen en hunne goederen in beslag te nemen. De regering van Groningen gelastte zelfs aan sommige van hare ingezetenen om de schulden en gelden, welke zij aan de ingezetenen van Oostfriesland en Emden schuldig waren, vooreerst niet uit te betalen [3]). Te vergeefs verzocht de gravin de loslating der gevangenen en zond zij gemagtigden herwaarts met dat verzoek of, zoo de gevangenen ergens van beschuldigd werden, dat zij aan de regtbank van het rijk, waaronder zij behoorden, zouden onderworpen worden. Deze gemagtigden keerden ook onverrigter zake terug. Men wilde de gevangenen niet loslaten, voordat de Groninger burgers te

---

[1]) Dit blijkt uit de verklaring voor de hoofdmannen kamer afgelegd door twee schippers, den 13 Sept. 1550; adidem van twee andere schippers, den 14 Sept. 1550. *Gron. Arch. Reg.* II, bl. 55, No. 8 en 9. Hiervoor gaat ook nog verklaring door eenige schippers afgelegd voor dezelfde kamer, over de voorbijvaart voor Emden, van 2 Sept. 1550. Schipper G. Hooft verkreeg later schadevergoeding van de stad voor het verlies van zijn schip, volgens kwitantie van den 2 Julij 1551 daarvoor afgegeven. *Gron. Arch. Reg.* II, bl. 63, No. 7. Nog meer deze arrestatien betreffende vindt men daar in den bundel stukken van 1542—1559 op dit laatste jaar No. 83.

[2]) Zie deze stukken, allen van 6 Oct. 1550, ook in het Gron. Archief: het vernieuwde octrooi *Reg.* II, bl. 56, No. 18 (ook in een vidimus van 25 Oct. 1550 en 29 Junij 1611); het octrooi om daaraan executie te mogen geven, *Reg.* II, bl. 57, No. 20 (ook in een afschrift van een vidimus van 29 Junij 1611); Keizerl. Majesteits executorialen op de aanhouding der Emder en Oostfriesche schepen en goederen, *Reg.* II, bl. 57, No. 24; commissie van keizer Karel V aan alle deurwaarders enz. *Reg.* II, bl. 56, No. 14. Hiertoe behoort ook nog het proces-verbaal der insinuatie te Lier en te Bergen, door den deurwaarder van Brabant, van het plakkaat van 6 Oct. 1550 aangaande de goederen van Emden gegeven, van 6 April 1551, in *Reg.* II, bl. 64, No. 18.

[3]) Zie dit mandaat, van zaturd. na undecim mill. virg. 1550 in het Gron. Arch. *Reg.* II, bl. 58, No. 27.

Emden ontslagen waren en de vaart op de Eems onbelemmerd gelaten werd [1]). Evenwel schijnen toch de gevangenen kort daarop ontslagen te zijn [2]). Men bleef overigens elkander nog niet vriendelijk behandelen. Dit blijkt uit het octrooi door keizer Karel nog aan de Groningers verleend in 1552, om als een contra-tol van de Overeemsche ossen en beesten te mogen nemen één schaap of drie blanken [3]). En dat men hier noch daar gerust heeft, blijkt verder uit de *Positien en Articulen* enz. opgesteld door den voormelden syndicus der stad Groningen Dr. H. Abringe (of Abrinck) tot in 1559, op last dier stad den 7 Junij 1557 hem verstrekt, om te dienen, zooals het heet, ter eeuwiger memorie van de volstrekt vrije voorbijvaart voorbij Emden, zelfs zonder eenigen tol, volgens getuigenissen van oude lieden in naburig Westphalen en andere regtsgronden hierbij verzameld [4]). Dit stuk is in drie exemplaren op het Groninger Archief aanwezig, een is het eigenhandige van den syndicus zelven, maar alle drie blijken nog in ontwerp vervat te zijn, en het mag betwijfeld worden of dit ontwerp zijn beslag heeft verkregen en bekrachtigd is geworden door den bevoegden regter. De vraag is ook zeer, of dit niet achterwege is gebleven ten gevolge van de gunstige beschikking, die er intusschen door den nieuwen keizer jegens de toenmalige graven van Oostfriesland plaats vond. In 1558 namelijk werden de drie zonen van

[1]) Resolutie van den raad van Groningen, van 20 Oct. 1550, in *Gron. Arch. Reg.* V, bl. 135, No. 17.

[2]) E. Beninga, a. w. bl. 801, zwijgt wel hiervan, maar Emmius, a. w. LX, 945, verzekert dit.

[3]) Zie dit octrooi in het Gron. Arch. *Reg.* II, bl. 64, No. 1.

[4]) Zie dit stuk, het laatste in meergenoemden bundel in het Gron. Arch. op het jaar 1559, No. 83. Er gaan nog vooraf meer andere stukken, van vorige jaren, betreffende de onderhandelingen te Brussel en te Appingedam en anderen, die wij onvermeld hebben gelaten. Het schijnt wel, dat al deze en gene voornoemde stukken, ook die niet meer in dezen bundel zich bevinden, maar blijken daaruit afgezonderd te zijn, toen bijeen verzameld zijn voor dit doel. Wij laten dit stuk van 1559 ook als *Bijl.* 7 volgen, om daaruit te zien, eensdeels, dat het nog maar een ontwerp is, anderdeels de gronden van Groningen tegen het Emder regt van voorbijvaart, doch met weglating van de afzonderlijke getuigenissen, die er bij gediend zouden hebben, den lastbrief aan Dr. Abring, den vergunbrief van den bisschop van Munster, om in zijn stift die getuigenissen in te winnen, zijn schrijven daarover aan den regter van Friesoite, allen van 1557, en andere stukken hiertoe behoord hebbende.

gravin Anna beleend met het graafschap van Oostfriesland door koning Ferdinand, opvolger van keizer Karel V. Behalve den gewonen inhoud, mag in den leenbrief toen ingelascht zijn de zinsnede over de Eems enz. als een onderhoorig deel van dat graafschap, zooals wij vroeger reeds opgemerkt hebben, maar wat ons thans aangaat, aan het slot komt een bijvoegsel voor aan de echtheid waarvan niet is te twijfelen, waarin van onwaarde verklaard worden zulke privilegien, welke door iemand zijner voorgangers verleend mogten zijn strijdig met den inhoud van den leenbrief [1]). Dit wordt vrij algemeen, door onze zoowel als Oostfriesche schrijvers opgevat, als doelende inzonderheid op den vrijdom van het Emder tol- en stapelregt aan de Groningers door den vorigen keizer gegeven. Zoo nemen het Beninga (a. w. bl. 833), Emmius (a. w. LX, 956), Brenneisen (t. a. p.), *Teg. Staat* (1, 369), Klopp (a. w. I, S. 450). Brenneisen voegt er bij, dat de opheffing daarvan op aanstaan van gravin Anna geschied is en voert tot bewijs aan haar schrijven aan de regering der stad Emden, waarin zij deze bekend maakt met die beleening, in 't bijzonder ook met die clausule, omdat die vooral ook haar aanging. Wiarda (a. w. III, S. 68) alleen zwijgt hierover en schijnt die clausule toe te passen op andere ten nadeele van het Oostfriesche huis bestaande politieke landsaangelegenheden, waarover Klopp vervolgens ook spreekt (a. w. II, 24). Feith, onze medewerker, is de eenige zoover wij weten, die heeft ontkend dat door die clausule de vrijdom van Groningen van het Emder stapelregt is opgeheven geworden [2]). Hij grond zich daarop, dat dit daarin niet uitdrukkelijk wordt vermeld. En dit is waar en het zou voorzeker alle onzekerheid weggenomen hebben, wanneer dit geschied ware. Maar men kan

[1]) Die slotwoorden luiden aldus: „Wollen und ordnen auch hiemit im Nahmen mehrhochgenannter Römischer Käyserl. Maj., und aus derselben Kaijserlicher Macht, Volkommenheit, da einige Privilegien, Brieff oder Begnädigung dieser Belehnung zugegen von Ihrer Käyserl. Majestät, Uns oder Unsern Vorfahren, Römischen Käysern und Königen ausbracht und erhalten, dass dieselbe von Unwürden, nichtig und krafftlos seyen sollen.” Brenneisen, a. w. T. I, L. V, p. 243.

[2]) In zijne aangeh. *Dissertatio de Gildis*, p. 23. Lorgion (a. w. I, 395) zegt alleen, dat het geschil van Groningen met Oostfriesland over de vrije vaart op de Eems toen zonder vijandelijkheden geeindigd is, met verwijzing op voornoemden schrijver en anderen, zonder er bij te voegen hoe, ten gunste van Groningen of Emden?

daartegen ook aanvoeren, dat het algemeene het bijzondere insluit en dan de clausule zoowel op den vrijdom van Groningen als andere voormelde politieke aangelegenheden van toepassing kan geweest zijn, of zoo niet, dat dan juist die vrijdom hier had uitgezonderd moeten zijn. Hoe dit zij, Feith is buitendien van meening, dat de Groningers wel degelijk dien vrijdom hebben behouden en beroept zich daarbij op de uitspraak welke de stad nog in 1559 in regten daaromtrent zou gevorderd hebben. Maar die uitspraak, vervat in voormelde *Positien* enz., hangt blijkbaar met den Oostfrieschen leenbrief van 1558 niet te zamen; reeds vroeger, in 1557, is men begonnen dat stuk op touw te zetten, en het is zeer te betwijfelen, zooals wij reeds aanmerkten, dat dit is afgedaan geworden, zoodat de verklaringen, daarin vervat, als een regterlijk gewijsde kunnen beschouwd worden. Neen, veeleer is te denken, dat het zoo verre niet gekomen is en men van deze zijde de zaak heeft laten rusten, na en wegens die herroeping.

Hiermede komt de verdere geschiedenis ook geheel overeen. Men verneemt vervolgens van den twist zelven over het Emder tol- en stapelregt tusschen die stad en Groningen niets meer; wel dit, dat Emden in het bezit daarvan bevestigd is geworden, zonder eenige uitzonderingen zoo min als verzet dezerzijds; integendeel herhaalde blijken, dat Groningen zich daaraan op eene andere wijze zocht te onttrekken.

Bij het Delfzijlster vergelijk in de oneenigheden tusschen den graaf van Oostfriesland en de stad Emden door de staten-generaal der Nederlanden opgemaakt in 1595 is de stad Emden in al hare privilegien gehandhaafd, inzonderheid ook in het privilegie van de voorbijvaart; voorts werd er omtrent de tollen, accijnsen enz. bepaald, dat de oude regtmatige tollen en accijnsen zouden verblijven aan den graaf, de bijzondere der stad aan deze [1]). Er werd ten aanzien van ons land, gewest of stad, zoo min als eenig ander, iets bepaald of voorbehouden; evenmin in de latere vergelijken, het Haagsche van 1603 en het Oosterhuizische van 1611 [2]). Bij ons ingesteld onderzoek of er in het Archief te Emden ook nog

[1]) Zie dit vergelijk bij Brenneisen, a. w. T. II, p. 50.

[2]) Zie die beiden ook bij Brenneisen, T. II, p. 307 en 350. Opmerkelijk is wel, dat vele stukken, betreffende den twist over het regt van voorbijvaart, gevidimeerd zijn in dit jaar. Zij kunnen echter kwalijk gediend hebben tot het laatstgenoemde vergelijk, als zijnde die vidimusbrieven opgemaakt meestal in Junij, dus na het vaststellen van dat verge-

andere blijken voor of tegen den vrijdom van Groningen na 1558 te vinden zijn, is mij alleen opgegeven een viertal brieven uit den jare 1608. Deze betreffen een verzoek aan den raad van Emden door de gedeputeerde staten van Stad en Ommelanden, om vrije onbelemmerde voorbijvaart te verleenen aan een Groninger burger, met name Joh. Geerdts, die in Westphalen en het stift Munster hout ten behoeve van drie zijlen in de Ommelanden had gekocht en daarmede de boven-Eems afkwam. In dezen noch in de andere hierbij behoorende brieven is van eenig regt noch aanspraak op dien vrijdom van de zijde van Groningen sprake; integendeel, er wordt eerstelijk aangevoerd de algemeene dringende behoefte om bij den bouw van dammen en dijken door niets opgehouden te worden; alsdan een beroep gedaan op de billijkheid van den raad, en ten laatste de goede vriendschappelijke nabuurlijke verhouding in de schaal gelegd, als zoo vele gronden, waarop men de hoop op eene voldoening aan het verzoek bouwt [1]).

Hier komen dan ook nog in aanmerking de pogingen, welke Groningen vervolgens in het werk heeft gesteld, om zich een anderen weg, dan langs Emden, naar de versche Eems te verschaffen. Nog vóór de reeds genoemde hernieuwde pogingen met den bisschop van Munster ondernomen in het begin der 18de eeuw, heeft zij dit ook herhaaldelijk beproefd in de 17de eeuw met den vorst van Oostfriesland zelven, terwijl deze met de stad Emden overhoop lag en zij Staten bezetting in had, namelijk in de jaren 1651, 1655 en 1661. Het plan was, om eene vaart, ten vervolge van de bestaande, aan te leggen van de Nieuwe Schans naar Weener in de Eems [2]). In 1696 heeft de toenmalige vorst van Oostfries-

lijk in Mei 1611. Waartoe zij dan mogen gediend hebben, is ons niet gebleken. Zij geven echter te kennen, dat die zaak op dat jaar ter sprake, zoo niet in behandeling is geweest.

[1]) De eerste brief is van den 19 Maart 1608 en een aanzoek van de hierin belanghebbenden aan de Staten, om hunne tusschenkomst in dezen, en de drie overigen van de gedeputeerde staten van de stad Groningen van den 25 Maart, 11 en 22 April van datzelfde jaar. Daarbij is ook nog een concept tot een antwoord van den Emder raad. Wij hebben deze mededeeling te danken aan de vriendelijkheid van den heer E. Edzards te Emden, die ten slotte schrijft, dat er over deze zaak niets meer in het Archief te Emden te vinden is en dat het schijnt, dat verdere verschillen niet voorgekomen zijn, maar de Groningers zich naar het regt geschikt en het privilegie van Emden erkend hebben.

[2]) Zie de Raadsbesluiten van 13 Dec. 1651, 18 Mei en 8 Dec. 1655,

land met de stad dit plan weder voorgenomen [1]); en in 1801—1806 is daarvan weder sprake geweest. De Emder regering protesteerde echter steeds tegen die plannen, omdat die hoogst nadeelig waren voor den handel, in 't bijzonder voor het stapelregt van hare stad en strijdig met hare daaromtrent welbevestigde privilegien, zich vooral ook beroepende op de in voormelde staatsstukken haar toegezegde handhaving daarin door de Nederlandsche regering; — en zoo kwam van die ontwerpen niets te regt [2]). Het is dan ook niet onvermoedelijk, dat Groningen hiermede, zoo niet al vroeger met behulp van den bisschop van Munster, beoogd heeft, niet alleen voordeel voor haren handel in 't algemeen, maar ook in 't bijzonder de onafhankelijkheid van den tol en de voorbijvaart te Emden.

Tot bewijs van hare onderworpenheid daaraan kan ook nog dienen het te Emden in 1745 daarover uitgegeven werkje [3]). Het blijkt hoofdzakelijk geschreven te zijn ter verdediging van het regt dier stad bij den koning van Pruissen, Frederik den Groote, onder wiens regering Oostfriesland toen (1744) gekomen was, tegen de handelwijze van eenige kooplieden te Leer, welke stad in dat land zelf toen ook als mededingster van Emden in den handel was opgetreden. Die koop-

---

20 Oct. 1661. Reeds vroeger in 1584, had de stad eene vaart laten graven uit het Damsterdiep, langs Slochteren door het Oldambt naar Winschoten; zelfs werden er volgens Stadsbesluit van 31 Jan. 1585, gemagtigden benoemd ten onderzoek, of eene diergelijke vaart gemaakt konde worden van Winschoten langs de Bourtange naar Rhenen in de Eems; doch dit geschiedde, omdat toen Staatsche oorlogschepen den mond dier rivier bezet hadden en allen toevoer afsneden aan Groningen, die toen nog de Spaansche zijde hield. Zie over deze vaart *Teg. St.* I, 506, en *de Dollard*, bl. 21.

[1]) Zie het contract met dien vorst van den 18 Aug. 1696 in het Gron. Arch. *Reg.* IV, bl. 283, No. 5, en de approbatie der staten-generaal van den 20 Febr. 1697, ald. *Reg.* IV, bl. 286, No. 2. Men vindt buitendien over deze vaart alsmede die van 1585 aanteekeningen in het handschrift vermeld op het *Reg.* V, bl. 158, No. 155.

[2]) Tot bewijs en voorbeeld in dezen kan dienen een schrijven van de regering van Emden aan die van Groningen van den 5 nov. 1660, op het eerstgenoemd voorgenomen plan van dat jaar, uit het Gron. Arch. *Reg. Iste Verv.* bl. 221, No. 61, *Bijl.* 9 medegedeeld.

[3]) *Rechten- und Geschicht- mässige Ausführung des der Stadt Embden, aus dem Privilegio Kaysers Maximiliani I, de anno* 1494 *zuständigen* u. s. w. *Rechts der Vorbeyfarth*, Emd. 1745.

lieden, te weten, zochten en wisten den aldaar gevestigden tol en stapel te ontduiken, door hunne goederen te doen aanvoeren langs sluipwegen, zonder Emden aan te doen, en wel in de haven van de Nieuwe-Schans op ons grondgebied en van daar door Reiderland naar hunne stad en andere plaatsen. Er is ook sprake in van de geschillen daarover gevoerd met Groningen, maar louter historisch, als van eene afgedane en uitgemaakte zaak ten voordeele van Emden. En dat dit werkelijk ook hier te Groningen, even als te Emden, zoo werd beschouwd, wordt eindelijk bevestigd door de uitspraak van een Groninger regtsgeleerde van dien tijd, Bernhard Alting, die hierover aldus schrijft: „Ende aengaende den Emder tol, heeft Keyser Karel de V. naderhandt aen Groningen verleent een grote ende geëxtendeerde Bulle van vrijheit; maer doen de beyde Steden tegens malkanderen quamen in contensie, heeft d'eene de possessie van de tol tot nu toe behouden, ende d'ander de Bulle "[1]). Een deskundige en met Groningen zoo ingenomen ingezeten dier stad, als B. Alting was, zou zoo iets niet gezegd hebben, als zij na 1558 tot in zijn tijd vrijdom van het Emder tol- en stapelregt genoten had.

En dit zal later ook niet het geval geweest zijn, zoolang Emden in bezit is gebleven van dit regt. Frederik de Groote bevestigde Emden daarin, en toen hij haar in 1751 tot een vrijhaven verklaarde, werd het stapelregt evenwel niet opgeheven. Er kwam alleen die verandering en meer vrijheid daarin, dat behalve de gewone haven-, ton- en bakengelden geen tol of impost meer gevorderd werd van de waren, welke vreemde schepen aldaar aan- en weder wegvoerden, om niet in Emden of Oostfriesland gebruikt te worden. Wel is waar werd het Emden, door verloop der Eems van hare muren, meer en meer moeijelijk haar regt te handhaven en had zij ook zelfs een deel daarvan moeten afstaan ten behoeve der stad Leer, doch het bleef toch meer of min bestaan tot in onze eeuw. Terwijl het Groninger stapelregt in 1795 te niete ging ten gevolge der staatkundige revolutie, toen in ons land voorgevallen, zoo is het Emder stapelregt eerst onder de tusschenregering van het koningrijk Holland opgeheven geworden en vervolgens bij de nieuwe statenregeling, toen Oostfriesland

---

[1]) A. w. bl. 50. Hij spreekt alleen van den Emder tol, maar dat hij hieronder ook begrijpt den Emder stapel, volgt uit zijne aanhaling van de keizerlijke bul en zijne zeer vermoedelijke opvatting van den laatsten, als aankleve van den eersten. Verg. boven bl. 95, Aant. 2.

onder het koninkrijk Hannover is gekomen, ook voor vast afgeschaft gebleven [1]. — Als waarschijnlijke slotsom dus van ons onderzoek in dezen meenen wij te mogen aannemen, dat Groningen niet is vrij gebleven van het stapelregt te Emden, dat althans zoo ver de geschiedenis spreekt, deze meer hiervoor pleit, dan voor den vrijdom van Groningen. Want dat hiermede de zaak ten vollen uitgemaakt is, zou misschien te veel beweerd zijn en niet aangenomen worden door den lezer, die stelliger bewijzen daarvoor verlangt.

Eene andere vraag nog is die, wat regt was in dezen? Men heeft hier te onderscheiden: 1° den ouden rijkstol te Emden; 2° de latere verhooging daarvan, en 3° het stapelregt of regt van voorbijvaart aldaar. Zoo ver wij uit de wederzijdsche verdragen hebben kunnen nagaan, was Groningen onderworpen aan eerstgenoemden tol, even als ieder ander stad of staat, maar behoefde zij zich niet te onderwerpen aan de willekeurige verhooging van dien tol. Emden erkent evenzeer in haar schrijven van 1661 (*Bijl.* 9), als keizer Karel V in zijne bul van 1548 (*Bijl.* 6), dat zonder keizerlijke vergunning of goedkeuring geene verhooging van tol noch nieuwe mogt ingevoerd worden. Zij had ook het regt zich te verzetten tegen het stapelregt. Hierin was Emden wel bevestigd geworden door keizer Maximiliaan in 1494, doch onverkort het regt van anderen, en dat Groningen vóór dien tijd zich daaraan onderworpen had, regtens of feitelijk, dit is niet te bewijzen. Zij behoefde dus dien voorregtsbrief van Maximiliaan ten gunste van Emden niet te erkennen; en met regt mogt zij dan ook van keizer Karel V vrijdom van een en ander vragen en erlangen, al moge hier ook de gunst van dezen keizer, tevens haren bijzonderen Heer, jegens haar en zijne ongunst jegens Emden, welke stad der hervorming zeer was toegedaan en haar begunstigde, hiertoe medegewerkt hebben en al valt op de gronden, door keizer Karel in zijne bul vooral voor den vrijdom van Groningen aangevoerd, nog al wat af te dingen. Hij beroept zich namelijk op de vrijheid der Friezen bij de beleening van Ulrich in 1454 met het graafschap van Oostfriesland gewaarborgd en betrekt deze clausule ook tot Groningen, als zijnde eene Friesche stad. Vooreerst was dit van ouds niet het geval en al laat en liet zich Groningen toen en vroeger ook als zoodanig beschouwen,

---

[1] Een en ander van het boven vermelde is ontleend aan Klopp a. w. III, 6, 18, 21, 296.

dan kon die bepaling toch wel niet anders en verder dan op Oostfriesland slaan. En wat hij ook over en tegen die beleening zegt, zij was toch wettig en bevestigd geworden door zijne voorgangers en dus ook wat den tol en accijnsen aangaat, daarin vervat en toen bestaande. Het beroep op het natuurlijk en gemeen regt gaat dan ook niet door, en klinkt wel fraai, maar past weinig in den mond van den keizer en van de stad, die zelve zoo zeer door hem met voorregten en wel met stapelregt en handelsmonopolie begunstigd was. En de stad, althans haar syndicus, Abring ging ook zeker te verre, wanneer hij dien vrijdom wilde uitgestrekt hebben, ook op dien van allen vroegeren tol (bl. 98 en *Bijl.* 7). Dit mag ook misschien de reden mede geweest zijn, dat Karels opvolger Ferdinand dien vrijdom herriep, en zoo onregt weder in de plaats van regt trad, door Groningen te beroven van een regt, dat haar werkelijk van ouds toekwam, de vrije vaart op de Eems, zonder aan den stapel te Emden onderworpen te zijn. — Doch wij laten verder gaarne aan meer deskundigen en bevoegden over te beoordeelen wat hier regt of onregt was. Het komt hier ook meer op een naauwkeurig onderzoek der feiten aan en vooral op de vraag, of Groningen zich al of niet heeft kunnen handhaven in haar regt van vrijdom van stapel te Emden. Uit dit historisch oogpunt kan ons onderwerp gezegd worden thans nog alleen belangrijk te zijn, minder althans nog uit dat van regt, daar de vraag hierover met de opheffing van het Emder stapelregt niet meer zoo te pas komt, als met opzigt tot het bezitregt op de Eems, gelijk wij dit vroeger hebben behandeld en gezien dat nog onbeslist is.

BIJLAGEN.

I.

Brief van de stad Emden aan de stad Groningen over het nemen van zeker geld, in 1529, *boven de gewone tollen, van Groninger schepen enz.* Den 6 April 1531.

Vnnsenn fruntlykenn groet voir Ersame vnnd voirsychtighe gunstyghe gude frunde, J. E. scryffte de gy voir der sulfthjen Borghere Bernndt Symon vnnd Joesth Schutenmakere, Clawes Meynardts vnnd Luetke vnnd Johan von Meppen jdtzundes ann vnns gheferdyghet. Als wo men henn jn denn jair neghen vnd twyntich bouen ghewoentlykenn Tollen seker Gelt hebbenn affghenoemen So wy vth jnghelachter supplication wyder hebben verstaen vnnd daer vp bogherenn restitution. Na denn J. E. de vnnse bouen olde herkumpsth yn gynenn dynghenn verkorthet vnnd overuallen hebbenn, myt lengeren hebbenn wy voirlesenn. Dar vp so g (even) wy J. E. thor antwordth, dat de suluyghenn J. E. Borghere, denn wynther her auer vp Westfalenn itlike nye schepe hebbenn bouwen lathen, vorder de myt plancken vnnd ander holtwar vull gheladenn bynnen Embden ghesegelt, vnnd vermenden all szo de verbyuaerdt ann syck tho eghen, vnnd der Stadt Embden gherechticheyt tho verkrenken, dar wy se wyder vp berichteden, dat se den schepe sampth jngeschepedenn Guederen na older zede vnnd ghewoenheyt solden verkopenn, Na denn vnnser aller g. h. keyserl. Maij. woill ouer annderhalff hundert jarenn de stadt Embdenn dar mede gnediclick beghenadyghet vnnd ghepreuilegerdth hadden, Ock vnnse olde ghebruck vnnd ghewoenheit ys ghewesth, dat ghyn frombdth man de verbyvaerdth mach ghenethen vnnd bruken etc. So se oversth myt denn schepen vnnd jngeschepeden Guederen na oerhen willen nycht tho Gelde konden komen, Hebben wy dorch oerer bede vnnd mannychfoldygher navolghent, henn vp datmæll verloeuet vnnd eyne vererynghe thot be-

hoeft der Stadt tymmeryngbe van henn ghenoemen vnd vermenden wy hadden J. E. vnd den Juwen dar eyn woilgheval vnd sus gunst in bewesen, So wy dan vernemen dat vns sulxs vnse olde ghebruck vnd gherechticheyt van J. E. vnnd de Juwe jnt ergbersthe wardt verkerdt (werden wy vnser noetdrufft nakomen) vnd na dussen daghe gynenn frombden man verby lathen varen, vnnd ghedencken vnse olde gherechticheden vnnd previlegienn jn eren tho holden, Welker wy J. E. jnt besthe al szo thor antwordt gheven. Gode den almachtighen ghesundth bevolen Ann Saterdaghe quasi modo geniti Anno etc. vyffteynnhundert een vnnd dertich.

Borghermestheren vnnd Radth der Stadt Embden.

Denn Ersamenn vnnd voirsychtighenn
Borghermestherenn vnnd radtsherenn der
Stadt Gronnynghenn

Vnnsen gudenn frundenn.

II.

Klaagschrift van Groningen aan de landvoogdes der Nederlanden over den tol en stapel te Emden. Den 9 *Junij* 1544.

Querele van wegen Burgemeesters ende Raedt der StadtGroeningen, die M[t] van der Coninginne ouergegeuen, ouer ende vp die Regierders der Stadt Emden, mitsgaders die lantschappen van oostvrieslandt, beroerende seeckere beswaernissen, die die selue van Emden ende van oostvrieslandt den voorsc. van Groeningen sijn aandoende, int vp varen ende weder neder komen, verbij Emden, der Emse stroom, ende voorts anderen impositien van onbehoorlijcke tollen.

Inden eersten is wairachtig dat die stroom vander Wester Emse komende vuijt Westphalen afflopen verbij Emden, nae

die noorder zee toe, is een reuiere, die nederwerts lopende van Emden, andie oostzijde complecteert ende beuanckt die voorsc. landen van oostvrieslandt, ende andie westerzijde die Groeninger landen.

Item is oick waer dat die selue reuiere is binnen minschen gedenckenissen vele enger ende nauwer geweest, ende nergens nae soe breet ende wijt, als sij tegenwoirdich is.

Item is oick waer dat die verbreijdinge derseluer riuiere, durch mennichfoldigen storm, wijndt ende onweeder geoccasioneert sijnde, meer die landen van Groeningen geinundeert, affgespoelt, ende affgenomen heeft, dan die landen van oostvrieslandt, ende alsoe ouermidts die gront door die voorsc. reuiere tegenwoirdichlijcken ouerloopt, in meerder deel K. m[t] concerneert, dan die van oostvrieslandt.

Immers gemerckt dat durch soedane inundatien meer dan XVII karspelen, mit hoeren omliggenden landen, die van olts annex ende toebehoerende sijn geweest anden landen van Groeningen, ofte heerlichheijden van den olden ambochten, affgewasschen sijn, dair nv anders niet gesien en wordt, dan die voorsc. reuiere vander Wester Emse tijranniserende, verliesende mitsdien die selue reuiere indie contraijn haren naam, die aldair gemuteert wordt, ende genoompt den Dollaert propter tumultus et impetum fluctuum et procellarum ibidem seuientium.

Alle twelcke geconsidereert, ende dair bij genoecht dat die selue reuiere noch dagelicx K. m[t] landen van Groeningen, ende den olden ambochten mennichfoldigen schaden andoet, ende dairomme wel billick were, dat sijn M[t] ondersaten, wederomme genooten die proffijten, die sijluijden bruickende die selue reuiere tot heuren schoonsten solden weeten te bekomen, sonder dair inne belet te worden van ijmande, immers van die van Emden ofte oostvrieslandt, den weijnich rechts inder seluer riuiere competeert.

Nochtans abuserende sich die van Emden ende Oostvrieslandt mits usurperende tgansse recht, ende pretenderende henluijden die voorsc. reuiere alleene toe te komen, leggen den Burgeren van Groeningen K. m[t] ondersaten, den die voorsc. reuiere ten minsten pro maiori parte kompt te beschermen, onbehoirlijcke beswaernissen vp, vuijt oirsaicke van pretense preuilegien, die sij pretenderen te hebben, henluijden bij Keijseren ende Coningen verleent ende geconfirmeert.

Ende beletten alsoe den koopluijden van Groeningen die verbijvaart verbij Emden vpwerts nae Westphalen ende den

stichte van Munster, ende wederomme die verbijvaert dalewerts vuijt Westphalen ende den stichte van Munster, nae K. m[t] landen, ten zij dat zijluijden den van Emden nae heuren wille ende welgeualle te vreeden stellen, bouen olden gewoonten ende looffIijcken heerkomen.

Ende om hieruan pertinentelijcke verclaringe te doen, soe is wairachtich, dat die koopluijden van Groeningen die sich mit sceepmaicken in westphalen geneeren, ende die selue scepen mit balcken, plancken ende andere holt geladen die Emse stroom dalewarts verbij Emden nae K. m[t] landen voeren ende brengen, ouer XX, XXX, XL ende langer jaeren gewoontlijcken sijn gewest komende verbij Emden voor elck scip, twas groot ofte kleijn, luttel ofte vele geladen, den seluen van Emden voor die verbijvaert niet meer to tollen te geuen dan vijff krumsterden, die desses brabants gelts tsamen maicken III blancken, ende worde die tol genoempt een roertol, welcke alleene concerneerde tschip, sonder dat sij eenigen tol van tguedt gauen.

Item desse gewoente is ouer soe langen tijden geuseert ende gebruickt gewest, dat gheen memorie van minschen ter contrarie en gedenckt, anders dan sedert den jaere van XV[c] ende omtrent XXIX verleden, ten welcken tijde ende sedert den seluen coopluijden van Groeningen, bij die voorsc. van Emden vp gelecht is, bouen den voorsc. roertol te geuen, den hondertsten penninck vander gueden die sij luijden telcken vuijt Westphalen brengen, ende daer en bouen worden sij gerennoijeert ende geremitteert anden Burgemester vander Stadt Emden voorsc., om van hem te komen mit een somme van penningen, soe groet, ende soe kleijn als sij luijden dingen konnen, somtijts X somtijts VIII, VII, VI etc. jochimdalers geuende nae groetheijt vanden scepen, ende veelheijt vanden gueden, sonder te weeten wairomme ofte wair voor, ende moeten mennichmael omdat henluijden soedane exactie te swaer valt, ende dairomme mitten burgemeester dies angaende niet verlijcken konnen, vertoenen achte, thien ende langer dagen, tot heuren marckelijcken kosten, hinder, schaden ende interresten.

Oick worden die botter kopers van Groeningen die die selue reuiere vander Westeremse vpwaerts verbij Emden in Westphalen, ende den stichte van Munster gebruijcken, ende hair coopmanscap ende neeringe mit botter ende kese indie selue landen doen, indie verbijuaert seer beswaert, alsoe sijluijden voor elcke last botteren, voor die verbijuaert geuen

moeten eenen jochimdaler ende voor een last kese eenen haluen jochimdaler, ende daer en bouen voor elcke tonne botter toegelaten, noch toe tollen IIII krumsterden, ende voor een schippunt kese IIJ krumsterden, dair voiren sijluijden van olts niet meer plegen te geuen, dan voor eene tonne botteren IJ krumsterden, ende voor een pont kese een krumstert paijments voorsc., blijckende bij copie van certificatie ende getuijchnissen dair van sijnde ende hier bijgevoecht mit die lettre ..... A.

Insgelicx beclagen sich die van Groeningen voorsc. van weegen haeren ossenkopers, die men bouen older gewoente inden landen van oostvrieslandt seer beswaert int affnemen vanden ossen tol, ende heeft die selue beswaernisse omtrent drie jaeren harwarts geduijrt, te weeten dair sijluijden van olts niet meer voor elcken osse to tollen plegen te geuen dan eenen krumstert, wordt henluijden dair voeren no affgenomen vijff krumsterden, die welcke tsamen maicken in groeninger paijment een schaep, beloopende tselue schaep, ofte die voorsc. vijff Emder krumsterden nae valeur desses brabantschen paijments IIJ blancken also V stuiuers.

Item die van Groeningen beclagen sich oock van weegen den koperslagers ende kannegieters hairen burgeren, die komende inden landen van oostvrieslandt binnen Emden vp behoorlijcke tijden te marcke, te weeten die koperslagers, mit hair nieuwe gemaect koperwerck van olts niet meer plegen to tollen te geuen, dan voor elck hondert pont nieuwe werckx een krumstert, ende die kannegieters voor die geheele quantiteijt van hair nieuwe werck dat sij elck te marckede brochten een moesschotel ofte een sausurken ofte een soutvat, sonder anshou te nemen vp eenige menichfoldicheijt van honderden ofte duijsenden werckx, noch oick geholden te weesen voor enich olt gewisselt coperwerck ofte tinnewerck, dair sijluijden nieuwe guedt en gauen eenigen tol te geuen. Dair bouen sij inden jaere XV^{c} XXXVI ende sedert beswaert sijn geworden, mits dat henluijden telckens affgenomen wordt ende sij geuen moeten van elcken Emder gulden die sij inkopen een haluen krumstert, en daer en bouen moeten tolde gewisselde koperwerck ende tinnewerck, dat sij annemen voor nieuwe werck omme thuijs te brengen ende te verarbeijden, mede vertollen, ende geuen voor elck hundert een krumstert to tollen, ende een krumstert to wagen, dair men voor denseluen jaere van XXXVI verleden noijt gewoontlijcken van was ijet te geuen. Ende sijn oick eenigen van-

den seluen koperslagers ende kannegieters inden seluen jaere van XXXVI voorsc. vanden Burgemesteren van Emden als hans valck, henrick buttel enen Roeue affgenomen tusschen LXX ende LXXX emder guldens, omdat sij sich nae older gewoente gereguleert hadden, ende dat olde angewisselde koperwerck ende tinnewerck wech geuoert hadden, sonder te vertollen, ofte ter wage te brengen, niet tegenstaende dat noijt expresse ordonnancie ofte beuel geinterponeert was contrarie die vorscr. olde costume ende gewoonte dairnae sijluijden sich hadden moegen reguleren, ende oick niettegenstaende dat sijluijden vanden tollener oirlooff hadden voldaen hebbende den gewoontlijcken tol, te vertrecken dairt henluijden gelieffde, allens blijckende bij copie van certificatie ende getuijchnissen dair van sijnde ende hier bij geuucht ouergelecht buijten geteijkent mit die lettre..... B.

Behaluen vele ende diuersche meer beswaringen die den Cremers, laeckensnijders ende andere Kopluijden van Groeningen inden seluen landen van oestvrieslandt ende der Stadt Emden opgelecht worden, die hier niet verhaelt en worden, dair van men nochtans tegenwoirdichlijcken protesteert, omme daer inne mede geprouideert te worden alst behoeren sal.

Ende hoewel die van oestvrieslandt ende Emden des mennichmael bij juwe Co. m[t] brieuen van wege die van Groeningen versocht sijnde wel behoert hadden te remedieren die vorsc. gebreecken, ende die van Groeningen wederomme te stellen costeloos ende schadeloos in heuren voerigen gebruick, besit ende possessie, ende sijluijden dair inne te conserueren als heur voor vaderen gedaen hebben, sijn nochtans tselue te doen tot noch toe in gebreecke gebleuen, tot der van Groeningen heuren marckelijcken schaden.

Wairomme die selue uan groeningen anmerckende, dat uwe m[t] en Keis. m[t] brieuen andie van oestvrieslant mennichmael gedirigeert illusoer bliuen, Versoecken seer oetmoedelijcken ende onderdanichlijcken dat juw. m[t] henluijden mit veele prouisie gelieuen te versien, in sulcker voege, als uwe m[t] beuijnden sullen hun nutte ende oirbair te weesen, om te komen tot restitutie van haeren geledenen schaden, ende voorts gestelt te worden in heuren olden gebruick, besit ende possessie, soe wel concernerende die verbijvaart, als den ossen ende andere tollen voorsc.

(Van achteren staat op het stuk aangeteekend):

ouergegeuen der Coninginne den IX Junij a[o] XV[c] XLIIII.

III.

Brief van keizer Karel V aan de regering van Emden, over de tollen op de Eems. Den 14 Febr. 1545.

Karll von gots gnaden Romischer Kaiser zu allen zeijten Merer des Reichs, etc.

Edlen lieb andechtige vnnd getrewen, vns haben die Ersamen vnnsere lieben getreuwen U burgermaister vnnd Rathe vnnserer Statt Groningen mit clag fürbracht wie das sij vndd ijre burger jnwoner vnd zuegehorigen nun am zeither mit erhohung der zoll vnnd newen vngewondlichen anslagen jnn der Graffschafft van Oistfriesland wider alt herkomen gestaigert vbernomen vnnd beschwert werden, vnd wiewoll die durchleuchtige hochgeborn furstin fraw Maria zu hungern vnnd behaim, koningin wittw (etc.) vnnser frundtliche liebe sweger Euch derhalben zu mermaln schrifftlich ersuecht vnnd begert das jr solliche Ewer beschwerlichen newerungen abstellen vnnd de vonn Groningen auch anndere vnnser vnnderthanen diser vnnser Nider Erblanden mit solchen vngewondlichen zollen vnnd anslagen ferrer nit beschweren sonnder bey altem herkommen pleiben lassen, Soe sollet ir aber des vnangesehen nicht destoweniger auff solchem Ewerm furnemen zuebeharren vnnd furzuschreitten vnnd die van Groningen vnnd die yrer mit angeregten beschwerungen zubeladen noch taglich jnngebung steen, welchs jnen zu merckhlichem nachteill geraicht vnnd vnns darauff diemuettigtlich angerueft vn gepeten, das wir jnen hierjnn mit gepurlicher hulff vnnd einsehens zuerscheinen gnedigclich gerucht, dieweill wir dan sollich jr pitt fur billich achten vnnd befinden vnnd dan Euch oder yemandts anndern nit gepurt one vnser als Romischen kaijsers zulassung vnnd bewilligung ainiche newen zoll oder anslach aige furnemens aufzulegen, oder die vorige zolle vnnd Maüten vnnd aufflage zu erhohen vnnd zustaigern demnach beuelhen wir Euch hiemit ermistlich vnnd wellen das ir vonn ewren furnemen absteett die gemelte burgermaister vnnd Rathe der Stat Groningen ijre burger Inwoner vnnd zugehorigen mit angezognen newerungen vber vnnd wider altherkomen nit beschweret noch belaydigett auch den eweren zu thun nit bevelhet noch gestattet sonnder de gemelten van groningen vnnd die yren dess alles muessiget vnnd genutzlich vnbeschwert pleijben las-

set vnnd Euch hierjnn gehorsam vnnd nit anders halltet vnnd beweisett damit wir nit verursacht werden gegen euch vmb solche Ewer vnbefuegt furnemen vnnd vngehorsam aufpriuierung solcher ewer Regalien vnnd freyheiten die ir vonn vns vnnd dem heiligen Reiche habt vnnd sonnderlich der zoll vnnd Maüten auch anndern peen vnnd puessen zu procedieren vnd handlen zu lassen wie sich gepurt daran thut ir vnser Ernstlich maijnung; geben jnn vnser Stat brussell jnn brabant am XIIII^ten tag des Monats februarij anno etc. jnn XLV^te vnsers kaijserdthumbs jm XXV^te.

IV.

Plakkaat van keizer Karel V tegen de stad Emden. Den 21 Oct. 1545.

Aen alle stedehouderen, bailliuwen, schouttetten, amptluijden, wethouders ende allen anderen onsen rechteren officieren ende ondersaten dien dit aengaen sall saluijt. Al eest soe, dat wij ende onse landen van herwertsouer altijts goede nabuerscap mitter grauen van oistfrieslant ende hueren ondersaten aldaer besundere mit dien vander stadt van Empden gehouden ende doen houden hebben, Ende dat huere coopluijden ende andere jnwoonende herwertsouer verkeerende gunstelijcken ontfangen ende getracteert sijn gewest, Mitz welcken zijluijden behoorden oick van gelijcken gedaen te hebbene, ende hen te bethoonen jegens de coopluijden onse onderdanen ende anderen tot Empde ende daeromtrent lijdende: passerende ende verkeerende, Des nochtans nijet jegenstaende, es t'onser kennisse gecommen, dat die regeerders ende officieren vanden lande van oistfrieslandt ende der voorss stadt van empden (bouen dien dat se mitten andere jnwoonende derseluer stadt ons ende den heijligen roomschen rijcke rebel ende wederspennich zijn) hen vervoerdert hebben, ende noch dagelijcx vervoerderen onse ondersaten van herwertsouer ende sunderlinge dien van onss stadt ende lande van gronningen grootelijcx te bezwaeren, traueilleren ende molesteren, ende namentlijck van hen te nemen ende exigeren zekere nijeuwe tollen en jmpositien op hueren scepen goeden waeren ende coopmanscapen ende

voorts stellende andere nijeuwicheijden, alles vuijt huersselfs auctoriteijt ende sonder deshaluen eenich preuilegie oft genouchsaem title te hebben kunnen thoonen, Inde communicatie daerop gehouden te diuersche stonden mit hueren geschickte herwertsouer geweest hebbende, Twelck compt nijet alleenlijcken tegens onse hoocheit ende auctoriteijt, maer oick ten grooten laste ende verdruckinge van onsen voorss ondersaten. Des ons nijet langer te lijden en staet, Soe eest dat wij willende dairjnne voorsien ter ontlastinge ende jndempniteijt van onsen voorss ondersaten van gronningen ende andere, V ontbieden ende beuelen dairtoe committerende bij desen, dat ghij van nv voortaene gheene scepen waren, goeden oft coopmanscapen dien van oistfrieslant oft empden toebehoorende, die zij luijden herwertsouer bringen oft bijnnen onsen landen gecocht sullen hebben en laet lijden, maer deselue aenslaet ende arresteert ter tijt ende wijlen toe, zijluijden jn vwen handen oft van uwen gecommitteerde betaelt sullen hebben, te wetene van elck scip dien van oistfrieslant oft empde toebehoorende vijff ende twijntich carolus gulden, Ende daer en bouen den twintichsten penninck van de weerde van alle hueren goeden waeren en coopmanscapen, die zij luijden jnbringen oft vuijtvoeren souden willen, Ende de penningen die ghij alsoe ontfangen zult, zuldi onder v bewaeren ter tijt ende wijlen toe ghij, ander beuel van onsen wegen hebben zult, Des voorss js te doene mit dieser ancleeft, geuen wij v volcommen macht, auctoriteit ende zunderling beuel bij desen, Ontbieden voorts allen onsen rechteren, officieren ende ondersaten, dat zij v dit doende ernstelijck verstaen ende obedieren, want ons alsoe gelieft, Gegeuen jn onss stadt van mechelen, onder onsen contresegel hierop gedruct. In placcate den xxi^en^ dach van octobre, jnt jaer xv^c^ vijffuenveertich.

(Onder op het spatium staat geschreven.)

By den Keyser

In zijnen Rade.

(get.) Verreijken.

V.

Brief van Hk Grauwert, aan den luitenant der hoofdmannenkamer te Emden, over de voorbijvaart en de tollen op de Eems. Den 16 Nov. 1545.

Mijnen gantzwilligen vnde bereijden deenst altijt voer Erentueste vnde hoichgeleerte groetgunstyger leue heer vnde vrundt, Ick worde bericht vnde hoere vngerne, dat de heren vnde frunde van groenyngen vnse genedigeste ffrouw Koninginne (etc.) soe hoech vnde voele auer mijn g. frouw tho oistvrieslant ende de vndersate geclaget vnd oer M[t] molesteert heben, dat ouck Key[r] M[t] auer mijn g. frouw geaffirmert verbittert ende een Edict vp dese grauescup heft laten wtgaen vnd manderen mit dese vndersaten nicht tho hantteren sunder als de vngehoersamen vnde Rebellen anthoholden vnd to arresteren (etc.) dewijll auerst solchs an de van gronijngen nicht vorschuldet, svnder van desen heren to oistfrieslandt mannichfoldige woldaet deest vnde truwe den van groningen in oerer aller groteste noet vnde anxst bewesen, daer dorch de Stadt vnde vmlanden van groningen wtten ewygen egendoem vnde allen perikels gereddet, vnde dese grauesscup jn Roeff vnde brant vn vnvorwinliken schaden gekamen sijn als apenbaer genoech is, derhaluen hadde ick nicht verhoepet dat de heren van gronyngen ytzunts daer mijn g. frouw tho oistfrieslandt eijn weduwe vnde vnse heren kijnder sinnen alsoe heeftich tegens oer g. vnde dese lande solden solliciteert vn alle vorrige woldaden vnde gedane deenste vorgeten heben, als auerst gebreke beijder sydes van de vorbijffaert, waege, vnde ossen tollen, sich erholden, kan ick jw l. soe voele die vorbijffaert vnde anderen gebreken tho waerafftiger vnderrichtunge nicht bargen, Soe de van gronyngen, clagen en vorgheuen, dat jm jaer xxix oer de weigeringe der vorbiffaert eerst gescheen, is doch anders vnde voer menschen gedencken gewest vnde geholden, die olden vnde vorrigen borgemester peter sickinge, johan scaffer, luloff coners, olde roloff huijnge vnde ander hebben de gerechticheit wall geweten, salige coert coners, dess ijtzigen borgemeisters bartelt coners vader heft in tyden als graeff Edzart heer tho gronijngen was syner g. gebeden dat hee een antaell foeder wijens der Emese aff vorbij Emden mocht laten aff voeren, soe men jnden tijden seker doer Couorden neet mochte erisen, dat oene alsoe dorch bede vorgunnet

men sall villicht daervan Coert saliger egen hant thonen, de olde schipper de vnpartielich vnde van oeren kintliche dagen vp der Emese gevaren, weten daer van tuechnisse to gheuen. Et is ouck een vorbunt vnde voreninge tusschen grauen vlrich vnde de van gronijngen sampt den vmlanden gemaket vorsegelt vnde vorbreuet, welck breeff bij den van gronijngen wall vorwaert, de genoich vormeldet, woe sich geboert vnde behoert, ouck wanneer vnde woe de Emese Stroem gebruket, vnde woemen jnden landen kopen vnde vorkopen soelen, daer wt koenen de van gronijngen sich wall erinneren, dat se ghene vorbijffaert hebben, vnde meer deser landen geneten, dan oere van rechte behoert. Ouck is kundich genoich, dat de van gronijngen geen vorbijffaert tho enigen tijden gehatt heben, de wijll de hern van gronijngen den biscop van Munster biscup Henrick van swassenborch vmtrent 60 iaren verleden, een groeten antaell lasten botteren vnde etliche henxste geschencket heben. Soe se ghene vorbijffaert hadden, dat se de eemse bauen rehen doer de buertangell na vlachtwedde, in den dullert wolden hebben grauen laten, daer geen geringe arbeit vmme gescheen als noch tho besichtijgen, vnde mijt voele hundert leuendigen menschen na tho brengen. Na dem nu alle vmbliggende lande vnde stede weten vnde bekennen dat de Nederlage te Embden behoert woe voer menschen gedencken inden tijden gewest vnde van Keij^{r} Ma^{t} bestediget is, Jnden nu de vrunden van gronijngen meer priuilegien dan de ander nabure lande vnde stede heben, moten se bewisen, dan men erbeden sich noch to Eren van onser g^{te} ffrouw ko: vnde vmme guede naburscup willen den frunden van groningen na notruft dess gemenen nuts oft to tijden priuate personen, wanneer hir de ouericheit daerumme angesocht wort tho gestaden als ouck voir wall gescheen is, Belangende der wage vnde Tolhen to Embden heft men sich altijt erboden vnde sinnen willich vp fruntlike bekumpst de Rullen vnde gerechticheit tegens den anderen tho brengen vnde confereren, waer dan an deser sijden misbrueck ader vnrath bevunden salmen willich affstaen. Soe sint ouck wage vnde tollen tho Embden nicht vorhoget, sunder nae valoer des geldes Recht gesettet Daer de van hamborch vnd ander, dem meer dan der stadt gronijngen dar an gelegen, sich nicht beclagen, vnde bekennen datmen billich vnde Recht handelen auerst dese vndersaten beclagen sich dat to groningen de tollen voele verhoeget synnen; dat auerst hir de tollen van ossen wat verhoeget vnde besweert sijnt, leider, hir

oersake genoich, vnde is voer eerst dat dese grauescup die deenste des Rijkes swaerlick vallen, vnde in dren jaren vngeffeerlich XVI dusent gl. to der behoeff wtgegeuen, vnde noch den hundersten penninck halff geuen soelen, Thodem, dat wij mannichmaell mede vmme der Stadt gronijngen verrouet vnde verbrant sijnnen, Et is ouck eijnen ijederen bewust dat dese landen van dat water affbrecket, daer tegens houede geslagen swarlich gedijket vnd mercklike vnkoste vmme dit lant to salueren moet gedaen worden, derhaluen is geen twiuel wanneer Keij^r Mat sampt de gemene stende des Rijckes de last vnde swaerricheit vnser junger heren vnd deser grauescup Recht bericht worden Keij^r Mt sall wt genaden nicht allene tsulue vp den ossen, sunder voele meer vorgunnen vnde to laten, de tollen auerst van de ossen daer sich de van groningen vp beklachgen sall bauen 60 gulden pl. m. siaers nicht belopen, Jck weet auerst dat voele in groningen sijnnen, de ijtlich voer sich vmme soe voele geldes oistffrieslant jaerlix nicht solde misten, Soe sint ouck nicht allene die armoet jn groningen, de sich wt dese lande erneren sunder allerleije amptffolck vnde treffliche borger solden vngerne dese landen nicht vorsoeken, Diewil dan de van groningen mit oer jnstendige clage ijtzuntt solliche bitterheit Keij^r Mat vnde vnss g^ste ffrouwe Koning. Mat. auer dese grauescup gemaket vnde sodane Edicten ader placaten nu wtgebracht heben wanner dan dat sulue vorbott alsoe achtervolget sall worden, soe will ick mit waerheit nabrengen dattet der stadt gronijngen vnde den vmlanden iaerlix etliche dusent gl. sal schaden, den van amsterdam vnde hollander in oere neringe groet affdragen stichtischen westvresen gelerschen soelen deses geen proffijt heben, Nu gheue ich eijner ijederen redelichen vnde vorstendigen tho bedencken woe dat gemene nutte hijrijnne gesocht wat guede Naburscup hiermede geholden, vnde woe de gedane deensten beloent worden, dan wanneer gotsaliger her Jurgeen schenck jm leuende waer de solde erkennen dat he deser zijden bedankede, hee konde anders dat leger tho ffermsum nicht geholden, daer den vmlanden ein ewich vorderff solde wt gestaen hebn. Et sijnt ouck noch ijm leuende detsulue van den Stadtholder saliger soelen betuegen, Js hirinne mijn deenstliche vermaninge vnd vlitige bede jw. E. l. tho walffart beijder zijdes stadt vnde landen jn desen saken vnde gebreken mit etlichen der vornemesten vrunden borgemester vnde Raedt in gronijngen sich bespreken vnde alle dinge Recht bewegen vnde vnderwijsen willen, dat men in desen handell naburlich

vnde ermitlich vmme wider vnlust vnd schaden vortekomen in seen, dan ick hebbe de erffarunge dat alle de tusschen groningen vnd oistvrieslant vnlust vnde vnvrede raeden, de gedencken der stat gronijngen nutte vnde walffaert soe weinich als oistvrieslant (etc.) derhaluen jnden deser vndersaten scepe ader gueder weren angeholden ader arresteert Bidde wt vurgemelten oersacken den arrest tho relaxeren so lange ander middel gefunden vnd sich nabuerlich verdragen wes nu dese vndersaten sich an jw l. vnd den heren vnde vrunden van gronijngen versehen vnde verlaten moegen, begere ick jw E. l. gunstlich antwort waher ick wederumme deenst vnde fruntscup kan bewijsen sijn ick geneijget, datum Embden de 16 Nouember anno 45[ten]

Jw liefften vnde gunsten williger
Henrich grauwert tho Embden.

Den erentuesten vnde hoichgeleerten mester Marten van Neerden leutenant Keij[r] Mat. der Stat vnd vmblanden van Gronijngen mijnen gebedenden heren vnde gunstigen ffrunden.

VI.

Bul of Edict, waarbij keizer Karel V de Oostfriesche regering en die van Emden, onder zware straffe, verbiedt de Groningersmet tol en stapel te Emden te bezwaren. Den 30 Junij 1548.

Wir Karl der funnfft von Gots gnaden Romischer Kaiser..... Bekennen offentlich mit disem Brieue vnd thuen kundt allermenigclich. Als vns die Ersamen vnsere lieben getrewen Burgermaister vnd Rath vnser Stat Groningen in Frieszlandt für sich vnd anstat irer Burger, Jnwoner, zugehorigen vnd verwandten clagweisz fürpracht, Das wiewol hieuor im jar nach Christi gepurd Tausent vierhundert vierundfunffzig ainer genant Vlrich houeling zu der Griet in Ostfrieszland beij zeijten Kaiser Friderichs des dritten, unsers lieben herrn vnd vranherrn seliger gedechtnus sich fur ainen

herrn in Ostfrieszlandt vermaintlich beurembt vnd ausgeben vnd mit zuuil milten vnd vngleichen Bereicht sich der herrschafft desselbigen lanndts angemast, Auch darauf den Grauen Standt, Tittel vnd wirden von hochgedachtem weilend Kaiser Friderichen daruber erlanngt mit Bestettigung der Zolle, Accisen vnd anderer gerechtigkaiten se seine vordern vnd Er biszdaher genossen vnd gebraucht hetten oder damals geprauchten. Daneben auch mit auszdruckenlichen vorbehalt aller Freijhaiten vnd gerechtigkaiten obgedachts Frieszlandts. Wiewol nun damals dasselbe landt Jme Vlrichen mit nichten dergestalt vndergeben, noch wie von Jme vermeldet zustenndig gewesen, Er auch vnd seine vorfarn vil weniger aine Zoll, Accisen oder dergleichen gerechttigkait vormals daselbst gehabt, sonder egemelt landt vermoge der alten Friesischen Freijhaijten derselben beschwerden gantz freij vnd dergleichen Bürden entladen vnd vnbeschwerdt alwegen gewesen. So haben nicht desto weniger vndter dem schein der vorgemelten Kaiserlichen belehnung und Bestettigung desselben Graf Vlrichen nachuolger ije lennger ije mer wider solche Jre aigne Brief die Jngesessenen vnd Frembden mit newen Zollen vnd Accisen zu beschweren thatlich vnderstanden, Auch die Regierung der ijetzigen jungen vnmundigen Herrschafft daselbst eingedrungne zolle ferrers aigens gewalts wider alt herkommen zu staigern vnd zu verhohen, Auch newe vngewondliche aufschlagen aufzuzetzen furgenomen vnd vndter andern Burgemaister vnd Rathe der Stat Embden, so vndter gedachter Grauen von Ostfrieszlandt Gepiet sitzen, vnbetracht das vermoge natürlicher, beschribner vnd aller weltlichen Rechte ainem ijeden erlaubt vnd freijstunde die Schifreichen Stromen vnd Flumina publica seiner gelegenhait nach zu schiffen vnd zu geprauchen, sich dan nocht dem allem zugegen one ainiche vnsere erlaubnusz oder priuilegi ain Niderlag Inen zuzeaignen vnd die so dem Emmbsz Stromb auf vnd abfarn mit grosser vngelegenhait, Beschwernus, vncosten, hinderung vnnd Versaumbnusz auzuhalten vnd also den frembden man vnd die nachpaurn wider alt herkomen des landts freijhaijt vnd Recht zum hochsten zu beschweren vnd vns derhalben zumermalen dimuetiglich angerueffen, Das wir Jnen hierin mit vnser Kaiserlicher hilff vnd fürsehung zuerscheinen gnediglich geruechten, Damit soliche Beschwerde ainmal wurcklich abgeschafft oder zum wenigsten obgemelte von Groningen sampt jren Burgern, Hindersessen vnd verwandten mit solchen vngewondlichen zol-

len vnd auffschlagen ferrer nit Beschwert, sonder wie von Alters daruon freij sein vnd pleiben mogen. Dieweil wir nun hieuor der wittib vnd vormundern der jungen Grauen zu Embden solche Beschwernus vnd Newerungen abzustellen beij schweren peenen vnd Straffen, als nemblich beij priuierung jrer Regalien vnd freijhaiten Ernstlich gepotten, die aber solchem vnserm Gepot mit nichten gehorsamet noch volg gethan, Auch ainiche erhebliche vrsach nit angezaigt, vnd vns auch sonst diser Beschwerden halben von andern hohen vnd Nidern Stenden dergleichen Clag mer furkomen, Vnd dan jnen, den Grauen vnd jren verwandten oder ijemandts andern von jrentwegen nit gepurt one vnser als Romischen Kaisers zulassung, erlaubnusz vnd Bewilligung ainiche newe zolle, Maute oder auflag aigens furnemens aufzurichten, oder die vorigen zolle, mauten, vectigalien vnd andere auflage zu erhohen vnd zu staigern, Auch die freij Schiffart pillich meniglichen sein Gewerb vnd handtierung freij sicher zu uben vnd zu geprauchen gestattet werden soll, vnd gedachte Grauen oder Burgermaister vnd Rathe zu Embden der Niderlage ainiche Rechtmessige possession on vnser als der Oberkait bewilligung nit erlangen haben kunnen, Auch solche jr furnemen jren aigen Regalien, freijhaiten vnd alten herkhomen der frieszlande zum hochsten zuwider, Also das wir deren von Groningen pith hier in dem Rechten vnd aller pillichait gemesz befunden. Vnd darumb auch in betrachtung der angenemen, getrewen, gehorsamen dienst so vns die gedachten Burgermaister, Rathe vnd Gemainde der Stat Groningen offt willigclich gethan haben vnd noch teglick one vnderlasz thuen, derhalben vns nit gepurt Sij hier in hilfflosz zu lassen, wie wir auch mit nichten zu thun gemaindt seind. Szo ercleren, setzen vnd ordnen wir hiemit von Romischer Kaiserlicher macht wissentlich in Crafft dits Brieffs, Mainen vnd wellen das egemelte zolle auch derselben erhohung, Niderlag vnd dergleichen beschwerden, so die gemelten Grauen von Ostfrieszlandt vnd jre vormunder vnd Regierung one vnser vnd vnserer vorfarn Begnadigung aigens gewalts aufgericht vnd furgenomen haben als vnrechtmessig, vnpillich vnd vnbefuegt die von Groningen jre Burger, jnwoner, hindersessen vnd verwandten zu ainicherlaij beschwerden mit nichten purden sollen noch mogen. Empfelhen vnd gepieten darauf allen vnd ijeden obgemelten ijetzigen vnd kunfftige Grauen vnd herrn zu Ostfrieszlandt jren vormunder, auch allen derselben Amptleuten, Trosten, Burgermaistern, Raethen,

Gemainden vnd vnderthanen vnd insonderhait Burgermaister vnd Rath der Stat Embden Ernstlich vnd vestigclich mit disem Brief vnd wellen, Das Sij sich solchen vnerlaubten vnd verpotnen Newerungen sich gentzlich enthalten, Auch die obberuerten Bürger, Inwoner, zugehorigen vnd verwandten der Stat Groningen beij diser vnser er Kaiserlichen Declaration vnd erclerung gentzlich pleiben vnd deren jres jnhalts geruebiglich geprauchen vnd geniessen lassen vnd hiewider mit obberuerten vnerlaubten verpotnen zollen, Mauten, Auflagen vnd newerungen nit beschweren, bekomern, belaidigen, sonder deren aller ding muessig, freij vnd vnangefochten lassen, vnd hiewider nit thuen noch des ijemandts andern zu thuen gestatten, jn kain weise, Als lieb ainen ijeden seij vnsere schwere vngnad vnd Straff vnd dartzu ain peen, Nemblich hundert Marck lottigs goldes zuuermeiden, die ain ijeder so offt Er ffrauenlich hiewider thete, vns halb in vnser vnd des Reichs Camer vnd den andern halben tail gemelten Burgermaister vnd Rath der Stat Groningen vnd den jren als obsteet, so hiewider belaidiget wurdenn vnnachleszlich zu betzalenn, verfallen sein solle. Wir wellen auch hie mit allen zollern vnd mautuern vnserer Nider Erblandt zugelassen, gegont vnd erlaubt haben, souerr die gedachten Grauen oder jre vormunder solches nit wurden absteen, Das Sij her widerumb Duppel zollgelt von allen Ostfrieszlandischen verwandten vnd vnderthanen einnemen mogen, vnd damit wider vns oder ijemandts ander nit gefrauelt noch ijchts verwurckt, noch derhalben von ijemandts angelangt werden sollen Vnd damit die offtgemelten von Groningen vnd jre nachkomen beij diser vnserer Declaration vnd erclerung gehandthabt werden. So haben wir jnen den Erwirdigen H. Bischof zu Munster vnd H. Stathalter vnd Gubernator vnsers Furstenthumbs Geldern vnd Herrschafft Frieszlandt Ober jssel vnd Groningen, Auch alle Grauen zu Oldenburg, Rietberg vnd Benthaim samptlich vnd sonderlich zu vnsern Conseruatorn, Executorn vnd handthabern beruerter vnserer Declaration vnd freijung verordnet vnd gegeben, Verordnen vnd geben jnem die auch also samptlich vnd sonderlich von obberuerter vnser Kaiserlichen macht, volkomenhait vnd Rechter wissen, hiemit denselben allen Ernstlich gepietendt, vnd wellen samptlich vnnd sonderlich den obgenanten Burgermaister, Rathe vnd Gemainde der Stat Groningen vnd jre nachkomen beij obberuerter vnserer Declaration entledigung vnd freijung der Auflagen so offt Sij darumb sampt oder

sonderlich ersuecht oder das fur sich selbs jnnen werden, von vnser vnd des Reichs wegen, getrewlich handhaben, Schutzen Schirmen, vnd dawider nit beschweren, betrueben noch anfechten lassen, Sonder vor allen thatlichen handlung vergwaltigung vnd Beschwerden verhueten, Als lieb jnen allen sampt vnd sonderlich seij vnser vnd des Reichs schwere vngnad vnd Straffe zuuermeiden. Mit vrkundt ditz Briefs mit vnser handt vnderschriben, vnd besigelt mit vnserm Kaijserlichem anhangendem Insigel. Geben in vnser vnd des Reichs Stat Augspurg, am lesten Tag des Monatz Junij, Nach Christi vnsers lieben herrn gepürde funtzehen hundert vnd im Achtunduiertzigsten, vnsers Kaiserthumbs im achtundzwaintzigisten, vnd vnserer Reiche im dreijunddreissigisten jaren.

(geteekend) Carolus.

VII.

Ontwerp van den sijndicus van Groningen Dr. H. Abringe namens deze stad in 1559 opgemaakt, om te dienen tot een geregtelijk bewijsstuk en ter eeuwiger gedachtenis voor haar regt van vrije vaart voorbij Emden.

Positien en articulen naebesc. hoere effect ende inholdt exhibeert, toent en wijsst de........ Doctor harmannus abringe Sijndicus van wege den Ernthfesten, Erbaren, voorsichtigen ende wijsen heren Borgermesteren ende raedt der Stadt Groeningen, tegens den Erbaren ende voorsichtigen Borgermesteren ende raedtmannen der Stadt embden ofte emants anders van hoeren wegen offte anders wel interesse pretenderende in examinatie saeke van tuijgen valetudinaer van olthz ofte oeck anders etc. ad perpetuam rei memoriam in der twijst saeke des varents voorbij embden nae Westphalen ende weder vmme nae Groningen, voorbij embden den gemenen stroem de eemze genoempt van den van Groeningen vrij sunder enich letzel ofte impediment geuaeren ende gebruijket bouen memorie van menschen, ofte oeck andere materie daer quaesti vp vallen solde mogen in toecomende

tyden (ne probationis copia in futurum pereat:), 't samen ende elck bysunder narrerende ende disponerende van ygelyck bysunder, begerende worden toegelaten tot noetlick bewys, tot oueruloedich bewys; sick nochtans neet verbindende, waér van ende allen anderen beneficien van rechten protesterende solemniter ende express.

1. Inden eersten settet de Syndicus vors. dat alle schipryke stromen ofte riuieren sint juris publici, behoeven nae naetuerlyke ende allen anderen rechten een yder vry syn 't uaren vpwaerts ende nederwaerts sunder impediment ofte letzel van yemants.

2. Nu ist openbaer de stroem ofte ryuier die eemze genoempt ys een vormaert schipryke ryuier vloeyende ofte lopende tusschen oestureeslandt endo groninger landen beyde landen scheydende.

3. Oeck is de selue ryuier de eemze by olts voele enger ende clener gewest dan nu vnlanxs dorch vnweder, storm ende wint seer verbredet ende vermeert alsoe dat ouermidts des van groninger landt voele kerspelen ende dorpen geheel vergaen ende inundeert synt ouer welcken grunt de eemze stroem nu vloeyt ende sick streyet.

4. Hebben de stadt Groeningen als een ryxs ende hanse stadt oldes en allen tydt vermeerder stadt ghewest ende noch ys dan embden, den vors. stroem bouen memorie van menschen geuaren ende ghebrueket hoer negotiatie doende by lichten daghe, welwetende de van embden, vry verdich voorby embden vpwarts noe westphalen ende nider nae groningen tot hoeren walgeuallen vubelastet ofte oeck neet behindert van den van embden ofte anders well.

5. Soe dan oeck gene heren, steden offte communiteten des roemschen rycke vnderdanich, insunderheit als embden, neet hebbende merum ofte mixtum imperium noch regalia, behoeren noch moegen enige impedimenten, tollen, excyzen ofte andere lasten stellen vp schipryke ryuieren buyten consent key^r^. ma^t^. des ryks, oeck der ghenen daer toe interesseert synde insunderheit.

6. Waer wth blykt claarlyke de stadt van embden gene priuilegie, consent ofte verloff koenen hebben, waermede se tegens naetuerlicke ende gemene rechten ende insunderheit den van groeningen daerto vercregen recht hebbende durch rustelick gebruyck bouen memorie van menschen ende anders als bouen ges. interesseert de vrye nauigatie mogen beletten ofte behinderen.

7. Dan is oeck waer dat keyser Carolus de vyffte vnser alder g. h. de selue stadt van groeningen noch bouen natuerlyke ende gemeen recht geoctroyeert, geuryet ende de voors. natuerlyke ende andere rechten innoueert ende bestatiget heft den vors. eemse stroem voorby embden vpwerts nae Westphalen ende nederwerts nae groeningen te vaeren vry veerdich sunder enyge neder ofte anlage, tollen, axcysen, vngelden, ofte anders enyge impedimenten.

8. Hebben de van Groeningen oeck voer in ende naeden tyden lofflyker gedachtenis Graue Edzerdt graue ende here tho oestureesslandt, in Groningen wegen des Roemschen rykes heerschende, die voors. eemze stroem vpwerts nae Westphalen ende weder vmme nae Groeningen bouen memorie van menschen vry veerdich sunder enyge anlage, tollen, axcysen offte andere vngelden, oeck andere enyge impedimenten, neet dorch bede noch hemelick ofte gewalt, dan openbaer geuaren den eemze stroem vry vpwerts ende nederwerts voorby embden daert hem beleuede sunder enich impediment ofte belastinge van den van embden ofte oeck anders wel.

9. Is nochtans waer eer gedachte Graue Edzardt int jaer van 14, in oerloch synde mytten ffursten van Sassen van den coepuarenden borgeren van groeningen begeert heft, des vaerents een weynich tydes sick entholden wolden, soe lange het oerloch duerde vmme anxt de vianden daer doer geprouiandeert muchten worden, dan daer nae solden de van groeningen allen tydt vry ende veerdich de eemze stroem bruyken ende vaeren tot hoeren walgeuallen vpwerts nae westphalen ende weder vmme voorby embden nae groeningen, als voer hen.

10. Nu ist oeck gemeen en claer recht datmen nemants sunder forme ende maniere van rechte behoert wth syne possessie vel quasi te entsetten ofte stellen, oeck in zyn possessie vel quasi te turberen.

11. En dat spoliatus ofte turbatus in syn possessie vel quasi behoeren eersten ende voer all gerestitueert te worden eermen vorders tegens den seluen behoert te procederen ofte eets wes altenteren.

12. Desse alle neet gemarcket hebben de van embden den borgers ende inwoners van Groeningen de vrye voorbyvaert voorby embden nae westphalen int jaer 1529 ofte daer vmtrent eersten tegens alle voors. rechten sunder enyge maniere ende forme van rechten van sodane vrye voorbyvaert

daetlyk depossesseert, behindert, entsettet ende turbeert, eere ende reuerentie altydt salff.

13. Alsoe dat de van Groeningen nae de voors. jaere van 1529 voorby Embden als voors. varende myt botter, kese, ende andere waeren oeck van de nye ghecofften schepen in westphalen voorby embden varende voer toll (: als se de noembden), en andere vngelden musten gheuen to embden, en leeten deseluen dan vaeren voorby embden vpwerts ende nederwerts in praeiuditie voors. naetuerlyke vryheit, sunder enyge priuilegie, forme ofte maniere van rechte ofte consent der von groeningen daer tho gerechtiget als voors.

14. Hyr noch en bouen hebben de van embden noch a° 1550 eerstmaels ende nae den tyden allewege de borgers ofte inwoners van groeningen verboden ende daetlyk impedieert in gene maniere het sy dan toll ofte vngelden geuende, te vaeren voorby embden, nae westphalen ende weder umme nae groeningen, hem alsoe vnde noch bouen voors. belastinge geheell ende alle bouen naetverlyken ende allen rechten depossesseert, sunder enyge forme van rechte, ere ende reuerentie salf.

15. Hebben oeck inden seluen iaere van 1550 den veerden septembris ofte daer omtrent den van Embden ytzlijke schepe van groeningen geladen myt botter, kese ende andere waeren nae westphalen voorby embden varende, daetlyk angehaelt, ende verboert geholden ende noch verboert holden sunder enige maniere van rechte tegens naetuerlyck ende gemeene recht etc.

16. Nu ist oeck waer dat Borgérmesteren ende Raedt van groeningen wege hoeren borgers ende inwoners den van embden tot meermaelen vruntlyker wyse, ende oeck eensdeels myt rechte hebben laeten vermaenen soedane impedimenten, belastinge ende turberent als voer hen wolden laeten anstaen, heft sulxs hem niet mogen baeten, dan synt tot noch tho ende ioe lanck ioe meer volhardet in hoer voernement als vors.

17. Seth ende secht noch vorders de eergemelte Syndicus dat voer desen bouen gesegde tyden geen memorie van enige menschen oeck by olden luyden aldae gewest ende noch ys, dat sodane vrye voorbyvaert voorby embden als voors. den van groeningen, insunderheit daer to vmme reden verhaelt interesseert, verboden of te behindert ys, anders dan bouen verhaelt.

18. Dan dattet gemene fame ende opinie by allen olden

tyden ende olden luyden gewest ende noch ys, ende alle tydt oeck gehoert van olden luyden ende anders, dat de vors. voorbyvaert den van groeningen vry plachte te wesen, oeck neet gehoert van enych impediment, ofte belastinge anders dan in den voors. jaere.

19. Ende dat van desen allen ende een yder van dessen ys ghemene fame, opinie ende geruchte oeck notoer ende openbaer, settende dit allent ende een yder 't samen ende elck bysunder.

Concludeert ende volcht wth deductie van dessen allen ende een yder blyckende, dat der stadt van groeningen borgers behoert de vrye voorbyvaert voorby embden vpwerts nae westphalen ende weder vmme voorby embden nae groeningen ende anders hem geleuende, myt allen waeren, copencappen ende anders hem geleuende, sunder enyge anlage, nederlage, tollen, vngelden, ofte oeck anders enyge impedimenten, gelyck se van olts bouen memorie van menschen ende anders plegen te vaeren ende hem nae natuerlick ende gemeen recht oeck vercregen recht ende keys: priuilegie behoert, ende toekumpt, ende soedane impedimenten, behinderinge, beswaringe, turbatie ende depossesserent van den van embden sunder forme ende maniere van rechten den van groeningen gedaen, vnbehoerlyck gecasseert ende annuleert sollen behoeren tworden ende de van groeningen alsoe turbeert ende depossesseert in hoer olde guede deuchdelyke possessie vel quasi eersten ende voer all restitueert ende daer umme oeck manteneert ende handthauet te worden, versuekende mynen heren den [1]..... believen willen rechtlyken verhoeren ende examineren sodane tuygen valetudinaer van oldtheit ofte anders de vpgemelte Syndicus wth der name ende van wegen als vors. vp positien ende articulen voer sall willen produceren ofte anders, in desen allen behoerlyke officie myt allen beneficien van rechte anroepende makende eysch van costen ende interessen, protesterende daer van;

Beholden dyt tho corrigeren etc.

---

[1]) *Droste* staat hier bij in het eigenhandig stuk van Abring. Hiermede zal een of ander Drost of opperregter in naburig Westphalen gemeend zijn geweest.

VIII.

Verdrag tusschen den Bisschop van Munster en de stad Groningen over eene vaart van uit de Eems tot aan die stad te graven. Den 29 Sept. 1483.

Wij Hendrik van Swartsburgh van Godts gnaden Bisschop to Munster und der Hilger kercken to Bremen Administrator und wij Burgermestere und raadt der stad Gronijnghe doen kunt allen luden de dessen breeff sollen sehen offt horen leesen, dat wij Henrick Bisschop und Administrator voorges^{n}. bij ripen raade onser Reede, ons, der Ersamen onser leuen getruwen Borgemestere und raade Onser Stadt Munster an eijne, und wij Burgermeestere und raedt der Stadt Gronijnge an de anderen zijden, in den namen, tot ere und mijt andechtiger begeerte der hulpe Godts Almaghtigh, guder meijnenge, umb vort tosettend und to vorderen den orber, nuth, profijt, gemeijne beste und walffart der lande onser voorges^{n}. Bisschops und der Stadt Gronijnge, oock verhoopene solichs tot onser und merer lande kopenschap, neeringe und salicheit mijt gnaden Godts komen moghte; soo hebben wij und angenomen und sint overdragen under malkanderen elck vor sich und sijne nakomelinge beleuet und gelovet, dat wij van *der Emese an bij Heede hent an de stadt Gronijnge grafft willen doen graven elck daar aff sijnen angenomenen Deill*, und vort dar mede und dar bij holden ordinancien und artikell soo nae geschreven steit, dat wij Hinrick Bisschop voorges^{n}. mijt onsen luden und lande willen und sollen doen grauen und in lope werdigh und verdich holden eijne grafft de anghaen soll *bij Heede uth der Emese und beneven dem dijckhuse hen nae westerwoldinger weghe* van dar vort in eijne *becke geheten de Weijte* und van dar vort nae Vlagtwedde bet in de Aa bij Wedde, twijntigh vote wijt beneden in dem bodem ton mijnnesten und vort boven affgesat na gebore und alsoo deijp dat de Emese eren loop dar doer hebben moghe, also dat dar scheppe geladen mijt korne, botteren und anderen gude doer varen moghen, und wij van Gronijnge van der Aa vort an na Reede mijt grafften, dijken und hoveden so to besorgen, to maken und to waren, dat men mijt den selven scheppen to und van Gronijnge komen und varen moghe de koopman sijne kopenschap dar bijnnen to donde gelijck hijr nae beschreven steit; oock sollen wij van Gronijnghe de graffte

uth der Aa bijnnen dor van Sluchter sloet bet to Gronijnghe dat men dar dor mijt maetsken scheppen komen und varen moghe maken, holden und waren... dat also to besorgen elck an sijnen ende und lande mijt bruggen, slusen, schotdoeren und anderer gereedtschap, dat de scheppen als voorges^{n}. is geladen und ungeladen van der Eemse to Gronijngen und van Gronijngen weder in de Emese doer und over de voorges^{n}. grafft vrijgh und verdigh mogen varen wenden, und keeren...

IX.

Brief van Emden aan Groningen over het maken van eene nieuwe vaart uit de Langeakkerschans naar het huis Lieroort, tegen het regt der voorbijvaart van Emden enz. Den 5 Nov. 1661.

Edele. Erent. Hooghgeleerde, wijse voorsienige Heeren, vrienden ende nabuiren.

Wij sijn gelooffwaerdigs bewisset, dat UEE. met eenige Committeerde van sijn Hooghgr^{e}. Genade van Oostvrieslant in de naest verleden weke, in de Langeackerschants, conferentie gehouden, oover het maeken van een nieuwen vaert uijt de Langeackerschants, naer het huijs Lieroort, hebben daer op niet ledich staen kunnen UEE. vrientnabuirlick te remonstreren, dat uijt kracht van accoorden deses landes Sijn Hooghgr. Gen. in diergelijke saeken jeets voor te nemen buijten der stenden ende interesseerden consent, niet en is bevoeght, sulx dat oock gheen nieuwe dijck, buijten dierselver voorweeten en magh geleijt werden, en specialick dat uijt kracht van resolutie van de Roemsche keijserlijcke Maijesteit ende het Delftzijlsther verdrach, daer oover haer Hooghmoogende ons de maintenue belooft hebben booven oft beneden den Eemstroom niets en mag worden gemaeckt, waer door dese Stadt eenich perikel off offbreuck an haer negotie en commercien soude kunnen koomen te lijden. Dat oock een sulck nieuw werck, bij aldien het ten effect gestelt wierde, regelrecht souwde strijden tegens deser Stadt privilegie der voorbijvaert, voor ondenckelijke jaeren niet alleene gebruickt, maer oock ongeveer voer twee hondert jaeren van de Roemsch-keiserlijke Maijesteijt geconfirmeert, waer van de vasthoudinghe,

soo wel Hoogstged. Roomskeijs. Maijesteit, als haer Hoogh-mog. de Heeren Staeten Generael der vereenigde Nederlantsche Provincien, in specie oock de voorige H. H. Graeven van Oostvrieslant dese Stadt belooft hebben: Dat oock een soodanich werck, buijten speciale oplaghe en anordeningh van nieuwe tollen niet en kan gemaeckt off onderhouden worden, dewelcke nochtans buijten speciael consent van de Roomse keijs. Maijesteit niet en mogen off kunnen ingevoert werden, tegenwoordigh niet te spreken van andere groote inconvenienten daer door te besorgen. Gelijck wij niet en twijfelen UEE. niet te sullen toelaeten, dat dierselver Stads privilegien gebrooken off tegen speciale accoorden te nae getreden souden werden. Alsoo versoeken UEE. vrientnabuirlick, hijr in niet verder te gaen, off op anhouden van een off ander, soo ons ende onse Stadt ongunstich mogen zijn, dies angaende jeets int'werk te richten. Hetwelcke wij dan tot UE. als onse goede Vrienden en nabuiren vertrouwen, en met alle vrientnabuirwillige diensten wederom verschulden, waermede UEE. in de protectie des Almogende bevelende, verblijven altoos Edele Erentfeste, Hooghgeleerde Wijse en voorsienige Heeren.

Emden, den 5 Nov. A. 1661.

UEE.
Dienstwillige Vrienden en nabuiren,
Borgemester en Raedth.
der Stadt Embden.

Stadsgrond niet te betimmeren. 1595.

Inder schelinge tusschen Jsebrandt Jsebrandts anspreker eens ende den Ernt. Vlgher Vlgher vorweerder, anderdeels, scheelachtich vmb een nye getimmer bij voerss. Vlgher angeuangen. Hebben wij Borgermesteren ende Raedt na genoemene oculaere jnspectie der strijdigen angelachten getimmer ende plaets, oeck vorscheiden van partiën hinc inde voergebrochten beschiet soe mundtlich als schriftlich, jngesacht ende wuthgesproecken, alse dat wij neet voer guedt noch geraedtsamb ansehen, dat der stadt grundt jn tegenwoordigen tijdt neer sulde moegen ofte behoeven betimmert tho worden. Actum den xiii Maij anno xv^{c} vijff ende tnegentich, Dat oercunde wy mit vnssen vpgedruckten signete [1]).

---

[1]) In het Archief bl. 173 II. S. in folio 100.

MERKWAARDIG VONNIS OVER EENEN BEWEERDEN ONWETTIGEN INGANG IN HET KLOOSTER TE WIJTWERD, den 7 Julij 1534.

Hayo Vffkens redge vnd Richter to Vsqwert bekenne mit dessen scriften, dat voer mij jnden gerichte is gekomen Rengher to Vsqwert, clagende vp Juwe Wybens to Watwert als een borge vnnd bruker des landes omme alsodane lant vnnd zandt vnnd ander tilber goedere, de syn salige broder lucke solde hebben gegeuen in dat Cloester to Wytwert, verhopede dat het gheen stal [1]) solde mogen hebben, want he junck vnnd vnweten was vnnd haddet gedaen buten consent vnnd raet synre vrunden, oeck verhopede Renger dat het geen stal solde mogen holden, want se hadden quellicken mit em gehandelt, dat bouen reden vnnd recht were gewest, begeerde daervmme he de lande vngebruket lete, vnnd em volgen lete sodane gelt vnnd ander tilber goedere als dat Conuent van synen saligen broder ontfangen hadde etc. Daer de E. her Wolter tot Wytwert Commelduer vp antworde van Juwen oers meyers vnnd borge wegen, dat het conuent stonde Renger noch lant off sandt noch gene tilber goedere, oeck sede de Commelduer dat Renger de waerheyt daer anspaerde, dat syn broder lucke itlick lant vnd tilber goet jonck vnnd vnwittich in dat cloester gebracht solde hebben, want Renger van syne kyntlicke jaren by dat cloester vorss. heft gewoent vnnd aldaer geboren, vnnd he hadde in vnnd vth dat cloester oeck by syn broders tyden dicke vnnd vake gegaen, vnnd hadde daer nee vp gecroent off dat gestraft, oeck sede her Wolter dat he dick vnnd vake van Renger vnnd ander lude was vnderrichtet, dat se mynlick vnnd leefflick mitten seluesten broder lucken hadden gehandelt na ordens regule vnnd statute myt alle barmherticheyt dat bewyslick were, dan solde dat wertlicke [2]) recht myt salige broder lucke gehandelt hebben, solde neet goet voer hem vnnd allen syne vrunden gewest hebben etc., begeerdende daervmme Renger to vnderwyser he Juwe oer meyer vnnd borge lete vngemoyt, angeseen s

---

[1]) stal = plaats, stand. [2]) Wertlicke = wereldlyke, burgerlyk.

sick hilden an oer besith, daer se naeste dertich jaer vnnd meer rustelick vnnd vnbestraft [1]) in gewest synt, verhopede want het man [2]) X jaeren weren, solde na allen rechten vnde ordelboeck genoech syn nachdem Renger altyt bynnen landes gewest is vnnd by Wytwert altyt gewoent vnnd heft dit selue wal geweten vnnd nee daer vp gekroent, etc. Daer Renger vorss. vp repliceerde, dat de Commelduer de waerheyt spaerde in syn antwort, want lucke doch onwetich vnnd vnuerstandich to kloester was gegaen buten consent vnnd raedt synre vrunden vnnd voermunders, want synren saligen broders voermunders mitten vrunden dicke vnnd vake in dat Conuent weren gewest vmme em daer weder vth to halen, omme alsodane orsake, dat het conuent mit alsodane vnnoselen vnnd onweten gehandelt hadden quellicken, verhopede dattet gheen gheestlick recht solde vermogen, dat de ene geestlicke persoen den anderen gheestlicken personen synre suntheyt der litmaten solde mogen benemen, waer dorch syn salige broder een desperaet man were geworden vnnd were buten landes getogen vnnd in grote elende vnnd armoet gestoruen, vnnd dat Conuent weren der lande vnnd goedere besitters gewest, vnnd em noch hulpe noch bystant hadden gedaen, 't welck vp genen reden solde staen, als he hopede etc. Oeck sede Renger dat nemant, na vermelt des lantrechten, to kloester mochte gaen sunder consent sijnre vrenden, vnnd sede vorder he verhopede noch vnuersuemt to wesen, want syn broder noch man vmtrent dre off veer jaer doet were gewest, vnnd sede oeck dat de Commelduer vnnd conuentes lude nee rustelick besith hadden gehadt, want se hadden syn salige broder dat cruce [3]) gegeuen vnnd haddent em weder genomen, verhopede daer vmme dat se oer besith daermede quadet gemaket solden hebben vnnd oer vorwarden daer mede to niet solden wesen, oeck sede Renger verhopede dat des Conuents besyth em nicht hinderlick solde wesen, want so als syn broder wth dat Cloester is getogen, hadden se synen broder geleyde vnnd geloue to gescreuen he weder by oer solde komen vnnd wolden eerlicken mit em handelen, vnnd als he int kloester was gekomen hadden se myt em nicht gehandelt als se tot em gescreuen hadden, dan se hadden em syne sonde litmaten benomen, vnnd sede vor-

---

[1]) vnbestraft = ongemoeid. — [2]) Man = maar.

[3]) cruce geven en nemen = in de Johanniter orde, van welke orde het klooster te Wijtwerd was, opnemen en er weder uit ontslaan.

der verhopede noch vnuersuemt to syn, want he eer nicht konde spreken eer syn broder verstoruen was, vnnd he hadde alle tyt verhopet, dat de Commelduer vnnd conuents lude myt synen broder sick leefflicken voreiniget solden hebben, daer vmme hadde he also lange gewachtet, Daer de weerdige her wolter Commelduer weder vp sede vnder allen mit lange scriften, dat daer wal itlicke vrenden in dat Conuent weren gewest vnnd hadden broder lucken wal vth de geuenckenisse gebeden, daer he vm syn misdaet insadt, dan de vrende hadden em vth dat cloester nicht willen hebben, oeck sede de Commelduer vorss. dat broder lucke gescheen was na geestlick recht vnnd na ordens regule vnnd statute, daer he sich onder gegeuen hadde, vnnd nicht na wertlick recht, in ene genoechlicke venkenisse sunder enige qwetsinge synre leden vnnd dat was gescheen vm syn vndoegede vnnd misdaet. Oeck sede de Commelduer dat broder lucke to Loppersum was gestoruen vnnd vake mit syne vrenden vnnd ten laesten mit syn eygen hantscrift gescreuen vnnd vntbeden laten, dat he solde komen in syn cloester eten vnnd drincken vnnd denen godt vnnd weer daer wes gescheen ende misdaen solde vergeuen vnnd vergeten wesen, vnnd broder lucke hadde nicht gewilt dat he bewysen konde, daer vmme behouede he in geen armoet to staruen do em syn Cloester weder geboden worde, vnnd broer lucke was wal XX jaer olt gewest als he int kloester quam. Ende want he buten vrende raet int Cloester were gegaen, waer vmme hadde Renger dan sus lange geswegen, vnde nee broder lucke noch syn goet vth dat kloester geesshet, daer vmme was dat by Rengers raedt consent gewest dat broder lucke in dat Cloester mit syn goet was gegaen vnnd daer in gebleuen, vnnd als broder lucke vth dat Cloester genck sunder oersake des conuents, do solde Renger hebben gesproken, hadde men dan broder lucke nicht willen weder hebben vnnd to genade willen nemen etc. Vorder sede de Commelduer vorss. dat broder lucke van syne voervaders dat crues genomen was, dat hadde he verdeent na syn mysdaet, Ende dat me broder lucke oers ordens broder wedder hadden geseth, als syne vrenden myt bede em weder int kloester brachten, was gescheen dat lucke syne bourye [1]) vnnd olde gangen weder an hadde genomen vnnd merkelick weder misdaen hadde, also hadde he weder penitentie moten doen,

[1]) bourye = boeverij.

daer de runden vnnd Renger do neet vp hadden gekroent. Oeck sede de Commelduer dat na lantrechte alle goederen vnnd prouen, de monneke vnnd nonnen mede in den kloester brengen solden moten blyuen in den cloester vnnd neet weder vth aruen, verhopede daer vmme oer besith goet to syn, daer se sick anhilden vnnd daer se de naeste veertich jaer rustelick vnnd vredelick vnbestraft in hadden gewest, Daer Renger weder vp sede, he verhopede to bewysen dat sijne vrunden daer nicht synt gewest do se syn salige broder dat cruce weder nemende weren vnnd soe vnliefflicken mit em hebben gehandelt, vnnd sede vorder dat syne vrunden hadden synen broder myt syn goet weder vth dat Cloester begeert, vnnd he hadde van synen bróder nicht gehoert dat he een missdader were gewest, oeck sede Renger dat een quaet besith were na lantrechte gheen besidt, vnnd de een goet besith hebben wolde, moste hebben enen goden ankompst, verhopede daer vmme, nachdem dat het Conuent vor recht gheen ankompst getoent en hadden, dat oer besith em oeck nicht solde hinderen, noch oer scriften, want se synen broder nee gheen hoersam breeff hadden gegeuen, daer vmme was syn broder gheen gehoersam kynt des conuentes gewest, vnnd oft he allene een gehoersam kynt were gewest, so hadden se de gehoersamheyt daermede al gebroken do se em dat cruce weder beneemden, oeck sede Renger dat na der scrifte Pauli gheen man off jonfer to cloester gaen mochte, off he moste dertich jaer olt wesen, verhopede noch dat het gheen stal solde mogen hebben na rechte. Daer Renger vorder vp tot vorstarkinge syns rechts rechtlicken heft laten dagen wylke boyens, de voer synen behoerlicken richter heft getuget vnnd gesworen, dat em kundich is, dat Boyke to weldaet der kinder, als Renger ende lucke, vormunder was, ende dat Boyke vorss. to Wytwert was geuaren mit waelke roleffs vnnd woldet lucke bestraffen dat he neet to Cloester solde gaen, so hadden se em by syde gebracht ofte verschuenet dat me hem neet vinden konden, vnnd achte ofte veerteyn dagen daer nae was Boye vorss. weder to Wytwert gekomen, vnnd do hadde lucke dat crues al vnnd was man een kynt gewest, also dat se hem myt appelen ende mit koke, alsmen sede, daer in hadden gekregen, etc., mit meer woerden vnnd weder woerden van beyden parten voergebracht to lanck hyr alle to scryuen, So heb ick hayo vffkens redge vpgenoempt Godt vnnd recht vor ogen genomen vnnd by wyser lude raet vnnd rechtes vorfaren vor

recht gekent, nachdem de Commelduer vnnd conuentes lude alligeren vnde voernemen langer dan dertich jaer rustelick besith vnnd Renger were stedes bynnen landes gewest by dat Cloester wonachtich, vnnd haddet wal geweten dat syn broder lucke to cloester was gegaen daer Renger nicht vp straffede [1]), dan sede allene dat de conuentes luede quellicken mit synen broder hadden gehandelt vnnd dat he junck vnnd vnwetich buten consent vnnd raedt synre vrunden vnnd voermunders to cloester was gegaen, daer vorder geen genoechsam bewyes vp is vorgebracht, dan alleen wylke boyens heft getuget dat Boyke, tot waldaet der kinder, als Renger vnnd lucken, voermunder, to Wijtwert was geuaren mit waelke roleffs vnnd woldet lucke bestraffen dat he neet to cloester solde gaen, so hadden se em by syde gebracht ofte verschuent dat me hem nicht vinden konden, vnnd achte ofte XIIII dage daer na was Boyke weder gekomen vnnd do hadde lucke dat crues al vnnd was man een kynt gewest, also dat se mit appelen vnnd koke, alsmen sede, daer in hadden gekregen, So dan desse tuychnisse is vnseker, seer wandelbar vnnd van hoeren seggen, noch oeck nicht mede brenckt dat de cloestergange [2]) bynnen jaer vnnd dach rechtlicken is bespeert [3]), dan secht allene dat Boyke wolde dat besperen, als de tuychnisse dat opentlick vermelt, vnnd is oeck man een tuech de na rechte so vele is als gheen tuech, sal de Commelduer ofte conuents lude bewysen mit twen goden tugen, dat se de lande hebben verhuert vnnd de goedere gebruket tot des conuentes besten vnbestraft, voert soelen se oeck bewysen mit oer meyers, de dat lant gebruket hebben, ofte mit breue vnnd zegele ofte mit twe gode tuge dat se sodane tyt vnbestraft van emandes (na de cloester gange), als teyn jaar bynnen landes vnnd XX jaer buten landes, hebben dat lant vnnd goedere beseten, want dan Renger van broder lucken de ansprake is gekomen, vnnd broder lucke na vermelt des Commelduers scriften by de 't sestich jaer off daer vmtrent olt is gewest do he sterff, vnnd hadde dat selue nee mit rechte bespeert, noch Renger, ho wal he stedes bynnen landes altyt mundich wonachtich by dat cloester is gewest, want dan Renger seluest na sijne scriften besteyt [4]) dat het Conuent sy bruker der lande vnnd goedere lange tyt gewest, kenne ick des conuentes besith

[1]) Straffede = berispte, aanmerking maakte.

[2]) Cloestergange = in het klooster gaan.

[3]) Bespeert = verhinderd, belet. [4]) Besteyt = bekent.

goet, want se oer recht also, wo vorgeroert ouergebracht hebben, vnnd Rengers ansprake van gener weerden vnnd veriaert to syn, na der tractaten anno etc. XLVI [1]) besloten, vermeldende, so we to spreken heuet vm arffachtige goedere ofte lande in dessen lande gelegen, sal spreken bynnen theyn jaren off he sal daer na geen ansprake mogen hebben inden rechte. Dit recht sal ouerkomen to Vsqwart den vertyenden dach nae datum des doems. Desse doeme synt twe alleens ludende. Gedoempt vnnd in scriften ouergeuen vp den souenden dach Julij anno etc. XXXIIII [2]).

HERSTELLING VAN EEN HUIS IN HET BELEG VAN 1594 ZEER BESCHOTEN.

Wy Borgermesteren ende Raedt der stadt Groeningen doen khundt ende certificeren midts dessen, dat voer vns js ghecoemen Gheerdt Arendts de Backer sich beclagende, woe de behuesinge bij hem tegenwoerdich bewoent, staende vp vns stadtmuere naest anden gardecorp, durch dat groff geschutt jnde leste belegeringe seer tho schoeten, dier gestalt, dat he mit sijn familie hem daer langer neet jnnebergen noch oeck sijn koern ende anders tot sijnen ampt behoerich neet droege leggen ende conserueren khunden, vns derwegen denstlich ansoeckende vmb tselue hues weder tmoegen dichte maecken laethen ende wess daer an noedich tho repareren ende dat he sulckes ande huere muchte korten ende voer anderen jn deme geprefereert worden. Derwilen wij dan verstaen dat het huess vermidts het schieten gants open ende onbewoenber geworden, hebben wij den vpgemelten Geert Arendts mit belieuent van Grete Steentgens als egenersche, de des neet machtich, verloeuet, veraccordeert ende thogestaen, dat voerss. hues tot nootdruftich gebrueck weder tmoegen repareren laeten, stellende alles bij pertinente reeckeninge, gebrueckende mede jnt repareren het aduis ende walmeninge vander voerss. egenersche ende wess voerss. Gheerdt daeran bewissliken wert tho koste leggen alss voerss., sal he vande huere moegen jnholden tot vuller betalinge tho. Tho oercunde vnss hijr onder vpgedruckte signete den 20 Nouembris 1594 [3]).

---

[1]) Warfsconstitutie van 1446 *zaturdag na elfduizend maagden.*

[2]) Archief, bl. 286 dl. 48, Verzameling van stukken.

[3]) In het Archief bl. 75 H. S. in folio 100.

GESCHIL TUSSCHEN STAD EN LANDE OVER DEN RANG VAN ZITTING IN DE STATENVERGADERINGEN.

Onder de geschillen, welke in vorige tijden herhaaldelijk tusschen de leden der staten van stad en lande verrezen, merkt men op dat over den rang waarnaar zij plaats namen in hunne bijeenkomsten. In 1594 was ten dien opzigte in een „cort bericht ende anleidunge van den staet van regieringe ofte forme van Republicque, soe vnuordencklijcken jaeren by de gemeine Staten der Stad en Omlanden van Groeningen altijt geobseruiert ende noch geholden behoirt te worden, neet int punt vanden bedieninge der justitien, maer in materie state ende allent wat dersoluen anhangk" [1]), bepaald het navolgende:

„In dese vergaderinge heft steets hen de heer Stadholder indertijt, ofte, indien desolue neet vpden Lantsdach erschijnde, de Leeutenant, wesende de vijffde Hoefftman vanden camer der Justitie offte hooger Oeuericheit, die hoochste *session* gehadt; demseluen sitten ander rechte zijde die vier Borgemesteren van Groeningen, vier Hoeuetmannen ende twalff Raedtzheren vander vorss. Stadt; ande ander zijde auerst sitten *ex ordine* die Prelaten, Edelluijden ende Hoeuelingen vanden Omlanden; die eigenarffden ende andere volmechtigen der Carspelen fuegen sick toe sitten, indien plaetz is, indien niet, blijuen se staen, in solch antall, wie sich alsdan vergaedert ofte inde stadt vpcoemen moegen wesen."

De voorrang aan de leden van de stad in de vergadering toegekend werd bevestigd bij vonnis der staten-generaal van den 17 Februarij 1595. Telkens des niettegenstaande werd haar die betwist en daartegen gehandeld. Zoo lieten immers de Ommelanden nog in 1674 eenen achtentwintig slaan, op welken aan het Ommelander wapen de eerste en het stadswapen de tweede plaats werd gegeven [2]). In 1742 ontstond er zelfs een verschil over de plaats neming in eene commissie vergadering. De volgende stukken zijn daartoe betrekkelijk. Uit een onderzoek is mij gebleken, dat er geene meerder over zijn gewisseld, waaruit mag worden afgeleid, dat men in de wederzijds opgegevene inlichtingen heeft berust.

---

[1]) Mr. H. O. Feith, *Regeringsboek dl. I bl.* 5.

[2]) Bl. 4 van het *Muntregt der Ommelanden* in 1857 door mij te Groningen uitgegeven.

Donderdag den 27 September 1742.

Door den heer van Stedum ter vergadering zijnde geproponeert, dat de heeren uijt het lidt der Ommelanden in deesen collegie gecommitteert, voor weijnige dagen seer onverwagt en met bevreemdinge hadden vernomen in wat voegen de respective heeren van deesen collegie uit het lidt van de stadt alhier gecommitteert, eene nieuwigheijd in het zitten aan de tafel van de ordinaris te houdene commissien hadden gesogt te introduceren, pretenderende tegens de vorige gewoonte haar in eenen armstoel an 't hoger end' van de tafel der heeren gedeputeerden te plaatsen en den heer gedeputeerde uit de Ommelanden in een ordinaris stoel an de tafel beneden haar te laten zitten. De gesamentlijke heeren leden van de Ommelanden alhier in collegio praesent, hebben vermeijnt bij desen aan de heeren haare meedeleeden uit de stadt te moeten versoeken het in deesen omtrent het sitten in de ordinaris commissien te willen laten verblijven bij de gewoonelijke plaatsneminge van de beide heeren gecom^den op twee egale stoelen nevens malkander en sulx tot vermijdinge van alle inconvenientien, die bij continuatie van de sustenue der heeren leeden van deesen collegie uit de stad hier uijt onfailbaar zoude komen te ondstaan: Verklarende de Heeren van de Ommelanden dat in sulken geval van persistentie geen commissien met de heeren van de stadt te konnen houden: dat ook de Heeren van de stadt als dan niet bevoegd zijn alleen commissien te exerceren, sullende welgem. Heeren mede van de Discretie van beijde secretarissen van het collegie verwagten, van bij de commissien als dan niet te zullen assisteren.

De Heeren van de zijde van de stadt, in deese vergaderinge present, hebben de zaak ten principaal en dese gedane propositie aan zijde der Heeren van de Ommelanden vervattet overgenomen, om daarop te zijner tijdt te dienen, zoo als zullen te rade worden.

De Heeren van de stadszijde in het collegie der Heeren Gedeputeerden hebbende geexamineert de aanteijkeninge so door den Heer van Stedum eerst mondelijk gedaan en voorts schriftelijk overgegeven den 27 Septemb. deses jaars uit de naam en van wegens de gesamentlijke leden der Heeren uit

de Ommelanden in desen collegie gecommitteert, van inhoud sijnde, dat zij Heeren Gecommitteerden met bevreemdinge en onverwagt hadden vernomen, dat de respective Heeren van der stadszijde eene nieuwigheijd in het sitten aan de tafel van de ordinaris te houdene commissien hadden gesogt te introduceren, pretenderende tegens vorige gewoonte haar in een armstoel aan het hoger einde van de tafel der Heeren Gedeputeerden te plaatsen, en den Heer Gedeputeerde uit de Ommelanden in een ordinaris stoel aan de tafel beneden haar te laten sitten. Dat zij gesamentlijk Heeren leden van de Ommelanden alhier in collegio present hebben gemeint bij desen aan de Heeren hare medeleden uit de stad te moeten versoeken, het in desen omtrent het sitten in de ordinaris commissien te willen laten verblijven bij de gewonelijke plaatsneminge van de beijde Heeren Gecommitteerden op twee egale stoelen nevens malkanderen, ende zulks tot vermijdinge van alle inconvenientien, die bij continuatie van de sustenue der Heeren leden van desen collegio uit de stad hier uit onfeijlbaar tusschen de respective gecommitteerden souden komen te ontstaan. Verklarende zij Heeren van de Ommelanden, dat in zulken geval van persistentie geen commissien met den Heeren van de stad te konnen houden. Dat ook de Heeren van de stad alsdan niet zijn bevoegt om de Commissien alleen te exerceeren, willende welgem. Heeren mede van de discretie van beijde secretarissen van het collegie verwagten van bij de commissien alsdan niet te zullen assisteren.

Desen door de Heeren van de stad zijnde overgenomen, om daarop na haren rade te antwoorden, verklaren als volgt. Dat zij met deselve bevreemdinge in het houden van de provinciale commissien hebben gesien, dat een en andermaal twee stoelen an het boven einde van de tafel waren geplaatst, edog niet konnende gewaar worden door wiens order zulks zij geschied en waarvan die nieuwigheijd zijn origine hadde, als zijnde zulks tegens vorige gewoonten, dat ooijt of ooijt twee stoelen an het boveneijnde van de tafel der heeren gedeputeerden worden geplaatst. Dat selfs in alle de commissien met de Rekenkamer so van redres van taxatie als innemen der rekeningen van den Ontfanger Appius of de Artilleriemeester De Valke nooijt meerder als een stoel aldaar zig is bevindende. Dat mede in de beneden hoekkamer alle commissies aldaar met een stoel an het boveneijnde des tafels worden gehouden.

Dat nu de Heeren der Ommelanden in het benedensaal

van de tweede stoel an 't boveneinde in het posses zijn, is niets anders als bij toeval, nadien het eijgentlijck is de tafel van de stad alwaar, op de landdagen, de twee oudste of eerste Borgemeesteren haar plaatsen, konnende dieswegen buiten dese tafel door den Heeren der Ommelanden geen eenig regt ofte posses worden aangetoont.

Versoekende derhalven de Heeren van de stad dat de Heeren medeleden uit den Ommelanden het bij de vorige plaatsneminge en gewoonte willen laten verblijven en Hare aanteijkeninge ligten, verklarende onschuldig te zijn in cas van persistentie aan alle die onheijlen en inconvenientien, die hijr uit sonden konnen ontstaan.

Verwagtende de Heeren van de stadszijde van de respective secretarien haar voorsigtigheijd, om haar op de ordinaris commissiedagen te laten vinden, hetzij de beijde Heeren gecommitteerden der respective departementen mogten present zijn, of eene van beijden, hetzij stads of Ommelander heer, om aldaar tusschen partijen fungerende deselve te assisteren en notulen van het gepasseerde te houden, sonder zig te meleren met het contentieuse cerimonieel tusschen den Heeren van de stad en die der Ommelanden.

Aldus overgegeven in collegio Martis den 4 Decemb. 1742.

(was getekent)

S. Gockinga, O. Sickinghe, L. H. Emmen, C. Tjassens.

De Heer Raadsheer Emmen zig in die omstandigheijd bevindende, dat de eerste commissie op aanstaande donderdag na dese gedane declaratie aan zijde van de stad op hem valt, verklaart hierbij op de gronden in deselve vermelt en ter nakominge van gedagte declaratie de executie van 't regt, de leden van de stadszijde competerende, te moeten continueren, om gene interruptie te geven aan 't regt van desselfs lid.

---

7 December 1742.

De Heeren uit het lid der Ommelanden in het collegie der Heeren Gedeputeerden gecommitteert, gesien hebbende het antwoord door de Heeren van de stadszijde overgegeven op hare aanteijkeninge van den 27 Septemb. jongst, nopens

de nieuwigheijd die de respective Heeren van de stadszijde in het sitten aan de tafel van de ordinaris te houdene commissiën sogten te introduceren, konnen niet verbergen dat van de aequiteit van hare medeleden, te minsten van enige hadden mogen en moeten verwagten, dat niet souden hebben gesouteneert een sake, gedestitueerd van alle fundament en redelijkheijd en te willen invoeren een onderscheijd tusschen twee personen van een en selve character, en door een en deselve Souverain zijn commissie hebbende bekomen, 't welke niet soude konnen manqueren bij ider een in het oog te moeten lopen, ja een saak te willen ondernemen, niet overeenkomende met eenige ordre van Regeringe van hetselve Collegie als waarin, so verre het Praeside angaat, ieder lid op zijn tour even en gelijk geregtigt is en daarom, so er enige praesidentschap te passe soude komen, in het houden van de gewone Commissien, hetselve dan ook soude moeten rouleren, te minder, daar haar medeleden, selfs niet weten te seggen, hoe zij boven hare medeleden aan so een surperieure en eminent character souden zijn gekomen, daar hare commissie en alle staatsresolutien of wat hiertoe enigsints relatijf kan werden gemaakt, geen de minste aanleijdinge toe geven of met eenige preuves van posses goed gemaakt kan worden. Selfs het tegendeel moeten de Heeren bekennen, dat wanneer het houden der ordinaire Commissien een tijd lang op het provinciehuijs heeft opgehouden en met den beginne van dit politique jaar weder aldaar op de gewone voet begonnen, men de gewone voet van plaatsneminge ook heeft gevolgt, sonder dat men van sodane nieuwigheijd, doen het minste heeft vernomen. De Heeren van zijde der Ommelanden willen zig verders in de geallegeerde gevallen van plaatsneminge niet inlaten, als geen de minste relatie tot desen hebbende, ook gene ter contrarie bijbrengen, misschien soude tot antwoord gegeven worden, wanneer men de plaatsneminge op het wijnhuis op de verpagtinge bijbragte, dat daar de twee oudste en eerste taalmannen haar plaats ordinair hebben. De Heeren remarqueren hierbij alleen, dat zij haar op geen posses schoon nimmer anders geweest, na de aart en natuire der sake behoeven te beroepen, maar dat van selven volgt, dat twee leden uit een collegie gecommitteert, den een boven den ander geen praeeminentie heeft, als dat den oudere eerst ingaat, dewijle twee niet teffens de deure konnen passeren, dat ook die eerst plaatse neemt, en de regterhand houd, sonder dat die eerste in rang daarom eenig

regt soude competeren van alleen boven aan het eijnde der tafel te moeten sitten en een praesidiale stoel, die alleen aan de stadhouder of praesident van het gehele collegie competeert, te occuperen, sonder te permitteren dat zijn collega niet van gelijken aan zijn zijde en aan hetselve eijnde des tafels cessie soude hebben. De Heeren van de zijde der Ommelanden zullen derhalven niet twijfelen of de Heeren hare medeleden zullen bij nadere overweginge overtuigt zijn van de ongegrontheijd van dese hare en tot hier toe nooijt gehoorde nieuwigheijd en derhalven in het houden der ordinaire commissien observeren, dat ingevalle de Heeren van de stadssijde liefst gelieven, dat de plaatsneminge sal geschieden aan het eijnde der tafel, dat dan de beijde committeerden aan dat eijnde zig plaatsen, de stadsheer an regterhand en de Ommelanderheer aan de linkerhand, of indien die heeren liever souden verkiesen, dat ider gecommitteerde elk aan een zijde, aan het boveneijnde der tafel plaats nam, en also de stadsheer an die kant daar de stadsheeren ordinaris sitten en de Ommelander aan de andere zijde tegens zijn Ed. over, daarin willen sij haar medeleden gaarne voegen en tot een van welke, de heeren van sijde der Ommelanden menen sonder tegenspraak geregtigt te zijn, en gelijk de heeren van zijde der Ommelanden, de heeren van de stadszijde niet soeken te praejudiceren in de praeseance en praeadvijs, so verwagten sij ook van de bescheijdentheid van haar medeleden, dat die niet zullen soeken in te voeren, jeets dat niemers in is gefundeert of dat sij bij onverhoopt refuis protesteren tegens alle hetgene so tegens desen mogt worden ondernomen, niet willende dat zulks aan haar of hare successoren ooijt of ooijt sal praejudiceren en niet anders dan een wederregtelijke usurpatie houden, houdende voorts voor nul, nietig en van onwaarden wat in sodane irreguliere commissien, (welke zij heeren hijrdoor werden belet bij te wonen) werd gedaan of verhandelt, daar aan gene executie gedenkende te verlenen, of gedogen dat verleend werde, en dat de heeren van de stadszijde zig wel zullen gelieven te wagten, van in het houden der commissien te occuperen de stoel, die niemand anders als de stadhouder of bij absentie den Praesident van het collegie competeert.

DE HOOFDBRONNEN EENER GESCHIEDENIS

VAN HET

KERKELIJK REGTSWEZEN DER FRIEZEN

ONDER HET

MUNSTERSCH BISDOM.

Met het voornemen om ter zijner tijd dit belangrijk onderwerp te behandelen, hield ik sedert lang mijne aandacht gevestigd op nieuwe bronnen, waardoor het mij dan ook reeds gelukt is eenige onuitgegevene Zeendbrieven en uitspraken van kerkelijke regters te verzamelen.

De overtuiging, dat in sommige provinciale en stadsarchieven zoowel, als onder bijzondere personen, nog meer bescheiden van gelijken aard berusten, weerhoudt mij om reeds nu de handen aan dit werk te slaan. Bovendien wil ik ook gaarne nog een tijd lang de door von Richthofen beloofde *Friesische Rechtsgeschichte* afwachten, vermits van hem eene degelijker behandeling van dit onderdeel van zijnen arbeid te verwachten is, dan ik ooit zou kunnen leveren.

Niettemin voortgaande met het opsporen van bronnen, acht ik het tevens van belang die door den druk allengs bekend te maken. Anderen, die hunne aandacht welligt aan hetzelfde onderwerp wijden, worden hierdoor in staat gesteld om deze stukken te raadplegen.

Ook stel ik mij voor, dat het leiden kan tot nieuwe ontdekkingen. Ofschoon op de Groninger en Leeuwarder archieven een groot aantal codices van voormalige Landregten voorhanden is, welker inhoud niet onbekend en ongebruikt bleef, zijn er immers nog vele heinde en verre verspreid. Nevens de reeds gedrukte zeendbrieven, die men gewoonlijk in dergelijke handschriften aantreft, kunnen en zullen er hier of daar nog eenigen gevonden worden, die tot heden ten eenenmale onbekend bleven, of een beteren tekst opleveren, dan de bekende.

Daar de toevallige bezitters van handschriften dikwerf meenen, dat hunne bescheiden reeds gedrukt of van geen belang zijn, blijft er veel, waarop een ander hoogen prijs zou stellen, onder het stof begraven, zoo het al niet verloren gaat. Ten gerieve van dezulken kwam het mij niet ondoelmatig voor aan de door mij mede te deelen stukken een kort overzigt te laten voorafgaan van de bekende kerkregtelijke statuten der Friezen, die tot het Munstersch bisdom behoorden.

Door de ontdekking van een kerkelijk belastingsregister hiertoe uitnemend in staat gesteld, gaf Leopold von Ledebur in het sedert lang uitverkochte werkje: *Die Fünf Munsterschen Gaue und die Sieben Seelande Friesland's, Berlin* 1836, eene schets van de kerkelijke aardrijkskunde van het Munstersch Friesland in de laatste helft der 15e eeuw.

Men leert hieruit zijne verdeeling kennen in dertien Dekenschappen of Proostdijen, te weten Baflo, Oldehove, Leens, Uskwerd, Loppersum, Farmsum, Hartsum, Leer, Emden, Groothusen, Hynt, Broekmerland en Uttum, met de dorpen, die elk hunner vormden.

Voor de kennis der kerkelijke organisatie en de wijze van regtspraak zijn aan ditzelfde boekske eenige belangrijke bronnen toegevoegd, meestal bestaande in aanteekeningen door officialen en andere kerkelijke overheden, bij gelegenheid van hunne ambtsreizen en verrigtingen, gehouden. Als zoodanig is ook zeer belangrijk eene pauselijke breve van 1493, medegedeeld in N. Schaten, *Analecta Paderbornensia*, l. XVIII, p. 766, ook overgenomen door M. von Wicht in *Das Ostfriesische Land-Recht, Vorber.* S. 116, 117, tevens te vinden bij Niesert, *Beiträge zu einem Munsterischen Urkundenbuche*, Munster 1823, S. 97.

Naauwelijks zal het vermelding behoeven hoe gewigtig voor het geheele onderwerp de Annalen van de Wierumer geschiedschrijvers zijn. Met het oog hierop mag men dus de nieuwe tekstuitgave, welke binnen kort, door de onvermoeide zorg van de heeren Stratingh en Feith, het licht zal zien, des te meer op prijs stellen.

Alle statuten, die het onderwerp der kerkelijke regtspraak der Friezen regelen, bevestigen in 't algemeen volkomen de waarheid van hetgeen in de zesde Magnus Keur is uitgedrukt: Thet hia hiara ain riucht welde halda binnen hiara ayna sogen Selondum, bithes paws ande kaysers iefte an bi alle riuchta bonnum, bi Asega domum and bi riuchta papana ordele,

alsa hia hethe twen leyan to folgre; d. i. dat zij *hun eigen regt* wilden houden binnen hunne eigene zeven Zeelanden, volgens des pausen en des keizers gifte en volgens alle wettige bannen, bij Asega vonnis en der geestelijken wettig oordeel, als zij twee leken tot volgers hebben.

1. Hun eerste eigen regt in kerkelijke en geestelijke zaken is bekend onder den naam van de *XXXVI zeendregten.* Zij golden in geheel Friesland van de Wezer tot het Flie. Het hierin vervatte verbod aan geëxcommuniceerde geestelijken om *heidenen* tot het Christendom te brengen, en de plaatsing van *afgoderij* op het zondenregister, verraden m. i. hun oorsprong in de 9e eeuw. Den vorm, waaronder zij oorspronkelijk verbindend werden, kennen wij niet, vermits de tegenwoordige waarschijnlijk niet ouder is dan de laatste helft der 12e eeuw. Dat de kern van dit statuut berust op den door de geestelijke en wereldlijke overheid bekrachtigden volkswil, komt mij voor de diepe waarheid te zijn van de zevende Magnus Keur, ontdaan van haar ongeschiedkundig kleed.

Naarmate de maatschappelijke toestand, door het toenemend Christendom, dit vorderde, schijnen deze kerkelijke wetsbepalingen allengs uitgebreid te zijn. De omstandigheid. dat de meeste codices, zoo in volledigheid, als in volgorde der artikelen verschillen, pleit m. i. voor deze opvatting.

Zij zijn voor het eerst uitgegeven als het 7e en 8e gedeelte de oude wetten van het Westerlauwersch of tegenwoordig Friesland, welke, meer bekend onder den naam van *dat aelde Freeska Landriucht*, vóór of uiterlijk ten jare 1466, door den pastoor Hiddo van Camminga te Dokkum op zijne eigene pers schijnen gedrukt te zijn. Schotanus gaf een herdruk in zijne *Beschryvinge ende Nieuvve Caerten van de Heerlijckheijdt van Frieslandt tusschen 't Flie ende de Lauwers*, blz. 71—77, terwijl Wierdsma en Brantsma, na vergelijking dezer uitgaven met verscheidene Hss., een van „veele misstellingen" gezuiverden tekst, met eene Nederduitsche vertaling en geleerde aanteekeningen, leverden in hunne uitgave van *Oude Friesche wetten, Campen en Leeuw.* (1782), blz. 201—260. Deze was weder de grondslag van dien in von Richthofen's *Friesische Rechtsquellen, Berlin* 1840, voorkomende (S. 401—410).

Een anderen oud-Frieschen tekst, uit een codex van het Fivelingoër Landregt, vindt men in: *Het Fivelingoër en Oldampster Landregt, met eene vertaling, door* Jr. Mr. de

Haan Hettema, *Dockum* (1841), blz. 42—60. Von Richthofen beklaagt zich, dat Hettema, die dit Hs. van Wierdsma geleend had, hem niet in de gelegenheid stelde om er gebruik van te kunnen maken.

Daar deze 2e, 3e en 4e uitgaven van het Landregt vermoedelijk nadrukken van de eerste zijn, en deze genomen is uit een thans verloren handschrift, hetwelk niet zoo volledig en naauwkeurig was als een Oud-Friesche codex van Wierdsma, die evenmin aan v. Richthofen ter hand gesteld werd, besloot Mr. Hettema tot de opname van dit laatstbedoeld Hs. in de *Oude Friesche Wetten, uitgeg. door het Fr. Gen.* dl. II, Leeuw. 1847—51. Op blz. 97—115 vindt men alzoo ons Zeendregt of *dae Sinnethriochten.*

Later liet Magnin, als bijlage I tot zijn *Overzigt der kerkelijke gesch. van Drenthe, Gron.* 1855, nog eens den tekst naar dien van W. en B. herdrukken.

Van den platduitschen tekst, gelijk die dikwerf in de Ommelander codices voorkomt, bestaat voor zoover mij bekend slechts ééne volledige uitgave in Schotanus, a. w. blz. 115—125.

2. *Zeendbrief van Broekmerland*, 17 Februarij 1253. Den oorspronkelijken Latijnschen tekst gaf Niesert het eerst uit, a. w. S. 71. Richthofen nam dien over, a. w. S. 138.

3. *De* (bisschop) *Everhards Zoen*, 18 Maart 1276, opgenomen in de Landregten van Broekmerland en Eemsland. Bovendien werd hij in Fivelingo gevolgd. Den oorspronkelijken Latijnschen tekst vindt men bij Niesert, a. w. S. 74. Richthofen geeft dien, naar andere codices S. 140, waar tevens de oud-Friesche vertaling voor het eerst, nevens eene platduitsche, is opgenomen. Een platduitsche tekst was reeds te voren door Beningha, *Chron. van Oostfrieslant, Emden* 1723, blz. 122—131, medegedeeld. Naar denzelfden codex, welken v. Richthofen volgde, gaf Mr. Hettema een herdruk van den oud-Frieschen tekst, *O. Fr. Wetten*, I, blz. 270—274.

4. *Farmsumer Zeendbrief, op den achten dach dere hilligere apostelendach Petri et Pauli*, 1325. V. Halsema bezat den oorspronkelijken Latijnschen tekst (zie *Verhand. van P. E. J. P.* II, blz. 453, 455), die sedert vruchteloos is gezocht. De volledige inhoud is alleen bekend uit eene platduitsche vertaling bij Schotanus, in het *Tablinum* (blz. 110) achter zijne *Geschiedenissen van Friesland*, Fran. 1658, waaruit zij overgenomen werd door v. Richthofen, S. 292.

5. *Uskwerder Zeendbrief*, 1395. Deze, alleen bekend in

het oud-Friesch, is door Driessen medegedeeld in de *Monumenta Groningana*, p. 471. V. Richthofen zegt (S. XXIII): Der text ist so verderbt, dass ich mich zu keinem abdruck der von mir genommenen abschrift (naar het door Driessen gevolgde Hs. bij P. E. J. P. in fol. nr. 4) habe entschliessen können.

6. *Fivelingoër Zeendbrief van* 1406, *vp sunte Benedictus abt dach* (12 Januarij), bij Schotanus, *Tablinum*, blz. 112; een betere tekst, naar verschillende Hss., bij v Richthofen, S. 309. Beide in het oorspronkelijk platduitsch.

7. *Zeendbrief van Hunsingo en Fivelingo*, 1407, *vp Sunte Andreas dach, den hilligen apostell* (30 November). Dit stuk, eigenlijk een verbond tegen de „beswaringe..... van den geestlicken rechte..... boeuen recht end reden," vindt men evenzeer bij Schotanus, t. a. p. blz. 113, en bij v. Richthofen, S. 311, telkens in het oorspronkelijk platduitsch.

8. *Loppersumer Zeendbrief, des dinxdages na reminiscere*, 1424, in het platduitsch, bij Schotanus t. a. p. blz. 113 en volg., alsmede bij v. Richthofen, S. 312 sqq.

9. Een stuk, getiteld *Fortgongh des gastelika riuchtes* of *Processus judicii*, in het oud-Friesch, handelt voornamelijk over de regtsvordering en bewijsvoering in kerkelijke zaken. Het oudste bekende Hs., in 1457, naar het schijnt in Reiderland geschreven, deelt v. Richthofen mede, S. 248—258. De *jurisprudentia Frisica*, door Mr. Hettema in drie stukken (*Leeuw.* 1834, 1835) uitgegeven bevat tevens de bestanddeelen van hetzelve, ten dienste van het tegenwoordig Friesland.

10. *Westerwarfsconstitutien* van 1472, 1494 en 1503, allen betrekkelijk de regtspraak van den Proost van Humsterland, vindt men op blz. 108, 121 en 123 van de *Warfsconstitutien en Oordeelen*, welke het VIIe dl., 1e stuk, der *Verhandelingen van Pro excolendo jure patrio* vormen en vele gegevens bevatten, ter bepaling der grenzen tusschen de kerkelijke en burgerlijke regtspraak in de voormalige Ommelanden.

11. Een *Verdrag en ordonnantie van den Stadhouder van Gelder over de uitoefening der geestelijke jurisdictie in de Ommelanden*, 13 Mei 1530; eene *Landdagsresolutie* „beruerende der ghemene pastoren kercken rechten" van 1531, benevens eene van 1532, deelde Mr. R. K. Driessen mede in de *Antiquiteiten* van Westendorp en Reuvens, I, blz. 377—389.

Deze zijn de hoofdbronnen van het Zeendregt der Friezen,

die tot het bisdom van Munster behoorden. Van hen, die aan de bisschoppen van Utrecht en Bremen onderhoorig waren, bestaan dergelijke statuten, door v. Richthofen en Hettema uitgegeven, welke voor de vergelijkende studie van het onderwerp onmisbaar zijn.

Van de meeste dezer stukken heeft v. Halsema reeds een nuttig gebruik gemaakt, toen hij in het VIe Hoofdstuk zijner *Verhand. over den staat en regeringsvorm der Ommelanden* de baan brak voor eene meer volledige behandeling van het kerkelijk regtswezen der Friezen.

De „wetten en wilcoeren der Ommelanden" vermeldende, noemde Rengers, *Politie der Ommelanden* (*Werken* III, blz. 56) o. a. ook Zeendbrieven van *Vsquardt* en *Hummerse*, welke van Halsema betuigt nimmer ontmoet te hebben. Driessen heeft sedert het gebrekkig afschrift van een Uskwerder Zeendbrief, gelijk wij zagen, uitgegeven. Ofschoon de Sitter die van Humsterland als in zijn bezit vermeldde op het in 1789 door hem uitgegeven *Voorloopig Register van Charters, S. e. L. betreffende*, is v. Richthofen niet op hun spoor gekomen.

Na van mijn vriend, den Notaris Mr. A. J. de Sitter, te Winschoten, de meest welwillende vergunning te hebben verkregen, om in het destijds te Groningen bewaard archief van zijn grootvader naar de vermoedelijke aanwezigheid der bedoelde oorkonden een onderzoek in te stellen, had ik de aangename voldoening die terstond terug te vinden, gebonden met andere stukken, in één band in 4°. Zij bestaan in de navolgende: als 1° *Eene verklaring van den Officiaal van Friesland, over de jurisdictie van den Proost van Humsterland*, van den 9 Julij 1392, 2° *De Zeendbrief van Achtkarspelen* [1]), van den 4 October 1395; 3° *De Zeendbrief van Langewold* van 1406, op ten dach des hilligen Trinitetes; 4° *De Zeendbrief van Vredewold* van den 18 Julij (?) 1429; 5° *Eene verklaring van de Grietmannen van Langewold, over de geestelijke jurisdictie in Humsterland*, van 1466, op Sunte Laurentius dach.

Het komt mij voor, dat deze bescheiden uit het latijn vertaald en eigenhandig, in het laatst der 15e of het begin der 16e eeuw, geschreven zijn door een Proost. Ik leid dit mede af uit de niet onbelangrijke inleiding, welke

---

[1]) Achtkarspelen behoorde tot het sprengel van den Munsterschen bisschop. Zie v. Ledebur, S. 9, en Worperi Thaboritae *Chron. Frisiae*, Leov. 1847, p. 165.

aan al deze stukken voorafgaat en waarin de schrijver zich uitdrukt: *eer ick an de prouestije gecomen sijn.*

Daar zij met eene kleine, onduidelijke, letter en met zeer verbleekte inkt waren geschreven, heeft het mij veel moeite gekost om een tweetal uiterst naauwkeurige afschriften te vervaardigen, een voor mij zelven, het andere voor het Gron. archief.

Mijne kennismaking met de Sitter's archief leidde tot den verkoop van hetzelve op den 10 februarij 1863. Het bedoelde handschrift (No. 188 van den catalogus) is toen aangekocht door den heer J. H. E. van der Zandt, predikant te Diepenveen, die, eveneens de voormalige Zeendregten tot een punt zijner studien makende, zich niettemin met de meeste voorkomendheid jegens mij genegen heeft verklaard, om het aan *Pro excolendo jure patrio* af te staan, voor welks verhandelingen ik aanvankelijk die regtsbronnen heb willen aanbieden. In afwachting daarvan besloot ik echter om ze in dit tijdschrift mede te deelen, overtuigd dat zij hier niet misplaatst zullen zijn.

Daarna volgt een tweede *Zeendbrief van Farmsum*, meer bepaald voor het Wold-Oldampt bestemd, van 1463, in afschrift alleen voorhanden op het Gron. archief, Hs. in 4° no. 9, blz. 96). Wijders voeg ik hier bij het zoogenaamde *Indultum van Loppersum*, van den 20 October 1562, waarbij een privilegie bevestigd wordt van zeven tot het Dekenschap van Loppersum behoorende parochien, daarin bestaande, dat zij, met uitsluiting van de jurisdictie van den Proost, alleen onderhoorig zullen zijn aan den Officiaal en zijne commissarissen. Afschriften van hetzelve zijn onder anderen voorhanden op het Gron. archief (1562, no. 123), naar welke ook deze afdruk wordt gegeven.

Het is bekend, dat na de Reductie in 1594 aanvankelijk het voornemen bestond om de betrekking van Proost met eenige wijzigingen in de Hervormde kerk te behouden. Doede van Amsweer is immers den 23 Sept 1602 door de Staten tot Gereformeerd Proost van Uskwerd aangesteld op eene Instructie, die in zijn werk *de praeposituris reformatis*, blz. 237, is opgenomen. De tegenkanting der Ommelander edelen, die de kerkelijke goederen naar eigen goedvinden wilden beheeren, of nog liever verduisteren, was oorzaak, dat hij zijne betrekking moest opgeven. Beter slaagde men in de vestiging van eene kerkelijke judicature over de zeven karspelen, welke het Indultum bezaten. Dit is namelijk gewij-

zigd en gehanhaafd bij eene overeenkomst van den 30 Julij 1599, te vinden op de eerste bladzijden van het protocol van de zeendheeren dier zeven kerkdorpen, nog in originali in het gemeentearchief van Loppersum berustende. De heer burgemeester P. W. Tichelaar heeft het mij bereidvaardig ten gebruike afgestaan en daardoor in de gelegenheid gesteld ook dezen Zeendbrief van 1599 naar een authentiek afschrift hier te kunnen mededeelen [1]).

Over het in dit statuut vermelde regt van toezigt op de deugdelijkheid der gewigten, ellen en maten, is een jurisdictie-geschil aanhangig geweest bij de Hoofdmannen-kamer, die bij uitspraak van den 14 April 1607 de Zeendheeren in het bezit hunner beweerde bevoegdheid handhaafde. De laatste vergadering, in het protocol geboekt, had plaats op den 30 Julij 1824, nadat hunne taak reeds sedert lang uitsluitend was afgedaald tot het schouwen van een aantal vonders en voetpaden, en „de wroeginge van gewigten, Ellematen en Brooden.”

Met het voornemen om later eenige vonnissen van Dekens en Officialen, met nadere berigten over het laatstbedoelde Loppersumer Zeendgerigt mede te deelen,laat ik vooreerst de opgemelde onuitgegevene bronnen volgen, welke hier met een kort woord bij onze lezers voldoende, naar ik vertrouw, zijn ingeleid.

Het Zeendregt van Humsterland.

Dijt ys de rechtinge end fundacije der prouestije van Hummerssum.

Item de Prouestije van Hummerssum is fundeert allene vp de Jurisdictie end hefft niet sekers, gelyck als de Dekanijen in westfreeslant end in Drenthe sint, de aen beijden sijden bij der prouestijen gelegen sint.

Daeromme sint de excessen taxeert na olde marcken, vnde niet nae nije munstersche marcken, gelijck als se taxeert

---

[1]) Op het Gron. archief berusten twee afschriften (Reg. 1e *verv.*, 1599, no. 74, en Hss. in 4°, no. 9); ook is er een in het bezit van den heer J. D. Hesselink te Groningen, hij wien tevens een uittreksel berust uit het Loppersumer Zeendprotocol.

sint in ander prouestijen van vrieslant. Oeck hefft de prouestie van hummerssum ander gewoente to procederen, dan geholden worden in de ander prouestyen, want de Abbet van Aedwert, hoe wol dat he niet steet vnder de jurisdictie, is nochtans schuldich 1 p., ende plecht den prouest to ontfangen, in syn wtreijse om seent te holden, in sijn Erue, geheten langeweer; daer doe in plegen to wonen sijn conuersen. End want sijn conuersen nu daer niet en wonen, sso ontfanget men den prouest nu in sijn conuent, gelijck als ick altijt sin ontfangen, end se mij van rechtes wegen sint schuldich to ontfangen; alsmen mit volen mach bewijsen, de noch leuen. Man ouermids excessen de mijn voeruaderen bedreuen off gedaen hebben, end eer ick an de prouestije gecomen sijn, so sint geuolget de inwoners des voerss. voerwarcks Langeweer, end de ander meijers de daer bij wonen des voerss. Abbets, een ander seentstoel, want Do plegen te wesen elff seentstolen, de nu vp tijn gecomen sint. Nochtan de Greetman des landes vredewolt, mit sijn kerckheer end sijn voechden des eersten seentstoels, comet end vntvanget den prouest in Aedwert, gelijck als he plecht to doen in langeweer, end dan let he den prouest to de ander seentstoel van vredewolt, gelijck alst gewoentlijck is, mit den kerckheer end mit den vogeden daer dan de Seentstoel is. End als de prouest sijn seent hefft geholden in dat lant vredewolt, so is schuldich to komen de Greetman van Langewolt, mit de kerckheer end de vogeden des Eersten Seentstoels des landes Langewolt, vp dat ende van vredewolt, vnd so den prouest in to voren. End als de prouest dan sijn seent in langewolt geholden hefft, so is schuldich to komen de Greetman van Achtkerspell den prouest to moete, vp een stede, geheten vp dat Sant, mit den kerckheer end den vogeden end sijn Richters, vnd den Prouest in to leden in dat lant; vnd de Greetman sal den prouest alle iare schencken 1 tonne beers mit spijse de daer to behoert, als de Seent gedaen is, end de Greetman sal de seentvrede verkondijgen, welcker dueren sal eenendtwintich dage, Aengaende des dingesdages na Pinxterachdagen end durende to eenendtwintich dage. Vnd de Excessen, de dan in de Seentvrede gescheen, sal men korrijgeren bij groter penen, als de Seentbreef dat vermach.

Dyt ijs de confirmatie der Prouestije van Hummerssum, de de Officiael van Munster daer to gegeuen hefft.

Officiael des landes van vreeslandt, des stijfthtest van Munster, Vicarius des eerweerdiges in christo vader end here, heer Otto, Bisschop van Munster, doen kundich, ouermids dessen onsen breuen, Dat de Eerweerdige mans, de Prouesten van Hummersum, van older gewoente, welckeer bij eens menschen leuende niet anders gewest is end approbeert, plegen to rechten alle ssaken de horen een geestelijcken Richter to rechten, se sinnen gelegen tusschen geestlijcke luede off leken, de woenachtich sint inder voerss. prouestije van Hummerssum, vnd de daer noch wonen, sint se schuldich ouer to rechten, end want de jurisdictie gelegen tusschen de geestlijcken end de leken der voerss. Prouestijen wt guede vnd older gewoente, mit consent end bevestinge des voergenoemden heren en bisschop van Munster vnd syner nakomelingen, vredelijck vnd vrij gebruicket is end plegen to bruicken en noch bruickende sint; welckeer Autoriteet to rechten, als voerss. is, opelijcke gescheen is in de kercke van den olden Houe, als men de sacramenten daer ministreert; welckeer de Eerweerdige Man, Heer Hinrick, nu ter tijt Prouest in Hummerssum, inden eersten inganck der Prouestijen van Hummersum, in tegenwoerdich[t] onser voeruaderen hefft geleden, bijwesende, alse tugesluede, als alle de klercken end geestlickh[t], de daer quemen de sacramente to ontfangen. In een tuijchnisse der waerh[t] hebben wij onsen segel an dessen breff gehangen. Ghegeuen Int jaer ons heren dusent drehondert vnd tweëndtnegentich, vp Sunte Brixius Confessoer.

Dijt is de tenoer van den Seentbreeff des landes van Achtkerspell:

In den name des heren Amen. Allen den genen de lesende off seende end hoeren worden, end daer onse tegenwoerdige breuen to comen, do wij Hinricus, prouest van Hummersum, kundich, ouermids desen onsen breuen, end

protesteren, Dat onse gewoente van oldes is gewest, als mit geestlycken end waerlick in Achtkerspell als van banne end excessen ons to betalen, gelijck als wy dat in autentiken breuen van onse voeruaders prouesten van Hummersum, ons daer off getoent, hebben gesien; waeromme wij concordeert hebben end noch concorderen in desser maneren, Item voer ontijdich werck dat des sondaeges geschut off vp enige hoechtijt een halff punt; Voer onstuerheit des seentes oeck so voel; Voer een minner casus in de ban tijt, des sonnendages off vp ander hillige dagen, oeck so voel; Voer 1 meerrer casus vp de sulue tijt de dan geschiet iii punt; Voer doetslach, voer menedich[t], ouerspil, offsettinge, gebroken sibbe in bloet off in vadderschap, voer affwesen des seents, van 1 iegelijck excess voergenoemt oock so voel; voer doetslach de geschut in den huse veer marck gudes geldes; Van de gene de daer mede sitten end drincken inden beerharbarge daer de doetslach geschuet iij punt; Voer dath kerckhofft ontureden wort xij punt, voer 1 iuffer de genomen wort, een wedue off 1 wijff of een olderloes kint, voer verstoringe onses seendes, voer openbaer vechtinge de geschut in den seentstoel, voer verstoringe goedes dienstes, voer ongehoersamheit, wanneer wij rechtlijcke iemant vermaent hebben, voer een iewelijcken van dessen broke sullen wij ontfangen iiij marck guedes gelts, ten sy saecke dat de ongehoersamh[t] der misdadigen sij swaerer to corrijgeren.

Niet to min protesteer wij dat wij van de voerss. kleine bannen, als ons de excessen sint gecondicht, solen int eerste ijaer nemen eenuolt, int anderde tweuolt, int darde dreuolt, Int veerde solen wij hebben iiij munstersche marck gudes geldes. End als sodane excessen sint gewassen to iiij marck guedes geldes, so sal de greetman dan inder tijt wesende dwingen de genen de misdaen hefft vol to doen by der voerss. pene. Also weert sake, dat se den greetman rebel weren, so sal se de greetman leggen wt des landes vreden, end weren se dan ontholden off geharbarcht in hores eiges hues, de ontholders sollen oeck vervallen wesen inder voerss. pene; welckeer ontholders de greetman voerss. sal dwingen, gelijck den principalen misdadigen, gelijck als ons gewroget is.

End weert sake, dat dat meeste deel end dat groetste deel des landes weer in schulden, so salmen de kercke of de kercken des landes voergenoemt (leggen) onder geestlijck interdick, En want wij procederen mit onse sententie des bannes

tegen de gene de rebel sint, so sollen wij procederen om onse excessen to manen als voerss. is.

Item de sake der Monken in ierusalem en solen wij niet richten, als van·wegen hoerrer conuersen des Conuentes, man oer preesters de daer clagen in den seent solen wij rechts laten veruaren, also dat de voerss. preesters, eer se to gelaten worden to clagen, sollen eersten 1 borge setten, off se in gelijcker saken worden weder aen gesproken van geestelijc off warlijcke personen des voerss. landes, dat se dan sollen to rechte staen voer ons end antworden. Item geen geestlycke off warlijcke persone sal gedaget worden, ouermids onser macht, wt sijn suluest seentstoel; Item gene rechte breuen sollen gesant worden in dit vorss. lant van onser wegen buten den seent, off ten sinnen saken de aendragen echtsschup to samen to geuen off to scheijden, off openbaer gewelt, dat ene geestlijcke persone mach geschien, end ander geestlijcke, daer perijckell der seelen in gelegen is. End ist sake dat men dan onse recht in desen saken voerss. behoefft, so sollen wij de sake rechtlijcke endigen in Achtkerspel, vp de beyder parthen kost. Item gene wroginge van ienigen excessen sollen wy ontfangen, off de kerckheer mit den voegeden sint in die wroginge eendrachtich. Item onse Seent solen wy sullen wij suluen holden persoenlick, ten weer sake dat wij behindert weren; Item onse geestlijcke Jurisdictie, de in geestlijcken saken vns hoert to rechten in onsen seent, sollen wij in eren holden; welkeer Jurisdictie geestelijcke end warlijcke personen des voerss. landes hebben ons vrij gelaten, gelijck als se schuldich sint to doene. Dit is geschiet in tegenwoerdich[t] der Heren Anno, Tijaert, Haijo vnd Symon, kerckheren der kercken Suerhusen, Augustinusga, Butenpost end opwijsel, vnd anderen kerckheren des voerss. landes. Oeck Pape Mennen end Bouwe bouwama, als greetmans, end voel ander gueder mans. In meerrer vestinge der waerh[t] sint beneden gehangen an dessen breeff de segelen der eerweerdigen in god vaderen vnd heren des officiaels van vrieslant, Stichtes van Munster, der Abbaten in Aedwardt end in dockum, end des paters van Berge end onses segel des landes Achtkerspell. Gegeuen int iaer vns heren Dusent Drehondert vijffendtnegentich, op Sunte ffranciscus dach confessoer.

Item doer desse voerscr. breef sint transfixe off transuerbrieff der voerss. Prouesten van Hummerse, end ick hebbe myn transfix daer oeck aen gehangen, vnd de Prouest moet alle iare setten een borge in dat laut, dat he de gewoente des landes will holden en niet wil inbreken.

Item Dit is de tenoer van de Seentbreef des landes Langewolt, end volget van woerde tot woerde hijr na gess.

Inden Name des heren Amen. Kundich sij allen end een ijgelycken, daer dessen breue to komen, dat ouermids seker schelinge, gelegen tusschen vns, heer Albert, Prouest van Hummerse, aen de ene sijdt, vnd de kerckheren der kercken end de gemene meente des landes langewolt, als van wegen seker bannen, an de ander sijdt; vp welke artikelen wij mit de voerss. meente sint verdragen end verdragen, wt beraden modes, als vns, mit vnsen wijsen, daer vp beraden mit de voerss. meente; Aensiende de gewoenten, de vnser voeruaders, de Prouesten van Hummerse, hebben geholden, in desser maneren: Item voer ontemelyck werck to corrijgeren, salmen nemen ½ punt; Item voer 1 meerder casus iij punt; End de gene de doetslach dut butenhuses sal oeck veruallen wesen iij punt. Mer de binnen den huse doetslach dut sal vns veruallen wesen in xii punt voer so dane doetslach; Item de 1 warlick hues aensteeckt, end wort daer schuldich in gebleuen, vanden sal oeck veruallen wesen. Item de in ouerspil, offsettinge, gebroken sibbete in bloet off in vadderschap gevonden worden, een iewelycken van den sall vns veruallen wesen in iij punt. Voertan van onser wegen sette wij end van vnser macht by des landes raet, off daer yemant gedaget were voer ons en onsen seentstoel, daer wij dan onse seent holden worden, de welckeer syn enen kersten mensche marcklijcken voer ons vertoernde, hem quellijcken te antworden off to vorspreken, dat de sal vervallen wesen in iij punt. Item de verstoringe voer ons dut sal gecorrigeert worden in een halff punt; Mer de sulke vorstorijnge dut, dat ene den ander slacht off wondet de salmen corrijgeren in xij punt. Vnd de geestlycke vrijh^t^. inne breket sal oeck veruallen wesen in xij punt. Item, dat godt voerse, de ons van onse Seentstoele off last dede daer wij weren, als van

perijckel onses lijues, den salmen corrygeren in iiij marck steerlingen. Oeck weert sake, dat de ene part den anderen part wten seent dreue, dat salmen corrygeren in xij punt. Voert sall een iewelijcken weten, dat alle de gene de voer ons voer desse voerss. excesse worden denuntieert vnd verwonnen, Ist sake dat se des eersten iaers, als se denuntieert sinnen, van den voerss. ban niet vol en doen, sullen se in dat ander iaer in dubbelde pene veruallen wesen, End doet se dat iaer daerna niet vol, solen se in dreuolde pene veruallen wesen. End ist sake dat se volharden worden in dat voldoen, so dat se vergeten vol to doen in dusse voerss. ijaere, so sullen se veruallen wesen in iiij marck steerlinge. End weren se daerna gebant end storuen inden ban, so sall de pene to ons sulues kennen wesen end gueder mannen, de wij daer to roepen. Niet de min wij verstaen wtter schrifften, de onse voeruaders hebben gegeuen, als wij oeck gesien hebben, dat ouermids daer van, dat men een kerckhoff ontwijet, plecht onse here of sijn sr. van Munster of sijn Suffraganeus, omme dat kerckhoff weder to wijen, to nemen iiij marck steerlinge, vnd 1 halff voer dat hillige wijwater, als men hem van rechte schuldich ijs. Voortan in 't besluten concludeer wij van onses sulues wegen, dat wij in allen clagen vromeder luede, de tot ons komen in onse Prouestije vnd van ons rechtes begeren, sullen wij holden de forme end de maniere van processen offte procederen na den geestlijcken rechte. Ghegeuen tot Oldenhoue, Int jaer onses heren Dusent Veerhondert vnd vj, vpten dach des hilligen Trinitetes.

Item desse brieff hefft syn transfixe vp de vorss.
Articulen in forme end maneren als de Eerste.

Dijt is de tenoer end Seentbrieff des landes van Vredewolt.

Allen kerstenen menschen de desse tegenwoerdijge brieff syende worden off horende worden, Wij Derck Beijer, Prouest van Hummerse, doen kundich vnd openbaer dat wij hebben aengesien vnd gemarcket, gelijck als wij oeck mit brieuen onsser voeruaderen vunden beuestyget, de statuten vnd gewoenten de men plecht to holden In maneren van Rechten vnde oeck in den Seent des landes Vredewolt, als om excessen to wrogen, gelijck als wij dat van geestlyck vnd waerlick

des voerss landes, de geloefflijck sint, hebben vorstaen. End want wij dan niet willen inbrekers wesen des guden rechtes vnd guder gewoente, man dat willen meer beuestigen vnd approberen, alst gewoentlyck ijs; daeromme wil wij, vm alle twijuell vnd dubium hen to leggen, een ijewelijck artijckel van de excessen, de men ons inden Seent sall wrogen, specificeren end nomen, in desser maneren hyr na volgende.

Int eerste de gewroget wort voer ontemelijck werck, voer 1 minre casus, voer verstoringe inden Seent, voer dat men niet to den seent komet, wanneer dattet tijt is, een ieweliјcken van dessen sal veruallen wesen in een pene van een halff punt gudes geldes.

Item voer 1 meerer casus, de daer voer gewroget wort, voer ouerspil, voer menedich[t], voer ofsettinge, voer doetslage butens huses, voer gebroken sijbtael in bloet off in vadderschap, voer rouinge de geschut inden ban tijt, voer desse voerss. excessen, enen ijewelijcken besunderlingen, salmen vns veruallen wesen in dre punt steerlinge gudes geldes. End de gene de vns gewroget wordt dat he doetslach gedaen hefft in hues, off dat kerckhoff ontwijet off geuioleert heuet, voer een yewelyck voerss. excess sal he vns veruallen wesen in xii punt gudes geldes. Mer de gene de voer ongehoersamh[t] of voer verstoringe des Seents, als, dat godt verhue, dat wij van onse Seentstoel verdreuen worden vmme anxnt vnses lijues, offte de vechtlyck ijs wanneer de Seentvrede gekondicht ijs, de in dese voergeschreuen excessen ons aldus denuntieert worden, salmen corrijgeren in iiij olde marcken. Oeck do wij kundich, gelijck alsmen oeck in voertijden plach to holden, dat alle de gene de men korrijgeren sal in dese voerscr. excessen sal ment dat eerste jaer corrijgeren eenuolt, Int Anderde dubbelt, Int derde iaer dreuolt, Int veerde, ist sake dat he vergetel is vnd versmaet vnse Jurisdictie, so sal he sunder wederseggen corrigeert worden in iiij Munstersche marck gudes geldes. End oeck en sal niemant korrijgeert worden de veruallen is in dese cleijne excessen, ten sij sake, dat de clene excessen sint ouermids versuminge gekomen to de pene van iiij marck guedes geldes. End de pene van iiij olde marck sollen wij mitten geestlijcken rechte manen in dese manieren, als dat int Ierste ijaer sole wij bannen den principael, Int Anderde iaer sal de kercke vnd de Stede, daer he woenachtig ijs, end de vrunde mede leggen vnder geestlijck Interdict. Item Mijn here de Prouest sal geen leke, de inder Echtschap geseten is, vnd vnder dat

waerlicke recht steet, dagen voer sijn Rechtstoel, voer de Seijent off nae der Seent; vnd ist sake dat daer ijenige leke van hem begeert dagebreven, de sal he schicken to den lantrechter mit sijn bijsitters, end wort hem dan rechts geweijgert, dat he mit genuechlijcke tugen voer den prouest kan bewijsen, so sal dan mijn here de prouest de sake off de saken endigen, sunder ijenich wederseggen. Item oeck wil wij dat de voerss. misdadigers alle jaer in onsen Seent in onse tegenwoerdigh[t] solen worden gemaent vul to doen voer excessen, des en solen oeck met de gene de voer ons gedaget wordén vnd vnse jurisdictie geseten sint vnde woenachtich sindt in dat lant vredewolt, verualien wesen in onkoste des Rechtes, want wij schuldich sint van onse jurisdictie wegen, gelijck als een ijewelick Rechter, rechtes een iewelijck to done. Welckeer Artikulen der excessen vnd der voergenoemder materie wij sullen holden, mit allen guden gewoenten, als onse voeruaders de hebben geholden vnde bewaert.

Dat wij protesteren mit dessen tegenwoerdigen breuen vnd vnse mit onse segel end des gemenen landes segel van Vredewolt hyr beneden aengehangen. Ghegeuen ende geschien to Midwolde vp vnse Seentstoel, In onser tegenwoordicheijt, Int jaer vnsses heren Dusent veerhundert Negenendtwintich, vp Sunte Arnolphus Auent Confessoer.

Item desse Seentbreef is oeck des gelijckes Approbeert ende geuestiget ouermiddes transfixen de de prouesten voerss. daer beneden doergetogen hebben vnde is oeck beuestiget mitten breeff de hijr na nu volget.

Dit is de Seentbreeff de de Greetmans van langewolt hebben besegelt end den prouest van Hummersum hebben weder ouergegeuen.

Wij Greetmans des landes van Langewolt bekennen end betugen mit dessen openen breuen, woe dat 1 Prouest van Hummerse wt olde gewoente end tolatinge alle saken plach to rechten tusschen geestelijcke end warlijcke personen, inder prouestije van Hummerse geseten, na inholt der older seentbreuen. Oeck plech hij to rechten van esschuppes saken end

absolutien to geuen van doetslagen end versuminge der kinderen. End een officiael van vreeslant van vns heren wegen van munsteren voerder geen vnderwindt to hebben inder prouestije van Hummersme voerss., dan de wroge to ontfangen van preesters in de seent to Hummerze, End wat breke dat de officiael niet wt maende, dat plech sijn commissarius wt to manen mit des officiaels mandaet, end de plach de kercken to visenteren end voerder plech sick de officiael off sijn commissarius gene sake to onderwinden. In een oerkunde hebbe wij eno rijnssma end ybo hersma, greetmans nu ter tijt, onse gemene landes segel van langewolt an dessen breeff gehangen. Ghegeuen Int jaer dusent veerhondert end sesendtsestich, op Sunte Laurentius dach.

Farmsumer Zeendbrief voor het Wold-Oldampt.

In den name Godes amen. Inder schelinge verreesen tusschen den Eersamen Uniko Ripperda, provest to Fermessem ande ene, Ende den woltman van den Olden-Ampte, bij namen van Finserwolde, Oestwolde, Mitwolde, Scheemde, Eext, Meden, Zuidtbroecke, Nortbroecke ende Muntendam ande ander zijden, Hebben wij Henricus van Rees, Abt to Aedwert, Henricus Vriese, Abt toe Selwert, Borgemesteren ende Raedt der stadt van Groningen, alze vulmachtige gekoren dedingesluden van beide parten, ene uitsprake geramet ende gedaen ter mijnen, naest den besten rechte van beiden parten belieft, ende bij eenre pene van hondert fransche schilde angenomen te holden, In dusdane manieren hijr na beschreeuen.

In den eersten, wanneer de Provest in den voorgl. Lande en Carspelen zeendt holdet ende to zeende sittet, vermits em selven off sijnen vulmachtighen, so sal een jewlijck to zeende komen bij eendre marck to broke, uitgesecht nootsaecken. Ende die vogeden sullen wroge doen, als dat gewoentlijck is, bij eenre marck to broke. Item alle clage de beclaget wort In den eersten zeendt, de sich strecket tot vier rijnsche gulden, sal de Provest ofte sijne vulmachtige utrichten ende jechte maken, inden eersten ende lateren zeend binnen der voorsz. lande ende karspelen ende anders niet. Ende wes die Provest inden rechten zeenden niet wtrichten en kan

binnen den voorz. lande, daer toe mach den Provest enen commissarium setten in den voorsz. Lande, de dat tusschen tijden wtrichten mach. Men wes beclaget wort inden Zeend ende sich beloopet boven vier rinsche guldens, en de Provest in den zeenden niet wtrichtet, Dat sall ende mach de Provest ofte sijn vulmachtighe wtrichten to Fermessum tusschen meijdage ende sunte Micheelsdage, wtgesecht bowtijden ende andere gewoentlijcke onledige tijden. Item wes inden zeenden niet beclaget wort, daer en sal die Provest ofte sijn Commissarius geen vervolch omme doen. Item de Provest mach tot allen tijden sijne jechtighe broke ende banne inmanen, Ende die Prouest ofte sijn Commissarius ofte schrijver en sullen niet meer nemen van wtschrijven ofte wtdoen dan een vleemsche. Item niemant sal meer betalen dan sijn selves gelach, die to Fermessum gedaget wort; Item wes ongewroget is sullen die vogeden noch wrogen. Ende wes men die Provest schuldich is van broke sal hie noch wtmanen, Hijr en tendes sal de Provest ofte zijn Commissarius den voorgl. woltman niet beswaren boven Provest Hessels brief, alsoo lange als hij leevet. Velle oock in desse wtsprake enighe schelinge, dat holden wij voorgl. Dedingesluden tot ons verclaringe, weert oock dat enich van den voorz. parten desse wtsprake niet en geliefde te holden, de sall binnen tien dagen naestcoomende de voorsz. pene brengen ende betalen binnen Groningen op den Raedhuse. In orkonde hebben wij Henricus Abt to Aedwert, Henricus Abt to Zelwert onse zegele, Ende wij Borgmest. ende Raedt vorgl. onse Stadtszegel an dessen breef gehangen. Gegeven ende wtgesproken In den jaer onses Heeren dusent vierhondert dre ende t' sestich, des wondesdages voor sunte Sijmen ende Judas dach Apostolorum.

D'Originale van deesen in francyn geschreeven (daer deesen uit gecopieert ende mede accorderende bevonden is) was met drie onder uithangende zegelen in groenen wasse bevestiget. quod testor

J. Julsingh.

1641. 2. 23.

Indultum Loppersumense.

Timannus Petri Ecclesiae Parochialis Loppersum. Pastor, nec non ejusdem Loppersensis praepositurae in spiritualibus

commissarius generalis, ad infrascripta specialiter Deputatus, universis et singulis has praesentes nostras literas visuris lecturis seu legi audituris salutem in Domino. Celebrantibus venerabilibus et egregiis viris et dominis Joanne de Uisbeke, Decano Ecclesiae Oldenselensis, Godefrido Ludolphi, Pastore in Middelstum, Joanne Rijckwijn, Jurium Licentiato piae memoriae atque Adriano à Twickel superstite, tanquam Officialibus terrae Phrisiae monasteriensis Diocesis Reverendissimi Principis ac Domini Episcopi Monasteriensis, annis aliquot hisce praeteritis (quamdiu scilicet ego Timannus Petri praefatus officio commissariatus in Loppersum functus) sacrosanctam Synodum posteriorem in choro ecclesiae nostrae Loppersensis ipso die Abdonis et Sennes, Advocati septem Parochiarum, antiquitus indulto gaudentium (ut sunt Loppersum, Zeerijp, Leermens, Zandis, Eenum, Wirdum, Garrelsweer) ipsis eorumque cuilibet pro tempore Officialibus humiliter supplicarunt, quatenus vetus istud privilegium Patribus et Antecessoribus nostris a Reverendissimis Dominis Episcopis Monaster. eorumque Officialibus clementer et gratiose datum, concessum et indultum, jam fere obliteratum rubigineque obductum, auctoritate sua ordinaria in pristinum statum redigere, restaurare et confirmare dignarentur. Ipsi vero et quilibet eorum pro tempore variis et arduis nogotiis destricti et occupati hanc Provinciam in me Timannum Petri prefatum rejecerunt, nobisque plenariam ejusdem potestatem dando istud munus commiserunt et praecipue nunc in Synodo postremo, Anno hoc sexagesimo secundo, die Abdonis et Sennes, praesens Officialis Dominus Adrianus a Twickel, Nos igitur Pastor et commissarius ante dictus volentes mandatum Domini Officialis nobis in hac parte factum exequi, ut tenemur, consideratis per nos circumstantiis universis quae ad hujusmodi gratiam obtinendam fuerunt attendenda, Inprimis et ante omnia non nostra authoritate sed venerabilis Domini Officialis antedicti nobis commissa, omnibus melioribus modo, via, forma et causa, quibus melius et efficacius possumus et debemus, saepedictum privilegium sive indultum ratificamus, confirmamus, stabilimus et in pristinum statum redigimus idque ratum, firmum et ligitimum vigore praefecturae et authoritate praedicta declaramus; Decernen: et statuen: quod Parochiani dictarum septem Ecclesiarum non debeant ac valeant ullo modo via aut ratione molestari et citari a venerabili Domino Praeposito Loppersensi, quia non sunt ejus jurisdictioni subjecti, verum, gaudentes indulto, sub Offici-

ale ejusque Commissario sunt et erunt constituti, et si qui in eisdem Parochiis excessus, secundum literas Synodales puniendi, fuerint commissi et perpetrati, ab Officiale aut ejus Commissario corrigentur. Praeterea quod Dominus Praepositus Loppersensis Synodum suam in his septem Parochijs celebrare non debeat, ac summatim suam jurisdictionem in ipsis non exercere, verum Advocati ipsarum Ecclesiarum debent quotannis coram officiale ejusque commissario Loppersense ipso die Abdonis et Sennes in choro Ecclesiae Loppersum. comparere et ibidem Domino Officiali excessus, juxta literas Synodales puniendos, ut sunt incestus, adulteria, fornicationes, violatio diei festi et puerperii et id genus alia, in suis Parochiis perpetrata, intimare et deferre, ut dignis censuris et poenis plectantur, Et tunc in signum dicti Privilegii, quaelibet parochia dabit Domino Officiali duos stuferos Groninganos, quos exiget et sublevabit unus Advocatorum Ecclesiae Loppersensis et Officiali aut ejus Notario tradet. In cujus rei evidens testimonium praesentes nostras literas exinde fieri et sigillo nostro fecimus communiri et corroborari. Datum Loppersum, die vigesimo mensis octobris, Anno a partu virgineo Millesimo Quingentesimo sexagesimo secundo.

Seendt articulen des Indulti der vij Caspelen.

Anno Salvatoris 1599, den dertigsten Julij, vp dag van oldes genoempt Abdonis & Senis, hebben wij vndergeschreuen Seuen Kaspelen, so jegenwoordig versammelt, die mit Indulto priuilegieret, vmme datseluige tho Erholden, ter Ehren Godes, Erbouwinge der gemeine Christi, vnde Erholdinge goeder discipline vnde tucht, gelyck die Probst in andere kaspelen sick voorgenomen heft tho doen, vnde Amptshaluen na olde wolhergebrachte wyse schuldig, jegenwoordige articulen van den loflicken Synodo genomen, vnde Emenderet, van vnss vndergeschr. Approbieret, nodig vnde billigk geachtet, dat dieseluige eerstes dages in der kercken gepubliciert, vnde int warck gestellet mogen worden. Vnde so jemandt sick daer tegens mochte verlopen, dat die judicatuir vnde straffe by Pastoren vnde Kerckvogeden, vnde den Edlen — Hoevelingen als Assessoren vnde capitaneis derseluigen

Seuen Kaspelen solde staen, vnde Ernstelick in effect gestellet worden.

1.

Erstelick sall gewroeget worden alle Ehebrekerie van man ofte wyff, heymelicke trouwe, hoererie vnde Bloetschande, Echteluiden die sick van ein ander scheiden, sonder rechtes kentenisse vnde verklaeringe.

2.

Versuimenisse der olderen an haere kinderen, die in alle vntucht, moetwille ende Godtlosicheit haere kinderen laten vpwassen.

3.

Vechtsaken vp Seendtdagen, Criminale iniurien, blasphemien, die sick ter cause van den Seendt mochten tho dragen.

4.

Vechtsaken in kercken, ofte vp den kerckhouen, In Pastoirs, Vicarien, Schoelmesters vnde Kostershuisen; Item die de kerckhouen weiden, en missbruicken mit speelen vnd andere idelheit.

5.

Vechtsaken up Sondagen, Bede-dagen, vnde alle andere in die reformierde kercke predig-dagen.

6.

Vechtsaken ofte dootslagen in Kraemhuisen. Item tho wroegen Ellen, Mate vnde Wichte, so vaken als des belieuet.

7.

Funderen tho beschouwen oock alle maendten, wyle groot gebreck gevonden, sonderling inden Voor- ende Nae-jahre, ook sonder *publicatie* vnde sonderlinge warnunge.

8.

Die nae drie Vermaenungen der Kercken ordinantie in Ergerlicken dingen verblyven.

9.

Tapperyen, Venster-neeringe, Vthroepinge van einige wae-

ren vnder die predigte, voor ofte nae den middage, heimelicke ofte openbaere arbeiden.

10.

Vneerlicke Jodische woeckerie.

11.

Schimp vnde hoonsprake tegens Godt, syn woort, vnd de heilige Sacramenten, ook weder Prediger, Ouericheit, sampt allen Liefhebberen der reformierder religion.

12.

Schendunge vn̄de entehrunge van Junckfrouwen ofte mageden.

13.

Vnehrlicke vnde vntuchtige herbergen, oder die godtlose geselschap vpholden.

14.

Die by malkanderen sitten sonder trouwe, als vrije personen, ofte sick oock nader kercken ordeninge niet drie maell vande Predigstoell hebben laten afkundigen, vnde folgendts up behoerlicke tydt voer der gemeine haere Ehe in der kercken laten befestigen, Vnde ook die voor die Ehelicke confirmatien bylaege holden.

15.

Item die haere kinderen vp behoerlicke tydt vnde plaetze niet laten dopen.

16.

Die vnder den Predigen vnde Godesdienst vp den Kerckhouen vnd anderswaer, sick vnd andere luiden vant gehoer des godtlicken woordts Ergerlicken afsonderen vnd vpholden.

17.

Die sick vnderstaen vnbehoerlicke, godtlose, heidensche vastelauentsbieren anthostellen, vnde by tho wonen, Meyboomen tho halen, ganssen teppen, weggen slaen vnder den Godes Dienst, Vastelauents gecken, vermummet vm her te lopen, tot Godeslasterunge, vnde beswaringe der gantzen gemeinte, vnde berouinge der rechten armen, etc.

Diese alle sullen arbitralicken na den Inholdt der geistlicken rechten als bouen verhaelt gestraffet worden.

Dit alles tot correction, vermeerderunge vnde verminderunge der Seuen Kaspelen, so nu absent neffens vnss, hebben wy presenten dit vndertekent.

Actum ut supra.

Vndertekent mit verscheiden handen:

Loppersum	Leo Abeli ab Equart, verbi Filii Dei Minister, in Loppersum. Tiaert Tonnyssen, kerckvoget in der tydt.
Zeerype	Gerardus Alberti de Dammone, Divini verbi minister in die Zeerype.
Sandt	Henricus Houbingius, verbi Divini Minister in Zandis.
Leermis	Fredericus Wulften, pastor in Leermis.
Enum	Wilhelm Vbbena tho Enum. Claess Cornelyss, als kerckvoget myn handt.
Wirdum	Theodorus Ekel, ein Diener der gemeinte Christi tho Wirdum.
Garlsweer	Merten Claessen. Johannes Bonckij, V. M.

COPIA.

Extract uth wylen Heeren Doctoris Remberti Hussman, Secretarij, Protokoll, an die Kaemer berustende.

Dinxdage den 14 Aprilis, Ao. 1607.

In saecken des Wolgeleerden Pastoors ende Kerckvogeden vpt' Zandt, Impetranten, tegens den Edlen, Erentfesten Writzer ten Holte (der Wolgel. Wilhelmus Dronrype erschynende) gerequirierde,

Scheelachtig vmme die *possession* der rechtens van wroeginge der wichten, Ellen, Maten, etc., Warin die Impetranten sustineren van den gedagede geturbiert tho syn, etc. *Remonstrerende*, mit drie gesworene vnde formelicken geproducierte getuichnissen, stedes in die *possession* van dien gewest tho syn, etc. Vnde die gerequirierde *Allegierende*, dat den

Redger, kraft des nyen Landtrechts die vpsicht up Ellen, Maten, Wichten, vnd dergelycken, befohlen sy, vnde dat die Impetranten sedert die publicatie des Nyen Landtrechts, geen wroeginge gedaen hadden, sustinerende amptshaluen geholden sodanige vpsicht te nemen, etc.

Kennen die Heeren Hooftmannen dat die Impetranten haer hebbende *possession* dem rechte bestendig bewesen hebben, vnde alnoch darin behoren tho continueren, partyen haer recht in *petitorio* voerbeholden.

C. Baukens, *Secret.*

BLADVULLING.

Sijbrandus Petri Eijdelshemius, Predikant te Appingadam, verklaarde den 1 Aug. 1651, in de Voorrede van zijne *Hemelsche Troostborne*, als Oratie of Dedicatie aan de Staten daarvóór geplaatst, het volgende:

„Hier is, den langhen tijdt, dat ick woone in dese Provincie (dat is, volgens Brucherus, sedert 1625) gants weijnigh gheschreven, vijff, off zes Boecken, mijns wetens, bij vier, off vijff Predicanten.”

Teregt voegt de heer W. Eekhoff, die mij deze zinsnede mededeelde, er bij: dit is een merkwaardig en bijna ongeloofelijk getuigenis, voor de geschiedenis der letteren en der boekdrukkunst in Groningen van belang. 't Is toch een tijdvak van 26 jaren!

NOG IETS OVER OMMELANDER GEUZENLIEDEREN.

Het stuk, medegedeeld in deze Bijdragen II, bl. 64, onder den titel: *Ein Geistelick Ledeken enz.* is — zoo schreef mijn vader mij — eene vertaling uit het Hoogduitsch, in welke taal het vervaardigd is door Nicolaas Hermann [1]), Cantor te Joachimsthal in Bohemen; gestorven 1561. Men zie over hem, Herzog's *Real-Encyclopedie* invoce; benevens de daar aangeh. schrijvers, en A. Knapp, *Evangelischer Liederschatz* (1837) II. S. 854. Het oorspronkelijke van bovengenoemde overzetting wordt ook gevonden in de *Geistliche Lieder aus der Psalmen Davids... imgleichen schrifftmässige Festgesänge und Lieder* u. s. w., achter D. Ambrosius Lobwasser, *die CL Psalmen Davits* u. s. w. Amst. 1737, S. 101. In de overzetting is één couplet (het oorspr. heeft er tien), nl. het vijfde, uitgelaten, dat dus luidt:

„So fahr ich him zu Jesu Christ,
Mein arm thu ich aussstrecken:
So schlafe ich ein und ruhe fein,
Kein mensch kann mich aufwecken,
Dan Jesus Christus, Gottes Sohn,
Der wird die himmels thur auffthun,
Uns führn zum ew'gen leben."

De vijf eerste coupletten zijn met zeer geringe verandering ook opgenomen in het *Gesang-Buch* van J. A. Freylinghausen (Halle, 1741), S. 966, en in de bovengenoemde verzameling van Knapp, No. 3314. Bedrieg ik mij niet dan heeft den dichter van het schoone Gezang 308 in den bundel der *Christelijke Gezangen, voor de Evangelische Luthersche Gemeenten* in het Kon. der Nederlanden, ook dit lied nu en dan voor den geest gezweefd.

[1]) Van daar de toepassing op zijn naam in den voorlaatsten regel: „Her *njm den kranken Hermen hen.*" (Her, hohl den krancken Herman hin). „Die Historien von der Sündfluth, Joseph, u. s. w. auch etliche Psalmen und geistliche Lieder in Reime gefaszt" zijn te Leipzig in 1563 na zijn dood uitgegeven. Zie Herzog, a. w. in voce.

TWEE HOOFDSTUKKEN

UIT DE

GESCHIEDENIS VAN ONS DIJKWEZEN

HERZIEN.

Er is het vorige jaar in het licht verschenen een werk van Dr. R. Westerhoff onder den titel: *Twee Hoofdstukken uit de Geschiedenis van ons Dijkwezen, met oudheidkundige Aanteekeningen, inzonderheid betrekkelijk de provincien Groningen en Friesland* (Gron. bij J. B. Wolters). Dit werk beslaat met de Aanteekeningen een boekdeel van meer dan 400 bladzijden en is geschreven met het hoofddoel, eenerzijds om te weêrleggen het gevoelen van hen, in 't bijzonder ook van mij, dat de bedijking van ons land en gewest tegen de zee eerst voornamelijk en algemeen zal tot stand gekomen zijn na de 10de eeuw en de eerste dijken nog lang niet meer dan zomerdijken zullen geweest zijn, zooals ik dit in mijn werk, *De Aloude Staat* enz., I, 45—66, heb gesteld; — en anderzijds, om te betoogen, dat die bedijking veel vroeger, ja reeds in een onbepaald verleden tijd is begonnen en zoo volbragt geworden, dat de dijken toen al dadelijk winterdijken zullen geweest zijn. Men zal begrijpen, dat ik dit werk met groote belangstelling heb gelezen, en men zal misschien wel willen vernemen hoe ik daarover denk, of ik ook daardoor van mijn gevoelen bekeerd ben, even als W., naar hij verwachtte en mij ook wel is voorgekomen, andere lezers meer of min heeft overreed van de waarheid zijner stelling. De volgende bladen zullen hen, die ook belang in deze zaak stellen, doen zien, dat dit geenszins met mij het geval is; integendeel, dat ik door dit werk des te meer in mijn gevoelen ben versterkt geworden; een gevoelen, trouwens, dat ik ook niet

ligtvaardig had uitgesproken, maar wel overdacht en op goede gronden steunende, niet te vergelijken met eene uit de lucht gegrepene stelling, zooals W. het gelieft te bestempelen. Zijn werk bevat ontegenzeggelijk een schat van mededeelingen en aanteekeningen, die voor de geschiedenis van ons dijkwezen en de kennis ook in andere opzigten van de vroegere gesteldheid van ons land en inzonderheid van ons gewest van belang zijn; het getuigt van zijne groote belezenheid, geleerdheid en onvermoeide zucht tot onderzoek ook in dezen; — en zoo iemand dan ben ik hem daarvoor erkentelijk, ook voor zijne teregtwijzingen jegens mij; — maar dat hij mij te onregte hyperkritiek en ongeloovigheid verwijt, dat het hem daarentegen juist aan de noodige kritiek ontbreekt, zal, vertrouw ik, mijne beoordeeling van dit zijn werk doen zien. Overtuigd dus des te meer door de vuur- en waterproef, daarin ondergaan, van de waarheid, althans van de waarschijnlijkheid van mijn gevoelen (want om het in een historisch vraagstuk, als het hier door ons behandelde, tot volkomen zekerheid te brengen, zal wel ondoenlijk zijn en van mij zoo min als een ander verwacht noch gevergd worden), achtte ik mij tot de verdediging en handhaving daarvan — ook in het belang der zaak, dat niemand zal ontkennen — allezins geregtigd, ja verpligt. Ik zal W. hierbij grootendeels bestrijden met dezelfde wapenen, waarmede hij mij en anderen heeft aangevallen en waardoor hij mij niet alleen aanleiding, maar ook als het ware zelf de gelegenheid en middelen heeft verschaft tot tegenweer. In de keus echter en de aanwending van die wapenen en hulpmiddelen — in de juistere beoordeeling van de gegevens — daarin zal men verschil bespeuren en ligt dan ook vooral de reden, waarom mijn onderzoek tot eene andere uitkomst heeft geleid dan het zijne — alsmede de waarde van mijn werk. W. is een van die schrijvers — en dit zijn geschrift kan het ook getuigen — waarvan men kan zeggen, dat zij niet karig noch keurig zijn met het bijbrengen van bewijzen; die gewoon zijn niet alleen veel te lezen en op te teekenen, maar ook mede te deelen, wat het onderwerp, dat zij behandelen, van verre of nabij aangaat; die alzoo eerder te veel dan te weinig geven en daardoor hun werk en zoo ook hunne lezers zelve overstelpen, vooral hen, die geene opzettelijke studie van den inhoud maken. En hoe weinige zijn die te noemen! Al valt hier dus meer te schiften, dan bij te voegen, dat ik evenwel ook nog van andere bronnen en feiten, door hem voorbij-

gezien of later bekend geworden, heb gebruik gemaakt, zal den aandachtigen lezer evenmin onopgemerkt blijven.

Even als hij zal ik ook mijn werk in twee Hoofdstukken verdeelen, alzoo 1° de hoofdvraag behandelen over de oudheid der dijken, om te betoogen, dat ons dijkwezen eerst voornamelijk en algemeen na de 10de eeuw is tot stand gekomen; en 2° spreken over de wijze van aanleg en den staat der eerste dijken, ten bewijze, dat zij lang nog niet meer dan zomerdijken geweest of als zoodanig te beschouwen zijn. Zonder nu daarbij W. juist overal op den voet te volgen, zal ik de voornaamste punten, waarop het hier aankomt, bespreken. Ik zal mij ook, even als hij doet, bepalen bij de zeedijken, dat is die dijken aan zee en rivieren welke de vloeden der zee moeten keeren, en niet over de andere eigenlijke rivierdijken handelen.

Behalve een *Voorbericht*, waarin hij de geboorte van dit zijn papieren kind berigt, laat W. nog eene *Inleiding* voorafgaan, waarin hij, na te regt op het hoog belang van het onderwerp gewezen te hebben, maar ook op de moeijelijkheid om hier tot voldoende zekerheid te geraken, een uitvoerig historisch overzigt geeft van ons vraagstuk, waaruit blijkt hoe verschillend en uiteenloopend de meeningen zijn daaromtrent geopperd; hoe dezen den aanleg der dijken reeds zeer vroeg stellen, genen zeer laat, anderen op dit of dat tijdstip tusschen beide uitersten is. Wenschelijk ware het dus, dat dit eens meer uitgemaakt werde. In hoe verre deze mijne pogingen daartoe zullen bijdragen, of zij den toets, waaraan ik den arbeid van W. heb onderworpen, met beter gevolg zullen kunnen doorstaan, dit zullen weder anderen moeten beslissen. Het laatste woord buitendien geloof ik ook niet daarover gesproken te hebben, maar wel daaromtrent nader tot de waarheid gekomen te zijn. — En zoo bied ik deze lettervrucht aan, in de eerste plaats aan de lezers van de *Bijdragen tot de Geschiedenis en Oudheidkunde, inzonderheid van de provincie Groningen*, en in de tweede plaats aan het overig publiek, met den wensch ten slotte, dat haar althans eene gunstige ontvangst moge te deel vallen.

EERSTE HOOFDSTUK.

BETOOG DAT ONS DIJKWEZEN EERST NA DE 10DE EEUW VOORNAMELIJK EN ALGEMEEN IS TOT STAND GEKOMEN.

Regtstreeksche zekere historische bewijzen omtrent den eersten aanleg der zeedijken in ons land — en van de dijken in 't algemeen — komen er tot dus ver niet voor. Men moet zich derhalve in een onderzoek daarnaar vergenoegen met minder stellige, meer indirecte en afgeleide bewijzen. Geene andere kunnen er ook wel niet te verwachten en dus niet te vorderen zijn voor het gevoelen in dezen door mij voorgestaan. Zoolang er immers nog geene dijken waren, kan men niet verwachten dat daarvan eenige sprake is en alzoo dit door eenigen schrijver zou aangeduid zijn. Deze moest al iemand wezen — een inlander of vreemdeling — die elders met dijken bekend, de opmerking kon maken, dat zij hier nog niet bestonden. Maar waar zouden zij ook al eerder bestaan hebben, dan juist in Nederland? Neen, niet van mij kan zoo iets, maar van Westerhoff mag geeischt worden, dat hij regtstreeks, positief het bestaan der dijken in dien vroegen tijd reeds, als hij meent, bewijze. Een enkel zoodanig bewijs zou voldoende zijn. Doch wij zullen zien, of het vonnis dat W. over onze meening al dadelijk velt in deze woorden (bl. 1): „zij zijn in gebreke gebleven eenig afdoend bewijs voor deze, als uit de lucht gegrepen stelling aan te voeren, veel minder een enkel authentiek stuk aan te wijzen, waaruit die leer geput of waarop zij regtstreeks of zijdelings gebouwd is" — niet omgekeerd op zijne stelling toepasselijk zal zijn.

Het eerst waartegen W. te velde trekt is het gevoelen van hen, die den onbedijkten staat van ons land, en zoo ook van ons gewest, aannemende, tijdens de oude Friezen, deze alleen des zomers de kuststreken laten bewonen, 's winters Drenthe of andere naburige hoogere zandstreken (bl. 43). Hij verwerpt dit, als geheel ongerijmd zelfs, en ik laat het ook ge-

heel voor rekening van hen die dat stellen. Zoo doe ik verder ook met meer andere zulke stellingen, die ik niet omhelsd, althans zelf niet beweerd heb. Dan volgt (bl. 49) de plaats van Willibald in zijne levensbeschrijving van Bonifacius, door mij en anderen aangevoerd als een bewijs tegen het bestaan van zeedijken in Friesland in de 8ste eeuw, maar door W. gewraakt. En dit punt zou dus wel het eerst in aanmerking komen, als ik het niet liever op eene in mijn oog geschiktere plaats met dergelijke meer wenschte te bespreken. Eigenlijk vangt ook W. hierop eerst met zijn hoofdbetoog aan (bl. 57) en begint alzoo ook het mijne.

Hij gaat hierbij uit van de stelling, dat *bedijking voorwaarde is van de bewoonbaarheid van ons land.* Maar ik meen al dadelijk vooraf daartegen te moeten opkomen. Deze stelling, al is zij ook door een man als onze Thorbecke voorgedragen, luidt te magtspreukig, zegt te veel — en derhalve niets. Zij mag waar zijn, des te meer, hoe meer ze op onzen tijd wordt toegepast, maar des te minder ook, hoe verder men daarvan teruggaat. Volgens haar zou men reeds bedijking van ons land moeten aannemen, zoodra het reeds bewoond is geworden; alsof een zoo gewigtig werk alleen van een zeker aantal bewoners afhankelijk zou zijn geweest en niet mede vooral van den toestand dier bevolking en van het land zelf? Bijaldien dat zoo ware, dan zou alleen het bewijs van de meerdere of mindere volkrijkheid kunnen strekken tot bewijs van het bestaan van dijken op deze of gene plaats, in dezen of genen tijd — en al het overige wat W. aanvoert voor zijne stelling zou eigenlijk overbodig zijn. Maar het is alsof hij het zelf gevoelt: het is niet genoeg zoo iets van te voren aan te nemen; het moet van achteren blijken waarheid te zijn. En zonder dus genoemde en andere stellingen opzettelijk te bestrijden, zal ik althans allereerst letten op de feiten die hier in aanmerking komen en waarop zij steunen.

In de eerste plaats noemt W. dan als zoodanig op de bewering: „dat de Friezen reeds in de 10*de eeuw* en *vroeger* als uitstekende dijkwerkers naar het buitenland, en wel naar Sleeswijk en Holstein, getrokken werden, om het daar aangeslijkte land te bedijken." Zoo zouden zij voorts tot dat einde in 't jaar 1020 naar *Osterstade* en in 1106 naar het *Alteland*, beide aan de Wezer, geroepen zijn (bl. 42 en 62). — En inderdaad, al levert ons land zelf geen bewijs daarvan op, dit, dat onze voorouders reeds in en vóór

de 10de elders dijken hebben aangelegd, zou er vrij stellig een zijn, althans met regt de gevolgtrekking toelaten, dat zij dit ook reeds eerder in hun eigen land hebben verrigt. Het is dus van gewigt de gronden daarvoor aangevoerd wel te wegen. W. beroept zich in de aanteekening hierbij (No. 154, bl. 262) op F. Arends' *Natuurk. Geschied. van de kusten der Noordzee*, Gron. 1835, D. I, bl. 190, die hier weder tot zijne zegsmannen aanhaalt Kusz, 14, Tetens, *Reise*, S. 103, en Dankwerth, *Landbeschreib. von Schleswig*, S. 148. Deze schrijvers zelve heeft W. echter niet geraadpleegd, en het blijft dus de vraag, of hun beweren gegrond is of zelfs door Arends juist is overgenomen. W. heeft dit zelf niet juist gedaan. Hij zegt dat Kusz en Tetens beide gelooven, dat de indijking nog vóór de 10de eeuw plaats greep. Wij lezen intusschen bij Arends (t. a. p.), dat volgens Kusz het aangeslijkte land in Sleeswijk en Holstein in de 10de eeuw door de Friezen bedijkt zou zijn, terwijl Tetens gelooft, dat zulks nog vroeger plaats greep. Om te kunnen beoordeelen, waarop deze opgaven — dat gelooven — gegrond zijn, moest W. deze bij de aangehaalde schrijvers hebben nagezien. Het is niet genoeg te zeggen, dat deze en gene zoo iets beweert of gelooft, men moet weten, waarop dat rust. Hoe weet dan ook Dankwerth dat drie polders (Köge) aan de kust van Sleeswijk en Holstein — welke wordt niet nader opgegeven — reeds in de 10de eeuw ingedijkt waren? Heeft hij en hebben beide andere voornoemde schrijvers hunne opgaven, zooals waarschijnlijk is, aan de overlevering of oude kronijken ontleend, welke waarde is daaraan te hechten? De bedijking van het aangeslijkte land aan de Wezer wordt naar Visbek, *Niederweser*, S. 100, gesteld op het jaar 1020, zonder dat het nader blijkt waar en of dit door van elders geroepene of gekomen Friezen, dan door de bewoners zelve geschied zij? Meer zeker bewijs van indijking door Friesche of Hollandsche kolonisten komt dan eerst voor in die van het jaar 1106 van het Alteland aan de Wezer, reeds aangehaald door W. ook op bl. 24 naar Huydecoper, die die bedijking echter verkeerdelijk aan de Elve bij Stade plaatst. Leidt deze schrijver overigens met regt daaruit af, dat *de dijkkundigheid der Hollanderen zekerlijk veel ouder moet zijn dan het begin der twaalfde eeuw*, dit strijdt nog niet met het beweren, dat eerst na de 10de eeuw voornamelijk en algemeen de aanleg van zeedijken in ons land is tot stand gekomen.

En wanneer wij nu andere en nieuwere schrijvers raadplegen, die grondig deze zaak nagespoord hebben, dan blijkt daaruit, dat men werkelijk op zijn vroegst in het begin, zoo niet eerst in het midden der 12e eeuw de ontginning en indijking begonnen heeft van de woest liggende moerassige oeverlanden aan de linker zijde van de beneden Wezer, onder het wereldlijk zoowel als kerkelijk gebied van den Aartsbisschop van Bremen gelegen, namelijk het noordelijke Stadland, dat tot de Friesche gouw Rustringen, en het zuidelijk Stedingerland, dat tot de Saksische Ammergau behoorde, terwijl beide hunnen naam ontleenen van *stade*, *gestade*, oeverland. Zij komen wel al vroeger onder die namen voor in de kronijken, maar die zijn in lateren tijd daarop toegepast geworden. In oorkonden komt Stedingerland niet vóór het jaar 1190 voor. Het eerste bekende verdrag met Hollanders sloot Aartsbisschop Frederik in het jaar 1106, maar het berigt hiervan staat nog zoo zeer op zich zelf, dat men er aan twijfelt of het gevolg heeft gehad. Alsdan werden eerst door de Aartsbisschoppen Adalbero, in 1142, 1143, 1149, door Hartwig I, in 1158, 1170, door Siegfried, na 1181, door Hartwig II, in 1201, van genoemde landen ter ontginning en gevolgelijk ook wel ter indijking aan Hollanders en anderen uitgedaan. Zie *Die Diöcese Bremen u. deren Gaue in Sachsen u. Friesl.* u. s. w. von W. v. Hodenberg, Celle, 1858, Th. II, S. 69 u. ff. — Hiermede stemt overeen wat H. A. Schumacher in zijn onlangs uitgegeven werk: *die Stedinger*, *Beitrag zur Gesch. der Weser-Marschen*, Brem. 1865, hierover heeft aangeteekend. Hij toont aan, dat sommige schrijvers de regelmatige bebouwing en bedijking van Stedingerland of de oeverlanden van de beneden-Wezer veel te vroeg stellen in de 10e eeuw, dat die eerst in het begin der 12e eeuw is aangevangen en niet alleen of zoo zeer door Hollanders of Friezen, maar ook door andere Duitsche, vooral Saksische kolonisten. Aan eene bijzondere uit Holland plaats gehad hebbende verhuizing derwaarts is volgens hem zelfs niet te denken, alleen van enkele deelen van het Wezerland is dergelijke verhuizing uit Holland aan te nemen (S. 35 u. ff). Hij brengt die bedijking van de oevers aan de Wezer, zooals mede die aan de Elve en van de kuststreken van Holstein en Sleeswijk in verband met de algemeene beweging, welke in de laatste helft der 12e eeuw niet alleen bij de Friezen en zoo mede de Hollanders, maar ook algemeen bij het landvolk in Duitschland, vooral Saksen, plaats greep,

in dien tijd, toen ook de steden het eerst koener het hoofd begonnen op te steken (S. 24).

Nog later en dus voor zeer kort is over de oude Nederlandsche volkplantingen zelve in Duitschland een doorwrocht werk uitgekomen, namelijk eene door de Belgische Koninklijke Akademie bekroonde prijsverhandeling van den Belgischen regtsgeleerde E. de Borchgrave, waarin ook over de volkplantingen aan de Wezer en Elve gehandeld wordt [1]. Verder dan die voornoemde overeenkomst van 1106 tusschen den Aartsbisschop van Bremen en eenige Hollanders brengt deze schrijver het ook niet en, hoewel de volvoering daarvan annemende, zoo is hij ook niet nader in staat dan bij gissing aan te wijzen, waar het toen ter ontginning uitgegeven land gelegen was. Hij houdt het waarschijnlijkst het naastbij de stad Bremen aan de regterzijde van de Wezer gelegene dusgenoemde *Hollerland* daarvoor, dus niet, gelijk anderen, het Alteland aan de linkerzijde dier rivier of het aan de Elve gelegene land in het district Stade (p. 62). Later (p. 317) zegt hij nog, dat de eerste dijk van de Wezer is aangelegd omstreeks het jaar 1020, maar dat de indijking van de Wezer-marsch, nabij Bremen, moet toegeschreven worden aan de Hollanders, die er zich in het midden der 12e eeuw vestigden, terwijl diegene, welke zich nederzetteden nabij Wursten (de kuststreek tusschen Wezer en Elve) tot de bedijking van deze landstreek het hunne hebben gedaan. Hij haalt hierbij aan het werk van Pratje, *Nachrichten von dem Lande Wursten*, IV, S. 368—370, en schijnt dit daaraan ontleend te hebben; maar gronden voor die eerste bedijking worden niet bijgebragt en het beweren daarvan zal ook wel op bloote veronderstelling berusten. Zoo ook wat hij bijbrengt (p. 323) omtrent eene indijking aan de Elve reeds ten tijde der Otto's, dus in de 10de eeuw, geschied door de Saksers, alzoo door de inwoners zelve, maar door de Slaven weder vernield, voor dat de Hollanders die herstelden, uit Wersebe, *über die Niederl. Colonien*, Hann. 1815. Dit schijnt in navolging te zijn van hetgene de oude Saksische kronijkschrijver Helmold daaromtrent meldt (*Chron. Slavorum in* Leibniz. *Scriptor. rer. Brunsvic.* T. I). Hoe veel geloof nu ook mag verdienen, wat hij verhaalt van

---

[1]) De volledige titel van dit werk is: *Histoire des Colonies Belges qui s'établirent en Allemagne, pendant le douzième et treizième siècle*, par Emile de Borchgrave, Doct. en Droit etc. (*Ouvrage couronné par l'Académie roijale de Belgique*). Bruxell. etc. 1865.

hetgene in zijn tijd (de 12de eeuw), daar is geschied, moeijelijk zal hij zeker hebben kunnen weten wat vóór dien tijd in de 10de eeuw is voorgevallen. In allen gevalle de waarheid daarvan ook eens toegegeven, zoo zouden die berigten bewijzen, dat reeds in de 11de ja 10de eeuw door de inlanders zelve aan de Wezer en Elve eene of andere bedijking heeft plaats gehad, maar door de Hollanders toch eerst in de 12de, hetzij al in het begin, hetzij eerst in het midden van die eeuw. — Borchgrave vergelijkt voornoemde bedijkingen der Nederlanders ook met die in hun eigen land ondernomen en merkt daaromtrent aan dat het woord *polder* het eerst in een Belgisch charter van 1218 voorkomt, schoon de zaak al vroeger in de woorden *novalia* of *nieuwe landen* op de jaren 1087 en 1171 zou te erkennen zijn (p. 303). Dit ook eens aangenomen — hoezeer de naam van *nieuw land* ook op ontgonnen veen en boschland past — dan zou het begin der bedijking in Belgie diensvolgens niet hooger dan de 11de eeuw klimmen; — en onze Belgische schrijver schijnt ook van geen ander gevoelen te zijn. — Maar bepalen wij ons bij ons eigen land.

Daar alzoo de bedijkingen buiten s' lands door onze inwoners, volgens hetgeen de meest echte geschiedenis daarvan meldt, geen bewijs opleveren voor de bedijking van het onze vóór de 11de eeuw, kunnen wij overgaan tot die welke ons land zelf daarvoor zoude opleveren. Als zoodanig brengt W. in de eerste en voornaamste plaats bij de oude Friesche wetten en latere inlandsche verordeningen het Dijk- en Zijlwezen, vooral in ons gewest, betreffende.

Hier komen dan eerstelijk in aanmerking de zoogenaamde 7 Magnuskeuren, de 17 Kesten of Keuren en de 24 Landregten, welke nog lang als algemeene wetten der vrije Friezen tusschen het Flie en de Wezer gegolden hebben. Ik neem volgaarne met W. (bl. 65) aan, dat deze wetten, zooals zij voorkomen, althans gedeeltelijk tot de 11de en 12de eeuw schijnen te behooren en buitendien hier en daar de duidelijkste blijken dragen, dat zij gedeeltelijk uit oudere bouwstoffen zijn zamengesteld; maar ik kan niet met hem instemmen daarin, dat deze wetten herhaaldelijk van dijken gewag maken op eene wijze, die ondubbelzinnig zoude aantoonen, dat het toen reeds oude en lang bestaan hebbende zaken van publiek en algemeen belang en van publieke zorg waren. Door niet genoeg te onderscheiden wat oorspronkelijk is, wat later bijgevoegd, komt hij tot deze ge-

volgtrekking; en ik meen ongekeerd juist het tegendeel er uit te kunnen afleiden, namelijk dat de dijken er zoo vroeg, als hij wil, nog niet bestonden.

In de eerste plaats noemt W. de Magnuskeuren en zegt er te regt van dat zij, hoewel zeer misvormd, vooral het merk eener overhooge oudheid op het voorhoofd dragen. Ja, zij zijn misschien wel te houden voor de overeenkomst tusschen Karel den Groote en de Friezen bij hunne onderwerping aan het Frankische rijk gesloten en alzoo, om dus te spreken, voor hunne grondwet, waarvan dan de 17 Kesten of Keuren en de 24 Landregten de uitbreidingen zijn. Hoe dit zij, in de 5de MagnusKeur en de 10de Kest wordt de vrijdom der Friezen vermeld van buitenlandsche krijgsdienst en als reden daarvan opgegeven, dat ze hun land hadden te beschermen niet alleen tegen de Noormannen, maar ook tegen de zee. Daar nu, zooals bekend is, de Noormannen eeuwen achtereen tot de 11de toe door hunne invallen een geduchte plaag zijn geweest vooral voor Friesland, zoo acht men het vrij zeker, dat dit voorregt van vóór die eeuw althans dagteekent en dus ook het bestaan van dijken, aangezien hier de bescherming van Friesland tegen de Noormannen met die tegen de zee te zamen voorkomt [1]. — Ja, het is ook waar, zoo leest men in deze en gene uitgave dier wetten — maar geenszins in alle. Laat ons dit nader zien.

De 5de Magnuskeur, zooals die voorkomt in *het Fivelingoër en Oldampster Landregt*, door Jhr. Mr. de Haan Hettema uitgegeven en vertaald luidt als volgt (bl. 41): „Dat zij (de Friezen) geene heirvaart wilden verder varen, dan oostwaarts tot den Wezer en westwaarts tot het Flie; op met den vloed en uit met de ebbe, daarom, dat zij hoeden dag en nacht tegen den noordschen koning en tegen den wilden zeeroover en den dijksvloed met vijf wapens: met zwaard, met schild, met spade, met vorken en met eggespitzen" [2]. In het Wester-

[1]) Zoo wil Emmius (*Rer. Fris. Hist.* L. VI, 87) de verleening van dit voorregt of deszelfs bevestiging wel brengen tot de 10de eeuw, bij gelegenheid dat de invallen der Noormannen zich toen weder geducht hadden herhaald; Westendorp (*Jaarb.* I, 84) tot het jaar 800, als beloning o. a. voor de ondersteuning van den keizer, Karel den Groote, in het beleg van Aken in dat jaar?

[2]) „Thet se nene herefert nelda farra fara, than aster to there Wisere and wester to tha Fli, vp mitha flod an vt mitha ebba, thruch thet, thet se hudat deis ande nachts withen nordischa kening and with thene wilda witzend and thene deikisfloed mith fif wepnum: mith swerde, mith schelde, mith spada, mith forka and mith ettegrisorde."

lauwersche wetboek bij von Richthofen luidt het slot van deze keur anders en aldus: „omdat zij hunnen oever moeten beschermen dag en nacht tegen den noordkoning en tegen den wilden zeeroover met vijf wapens" enz. [1]). De woorden: *„en den dijksvloed,"* waarop het hier aankomt, ontbreken hier juist, zoodat in dezen tekst van de Magnuskeur de bewaring van het land tegen de zee, tegen inbraak door haar van de dijken, nog niet als reden wordt opgegeven, waarom de Friezen niet buiten de aangeduide landspalen ter heirvaart behoefden te gaan. In het ander Westerlauwersche wetboek, het *Jus municipale Frisonum*, ook door Hettema uitgegeven, leest men daarvoor: „tegen den wilden zeeroovers zeevloed" [2]); en in een platduitschen tekst der Magnuskeuren: „tegen den noert ende weder den wthsigen vloèt" [3]). Blijkbaar heeft men in deze plaatsen, niet meer wetende wat onder *wilda witzing* of *wisingh*, den wilden wiking d. i. zeeroover, te verstaan is, deze woorden tot de zee betrokken en *vloed*, *zeevloed* of *dijksvloed* er bijgevoegd. En mag men nu, zooals ik meen met regt, dien tekst voor den oorspronkelijksten en echtsten houden, die de kortste of eenvoudigste is, waar ze namelijk overigens volledig en geen uittreksel blijkt te zijn, zooals in dit geval, dan volgt hieruit, dat oorspronkelijk in de Magnuskeuren nog geene sprake is van bedijking des lands. — Het sloteind van de keur, waarin de wapens worden opgenoemd, waarmede men het land moest beschermen, geeft dat ook niet te kennen, al wil men ook dit gedeelte niet mede voor een later toevoegsel beschouwen, daar het anders wel naar lijkt, ook om reden, dat het niet in al de teksten van de gelijkluidende 10de Kest, zooals wij dadelijk zullen zien, gevonden wordt. Men kan het zwaard en schild wel beschouwen als wapenen tegen den noordschen koning en wilden zeeroover, spade, vork en eggespitsen, als wapenen tegen den dijksvloed in eerstgemelden tekst; maar dit past niet in den anderen tekst, waar van geen dijksvloed wordt gesproken, het woord *wapen* hier tegen gebezigd zelfs ook niet, of het moest zijn in een over-

---

[1]) *Fries. Rechtsq.* S. 441: „om datse dine owirra wariet deis ende nachtes toienst dyn noerdkoninck ende toienst dyn wylda wisingh, mitta fyf wepen, mit swird ende schield, mit spada ende furka, ende mit etkeris oerd."

[2]) *Oude Friesche wetten*, II, 1ste St. bl. 67: „iens den wilda witzinges seesfloed..'

[3]) *Het Fiveling. en Oldampst. Landr.* bl. 227.

dragtigen zin, als werktuig. Doch het is niet noodig dien hier aan te nemen, want spade of schop en vork waren oudtijds in tijd van nood even zeer volkswapenen als zwaard en schild. En wat het woord *eggespitzen* betreft, waarmede Hettema het woord *ettegrisorde* vertaalt ter eerstgemelde plaats, en de spitsen of punten van eggen schijnt te bedoelen, het mag betwijfeld worden of die vertaling juist is en niet *spiespunt* moet zijn, zooals hij zelf elders in hetzelfde landregt dit woord, hier *etgers orde* geschreven en als een gewoon wapen der Friezen voorkomende, vertolkt en in het achter aan gevoegde glossarium van Friesche woorden ook verklaart [1]). Als men deze laatste vertaling voor de ware mag aannemen of die van Wiarda der woorden *egge* en *orde* afzonderlijk door *scherp* en *spits* of nader door *zwaarden* en *spiessen*, zooals ze ook ergens in een der Friesche wetten verklaard worden [2]), dan is het te minder aannemelijk, dat de tusschen deze en gene wapenen geplaatste woorden *spade* en *vork* ook nog wat anders dan krijgswapenen in nood kunnen beteekenen.

Verder wordt in de 10de Kest hetzelfde voorregt dus vermeld: dat de Friezen geene heirvaart buiten hunne landpalen, het Flie en de Wezer, behoefden te volgen en zuidwaarts niet verder, dan ze des avonds weder terug konden zijn, en wel omdat zij hun land moesten beschermen tegen de zee en tegen de heidenen. — Zoo luidt vrij eenparig deze bepaling [3]).

---

1) *Fivelingoër* enz. *Landregt*, bl. 135 en 259.

2) Wiarda, *Asega-buch*, S. 273, 292. In het toevoegsel tot de 17de Kest, inhoudende de vijf wenden of criminele gevallen waarin geen eed toegelaten werd, betreft de 7de wend dat, waarin iemand een ander bevecht op klaarlichten dag „cum gladio vel cum lancea id est cum egge et orde", zooals het Hunsingoër wetboek in het latijn heeft en in 't friesch „mith edse and mith orde". Desgelijks de Westerlauwersche en Eemsgoër keuren. Richthofen, *Fr. R.* S. 38 en 39.

3) Richthofen, *Fr. R.* S. 17—19, Hunsingoër regt: „contra fluctus et gentilem exercitum" — wither thet hef and wither thene hethena here. Emsgoër regt: „wtiha wilda heue and withene hethena here" — „tijegens de see ende tijeghens de heijden." Rustringer regt: „with thet hef and with thene northiri." Westerlauwersch regt: „toeienst weeter, ende toienst den heydenna hera" — „iens den noerdhera ende iens dat hef." — Dit laatste staat in *Jus. Munic. Frison.* met de afwijkende lezingen van „grimmen noerdschen koning" voor „noerdhera" en „solte see" voor „hef." Hettema, *Oude Fr. Wett.* II, 1ste St. bl. 75. Het Fivelingoër Landregt, bl. 14 en 15, heeft het slot nog meer uitgewerkt: „thet wi vse londe bihalda mochte with thene salta se, and thene nord screda ridder, and with thene haga helm, and thene rada schild, and with then nordisca here" = dat wij

Hier wordt aan het slot van geene wapenen gesproken. Maar in het Westerlauwersche zoogenaamde Schoutenregt wordt bij dezelfde bepaling mede herhaald wat aan 't einde van de 5de Magnuskeur staat: „toienst dyn salta se ende toienst dyn wylda wysingh, myt vijf wepen, myt spada ende myt furka, myt schield ende myt swird ende myt etkerisoerd;" waar spade en vork beter slaan op wat voorgaat: „toienst dyn salta se" gelijk schild, zwaard en spiespunt op: „toeienst dyn wylda wysingh." [1]) Doch men mag aannemen, dat dit hier uit de 5de Magnuskeur is overgenomen, even als deze geheele 10de Kest buitendien eene herhaling daarvan zal zijn. Gelijk daar, zal dus het punt van de bescherming van het land tegen de zee ook hier en te eer een later toevoegsel zijn. Streng letterlijk genomen is hier nog zelfs van dijken geene sprake en men kan ook wel zonder het bestaan nog

---

ons land beschermen mochten tegen de zoute zee en den geschorenen ridder en tegen den hoogen helm en het roode schild en tegen het noordsche heir." Wij zullen gelijke bewoordingen ook nog vinden in eene andere Rustringer wetsbepaling in de volgende aanteekening.

[1]) Richthofen, *Fr. R.* S. 388. Zoo is het ook nog duidelijker in het slot van eene der Rustringer wetsbepalingen, die, welke het besluit inhoudt van de stichting en onderhouding van een algemeenen zeedijk of zeeburg en waarop wij later terugkomen. Dit slot luidt: Vta skilu wi Frisa vse lond halda mith thrium tauwon, mith tha spada and mith bera and mith there forke; ac skilu wi use lond wera mith egge and mith orde, and mith tha bruna skelde, with thene stapa helm and with thene rada skeld, and with thet unriuchte herskipi. Aldus skilu wi Frisa halda use lond fon oua to uta, ief us god helpa wili and sante Pederr." Richthofen, *Fr. R.* S. 122. Wiarda, *Asega-Buch*, S. 272, 292. Hier worden de spade, baar en vork als werktuigen voor den dijkarbeid onderscheiden van de wapenen, zwaard en spies en het bruine schild tegen den vijand, hier niet de overzeesche Noormannen, maar de Saksers, de niet minder vijandelijke naburen te lande vooral van de Rustringers. Want dezen worden hier en in het Fivelingoër regt blijkbaar voorgesteld onder de hooge helm, het roode schild en de onregtmatige heerschappij die zij voerden. Zoo komen zij duidelijk voor in de toevoegselen tot de 16de Kest onder: *haga helm*, *rada sceld* en *sereda*, *sareda*, of *wapeden ridder*. Richthofen, *Fr. R.* S. 30; Wiarda, a. w. S. 292, die *sereda ridder* door *zuidelijken ridder* overeenkomstig hiermede verklaart, waarvoor Hettema heeft *geschoren*. — Het is vreemd, om dit er nog bij te voegen, hoe men later deze 10de keur mis verstaan heeft. In het *Ostfr. Landr.* S. 98 wordt zij zoo voorgedragen, als of hiermede den Friezen verboden was te reizen buiten hun land, dus niet als een voorregt, integendeel als een ongehoorde verkorting van het vrije regt van verkeer.

van dezen dit punt aannemen. Het was toch van belang, dat de bewoners ook buitendien te huis en bij de hand bleven, als er overstrooming dreigde of plaats had, om hunne have en goed zoo veel mogelijk te beveiligen. Maar ik wil niet staan op deze opvatting; ze is onnoodig, daar men hier wat dit punt betreft geene oorspronkelijk echte bepaling voor zich heeft.

Maar vóór dat wij verder gaan, heb ik nog eene tegenwerping te beantwoorden. Ik heb onder de uitdrukking *Noordschen koning* of *Noordkoning* in vermelde Magnuskeur voorkomende verstaan den een of anderen koning der Noormannen of Deenen, zooals dezen onder Noormannen vooral bedoeld zijn. Dit is ook de gewone opvatting. Maar Dr. L. A. te Winkel, onze beroemde taalgeleerde, wil daaronder de Noordzee verstaan en Westerhoff stemt natuurlijk daarin met hem in. Men is volgenderwijs tot die ontdekking gekomen. Westerhoff vond in eene perkamenten verzegeling des jaars 1578, waarin de toenmalige dijkregters te Uskwerd, zijnde de Abt te Rottum, tevens proost te Uskwerd, en de Commandeur te Wijtwerd, de hulp der naburige kerspelen inriepen tot het verhoogen en verzwaren hunner dijken, dezen aanhef: „also de olde urye Vriesen onse uoeruaeren einen Zeeborcht toe bouwen tegen den solten Zee ende den scharpen Hellem sich eendrachtelicken uoergenoemen hebben" enz. Ik laat den verderen ook voor ons onderwerp niet onbelangrijken inhoud hier daar, aangezien ons thans alleen gemelde zinsnede en wel de woorden daarin „den scharpen Hellem" aangaan. Verlegen met de verklaring van die woorden, wendde Westerhoff zich tot verscheidene taalgeleerden, doch vergeefs, totdat eindelijk en ten laatste voornoemde taalgeleerde hem hierop eene bevredigende uitlegging daarvan aan de hand gaf (bl. 201 en 406). Te Winkel meent namelijk, dat het woord *Hellem* te dier plaatse overdragtig moet worden opgevat en men daaronder aan eene personificatie van de Noordzee, als oorlogsman, als krijger, hebbe te denken; ja — wat ons nader aangaat — hij denkt niet alleen zoo over het woord *Hellem*, maar ook over dat van *Noordkoning* in gezegde Friesche wetten. Indien men, zegt hij, hieronder niet de Noordzee verstaat, dan is de zin, waarin dat woord voorkomt, onzin; want waartoe moeten dan de *spade* en de *vork* dienen? Men vocht wel eens met vorken, maar nooit met spaden. De uitdrukking, vervolgt hij, komt overeen met de *zoute zee*

in de 10de Kest. Daar komt bij: er is slechts eene Noordzee, maar de Noormannen stonden onder meer dan éénen koning; daarom laat zich bezwaarlijk zeggen *den Noordkoning*. — Met allen eerbied, zelfs ontzag voor zijne groote taalgeleerdheid, die hij ook in deze verklaring verder ten toon spreidt, kan ik met den heer te Winkel in den Noordkoning geenszins de Noordzee erkennen. Zeer zeker heeft ook de opsteller van die keur noch een uitlegger of afschrijver daarvan onder Noordkoning ooit iets anders dan een werkelijken koning, en wel Deenschen of anderen noordschen verstaan. Dat dit woord staat tegen over zee en alzoo hiermede gelijk, kan men niet zeggen, waar in de Magnuskeur alleen van de invallen der Noormannen sprake is — en waarin ook nog *dijksvloed* voorkomt geheel niet; dan ware dit woord overtollig; ja, wat meer is, in de aangehaalde plaatsen uit de 10de Kest komt *noerdhera* of *northiri* gelijknamig met *noordkoning*, hier ook *grimmen noerdschen koning* geheeten, voor en tegelijk *dat hef* of de *solte see*. Beide kunnen dus niet hetzelfde beduiden. Aldus wordt in de 7de Kest van den *Noord-* of *Noordschen koning* gesproken, even zoo wel als van den *Zuiderkoning*, en onder den eersten Radboud of een ander noordsch vorst met name genoemd, gelijk onder den laatsten Karel de Groote, die de Friezen van den eersten had verlost (Richthofen, *Fr. R.* S. 10, 11). Op de aanmerking, dat men nog wel met vorken, maar niet met spaden vocht, zal ik naauwelijks behoeven te antwoorden. Het laat zich immers zeer wel aannemen, dat in tijd van nood niet alleen met vorken, maar ook met schoppen kan, ja zal gevochten zijn. Desgelijks dat men even goed van *den Noordkoning* in het enkelvoud en algemeen heeft kunnen spreken, ook zoo men niet een bepaalden koning daaronder verstond, als van hoogen helm, het roode of bruine schild enz., die in gelijken zin in genoemde keuren hier en daar mede voorkomen. En gelijk helm hier werkelijk een krijger aanduidt even als schild, zoo betwijfel ik zeer, of onder dat beeld de uitdrukking *scharpen hellem* in gezegd stuk van 1578 de Noordzee kan aanduiden. Ik stel mij haar voorkomen daarin eenvoudig zoo voor, dat de stellers van dat stuk — beide voorname geestelijke personen — deze om hare dichterlijkheid en oudheid treffende en eerwaardige uitdrukking ontleend hebben aan de toen nog meer of min gangbare oude Friesche wetten, waar dergelijke woorden voorkomen. Te Winkel neemt dit zelf ook

aan en denkt hier aan het aangehaalde slot in het Rustringer dijkregt (bl. 189, n. 1), waarin sprake is van het verdedigen van het land o. a. tegen de *stapa*, elders *hoogen*, *helm*, zooals het woord *stapa* ook beteekent. Dit slot luidt vertaald aldus: „Van buiten moeten wij Friezen ons land houden met drie touwen (werktuigen), met de spade, met de berrie en met de vork; ook moeten wij ons land verdedigen met zwaard en spies en met het bruine schild tegen den stapa (hoogen) helm en tegen het roode schild en tegen onregtvaardige heerschappij.” Meer nog komt hier in aanmerking de uitdrukking van *schoppen helm*, welke men voor *stapa helm* vindt — en Westerhoff noch te Winkel schijnt te kennen — in een gewestelijk dijkregt en wel vermoedelijk van Hunsingo, dat Westendorp vermeldt en overeenkomstig zegt te zijn met het Hummerke dijkregt, maar in het begin en het slot uitvoeriger en meer of min gelijkluidend met even gemeld Rustringer dijkregt. Zoo eindigt het volgens hem (*Jaarb.* II, 291) met deze woorden: dat men den dijk met magt en kracht, met alle noodige gereedschappen en met binnenschilde moest houden „weder den *schoppen helm* und weder den roeden schylt und tegen dat unrecht heerschap.” De stellers nu van de verzegeling die woorden *stapa helm* of liever *schoppen helm* lezende, maar niet meer begrijpende, zullen daarvan gemaakt hebben *scharpen helm*, even als deze of gene afschrijver voor *stapa helm* reeds had gelezen *schoppen helm;* en even als men, gelijk wij zagen, blijkbaar ook niet meer wist, wat men onder *wilda witzing*, te verstaan had. Wat hiervan ook zij, zij zullen er zich zekerlijk niet van bediend hebben, om er de Noordzee mede uit te drukken. De uitdrukking: *den solten Zee ende den scharpen Hellem* stemt niet overeen, zooals nog door te Winkel wordt opgemerkt, met die welke later in den brief voorkomt: *den solten Zee ende synen grousamen gewalt.* Sloeg daar *scharpen hellem* ook op *zee*, dan zou er voor *den* ook *synen* staan, even als hier. Neen, zij behelst twee verschillende zaken, even als ter plaatse, waaraan zij ontleend mag zijn: daar is *stapa* of *hooge helm* een ware krijger en verbeeldt niet de zee, maar den Saksischen ridder, zooals nader het *roode schild* aanduidt, staande tegenover het *bruine schild*, waarvan de Friezen zich bedienden en waarvoor, om dit er nog bij te voegen, te Winkel verkeerdelijk *blinkende schild* bezigt en misschien het voornoemde Hunsingoër dijkregt (als Westendorp juist heeft

gelezen) *binnen schild* heeft [1]). — Vernuftiger doet zich dan nog de uitlegging van onzen vriend, Mr. Boeles voor, die hier denkt aan het ijsbekleedsel der bevrozen zee in den winter; even als de helm het hoofd van den krijger bekleedt, bedekt het ijs dan de zee en daarop past allezins de bijnaam *scherp* (*Bijdr.* II, 349). En als er stond: den solten zee ende *sijnen* scharpen Hellem, even als men er leest: den solten zee ende *sijnen* grousamen gewalt, dan zoude ik er ook wel toe overhellen, om de verklaring van Boeles aan te nemen. Maar ook om gezegde reden, dat hier onder *den scharpen Hellem* wel bepaald iets anders dan *den solten zee* betreffende moet bedoeld zijn, komt ze mij niet aannemelijk voor.

Nadat dit geschreven was, ontving de Redactie van de *Bijdragen* nog de volgende mededeeling over de „scharpe hellem" van Dr. I. van Vloten te Deventer, die ik met zijn en haar goedvinden hier bijvoeg, om mede te strekken tot toelichting van het bovenstaande.

„In het vorige deel van deze „Bijdragen" komt Mr. Boeles tegen Dr. te Winkels verklaring dezer uitdrukking op en zoekt de zijne, als zou zij van de „scherpe ijsschotsen" gelden, te handhaven. Zij komt mij echter minder gegrond voor, zoowel omdat er volstrekt van geen „ijsschotsen" in de oude Friesche wetten wordt melding gemaakt, als omdat zij als „helm" of dekzel verklaard moeilijk „scherp" kunnen heeten. Dit laatste nu laat zich ook tegen Dr. te Winkels verklaring aanvoeren: een „helm" kan onmogelijk „scherp" heeten (alleen de nieuwerwetsche Pruisische zou daarvoor kunnen doorgaan), en hoe juist ik daarom zijne opvatting van het woord zelf als „krijgshelm," „krijger" acht, met die „scherpte" kan ik mij niet vereenigen. Ik geloof dan ook niet dat dit noodig is en zich alles bij 't minste nadenken zeer gemakkelijk verklaren laat, wanneer wij slechts nagaan wanneer — in 1578 namelijk — het stuk, waarin de ondenkbare helm voorkomt, is opgesteld, en op welke plaats der oud-Friesche wetten het kennelijk verwijst, blijkbaar op geene andere dan die uit het Rustringer landrecht (bij Richthofen, bl. 122), waar met zooveel woorden geschreven staat: „thet wi Frisa hagon ene *seburch* to stiftande" enz., en vervolgens tevens „thi salta se"

[1]) Dit *binnen schild* is anders ook wel bekend, naar 't schijnt, voor eene zekere plaatselijke heffing of belasting. Driessen, *Mon. Gron.* II, 417.

vermeld wordt. Een regel of wat verder wordt daar tevens ook van „tha bruna skelde" en „thene stapa helm" gesproken. Dit laatste, verouderde woord nu, dit *stapa* verstonden de opstellers van 't zooveel later opgestelde stuk niet meer; zij lazen of verklaarden het verkeerd, en stelden er „scharp" voor in de plaats, zonder te bedenken, dat zich dit van geen „helm" laat denken. Keeren wij echter eenvoudig tot de oorspronkelijke lezing terug, dan vinden wij, dat voor dit uit het verouderde „stapa" bedorven „scherpe," naar de latere beteekenis „hooge" gesteld worden moet, en er dus in de aanvankelijk zoo zonderling schijnende uitdrukking, van een „zeeburg" tegen de „zoute zee en den hoogen helm" in te Winkels zin van het woord gesproken wordt, waarin wel niemand iets bevreemdens vinden zal."

Van dit taalkundig uitstapje keeren wij tot onze Friesche wetten terug.

Er wordt als bewijs voor de hooge oudheid der dijken ook bijgebragt, dat het noodzakelijk werk daaraan in dezelfde Friesche wetten en wel in het 1ste Landregt medegeteld wordt onder de zoogenaamde *noodschijnen* (nedsckine), d. i. de wettige redenen van verschooning voor den Fries om in 't gerigte te verschijnen, als door nood daar in verhinderd. Maar het is hiermede ook zoo gesteld, als met de besprokene vermeende reden van vrijdom der Friezen van buitenlandsche krijgsdienst. Men vindt oorspronkelijk slechts vier noodschijnen vermeld, te weten: 1) verzuim van dagvaarding, 2) ziekte, 3) verhindering door een vijand, 4) door weêr of wind — dus hieronder dijkarbeid niet en dit zoo in de meeste Landregten: Hunsingoër regt (lat. tekst), Eemsgoër regt (platduits. tekst), Westerlauwersche regt *(Jus municip. Frisonum)* en *het Fivelingoër en Oldampster regt.* Eerst komt die reden voor toegevoegd bij die van onreisbaar weder in het Rustringer regt. Vervolgens wordt zij afzonderlijk opgegeven met meer andere nieuwe noodschijnen: 1) brand, 2) sterfgeval, 3) ziekte, 4) dijkarbeid, in het Eemsgoër regt (friesche tekst). Eindelijk treft men bij het getal van vier oude gewone noodschijnen, nog drie, zelfs vier aan, namelijk, behalve de opgenoemde, nog oogstarbeid, doch als meer ongewone twijfelachtige gevallen, die aan het oordeel van den regter waren overgelaten; aldus in 't geheel acht, in een ander Westerlauwersche regt, zeven in het Eemsgoër regt (fries. tekst); en zoo zijn deze laatsten gelijkelijk zonder onderscheiding in het latere Oostfriesche Landregt opgenomen.

Die latere ongewone zijn dan òf vier: 1) brand, 2) sterfgeval, 3) oogstarbeid, 4) dijkarbeid, of drie, zonder 3) oogstarbeid, zoodat dijkarbeid overal in de laatste plaats komt. — Wij laten na dit overzigt over de noodschijnen en van het voorkomen daaronder van dijkarbeid aan elk onbevooroordeelde over te beslissen, of dat kan pleiten voor den hoogen ouderdom der dijken en er niet veeleer omgekeerd uit volgt, dat tijdens de eerste instelling van de Friesche wetten nog geene dijken bestonden [1].

Dit is mede het geval met de plaats welke Westerhoff (bl. 67) nog aanvoert uit de 16de Kest van *het Fivelingoër en Oldampster Landregt*. Deze Kest begint hier met de bepaling, die, volgens Hettema, aldus luidt: „Dat wij Friezen hebben afgewillekeurd alle burgen, behalve twee burgen. De eerste is de rivierburg (aburch), de andere de zeeburg (zeeburch). Daar werd een hooge vrede aangelegd van des Koningswege" [2]. Hiernaar wilde men dus geene andere verweringsmiddelen dulden, dan alleen *dijken* tegen het overstroomende rivier- en zeewater. — Maar men vindt dit begin van de 16de Kest nergens anders dan in dat Landregt, niet, zoo als W. het laat voorkomen, als of het eene algemeene bepaling der Friezen was. Het is derhalve klaarblijkelijk een bijzonder later toevoegsel tot de 16de Kest, waarvan de algemeene hoofdinhoud deze is: dat de Friezen hunne misdaden met geld of goed vermogen te boeten. — Zoo wordt in de 12de Kest van datzelfde Landregt alsmede het Rustringer en in eene bijzondere lezing van het Westerlauwersche regt bij de vredebepalingen ook opgenoemd *dijkvrede* [3]; in de overigen niet. Ware het eene oude oorspronkelijke bepaling, dan zou zij in allen voorkomen.

Het aangevoerde is alles wat men in gezegde algemeene Friesche wetten omtrent dijken aantreft. In de Boetregisters wordt niet dan zelden, en in het een dit, in een ander dat, daarvan gewaagd [4], geheel en al niet in de la-

---

[1] Dit punt wordt door Westerhoff vermeld bl. 61 naar Wierdsma en Brandtsma, *Oude Fries. Wett.* IIde St. bl. 299, en nader door Mr. Ph. van Blom, *de alde Friske Wetten oer de sédiken*, enz. Liow. 1863, bl. 24. Men vindt de noodschijnen in het 1ste Landregt bij v. Richthofen, *Fr. R.* S. 40—42; Hettema, *Oude Fries. Wett.* II, 1ste St. bl. 83, en *Fivel. en Old. Landregt*, bl. 23; *Ostfr. Landr.* bij v. Wicht. S. 17, 18.

[2] Hettema, a. w. bl. 19. Verg. Richthofen, *Fr. R.* S. 25.

[3] Richthofen, *Fr. R.* S. 20, 21. Hettema, *Fivel. en Old. Landr.*, bl. 17; *Oude Fr. Wett.* II, 1ste St. bl. 76.

[4] Zoo spreekt alleen een Fivelingoër Boetregister, Art. 431, van

tijnsche dusgenaamde *Lex Frisionum*. Dat is die wet waarvan de zamenstelling wel meerendeels reeds tot de 8ste of 9de eeuw gebragt wordt, deels echter ook eerst tot de 10de, zelfs 13de eeuw [1]), en die voor geheel Friesland van het Zwin tot de Wezer gold, doch meer alleen het strafregt behelst en voor de Graven of Keizerlijke ambtenaren vooral tot hun rigtsnoer schijnt te zijn vervaardigd, maar ook voor den grondslag wordt gehouden van voornoemde Boetregisters. De inhoud dier wetten levert derhalve geen grond op voor het bestaan der dijken althans niet vóór de 9de eeuw en waarschijnlijk later, daar niet vóór de 12de of 13de eeuw wat men daarvan nog aantreft zal toegevoegd zijn. Wil men uit het stilzwijgen dier oorspronkelijke wetten niet afgeleid hebben, dat er nog geen dijken waren, zoo volgt dit er toch met zekerheid uit, dat het dijkwezen nog in dien kindschen staat verkeerde, dat het nog geen voorwerp van publieke zorg uitmaakte, zooals wij het ontmoeten in de latere meer bijzondere Friesche regten of wetten en nu ook min of meer nader leeren kennen.

Daartoe kan dienen die bepaling in het Rustringer regt omtrent de bedijking des lands, waarvan wij vroeger reeds het slot mededeelden (bl. 188, n. 1) en hier met het overig gedeelte doen. Dit luidt dan: Dit is ook Landregt: dat wij Friezen moeten een zeeburg maken en onderhouden, een gouden hoepel, die om geheel Friesland ligt, waarvan alle roede elkander gelijk zal zijn, waar de zoute zee, beide dag en nacht, aanzwelt. Daar zal de buitenste en binnenste (d. i. verste en naaste bewoner) des wegs pligtig wezen, de wegen des winters en des zomers met sleden en met wagens te bevaren, zoodat

---

dijkroof (Richthofen, *Fr. R.* S. 109), en heeft een ander eenige hierna te melden bepalingen over het onderhoud van dijken (bl. 199, n. 5). Dat van Wijmbritzeradeel, Art. 24 en 46, van Hemstera deel, Art. 17, alsmede van Woldensradeel and fijf Deelen, Art. 226, in Friesland, gewagen van het werpen van iemand in een *bannena zijlroede* (Hettema, *O. Fr. W.* II, 2de St. bl. 189, 216, 226). Dit betreft gelijke bepaling als het 14de algemeene Landregt inhoudt, voor zoo verre dit over het dompelen in water handelt, zonder dat hier van *zijlroede* sprake is; dit is er dus later in het Boetregister bijgevoegd.

[1]) Zie de jongste uitgaaf van deze wet: *De Lex Frisionum, uitgegeven en toegelicht door* Dr. Karl Freiherr von Richthofen, *naar* Pertz *Mon. German. bezorgd door het Friesch. Genoots. van Geschied-Oudheid- en Taalkunde; gevolgd door eene Verhand. over de zamenstelling van de Lex Frision.* van Mr. B. J. Lintelo de Geer, *Hoogl. te Utr.*, Leeuw. 1866.

de eene wagen den ander ontwijken kan. Als de binnenste tot den dijk komt, zoo heeft hij even zoo grooten vrede op den dijk, als op den ongewijden warf en op het gewijde kerkhof. Heeft hij dan vóór de buitenzijde van den dijk zoo veel vaste aarde en groene zoden, dat hij den dijkkap daarmede houden mag (zoo neme hij daaruit de aarde en zoden); en heeft hij niet buiten den dijk zoo veel vaste aarde en groene zoden, dat hij den dijk daarmede houden kan, zoo heeft hij binnen den dijk dertig voeten tot zoden en dertig voeten tot groenland. Dat moet het gansche land verzekerd zijn vóór St. Vitusdag" (den 15 Junij) [1]. Men vindt deze bepaling alleen zoo in het Rustringer Landregt, uitgezonderd haar begin en slot. Deze komen meer of min gelijkluidend ook voor in het voornoemde Hunsingoër dijkregt (bl. 192) en schijnen hier daaruit ontleend te zijn, vermits ze niet gevonden worden in het overigens eensluidend Hummerke Dijkregt. Als een algemeen regt, zooals W. haar doet voorkomen, kan zij dus bezwaarlijk gelden, zoo min als een oud regt en tot bewijs „dat reeds vroeg de bedijking van het oeverland niet meer stukwerk, niet meer partieël, maar *algemeen* was en een deel der Landsregering uitmaakte" enz. (bl. 84). Want, zooals W. er zelf ook bij aanteekent (bl. 293), vermoedt von Richthofen, dat de Rustringer bepalingen, waarin de aangehaalde voorkomt, niet ouder zijn dan de 13de eeuw. Zij heeft zelfs geheel het

---

[1]) Thet is ac londriucht: Thet wi Frisa hagon ene seburch to stiftande, and to sterande ene geldene hop, ther umbe al Frislond lith; the skil on wesa alleraierdik iuin har oron, ther thi salta se, betha thes dis an tes nachtes, to swilith. Ther skil thi utrosta an thi inrosta thes wigis plichtich wesa, tha strete thes wintres and thes sumures, mith weyke and mith weine to farande, thet thi wein tha oron meta mugi.

Alsa thi inrosta to tha dike cumth, sa hage re alsa gratene fretho opa tha dike, alsa re oua tha wilasa werpe, and alsa re oua tha weida stherekhoui; heth there thenne buta dike alsa felo heles londes and grenes turues, thet ter ne dik stathul mithi halda mugi; ac neth there nauwet sa felo buta dike heles londes and grenes turues, thet ter ne dik mithi halda mugi; sa hage re binna dike thritich fota turues and thritich fethma to gerse; thet skil wesa alla fennon and fili, er sante Vitus di." Hettema, *Oude Fr. Wett.* I, 130. Richthofen, *Fr. R.* S. 122. Wiarda, *Asega-buch*, S. 272. Wij zijn hier Richthofen gevolgd in de opvatting van de woorden *ierdik* d. i. *ierd ek* (Richthofen, *Wörterb.* S. 845 v. *Ierde*), en van *utrosta* en *inrosta* voor buitenste en binnenste (bewoner), niet voor *aarddijk* en *Buiten-* en *Binnenrustringer*, d i. *uit-* en *inlander*, zooals Wiarda heeft en Westerhoff volgt.

aanzien van eene gewestelijke keur, waarbij toen voor het eerst tot den aanleg van een algemeenen zeedijk om Rustringerland besloten is geworden. Dat deze keur zich ook alleen tot dit uiterste der Friesche landschappen zal bepaald hebben, mag men ook opmaken daaruit, dat naar 't schijnt hier al de bewoners, de verst afgelegene van den dijk, zoowel als de naastbijgelegene, tot den aanleg en onderhoud daarvan verpligt waren; iets, wat men niet zoo in andere Friesche landschappen aantreft, waar al en niet dijkpligtige landen worden gevonden.

Meer uitvoerige bepalingen omtrent het dijk- en zijlwezen tevens doen zich voor in het Westerlauwersche Schoutenregt, dat nog van jongere dagteekening is — von Richthofen brengt het tot de 14de eeuw — en ook bepaaldelijk voor dat Friesland schijnt te zijn verordend, in een tijd, toen het onderhoorig was aan de Graven van Holland, schoon het begint, in éóne uitgaaf daarvan, met de woorden: „Dit is landriucht der Freesna," alsof het op alle Friezen van toepassing zij [1]. Want hier staat het dijk- en zijlwezen geheel onder des Graven- en Schouten ban of dwang. Er wordt zelfs nog van geene bijzondere dijk- en zijlregters gewaagd. Er komen in ons gewest, dat nooit aan de Graven van Holland noch anderen toen is onderworpen geweest, in eenige stukken der 13de eeuw ook nog voor Schouten, die dus wel geen Grafelijke, maar dan nog Keizerlijke ambtenaren mogen geweest zijn, en deze ook bijzonder belast met het toezigt over dijken en zijlen; overigens als zoodanig de eigene lands- of volksoverheden. Volgens de oude Willekeuren van Langewold van 1207 of 1250, daar het jaartal aldus verschillend in de H.S.S. wordt opgegeven, stond *de dijk bij den velde* (welke die dijk zal zijn, welke ten zuiden van Sebaldeburen vóór de veenen gelegen, dat landschap ten zuiden omgaf en nog zichtbaar is [2]), onder de hoede van de Landsregteren, onderscheiden van de gewone regters of Redgers en misschien te houden voor de Upstalboomsche regters of soortgelijke als de Over- en Landregters in Hunsingo en Fivelingo waren. Het

[1]) Bij v. Richthofen, *Fr. R.* S. 387. Verg. de *Oude Fr. Wetten* van Hettema, II, 1ste St. bl. 30, waar het niet den titel van *Schoutenregt*, maar van *Graven geregt* draagt, wel wat volgt op bl. 118 en ook over het dijk- en zijlwezen handelt, over den zeedijk, onder den naam van *Seburch*, even als in het ! ustringer regt.

[2]) Zie Westendorp, *Eerste Leerrede* enz. 1809, bl. 90.

is vreemd dat hier nog van geen zeedijk gewaagd wordt, die er toch reeds zal hebben bestaan. Doch deze stond dan misschien nog onder den Schout en nog niet onder bijzondere Dijkregters, welke men ontmoet in de Langewolder Willekeuren van 1282 [1]), even als in het voormelde Hummerke Dijkregt of dat van Humsterland, volgens von Richthofen uit de 14de eeuw, schoon ze hier nog den naam van Dijckredgiaen, Dijkredgers, even als de gewone regters, oudtijds en oorspronkelijk Redgeva's, dragen [2]). In gezegde Langewolder keuren van 1282 komen Dijkregters wel onderscheiden van Redgen voor. In de oudstbekende Fredewolder keuren, noch in die van 1388, wordt van dijkregters gewaagd [3]), zoodat deze wel al op zich zelf zullen gestaan hebben. Desgelijks komen zij niet voor in de Hunsingoër keuren van 1252, wel Redgers alsmede Schout [4]). In het Fivelingoër en Oldampster Landregt treft men in een stuk, het *Asega regt* geheeten en behelzende antwoorden van den Asega op vragen, waarschijnlijk van den Schout, wat deze in regtszaken te doen heeft, aan het einde ook deze aan, bl. 139: „Wat behoort gij meer te doen? Sluizen loopende te houden en dorpsmaren schoon te houden, heerewegen en hamrikswegen te maken, dijken en dammen en grondgaten te slaan; bij de nachtevening gelijke aardophooging, bij zomernacht behoorlijk geëgd en van buiten opgelegd (gezood); bij midzomer in vol werk afgewerkt; het en zij dat het de lieden vroeger verkiezen, dan is der lieden keur boven des Asega's vonnis. Dit behooren de lieden te beloven en gij uwen ban daar aan te leggen." In dit stuk wordt ook nog (bl. 137) van dien ban als 's Graven ban gesproken. In datzelfde Landregt staan achter de Hunsingoër keuren van 1252 nog eenige regtsbepalingen, waarvan de laatste luidt bl. 167: „Aan welk hammerik dat het is, dat de lieden hunnen eigen dijk niet maken mogen; dan zullen de regters, die zijn in den hammerik de gemeente daartoe dwingen, dat zij hem maken. En als hij gemaakt is, dan zal men (hem) den man weder geven, dien hij toekomt; want dijk en land behoort te zamen." Deze bepaling met het eerste gedeelte van het aangehaalde Asegaregt vindt men ook in zeker Fivelingoër boetregister [5]). In het meergenoemde Dijkregt

---

[1]) Zie deze beide Willekeuren van 1207 of 1250 en 1282 in de Werk. van *P. E. J. P.* achter D. I, 15 en 24, en bij v. Richthofen, *Fr. R.* S. 363 en 371. [2]) *Fr. R.* S. 364.
[3]) *Fr. R.* S. 377 en 381. [4]) *Fr. R.* S. 328. [5]) *Fr. R.* S. 307.

van Humsterland is in gevalle van onvermogen van den dijkpligtige om den dijk te maken in § 1 bepaald: „Vermach dat de man solff neet, so make dat de sibbenste sesse, vermoghen dat de sibbenste sesse neet, so neme dat redgyan en preesteren en de besten an den lande, en laten dat gader slaen en dene poel". De regters waarvan in deze bepalingen sprake is, schijnen geene dijkregters, maar gewone landregters te zijn. Nog is in dat Fivelingoër en Oldampster Landregt uitgegeven het Dijkregt van den Eemsdijk van Omptata Tya tot Delfzijl in het latijn vervat op het jaar 1318, een jaar dus na den Fundatiebrief van het zijlvest der drie Delfzijlen, ook in die verzameling in het plat-duitsch opgenomen (bl. 168). Dat Dijkregt is toen echter niet eerst ingesteld, maar blijkens het slot hernieuwd. De schrijver van den *Teg. Staat van Stad en Lande* haalt dit dijkregt aan, als van 1303 (II, 261). Is dit jaartal juist, dan zou er dus toen al een vroeger opgemaakt zijn. Hoe dit zij — en of dat toen voor het eerst geschied zij daargelaten — hier bestaan reeds eigene Dijkregters, zoowel als Zijlregters in gezegden brief der drie Delfzijlen; er wordt zelfs uitdrukkelijk in voorgeschreven, dat de Redgers noch tien Gezworenen van het Landschap (misschien de Upstalboomsche regters) zich zullen hebben te bemoeijen met de regtspleging der Dijkregters; en men ontmoet hier dus reeds blijk van de autonomie, hoedanig het zijlvest der drie Delfzijlen en beide andere deswege zoogenaamde geprivilegieerde zijlvestenijen, het Winsummer en Aduarder mede, hebben bezeten. Dat dat Dijkregt als zoodanig nog niet een eeuw vroeger bestond, kan men opmaken uit hetgeen Emo in zijne kronijk ons meldt van den twist die na den geduchten watervloed van 1219 ontstond over de herstelling der gebrokene dijken tusschen de zeven dijkpligtige en de zes niet dijkpligtige dorpen aan de Eems onder die dijken gelegen. Hierin deden de Redgers van Fivelingo deze uitspraak, dat allen wegens den nood gelijkelijk moesten helpen tot herstel van die dijken. En toen de eene partij, die niet dijkpligtig was, zich aan die uitspraak niet wilde onderwerpen en de Landregters zich verder ontzagen die metterdaad uit te voeren, koos de andere partij zich zelve regters, Gezworenen, die met geweld een einde aan de zaak maakten [1]). Merkwaardig in meer dan een opzigt is

[1]) A. Matth. *Vet. aevi Anal.* II, 49. Nieuwe Uitg. der Wier. Kron. van Mr. Feith en mij door het Hist. Gen. te Utrecht in zijne *Werken, N. reeks*, No. 4, bl. 65.

deze twistzaak. Vooreerst zien wij hier hoe de Redgers nog te zeggen hadden in het dijkwezen; van Dijkregters is geen sprake en dat die er nog niet bestonden, volgt uit de benoeming van dergelijke tijdelijke regters in die zaak. Maar ten anderen is opmerkelijk de regtsvraag zelve en hare uitspraak, waarin nood boven wet wordt gesteld. En dit is wel het eerste voorbeeld, dat men in de geschiedenis van ons Dijkwezen aantreft, van ongehouden maar gedwongen hulpbetoon aan noodlijdenden in het maken der dijken. — Westendorp (*Jaarb.* I, 241) vat dit geval anders, maar zeker verkeerdelijk op. Volgens hem waren de zes dorpen ook dijkpligtig, maar hunne dijkspanden hadden niet geleden en daarom eischten zij van de andere zeven dorpen de herstelling hunner gebrokene dijken; terwijl de uitspraak zou steunen op de voormelde bepaling van het Fivelingoër en Oldampster Landregt, dat ingevalle in een hamrik de lieden hun eigen dijk niet maken konden, de geheele gemeente moest bijspringen (bl. 199). — Maar de ingelanden der zes dorpen noemt Emo uitdrukkelijk vrij van het dijkwerk (immunes operis), en het was omgekeerd hunne eisch welke mag steunen op gezegde bepaling, terwijl de uitspraak der Redgers en de handelwijs der Gezworenen daarentegen zich grondde niet op regt, maar op medelijden en openbare noodzakelijkheid, zooals gezegd werd (quod esset fraternae compassionis et publicae utilitatis). En hieruit laat zich verklaren, waarom de Redgers aarselden hunne beslissing in deze zaak door te zetten, maar dit overlieten aan de ingelanden zelve [1]). — Of nu deze zaak aanleiding gegeven heeft tot het benoemen van vaste Dijkregters aldaar is niet onwaarschijnlijk, maar blijft onzeker.

Wanneer wij verder nagaan de bescheiden omtrent ons gewestelijk dijk- en zijlwezen, met name van de voornoemde hoofdzijlvestenijen, die wel de oudste en bekendste zijn, dan

---

[1]) Dat onder de hier genaamde zes dorpen (sex villae) eenerzijds en de zeven aan zee of de Eems gelegene dorpen (septem villae mari conterminae) anderzijds niet te verstaan zijn de Friesche Zeelanden noch bijzondere huizen, zooals men dit ook wel heeft willen verklaren, maar klaarblijkelijk onder de eersten de meer binnenwaarts gelegene dorpen, die vrij waren van het dijkwerk, en onder de laatsten de zeven andere nader aan de Eems gelegene, welke daartoe verpligt waren, even als die dorpen aldaar nog onder den naam van *dijkvestige* bekend zijn, heeft reeds aangetoond Driessen, *Mon. Gron.* IV, 864.

geven die ook geen reden noch recht, om met den ouderdom daarvan hooger op te klimmen dan tot de 11de eeuw. De oudste brief, de zoogenaamde fundatiebrief, van het zijlvest der drie Delfzijlen is van 1317. Al moge toen ook voor het eerst dat zijlvest zoo opgerigt zijn geworden, zoo als het zamengesteld is uit drie onderzijlvesten, het Dorpster, Scharmer en Slochter zijlvest, wij willen gaarne toestemmen, dat deze en gene dijken en zijlen daarvan reeds eerder zullen bestaan hebben. Het Damsterdiep komt in het midden der 13de eeuw (1248) bij den kronijkschrijver Menko (Matth. *Anal.* II, 149. N. U. bl. 196) reeds onder den naam van *Delf* als gegravene waterlossing voor (fossatum effluxionis aquarum), en bestond dus toen al voor een deel, misschien van ten Post af, als zoodanig, daargelaten of de Delf voor een tak (of dan liever een arm) van de Fivel is te houden, zooals Westerhoff wil, dan voor een van de Fivel afgezonderd riviertje, zooals wij haar beschouwen, maar dat toen ook reeds met de Fivel mag vereenigd zijn geweest, zoo nog niet geheel in de plaats daarvan gekomen. Want dezelfde kronijkschrijver spreekt wel op het jaar 1238 van het toeslijken van de Fivel bij Westeremden als eene toen reeds lang gebeurde zaak even als van haren voormaligen loop langs Wittewierum (Matth. *Anal.* II, 133. N. U. bl. 176), maar dat die verandering nog zoo oud niet was noch volkomen, gelijk W. meent, volgt evenzeer uit zijn berigt omtrent de doorbraak nog van de Fivel door den nieuwen dijk bij 't Zand toen gelegd, misschien de eerste binnendijking van nieuw aangewassen land in den mond van den Fivel (Matth. *Anal.* II, 157. N. U. bl. 207). Hij gewaagt ook nog eerder op het jaar 1237 van eene toen 45 jaren geleden, dus in 1192 gelegde sluis — de oudste die geschiedkundig zeker bekend staat — maar zonder te melden, waar dit plaats had. Het kan een en wel de eerste of oudste zijl der drie Delfzijlen, de Dorpster, geweest zijn, ook wel een ander (Matth. *Anal.* II, 129. N. U. bl. 171).

Wat het Winsummer zijlvest aangaat, Driessen brengt den oudsten brief die daarvan bestaat, zonder jaarteekening, tot de eerste helft der 13de eeuw, wegens het voorkomen van een der onderteekenaars daarvan, te weten Herbrandus Proost of Deken van Uskwerd, op het jaar 1231 bij voornoemden Wierummer Kronijkschrijver Emo (Matth. *Anal.* II, 92. N. U. bl, 123); doch hij leidt uit den inhoud af, dat dat zijlvest destijds reeds sedert lang aanwezig was, als wordende in den-

zelven van de scheepvaart op het zijldiep en door de zijl, van de brug te Onderdendam en van andere, ter bevordering van den onderlingen handel en wandel, vervaardigde werken, als van reeds lang bestaan hebbende inrigtingen gesproken. De ligging daarbij van Winsum en de aloude beroemdheid en bloei van deze plaats, zoodat zij reeds in het jaar 1057 tot eene markt- en muntplaats in Hunsingo verordend werd, maken het, volgens hem, waarschijnlijk, dat aan het Winsummer zijlvest een zeer hoogen ouderdom moet worden toegeschreven, dat het misschien reeds in de elfde eeuw of vroeger zal bestaan hebben — zooals dan ook Westerhoff wil (bl. 91) — ofschoon deszelfs wetten en inrigtingen eerst in latere tijden in geschrift zijn gebragt (*Mon. Gron.* I, 113). Westendorp (*Jaarb.* II, bl. 118) echter brengt den ouden Winsummer zijlbrief tot het einde der 13de eeuw of liever zelfs nog tot lateren tijd. Gelijkerwijs Driessen grondt hij zich op het voorkomen van dezelfde namen in den fundatiebrief van de zijl in Schillegeham, eene andere bij Winsum, van het jaar 1323, als in den Winsummer zijlbrief, namelijk o. a. van de gemagtigden Fredericus Wydersa en Bewo Poptata. En hij kon wel gelijk hebben. Want het voorkomen van den Deken van Uskwerd Herbrandus in 1231 is geen zoo voldingend bewijs voor de stichting ook van den Winsummer zijlbrief omstreeks dat jaar. Herbrandus wordt toch gezegd bij Emo de derde erfgenaam of opvolger te zijn van denzelfden naam in het Dekenschap van Uskwerd en bij zijn overlijden op dat jaar een zoontje achter te laten weder van denzelfden naam. Ofschoon het ons niet stellig is gebleken, kan deze weder opgevolgd en bedoeld zijn in den Winsummer brief en deze dan zeer wel uit het laatst der 13de, ja zelfs uit het begin der 14de eeuw zijn, op grond dat in dien brief en dien van de Schillegehamster zijl van 1323 een paar personen van gelijke naam voorkomen. Nog iets: De Hofmeester van de Roode School tusschen Bedum en Onderdendam stond van ouds aan het hoofd van het Winsummer zijlvest, zoodat de geestelijken en vermoedelijk die van Aduard, waaronder de Roode School stond, wel de voornaamste, ja eerste oprigters van dit zijlvest zullen geweest zijn. En daar nu de Abdij van Aduard eerst in 1192 is gesticht geworden en de Roode School dus nog later, kan het Winsummer zijlvest en de sluis aldaar ook wel niet eerder dan in de 13de eeuw aangelegd zijn.

Wat Westerhoff aanvoert (bl. 122) omtrent Innersdijk, als

een overouden polder binnen dat zijlvest, waarin Bedum, Zuid- en Noordwolde enz. zijn gelegen, staat ook zoo vast niet. Men wil wel, dat volgens de overlevering dit Innersdijk binnengedijkt zou zijn door zekeren Walfridus, een voornaam en weldadig persoon aldaar, die met zijn zoon Radfridus bij een inval der Noormannen in het begin der 9de eeuw door dezen om het leven werd gebragt en daarom als een Heilige in deze streken is vereerd geworden, zoodat de kerk te Bedum, welk dorp voor zijne woonplaats wordt gehouden, aan hem mede is toegewijd geworden. — Het is echter nog zeer de vraag of hier juist aan eene bedijking is te denken. Wel is waar, de nog voorhandene afbeeldsels van Walfridus, door Westendorp (*Jaarb.* I, 102) medegedeeld, komen daarmede overeen. Hij wordt namelijk voorgesteld met eene spade in de hand en aan weerszijden van hem eene kale boomstam, waarin eenerzijds een dier, een leeuw of hond, klimt en waaraan anderzijds een mensch zich vasthoudt. Dit een en ander, ja, kan duiden op dijkwerk en overstrooming daardoor gekeerd. Maar deze afbeeldingen kunnen ook naar de overlevering zoo gemaakt zijn, of ook doelen op ander werk, door hem of zijn toedoen verrigt. De schriftelijke bronnen, bij Driessen (*Mon. Gr.* I, 96) en Westendorp (t. a. p.) vermeld, spreken toch niet bepaaldelijk van indijking. Immers Corn. Kempis meldt, dat Walfridus den lagen bodem van zijne woonplaats, voorheen naauwelijks door voetgangers te bewandelen, tot goed weideland en geschikt tot het voortbrengen van allerlei vruchten gebragt heeft, en daarbij ook, dat hij, om gelegenheid te hebben, van te Groningen, in de St. Maartenskerk zijne godsdienst uit te oefenen, op zijne eigene kosten, eene brug over de Hunse heeft doen leggen, welke sedert dien tijd de *Walfriedsburg* genoemd is, nu de Noorder Hoogebrug buiten Ebbingepoort. De weg van de stad derwaards gaande wordt in oude stukken ook de *Walfriedsweg* geheeten en volgens Westendorp (*Jaarb.* I, 103) ook de dijk naar dien brug gaande de *Walfriedsdijk*. Ik heb echter bedoelden dijk nergens met dien naam aangetroffen; zij heet van ouds de *Zuidwending* of *Beyummer Zuidwending* naar de naastgelegene plaats. De Wolddijk die overigens Innersdijk omgeeft, is ook wel niet naar Walfridus genoemd, maar naar den uitgang *wold* van vele in dit oord gelegene dorpen, Zuid- en Noordwolde en anderen, van waar de bewoners er ook oudtijds den naam van *Woldmannen* droegen. Dit woord *wold* geeft een oorspronkelijk boschach-

tig, veenachtig of moerassig en woest oord te kennen. En zoo mag de bodem van Innersdijk ook nog wel ten tijde van Walfridus meer of min geweest en door hem eerst in eene meer bewoonbare en bruikbare landstreek herschapen zijn, door middel van kanalen, wegen enz., of door verbetering van de afwatering en het verkeer. Hieraan kan dan ook het jeugdig aanzien, dat het, volgens W. vertoont, toegeschreven worden, en hiermede de oudheid van Bedum en andere daarin gelegene plaatsen bestaan; hoe deze ook met zijne lage ligging, zullen wij later zien. Innersdijk is eene binnenlandsche bedijking, niet tegen het buiten- maar binnenwater van het omringende hoogere land aangelegd, doch veronderstelt reeds volledige zeedijken, zooals W. opmerkt. Maar dit juist veronderstelt te veel in zulk een vroegen tijd, als de 8ste eeuw, zonder voldoend bewijs daarvoor. Het is dan ook veel aannemelijker, dat Innersdijk, als een deel uitmakende van het Winsummer zijlvest, naauw zamenhangt met de oprigting van dit waterschap en dus geen hoogeren ouderdom dan dit zelf zal hebben.

De oudste Aduarder zijlbrief is van 1313 (Driessen, a. w. I, 72); maar dat er al eerder een zijl en zijldiep geweest is, blijkt uit den inhoud van dien brief, die te kennen geeft, dat men toen, in plaats van die oude zijl en waterleiding bij het Aduarder klooster gelegen, eene nieuwe zijl, te Arbere, ergens aan het Reitdiep, met een nieuw diep derwaarts had aangelegd. De loop van de oude oorspronkelijke waterleiding is in de sporen daarvan nog overig na te gaan en door mij aangewezen (*Aloude St.* I, 304). Maar die oude zijl bij Aduarder klooster zal wel niet vóór de 13de eeuw zijn gelegd, daar dat klooster is gesticht in 1192. Men mag toch de stichting van deze zijl even als van die nieuwe zijl in de eerste plaats aan dat klooster toeschrijven.

Toegegeven alzoo nu ook, dat er al bevorens, vóór het in schrift stellen van hare verordeningen, zulke vereenigingen, als voornoemde en andere zijlvestenijen en dijkregten, reeds eenigen tijd in ons gewest zullen bestaan hebben, ja dat er vóór hare oprigting reeds hier en daar zijlen en dijken meer op zich zelve zullen aanwezig geweest zijn, er blijven dan nog een of twee eeuwen daarvoor over, vóórdat men tot de 11de eeuw komt, sedert welken wij stellen dat meer algemeen eigenlijke zeedijken zullen zijn tot stand gekomen.

De allereerste bedijkingen, die nog van minder of weinig belang waren, kan men zich voorstellen dat hoog op aan de rivieren zullen zijn geschied, waar de invloed der zee zich het

minst deed gevoelen en om andere redenen de plaats daarvoor bijzonder gelegen en geschikt was. Ik heb het oog hier o. a. op de boorden van Hunse en A bij de stad Groningen. Als eene niet alleen zeer oude maar vroeg ook reeds aanzienlijke plaats, althans in vergelijking met andere naburige, zelve veilig gelegen op den Hondsrug, maar haar grondgebied overigens tusschen genoemde rivieren, was het voor haar van belang en niet moeijelijk dat ook tegen de overstroomingen daarvan te beveiligen en alzoo die rivieren althans van hare zijde te bedijken. Zoo kan zij dit gedaan hebben op zich zelve onafhankelijk van het Goregt, waarin zij lag en van de naaste Friesche Ommelanden, waarvan zij staatkundig gescheiden was, als met het Goregt tot Drenthe behoorende; maar naar haar voorbeeld kan deze bedijking zich ook spoedig verder langs den vereenigden stroom, de Hunse of nu het Reitdiep, zich uitgestrekt hebben. Ik heb dan ook ergens (*Gron. Volks-Alm.* 1838, bl. 43) de bedijking van die rivier bij de stad gegist als reeds lang vóór de 11de eeuw kunnende geschied zijn, schoon dan nog op eene onvoldoende wijze; — zooals Westerhoff opmerkt (bl. 80). Doch ik ben misschien toen te ver gegaan. Want wat blijkt nader uit den ouden en nieuwen loop der A en Hunse bij de stad door mij nagegaan, den eersten in de *Gron. Volks-Alm.* 1842, bl. 50, den tweeden ald. 1844, bl. 50 en 74? Die A liep bevorens als vervolg van het Horensche diep van daar op eenigen afstand ten westen om de stad naar Donghorn aan het Reitdiep, en zoo verder omstreeks langs dit diep, om zich ten noorden bij Harsens met de Hunse, die oostwaart het stadsgebied omspoelde, te vereenigen. Nu loopen zij beide door de stad heen en vereenigen zij zich nog binnen hare muren. Het oudst bekende zijdelingsch berigt van den nieuwen loop der A is vervat in een brief van 1262 (Driessen, *Mon. Gron.* II, 38), waarin door de stad verkocht wordt een stuk gronds aan de A bij de brug onder de stads muren gelegen, met den dijk en oever aan de overzijde dier rivier. Die verlegging nu van de A kan nog in dezelfde eeuw geschied zijn. Immers eerst in het begin der 13de eeuw is de Akerk als kapel gesticht geworden door de buurt aldaar, om vervolgens tot parochiekerk daarvan te dienen, zooals blijkt uit de bevestiging daarvan in 1246 (*Volks-Alm.* 1846, bl. 107). De toenemende bevolking van die westelijke buurt der stad, welke bevorens zich tot den Hondsrug en ééne parochie, die van de Martinikerk

zal bepaald hebben, zal daartoe aanleiding gegeven hebben en die aanwas waarschijnlijk het naaste gevolg zijn geweest van de verlegging der A naar de stad. Kort te voren, zoo nog niet in de 13de, dan in de 12de eeuw, mag men dus die verlegging stellen. Dat niet alleen de nieuwe A, als uit voornoemden koopbrief blijkt, bedijkt was, maar ook de oude, bewijzen de overblijfselen daarvan nog aanwezig. Duidelijk is die bedijking voor den dag gekomen bij gelegenheid dat juist nabij de plaats waar de oude rivier uit het Horensche diep haren weg vervolgde de sluis in het verbindingskanaal met het Hoendiep is gelegd geworden in 1863. Van daar dat men in het oude bed van die rivier diep heeft moeten heijen, veel dieper als men zich, hiervan onkundig, had voorgesteld. Dat die bedijking nog onaanzienlijk was, met de tegenwoordige aan het Horensche en Reitdiep vergeleken, heeft de doorsnijding daarvan op die plaats, waar zij nog het ongeschondenst zich voordeed, ook nader kunnen doen zien. Daar nu de A nog in de 12de eeuw haren natuurlijken loop om de stad heen mag gehad hebben, is er nog een eeuw voor de hand, en dus tijd genoeg om hare bedijking zelfs niet ouder dan de 11de eeuw te stellen. — De naam van *Donghorn* kan, zooals Westerhoff meent, ook geenszins dienen, om de hoogere oudheid van de A-bedijking te ondersteunen. Was werkelijk dit dezelfde plaats als de *villa Thuuini* of *Thuina*, gelegen in de *pagus Leomerike*, die in 't jaar 838 aan de kerk van Utrecht werd opgedragen, zooals Driessen vermoedt, dan zou men met W. kunnen, ja moeten aannemen, dat in de de eerste helft der 9de eeuw de A reeds bedijkt was (bl. 64). Maar hij weet zoo goed als ik, had het te minste kunnen weten, zoo niet van mij (*Aloude Staat*, D. II, St. II, bl. 175), dan van van den Bergh (*Handb. der Middel-Nederl. Geogr.* bl. 188), dat onder dien *pagus Leomerike*, niet het oude *Lieuwerwolde* of een deel van het Wester Stadshamrik, waarin Donghorn ligt, is te verstaan, maar de landstreek de *Liemers* in Gelderland, en onder *Thuuini* of *Thuina* niet Donghorn maar *Duiven* in die landstreek gelegen. De naam van Donghorn is zeker afkomstig van den hoek of bogt welke hier het Reitdiep ten gevolge van de afleiding der rivier naar de stad maakt en dus na deze afleiding opgekomen. — Daar voorts de verlegging der Hunse naar de stad nog later is bewerkstelligd dan die der A, althans eerstgenoemde rivier nog lang tot in de 14de eeuw haren ouden loop heeft behou-

den, zoo is het ook des te minder noodig om de bedijking dezer rivier vroeger dan de 11de eeuw te stellen. Men kan die bedijking nog langs den geheelen ouden loop dier rivier naspooren, behalve aan de zoogenaamde *Koningslaagten* benoorden de stad, schoon die blijkbaar ook afgesneden kronkelingen dier rivier vertoonen. Toen die doorsnijding heeft plaats gegrepen, schijnt dus de stroom nog niet bedijkt te zijn geweest; misschien is het eerste eerst met het laatste geschied. En als men dan bedenkt welk belangrijk werk dit was, waarin gemeenschappelijk overleg zoowel als arbeid te pas kwam, als makende de Hunse aldaar den grensstroom uit tusschen twee elkander vreemde gebieden, het Drentsche Goregt en het Friesche Hunsingo, dan kan dit wel niet eerder geschied zijn, dan toen eene vergevorderde maatschappelijke staat van zaken hier gevestigd was.

Wat Westerhoff ook bijbrengt van plaatselijke bedijkingen, die elders in ons land het vroegst vermeld worden, kan even min een hoogeren ouderdom, dan door mij aangegeven is, aanwijzen. Het oudst bekende stuk van dien aard in Holland is de brief door graaf Floris aan Ouderkerk gegeven, namelijk, volgens de jaar- en dagteekening, van den 15 Junij 1097 en betreffende o. a. ook de bedijking van dat ambacht of de Krimpenerwaard (o. a. bij van Mieris, *Charterb.* I, 75). Die oudheid van dit stuk wordt echter, zooals W. zelf opmerkt (bl. 75), door sommigen betwijfeld en het tot de 13de eeuw en wel tot den tijd van Floris V teruggebragt. Men kan daarom ook niet met zekerheid daaruit tot de oudheid van de bedijking van dien waard besluiten. Maar gesteld eens, het stuk was zou oud, dan bewijst het ook niet meer, dan (wat ik vroeger ook reeds heb aangeduid), dat die waard reeds vóór 1097, maar nog niet dat zij vóór de 11de eeuw bedijking heeft gehad; integendeel, vermits voornoemde brief opgemaakt schijnt te zijn ten gevolge dier bedijking. Wat W. dan ook zonder weifelen verklaart van de Lek, dat deze rivier reeds in 't jaar 841 langs beide oevers bedijkt was, steunt op een bloot zeggen van Heda (*Hist. Episc. Ultr.* p. 55). Volgens dezen zou het ten gevolge van eene geweldige overstrooming van den Rijn zijn geschied, in dat jaar of omstreeks dien tijd voorgevallen, die anderen echter later stellen. — Zoo brengt ons wat W. verder aanvoert omtrent deze en gene bedijking aan de groote vloed zoowel als ebbe houdende rivieren in Holland ook niet verder en niet boven dezen tijd, en ik meen er dus van te kunnen zwijgen. Dat zij

omgekeerd in het begin der 11de eeuw nog overal niet bedijkt waren, met name niet de Maas en Waal omtrent Dordrecht, heb ik gemeend te mogen opmaken uit de beschrijving van den toestand van de streek aldaar, of den zoogenaamden grooten Zuid-Hollandschen waard, in een stuk van 't jaar 1018, bij Kluit voorkomende; en ik blijf daarbij, al wil W. juist uit dat stuk met zekerheid hebben opgemaakt, dat de omstreken van Dordrecht, Vlaardingen en de Merwede toen reeds bedijkt moeten zijn geweest — maar zonder bewijs nader bij te brengen. Als een tijdgenoot dat oord beschrijft als eene boschrijke, moerassige streek, waar vóór dat het door Dirk III, graaf van Holland, met zijne Friezen bezet — en misschien toen ook bedijkt — is geworden, geene andere dan jagers en visschers plagten te wonen; en het voorts door meer oude schrijvers nu eens een *eiland* of *waard*, dan eens een *bosch* genoemd wordt, dan weet ik niet wat duidelijker en stelliger spreekt en weêrspreekt wat van Balen en anderen omtrent de veel oudere bedijking, al in de 7de eeuw, van de Merwe vertellen (bij W. bl. 79). Even ongegrond is hetgeen medegedeeld wordt door sommigen van de bedijking van Schieland al in de 8ste eeuw (W. bl. 22), volgens Alkemade wel oud, maar geheel onbekend. Van het leggen van een sluisje in 1065 in dien ouden dijk in de Rotte, om het zee- en Maaswater te keeren geeft deze ook geen nader bewijs (W. bl. 88).

Nogtans zouden de rivieren, Rijn, Maas en Waal, reeds tijdens de Romeinen bedijkt zijn en wel door hen zelven (bl. 12 en 77). Het waren echter geene eigenlijke dijken, maar dijkwegen, waarvan hier en daar nog overblijfselen gevonden worden, aldus aangelegd, om te dienen in de eerste plaats voor het verkeer, maar ook voor waterkeering. Dit laatste staat echter nog te bewijzen. Deze wegen, zouden zij gangbaar zijn, zelfs maar in den zomer, moesten om die reden alleen hoog zijn. Dit gaf hun nog niet het karakter van dijken. Doch wij laten ons evenmin als W. verder in met de vraag in hoeverre de Romeinen in ons land ook reeds dijken hebben aangelegd. Wij meenen ook te kunnen volstaan met hetgene daartegen door ons ter voormelder plaats is aangevoerd geworden.

Reeds vóór de uitgaaf van Westerhoff's werk, althans naar de jaarteekening te rekenen, hebben wij een degelijk geschiedkundig werk ontvangen van Mr. G. de Vries over den ouden

waterstaat van Noord-Holland [1]) — maar door W. nog niet gebruikt. Wat hier vermeld wordt omtrent de oudste bedijking in dat oord is zeer opmerkelijk en spreekt ook voor ons gevoelen, althans niet voor dat van W. De Vries begint zijne geschiedenis met het einde der 13de eeuw, omdat nopens het vroeger voorgevallene bijna geene andere dan hoogst onzekere berigten tot hem zijn gekomen. „Wel vindt men „zegt hij" (bl. 5) op het aangeduide tijdstip reeds enkele dammen en vele dijken, als zoovele bewijzen, dat de bewoners reeds werkzaam geweest waren tot behoud van den grond dien zij bewoonden, maar uit de nog aanwezige bescheiden van die dagen blijkt, hoe gebrekkig die middelen destijds geweest zijn, hoe gereed de bewoners waren voor de zee te wijken en door het inwaarts verleggen der beschadigde dijken, het zoogenaamde maken van inlagen, een deel hunner gronden aan de vloeden prijs te geven, zelfs in strijd met 's Graven gebod, dat hun beval op den uitersten dijk te dijken.

Met den aanvang der veertiende eeuw (zoo vervolgt de S.) is in dezen gang van zaken eene gunstige wending gekomen. Niet meer te vreden met den dijk, dien men voor zijne akkers had opgeworpen, zoolang mogelijk te behouden, begon men den vijand onverschrokken te gemoet te treden, de toegangen, waardoor hij tot in het midden van het kwartier binnendrong en de landen ook van achteren bestookte, te versperren, pogingen aan te wenden om het verlorene te herwinnen en de zee een deel van haar gebied te ontweldigen. Aan de betere zorg voor de waterweringen paarden zich nieuwe maatregelen tot waterlozing en juiste waterverdeeling.

Vóór de veertiende eeuw blijkt niet alleen niet van het bestaan van kanalen tot waterafleiding in dit gedeelte van ons land, noch van het gebruik van bemalingsmiddelen, maar blijkt zelfs op enkele punten de bescherming door dijken of kaden ontbroken te hebben. Indijking van schorren of buitengronden, droogmaking van meren, waren onbekend; en op eene enkele uitzondering na waren de gaten nog open, waardoor het water der Zuiderzee tusschen de verschillende deelen van dit kwartier vrijelijk heenstroomde. Was de houding van het volk tegenover het geweld der baren tot het einde der dertiende eeuw slechts verdedigend geweest, weifelend en dik-

[1]) De titel is: *De kaart van Holland's Noorderkwartier in 1288, uitgeg. door de Koninklijke Akademie van Wetensch.* Amst. 1864.

wijls terugtrekkend, na den aanvang der veertiende eeuw houdt dat volk niet alleen krachtiger stand, maar begint het zelfs aanvallender wijze te werk te gaan en den dreigenden vijand op de meeste punten al verder en verder terug te dringen. Dat tijdstip mag dus daarom als het eigenlijke begin van den grooten strijd worden beschouwd."

Met het oog hierop is dus niet te veel gezegd, door mij en anderen, dat het wel tot de 14de eeuw geduurd heeft, eer de bedijking des lands volbragt is geworden.

De Vries schrijft die verandering vooral toe aan den welgelukten krijgstogt van graaf Floris V in 1288 tegen de Westfriezen ondernomen, waardoor hunne onderwerping aan dien graaf beslist werd. Dit was niet alleen staatkundig, maar ook in 't bijzonder voor den waterstaat van hun land van groot gevolg. Hij bedong niet alleen sterkten en wegen daar te mogen aanleggen, om hierdoor de bewoners in bedwang te houden, maar hij begreep ook door een hechten zeeburg een nog ontembaarder vijand van het land zelve — de zee — te moeten beteugelen.

Vóór dien tijd nu is, volgens hem, alleen van hetgeen de kloosterlingen van Egmond tot bescherming van hunnen grond in het noorden van Kennemerland door bedijking hebben verrigt een en ander met meerdere zekerheid en duidelijkheid medegedeeld. Wij zullen dit ook aanvoeren en wat nader bespreken. — „De bescheiden alzoo van de 12de en 13de eeuw gewagen van herhaalde doorbraken van de dijken in Hargen door de kloosterlingen weder hersteld, van een dijk tusschen Alkmaar en Bergen door hen gelegd, en van andere dergelijke werken meer, waarvan de strekking met geen mogelijkheid meer is te verklaren. Maar zoo veel blijkt uit al die verhalen, dat het Egmondsche klooster veel gedaan heeft tot behoud dezer landen en het voorbeeld door zijne Abten gegeven voor anderen eene krachtdadige opwekking geweest is, om zich tegen het meer en meer dreigend element ten strijde aan te gorden. — In 't bijzonder verdient vermelding het verhaal desaangaande door een Egmonder monnik in de 12de eeuw beschreven. Men leest daarin: dat, in de dagen van graaf Floris den Vette (1091 of 1092—1122), in de nabijheid van het klooster van Egmond, een meer of poel was, bij gelegenheid eener inbraak, door het geweld der zee gevormd (palus quaedam ex irruptione maris proveniens), welke plas des winters zoo door de vallende regens als door het binnendringen van zeewater meestal zoo sterk zwol,

en buiten hare oevers trad, dat zij naauwelijks van den omtrek van het klooster kon geweerd worden. Tegen dat water hadden de Egmonders een dijk opgeworpen. Doch op zekeren tijd, toen het meer sterker dan gewoonlijk gezwollen was en het omliggende land overstroomde, zoodat zij, die in het naburig dorp Castricum woonden, zich met groote schade aan landen en woningen bedreigd zagen, zijn deze met eene gewapende bende naar Egmond getogen, vorderende, dat de dijk zou worden doorgestoken, opdat de wateren naar elders mogten afloopen en zij voor verdere schaden mogten worden behoed. Daar dit echter niet zonder groot nadeel en groote kosten van het klooster geschieden kon, ontmoette het verlangen der Castricummers bij de kloosterlingen tegenstand. Maar genen lieten zich niet door eerbied voor het klooster weerhouden en braken werkelijk een gat in den dijk. Alleen de wonderdadige kracht van de heilige schrijn (waarin de reliquien van Sint Adalbert bewaard werden) was bij die ramp in staat het klooster te redden. Die schrijn in het water geplaatst, belette niet alleen, als men den monnik gelooven wil, het water, zich door het gat in den dijk over de lagere landen van Egmond uit te storten, maar deed het zelfs eerbiedig terugtreden. — Op een anderen tijd, toen Adalard abt was, dreigde op nieuw hetzelfde meer, zijne oevers overstroomende, het klooster van Egmond met ernstige gevaren. Na met de zijnen de zaak te hebben overlegd, besloot de abt denzelfden dijk op zijn gebied, omdat het hem elders niet geoorloofd was, op eenigen afstand van het klooster door te steken, ten einde daar een uitweg en afleiding aan het water te verschaffen en zoo met minder schade een grooter gevaar af te wenden. Met dat voornemen begaf hij zich, door eenige kloosterlingen vergezeld, naar eene nabij zijnde plaats, die men het Zand (Arenam) noemde, daarbij niet vergetende de schrijn met de reliquien van Sint Adalbert mede te nemen. De uitkomst leerde, dat die voorzorg niet overbodig was, want naauwelijks hadden zij het voorgenomen werk volvoerd, of zij werden door eene gewapende bende Castricummers met zwaarden, lansen en stokken aangevallen." [1])

De Vries houdt (bl. 81) met Eikelenberg voormelden dijk voor

[1]) Wij zijn hier de vrije vertaling van de Vries (bl. 79) gevolgd van deze plaats, met eene enkele bijvoeging uit het oorspronkelijke, dat voor een deel opgegeven is bij Westerhoff in de *Inleid.* van zijn werk bl. 34, uit *Acta Sanctor.* P. I, 637.

den *Zanddijk*, tusschen Bakkum en Egmond van het duin af naar de Heilooër geest gaande, en het meer waartegen die dijk aangelegd is voor de Schermer. Hij vermoedt dat dat meer toen van veel geringer uitgestrektheid zal geweest zijn, dan later, toen het werd drooggemaakt; dat de Rekere, die met de Zijpe, waarin dat riviertje uitvloeide, Kennermerland van Westfriesland scheidde, nog niet was afgedamd en het zeewater hierdoor binnendrong en de Schermer tot over de boorden vervulde en het omliggende land overstroomde. Hoe dit zij, in allen gevalle, zegt de Vries, geeft het verhaal ons een denkbeeld, hoe slecht het land van Bakkum, Castricum, Wummen en Heiloo, d. i. de landen tusschen den Zanddijk en de Schermer destijds tegen overlast van water (en wel buiten- zoowel als binnenwater) waren verzekerd. — De oudste vermelding voorts van den Westfrieschen dijk vond de Vries in een giftbrief van Lubbert II, abt van Egmond, van den jare 1250. [1]) Daaruit blijkt echter, dat toen die dijk te Schagen door het geweld der zeevloeden reeds gedurende vele jaren vernield lag, en het land aldaar door de zorg van dien abt met een nieuwen dijk voorzien was. Er kan dus al voor lang een dijk aldaar bestaan hebben. Maar men heeft ook nog eene speelruimte van meer dan twee eeuwen, vóór dat de 11de eeuw is aangevangen. En hetzij voornoemde Zanddijk toen voor het eerst, als het verhaal daarvan meldt, door den abt van Egmond is aangelegd geworden of reeds al vroeger, de eerste oorsprong daarvan kan ook wel niet boven die eeuw opklimmen. En dit mag in het algemeen van de bedijkingen aldaar gezegd worden. Er zal toch wel geene ouder zijn, dan die van de kloosterlingen van Egmond, die hier even als elders als voorgangers mogen aangemerkt worden. De stichting van hun klooster schuilt in het duister. De kronijk van Egmond zelf leidt die af van den H. Adelbert, die met Willebrord omtrent het jaar 690 daar aangekomen, het omliggende land tot het Christendom gebragt en er eene kleine kapel gesticht hebben. Doch dit is eene twijfelachtige overlevering. [2]) Dezelfde kronijk verhaalt ook, dat graaf Dirk I hier een houten kerk en nonnenklooster stichtte, hetwelk door zijn zoon Dirk II van steen herbouwd werd, die tevens de nonnen door monniken deed vervangen.

---

[1]) *Cod. Egmond.* B. IIII, f. 32vo. De Vries, a. w. bl. 23.

[2]) Van den Bergh, *Handb. der middel- Nederl. Geogr.* bl. 152.

Dit moet dus in de 10de eeuw geschied zijn; en van dezen tijd kan men ook eerst den bloei der abdij afrekenen en hare werkzaamheid in de ontginning en alzoo ook van de bedijvan en bodem in den omtrek — en dit brengt ons dus ook niet verder dan tot de 11de eeuw.

W. herinnert nog (bl. 64), dat er ten tijde van Karel den Groote reeds dijken langs de hoofdrivieren bestonden, omdat een Capitulare van dien Vorst uitdrukkelijk gewag maakt van den aanleg daarvan langs de Loire en hij in 776 o. a. het *ripaticum* langs de Lek aan de kerk van Utrecht schonk. *Ripaticum* is namelijk bij W. een tol gelijknamig met *dijkgeld*. Wij twijfelen echter zeer of dit er onder te verstaan zij en niet een tol die voor het gebruik van het jaagpad aan die rivier, gelijk aan andere rivieren, tot onderhoud daarvan betaald werd; en al moge ook toen al in Frankrijk aan deze of gene rivier eene of andere bedijking zijn tot stand gekomen, dat getuigt nog niets voor die van onze vaderlandsche rivieren. — In het Landregt des jaars 813, zooals men meent van het oude Hameland, waartoe ook een groot deel van ons land, Overijssel o. a. en Gelderland behoort heeft, vindt men eene bepaling op het onderhouden van sluizen. W. dit mededeelende als bewijs van het bestaan van dijken in dien vroegen tijd (bl. 66), en onze meening daaromtrent geuit (Aant. 234, bl. 275), dat namelijk op zulk eene enkele en nog twijfelachtige wetsbepaling niet veel te bouwen is, verwijt ons hier dat wij de gronden verzwegen hebben, waarop die vernietigende uitspraak gebouwd is. Ons dunkt die gronden zijn in de uitspraak duidelijk genoeg aangegeven. Het is buitendien de vraag of hier werkelijk te denken is aan sluizen, met bedijking in verband staande, daar W. zelf er bij herinnert (Aant. 233), dat reeds vroeger dan 813 sluizen voorkomen bij inrigtingen voor de vischvangst en bij door water gedreven wordende molens. Hoe dit zij, in allen gevalle wordt hier, in een ver van zee gelegen oord, niet van zeesluizen gesproken, waarop het hier aankomt, even als op zeedijken, geen rivierdijken.

Eene zeer oude zeesluis zou werkelijk zijn geweest de zoo genoemde Slijker-zijl vóór den Iade-stroom in Rustringerland, als het waar was dat graaf Otto van Oldenburg reeds in 't jaar 970 die zijl had doen bouwen, welke voorzien was van koperen deuren, en in den vloed van den 17 Nov. 1118 (? 1218) is uit- en weggespoeld geworden. W. (bl. 88) noemt als zijne zegsmannen Outhof (*Watervl.* bl. 121) en Harkenroht (*Kro-*

nijk) en meent „dat het bezwaarlijk te bewijzen valt, dat dit een verdichtsel zal zijn.” Wij zouden zeggen, dat het niet op onzen, maar op hunnen en zijnen weg lag om te bewijzen, dat het geen verdichtsel is; en wij blijven het er voor houden, zoolang dat niet is geschied.

Eindelijk bespreekt W. (bl. 68) nog de namen *wal*, *dijk*, *dam* enz. in de oude plaatsnamen, ten bewijze van het vroege bestaan van dijken. Wij hebben den naam van *Isendic* (*IJsendijk* in Zeeuwsch Vlaanderen) als den oudsten vermeld, die ons met den naam van *dijk* was voorgekomen, namelijk in een charter van 984. Wij hebben dit gedaan in de veronderstelling, dat men staat kon maken op de echtheid van deze opgaaf en in het woord *dic* in *Isendic* werkelijk den naam van *dijk* mag aannemen. Maar aan het eerste wordt getwijfeld en voor het laatste zou men nog wel eenige meerder zekerheid wenschen, omdat dat woord zoo alleen staat, geen dergelijke meer voorkomen in de 10de eeuw noch vroeger, eerst in de 12de eeuw. W. voert nog wel eenigen aan, die ouder zouden zijn dan Isendic, maar geen van allen op genoegzamen historischen grond. Wat toch betreft de naamsafleiding door ab Utrecht Dresselhuis gegeven van het Zeeuwsche eiland *Walcheren*, dat vroeger onder den naam van *Walacrum*, *Walacra*, *Walacria* enz. voorkomt, van *wal* = dijk en *acre* = akker, dit is eene van die losse gissingen, waarop niet veel te vertrouwen valt. Integendeel zouden wij ons meer kunnen vereenigen met van den Bergh als hij zegt (a. w. bl. 226): „De naam schijnt van zekeren *Walcherus* afgeleid te moeten worden, dat een zeer bekende mansnaam diens tijds is, niet van bewalde akkers noch van valkyrien.” — W. is evenwel zelfs niet afkeerig van het denkbeeld, dat in de op dat eiland gevonden aan Hercules Magusanus gewijde gedenksteenen een bewijs is te vinden, dat Hercules voor den uitvinder en beschermer der dijken is gehouden en in de plaats van hem als zoodanig na de invoering van het Christendom de heilige Nicolaas is gekomen en vereerd geworden. Hij voegt er echter wijsselijk bij (bl. 70): „zekerheid bestaat er in dezen evenwel niet en wij laten de zaak dan ook onbeslist.” Wij meenen dan ook onzerzijds alle regt te hebben dit te doen. — Volgens voornoemden Zeeuwschen schrijver zou *Mardijk* aan de Vlaamsche kust reeds in de Romeinsche *Notitiae dignitatum* enz. uit de eerste helft der 5de eeuw onder den naam van *Marcis* voorkomen. Al weder eene bloote gissing en dan nog de vraag, gesteld dat Mardijk met

Marcis in plaatselijk verband staat, of niet Mardijk een nieuwe latere naam van Marcis is en afkomstig juist van eene bedijking daar ter plaatse, die er vroeger niet bestond? En even onzeker is dat, wat W. (bl. 71) hierop nog laat volgen: „indien het vermoeden van den geleerden Dresselhuis gegrond is en de abt Dubos goed gelezen heeft, dan zouden door de Franken op de Saksische eilanden, — die volgens het verhaal van Gregorius van Tours (L. II, C. 19) in het laatste der 5de eeuw (ao 464) door dat volk ingenomen en gedeeltelijk verwoest zijn geworden en waaronder Dresselhuis de Zeeuwsche eilanden verstaan wil hebben, — de *dijken* reeds doorgestoken zijn geworden." Niet minder dan een sprookje is voorzeker het verhaal, dat het dorp *Opdijk* of *Opdam* in Noord-Holland ten jare 312 door zekeren aanzienlijken edelman, Gerard genaamd, gebouwd zou zijn. W. (bl. 72) betuigt zelf er niet veel aan te hechten. Maar waarom dan zoo iets als bewijs medegedeeld? — Volgens eene zekere Belgische kronijk zouden de Benedictijners van het convent Frédégand te Deurne reeds in de 8ste eeuw een dijk, die tevens tot weg diende, door de moerassen gelegd hebben van Deurne naar Antwerpen, en dezelfde geestelijken ook de bedijking ondernomen hebben van *Waterland* of de laag gelegene gronden ten noorden van Antwerpen. Wat in de eerste plaats dien dijk betreft, door de moerassen gelegd, die doet zich meer voor als een hooge weg, dan als een dijk, en in de tweede plaats is het de vraag of hier de bedijking van *Waterland* ook van dienzelfden vroegen tijd is te verstaan; en zoo al of men dit berigt voor waar mag houden, waarvan de mededeeler, waaraan W. het heeft ontleend, zelf zoo zeker niet schijnt. Dat er reeds in het jaar 1101 ergens een „jus ad dicum" of zeker dijkregt vermeld wordt, in 1105 Wolfgersdike, pleit niet tegen onze stelling; iets anders zoude het zijn, wanneer deze plaats volgens Dresselhuis, die in 1836 schreef, toen reeds meer dan duizend jaren zou bestaan hebben en dus bedijkt zijn geweest. Ja zoo vertellen dit de Zeeuwsche kronijken, en niet alleen van deze plaats, maar van de meeste of alle Zeeuwsche eilanden. Dit is echter geheel eene zaak van geloof. En al kon men aannemen, dat onder *terra Vulfras*, dat op het jaar 961 voorkomt, het dorp (dat is de grond van het dorp) Wolfaartsdijk reeds vermeld wordt, dan zou dit nog weinig baten. Het zou veeleer bewijzen, dat de grond of het dorp toen nog niet bedijkt was en eerst later daarvan den naam Wolfaartsdijk zal hebben ontvangen.

Garrelsweer in ons gewest en *Tijsweer* desgelijks, maar in den Dollard verdronken, zouden ook bewijzen, dat er reeds vroeg dijken aldaar bestaan hebben, aangezien er munten zijn geslagen, waarvan nog exemplaren bestaan, in de tweede helft der 11[de] eeuw, en *weer* in beide plaatsnamen niet anders dan *dijk* zal beteekenen. Dit kan zijn; maar W. weet ook even goed, als ik, dat *weer* verschillende beteekenissen heeft, niet alleen van dijk of waterkeering, maar ook van visscherij, grondbezitting enz. Dit erkent hij zelf o. a. in *Kwelder-kwestie*, bl. 63. En er is veeleer aan eene dezer laatst beteekenissen de voorkeur te geven, als men let op het verband waarin hier en elders *weer* voorkomt met blijkbare persoonsnamen, Garrel, Tijs en zoo meerderen. Wat W. nog bijbrengt omtrent het voorkomen van plaatsnamen op *dijk*, zooals *Vulendijke* (met het reeds gemelde *Isendice*) in 1150, de *IJsseldijk* in 1155, *Odijk* in 1164, *Dijkhuizen* in Oostfriesland in 1164 enz. kunnen wij daarlaten, als niet tegen ons getuigende. Alleen omtrent *Noorddijk* moeten wij opmerken, dat IJpeij en Feith (*Oudh. van het Gooregt* enz. bl. 156) niet, gelijk W. het doet voorkomen, schijnen over te hellen tot de meening, dat dit dorp reeds in 1040 bestond; zij noemen die plaats eenvoudig op onder degenen, welke, zoo al niet reeds in 1040, dan in de volgende eeuwen tot het Goregt behoorden. Eerst komt Noorddijk met de andere plaatsen van het Goregt voor in een stuk van 1332 door voornoemde schrijvers bijgebragt. Was de gissing van den S. van den *Teg. Staat*, II, 194, gegrond, dat Noorddijk eerst den naam van *Noorderbert* heeft gedragen, even als de beide naburige dorpen Middelbert en Engelbert heeten, — dan kon het reeds in 1040 of zoo vroeg als men wil aanwezig zijn geweest, zonder aan te duiden de bedijking van den bodem, waarop het is gelegen, en later hiernaar in *Noorddijk* omgedoopt zijn. Hiertegen is echter met reden zwarigheid gemaakt door wijlen P. Boeles Jun. in zijne *Leerrede: Het tweehonderd vijftigjarig bestaan der herv. gem. te Noorddijk*, Gron. 1846. Deze vermoedt dat *Noorddijk* genoemd zal zijn naar den Stadsweg, welke daarlangs loopt en van ouds mede een dijk of waterkeering is geweest tusschen het Winsummer zijlvest en dat der drie Delfzijlen. Dit komt ons ook niet onwaarschijnlijk voor, maar dan klimt die dijk en dus ook de naam Noorddijk niet hooger op dan genoemde zijlvesten.

W. maakt voorts uit het voorkomen van schorren in zeker

Vlaamsch charter van 939 alsmede in het testament van Willebrord op, dat achter die schorren of kweldergronden *bedijkt* land moet gelegen hebben. Maar het is twijfelachtig of het woord *Combescure* in eerstgemeld stuk voorkomende en *mariscus* in het ander, juist zulke schorren of kwelderlanden te kennen geven. *Scure* kan ook *scheur* beduiden, zooals in *Lapschure* en *Lapschuursche* gat, in de gemeente Heille, en *mariscus* in 't algemeen een stuk *marsch-* of *moerasland*, bedijkt of niet.

W. spreekt hier buitendien van meer plaatsen, zonder den naam van *dijk* enz. te dragen, als zullende wegens hare ligging reeds zeer vroeg zijn bedijkt. Wij komen daarop later terug, als behoorende tot een der volgende rubrieken. Hij eindigt dan deze schrale niets afdoende opgaaf van plaatsen met de opmerking, dat men later in de 12de en 13de eeuw, wanneer oude charters en brieven minder schaarsch worden, ook meer aantreft, die op dijk of dam uitgaan (bl. 80). En men zou het dus aan de schaarschheid van zulke gedenkstukken kunnen wijten, dat er vroeger vóór de 11de eeuw niet meer — ja, zooals wij zagen, wel met zekerheid geheel geen melding daarvan gemaakt wordt. Maar dit is inderdaad ook niet het geval. Wij hebben daar de goederenregisters van Fulda, Corvey, Werden en Utrecht en men sla deze na, — de eersten alleen zoo ver zij oud-Friesland betreffen en zooals zij door van den Bergh achter zijn *Handb. der Middel-Nederl. Geographie* zijn gevoegd; en men zal onder al de plaatsen daarin genoemd *niet ééne* met den naam van *dijk*, *dam* of dergelijken, die ons aan dijk doen denken, aantreffen. Dit moet toch wel zeer bevreemden, ware Friesland of ons land werkelijk reeds vóór de 11de eeuw bedijkt geweest! En wij meenen dit hier dan ook als een tegenbewijs te mogen aanvoeren.

Hiermede eindigt W. zijn hoofdbetoog. Hij laat nu nog wel een tiental bewijzen tot adstructie daarvan, zooals hij zegt (bl. 92), volgen, maar waar het geding reeds ten principale beslist is, de hoofdbewijzen zijn wederlegd of ongegrond bevonden, kan men van voren reeds aannemen, dat andere ondergeschikte bewijzen niet veel zullen baten. Zij kunnen tot opheldering en versterking dienen van het hoofdpunt, als dit bewezen is; maar niet als, gelijk hier, het tegendeel plaats vindt. Wij willen nogtans ten overvloede die bewijzen ook nagaan, niet alleen om ze te wederleggen, maar ook om ze omgekeerd tot nadere adstructie van ons gevoelen aan te wenden.

In de *eerste* plaats komt hier in aanmerking de *vermelding van watervloeden en overstroomingen*. Dit veronderstelt, meent W. (bl. 92), bedijking van het land en deze gaf eerst regt aanleiding tot gene. — Zoo algemeen en stellig gezegd, heeft dit ook veel van eene magtspreuk, die te veel zegt. Als die uitspraak doorging, dan zou er bijna geene overstrooming zonder en dus ook niet vóór de bedijking hebben plaats gehad. Maar dit kan W. niet gemeend hebben en dus daargelaten; hooren wij, wat hij verder zegt (bl. 94): „De terpen heeft men bij onbedijkt land kunnen bewonen, maar niet het lage, vlakke, alluviale land, zelfs niet de meeste verhevene gedeelten er van. Niemand zou dwaas genoeg zijn, dáár, op zoodanigen grond, zijne woning op te slaan of zich er een enkel half jaar zelfs te wagen, daar zij, bij ondervinding, wel moesten weten, dat de zeevloed (en ook de riviervloeden), schoon wel niet dagelijks, dan toch soms ook over die hoogere deelen, welke zoowel als de lagere uit het water bezonken zijn, henenstreek en tot op eene mindere of meerdere hoogte overdekte. Mag dit nu worden aangenomen, hoe is het dan mogelijk, dat bij die vloeden, zooals de jaarboeken vermelden, zoo veel menschen hebben kunnen omkomen, zoo veel vee verdronken is, zoo veel gezaai verdorven kan zijn? Terpbewoners... kan dit lot niet getroffen hebben, daar die op hunne heuvelen volkomen veilig waren; iets, dat bij verschillende hooge watervloeden, ook nog bij die van 't jaar 1717, overtuigend gebleken is. Wij meenen daarom, dat wanneer er van watervloeden en overstroomingen, van het wegspoelen van huizen, het verdrinken daarbij van menschen en vee, bij duizenden en duizenden, gewag wordt gemaakt, men dan veilig mag aannemen, dat, toen die verwoestende vloeden en overstroomingen plaats grepen, het terrein waarop dat alles plaats vond, geen open onbedijkt kwelderland was, maar dat het land toen wel bedijkt moet zijn geweest;... dat de lijdensgeschiedenis der kustbewoners, de lange rei van jammer en ellende, door overstroomingen en watervloeden te weeg gebragt, eerst toen begonnen kan zijn, toen men de vloeden en overstroomingen door dijken en dammen van het lage land zocht af te keeren en aan dezelve paal en perk heeft gesteld. Eerst toen werd die lage, door het water gevormde bodem, bewoonbaar. Bedijking was voorwaarde van zijne bewoonbaarheid." — En zoo redeneert W. nog verder door; maar redeneren is niet genoeg, het komt op de feiten aan.

En wanneer wij dan nu de berigten van watervloeden nagaan, dan leveren dezen juist bewijs op in het verschil waarmede zij, zoo in aantal als anderzins, vermeld worden vóór of na de 11de eeuw, dat toen eerst voornamelijk bedijking van het land heeft plaats gehad. Vooreerst dan is het getal van watervloeden vóór de elfde eeuw nog gering en neemt het vooral na dezen tijd toe. Om te zwijgen van den zoogenaamden Cimbrischen vloed, die drie of vièr eeuwen vóór Christus of later zou plaats gehad hebben, of wat Ephorus en andere oude schrijvers verhalen van overstroomingen ergens aan de Noordzeekusten voorgevallen en van het opvatten van wapenen tegen de zee en hare vloeden, als te onzeker, bepalen wij ons alleen bij die meer geloofwaardige ons land betreffende voorvallen, welke onze jaarboekschrijvers vermelden. Is er iets wat zij bij voorkeur aanteekenden, het waren vooral zulke treffende gebeurtenissen; en men kan daarom op hunne opgaven in dezen nog het best staat maken. De eerste vloed, van welken zij gewagen, zou in het jaar 333 in Noord-Holland zijn voorgevallen; maar Arends vermoedt, dat die veel later heeft plaats gegrepen. [1]) Men ontmoet vervolgens in naburig Friesland met meer zekerheid watervloeden vermeld op de jaren 435, 516, 533 of 570, 584, 626, 793, 806, 860 (anderen noemen het jaar 839, 870 of 850); deze laatste trof algemeen de Nederlanden; zoo ook die van 900, 989, 1014, 1164, 1170, 1181, 1200, 1219 en eenige volgende jaren, waardoor in een tijdvak van slechts 15 jaren Friesland 400,000 menschen door het zeewater zou hebben verloren; en zoo nemen de berigten van watervloeden steeds toe. Terwijl aldus tot in de 11de eeuw meestal nog slechts een watervloed in elke eeuw, zeldzaam twee vermeld worden, zoo drie in de 12de en nog meer in de 13de en volgende eeuwen. Maar er is niet alleen verschil in aantal, ook in bijzonderheden, daarbij aangeteekend. Omtrent den watervloed van 793 in Friesland voorgevallen wordt gezegd, dat er veel menschen en beesten verdronken en daarop uit voorzorg daartegen vele terpen zijn gemaakt (Ocko, f. 17); van den vloed van 806, dat er vele huizen werden omgestort en veel vee omkwam, dat men zoo spoedig niet uit die huizen kon redden, doch slechts ongeveer 400

---

[1]) Zie hierbij en verder zijne *Geschied. der Watervloed.* D. III van zijne *Gesch. der Noordzeekusten*; en nader o. a. de *Friesche Kronijk* van Ocko van Scharle.

menschen, omdat het bij dag geschiedde; voorts ging er veel winterzaad verloren, doordien het water den geheelen winter over het land staan bleef enz. (Ocko, f. 186). Bij deze vloeden wordt nog van geen dijken, wel, zagen wij, van terpen — en nog van het maken en verhoogen daarvan — gewaagd, namelijk bij den aangehaalden kronijkschrijver. Er zijn er ook, zooals Furmerius en de schrijver van *It aade Friesche Terp*, die dit wel doen, en W. haalt juist dezen aan (bl. 53) tot bewijs, dat er toen al dijken in Friesland bestonden, in plaats van Ocko van Scharl, die, zooals hij zeer wel weet, hier de bron is, waaruit voornoemde en andere schrijvers geput hebben. Hij zelf erkent dit en haalt zelfs eene plaats aan (bl. 15) uit zijn eigen oud H. S. van Ocko's kronijk, ten bewijze dat wat latere kronijkschrijvers onder koning Adgil van dijken vermelden van terpen geldt. „Geen woord" zoo betuigt hij" wordt er van *dijken* gerept en men mag dus aannemen, dat genoemde Schrijvers, in hunne verbeelding de *dijken* er eigendunkelijk hebben bijgevoegd of wel de *terpen* voor dijken hebben verwisseld, iets dat maar al te dikwijls plaats vindt." Hun getuigenis doet dus hier niets af. Eerst wordt met zekerheid van dijken gewaagd bij den vloed van 1164 (Arends, a. w. bl. 14) en van 1181 (Ocko, f. 28). Omtrent dezen laatsten wordt er bij gemeld, dat het winterzaad in Friesland daardoor verloren ging, uitgezonderd op de terpen. En zoo wordt vervolgens telkens van dijken gesproken en wel met verlies van veel menschen enz., veel meer dan vroeger, zooals in den Marcellusvloed van 1219 tot een getal van 100,000, zoodat het genoegzaam blijkt, dat toen dat en andere Frieslanden omdijkt waren, maar niet dat dit al vóór de 11de eeuw het geval was. En in zoo verre er tevens uit volgt, vooral uit het betrekkelijk gering verlies van menschen, vee en graan bij de watervloeden vóór die eeuw, dat de vlakke kleibodem toen nog weinig bewoond en bebouwd zal zijn geweest, maar dit hoofdzakelijk nog op de terpen en eenige van nature hoogere gelegene streken zal hebben plaats gevonden, zoo zou dit minder noodig maken de mogelijkheid van bewoning en bebouwing van dat vlakke land zonder dijken te betoogen. Doch wat W. hier en vervolgens daarover aanvoert, zullen wij later zien.

Het is hier de geschikte gelegenheid om in het verband met het bovenstaande te behandelen de plaats van Willibald in het leven van Bonifacius, waaruit wij hebben afgeleid,

dat er in Friesland in de 8ste eeuw althans nog geene zeedijken hebben bestaan. W. verzet zich hiertegen (bl. 49). Het komt hierbij vooral op de juiste vertolking aan van deze in monnikenlatijn ter neder gestelde plaats en wel op de opvatting van de woorden, welke de reden inhouden, waarom er een heuvel werd aangelegd ter plaatse, waar Bonifacius was omgebragt, met het plan om daarop een kerk en klooster te stichten, zooals ook gebeurd is (in het jaar 831, volgens Ocko, f. 21b). Het zijn deze woorden: „propter immensas ledonis ac malinae inruptiones, quae diverso inter se ordine, maris aestum oceanique recursum, sed et aquarum diminutiones infusionesque commovent"; d. i. „wegens de uitgebreide overstroomingen van de getijen, die in tegenovergestelde orde den vloed en eb der zee alsmede het dalen en stijgen van de wateren in 't algemeen bewerken." Ik had den hoofdzakelijken inhoud daarvan opgegeven met deze woorden: „om daarop zich voor den *dagelijkschen vloed* te vrijwaren," als mijns inziens den waren zin met de hoofdbedoeling te kennen gevende. Zij behelzen toch blijkbaar eene voorstelling van het gewoon verschijnsel der getijen op onze kusten en niet onwaarschijnlijk heeft Willibald hier die van Plinius in zijne bekende, ook hierna te bespreken, plaats over de Cauchen voor oogen gehad, waar hij zegt: „vasto ibi meatu perpetuis bis dierum noctiumque singularum intervallis effusus in immensum agitur oceanus" d. i., tweemaal in elk etmaal breidt zich de oceaan over eene groote ruimte uit." Het woord *immensum* hier of *immensae* bij *inruptiones* kan niet wel anders zien, dan op de uitgestrekte ruimte, waarin zich de getijen aan onze kusten bewegen; beide woorden passen daar juist als men zich voorstelt, hoe de vloed, zoo niet telkens dan toch vaak genoeg, langs de toen opene rivier de E of nu het Dokkummer zijldiep, waaraan Dokkum en die heuvel lagen, hier aan toe zich zullen uitgebreid hebben. Onder *inruptiones* is dan ook hier niet te verstaan, zooals W. wil, *inbraken der zee door de dijken.* Dit beteekent dat woord geenszins noodzakelijk en kan het moeijelijk hier aanduiden, maar wel niet anders dan eenvoudig *overstroomingen.* Immers die immensae inruptiones zijn het gevolg niet alleen van hoogere buitengewone, maar ook van de lagere of gewone vloeden. Volgens sommigen beteekent *ledo* eb, *malina* vloed, en dit stemt wel met hetgene daarvan gezegd wordt overeen, te weten als oorzaken van den toe- en terugvloed der zee en van het dalen en stijgen der wateren; maar volgens anderen

beteekenen beide woorden *vloed*, het eerste een lagen, het tweede een *hoogen vloed*, zooals de vloedgetijen naar den stand der maan verschillen. W. vereenigt zich hiermede en dit ook eens aangenomen, zoo heeft men ook in dezen zin niet dan met den dagelijkschen vloed te doen, met geen buitengewonen stormvloed. Of wil men onder *malina* zelfs dezen verstaan, dan blijft toch de zin der woorden, dat gezegde heuvel mede tegen den dagelijkschen vloed — de ledo — moest dienen. En is dit zoo, dan bestond er nog geene bedijking. — Dit wil W. ook wel aannemen: „indien „zegt hij" (bl. 51) er maar niet van *inbraken (inruptiones)* der zee gesproken werd, dat altijd, naar onze meening, het bestaan van dijken, die ingebroken konden worden, doet veronderstellen, dan zou men er *op zijn best*, en ook *niets meer*, uit kunnen afleiden, dan dit: dat *de grond, die den heuvel droeg en waarop kerk en klooster gebouwd zouden worden* nog onbedijkt en aan de vrije, onbelemmerde werking van den zeevloed blootgesteld was; niet dat er elders nog geene dijken waren." Die veronderstelling wordt, zooals aangewezen is, door den zin waarin het woord *inruptiones* hier en elders (zie boven bl. 211) voorkomt, d. i. bloot van *overstroomingen* in en over open land, tegen gesproken. Zoo wordt dit woord ook ergens gebezigd van den inval der Vlamingers in 1171 in het open naastburig land van Friesland *(Lamb. Schafnab.* ad a. 1071). En wat W. aanvoert met een omhaal van woorden en aanhalingen uit Friesche kronijken, ten bewijze dat er toen elders wel degelijk al dijken in Friesland waren, beteekent niets, vervalt geheel, daar hij hier in plaats van de bron zelve, de kronijk van Ocko van Scharl, lateren bijbrengt, die dezen verkeerdelijk hebben nageschreven, zooals wij boven reeds hebben aangetoond en dus niet zullen herhalen. W. leest ons hierbij (bl. 53) de les over de ligtzinnigheid, waarmede wij de kritiek hebben uitgeoefend op de besprokene plaats van Willibald. Doch niet op ons, maar op hem is zoodanige beschuldiging van toepassing — om geen harder woord te bezigen voor zijne handelwijs: iets te doen voorkomen als bewijs, wat men zelf eerst vroeger heeft verworpen.

Wij kunnen echter nog niet geheel afstappen van het berigt van Willibald, zonder mede opmerkzaam gemaakt te hebben op eene andere scheeve voorstelling, wel van eene bijzaak, maar toch belangrijk genoeg om hare toepassing in dat berigt, waarop wij W. nog betrappen. Hij laat t. w. het gebrek aan goed drinkwater, waarvan in dit berigt ook

sprake is, zoo voorkomen, alsof dit gebrek slechts toen plaats vond en alzoo tijdelijk was (bl. 50). Maar zoo stelt Willibald het niet voor, maar algemeen als eene gewone zaak: „quae (insulsae penuria lijmphae) per omnem pene Fresiam maximam tam hominibus quam etiam animantibus difficultatem *gignit*;" een gebrek dus dat toen niet zoo zeer of juist voor mensch en vee eene groote last veroorzaakte, maar dit in 't algemeen ten allen tijde bijna door geheel Friesland deed. En geen wonder, wanneer het land nog voor de zee openlag! Zoo kan die oogenschijnlijk geringe opmerking van Willibald tot bevestiging van ons gevoelen dienen; — eene opmerking die zelve bevestigd wordt door een ander oud schrijver, namelijk Presbyter Ultrajectinus, die in het laatst der 8ste eeuw leefde en bij de vermelding van de stichting der kerk bij Dockum ter eere van Bonifacius en de put daarbij aanwezig van zoet water, daar bijvoegt: „dat overigens in geheel die streek de waters zout en bitter (brak) zijn" (cum alibi per totam regionem illam salsae et amarae sint aquae. Pertz, *Mon. Germ.* II, 351). Wij geven deze woorden in het oorspronkelijke er bij op, omdat W. dit niet doet, maar wel de juistheid daarvan bestrijdt (Aant. 179, bl. 267). Hij wil hier namelijk ook veeleer gedacht hebben „aan eene *tijdelijke* zoutheid of brakheid van het water, veroorzaakt door eene voorafgegane dijkbreuk en opgevolgde overstrooming van zeewater;" en hij spreekt dan ook Dirks (*Kooph. der Friezen*, bl. 67) tegen, die even als wij die brakheid des waters verklaart uit den vrijen inloop van den vloed door de Ee en hare takken. Maar wat geeft W. regt, om deze en gene plaatsen anders op te vatten, dan er duidelijk staat?

Ter versterking van de juistheid onzer opvatting van de besprokene plaats van Willibald kunnen wij er nog bijvoegen die uit de kronijk van Worp van Thabor, waarin deze Fries, die het best daarover kon oordeelen, die van Willibald eenigzins verkort opgeeft aldus: „In loco ubi quondam pretiosus Christi martyris sanguis effusus est, cum Frisones collem aggesta terra exaltarent *propter ledonis et malinae frequentes irruptiones ex maris aestu quotidiano provenientis (provenientes?)*, ubi et ecclesiam extruere et servorum die habitacula collocare proponebant, in se reversi Frisones disputare coeperunt super defectum lymphae dulcis, qua loci illius habitatores servi Dei opus habituri essent, *cuius penuria pene per totam Frisiam tam hominibus, quam iumentis non parvam gignit difficultatem.*" Men kan zien uit de onderhaalde

woorden, dat Worp wel degelijk de *irruptiones* of overstroomingen beschouwt als gevolgen van den gewonen vloed, en het gebrek aan zoet water als een schier geheel Friesland ten allen tijde eigen gebrek. W. kent die plaats von Worp ook, maar hij haalt die niet aan, zooals ze staat in de door het Friesch genootschap naar het oudste, waarschijnlijk onder het oog van Worp afgeschreven, H. S. zijner kronijk (I, 71), neen, slechts voor een deel en zooàls ze staat in een H. S. van hem, waar in plaats van de eerst onderhaalde woorden alleen deze gelezen worden: „*propter frequentes maris inundationes*," en besluit nu uit deze blijkbaar gebrekkige lezing, dat Worp ook van meening was, dat de bedoelde heuvel tegen de eigenlijke buitengewone watervloeden en overstroomingen zou zijn aangelegd (bl. 52 en 269, Aant. 192). Zoo tracht W. zijn gevoelen te schragen!!

Op zulk een zwakken grond berust ook wat hij uit het leven van Willebrord aanvoert (bl. 56), ten bewijze dat in den tijd reeds van dezen zendeling in Walcheren althans dijken bestaan hebben, dat het schier niet de moeite waard is dit aan te toonen. Volgens den levensbeschrijver van Willebrord, Theofridus abt van het klooster Echternach die in het jaar 1110 in hoogen ouderdom overleed, zou hij namelijk wonderdadig al wandelende langs het strand der zee en den oever der rivieren de kanalen, de dijken, de duinen en al de polders hebben doen ontstaan? Dit raakt immers geen kant noch wal. En als W. zooveel belang stelt in dit fabeltje, dan had hij toch wel de moeite moeten doen, dit leven van Willebrord, dat in H. S. te 's Hage bestaat, na te slaan, om zich te overtuigen, dat er werkelijk zoo staat, als Dom Pitra — zijn zegsman — er uit aanhaalt. Zoo lang ons dit niet geblijkt, nemen wij de vrijheid daaraan te twijfelen. Doch al stond het er ook zoo bij Theofried, dan zou dit op zijn hoogste nog alleen bewijzen, dat in de tweede helft der 11de eeuw reeds dijken op Walcheren zijn geweest; iets wat ik niet ontken, maar wel dit: dat zij er reeds lang vóór de 11de eeuw, even als in overig Friesland, hebben bestaan. Neen integendeel de besprokene plaats van Willibald en andere kunnen dienen tot bewijs dat het aldaar zoo vroeg, althans in de 8ste eeuw, nog niet het geval zal zijn geweest.

Is dit zoo, dan mag men dit ook nog zekerder veronderstellen tijdens den aanvang onzer jaartelling, toen de Romeinen onze en naburige kusten hebben bezocht en daarvan be-

rigten nagelaten. Hieronder zijn vooral voor ons belangrijk die van Plinius en Tacitus. Deze bekende klassieke berigten zwijgen niet alleen geheel van dijken — even als alle overige — maar stellen ons land in betrekking tot de zee ook zoo voor, dat dit niet wèl bedijkt kan geweest zijn. Inzonderheid is dit het geval met de beschrijving van Plinius als ooggetuige van het naburig kustland der Cauchen; eene beschrijving die ook op het onze en verdere van Friesland van toepassing mag geacht worden. „Wij hebben „zoo zegt hij" in het noorden gezien de volken der Cauchen, die de groote en kleine bijgenoemd worden. Over eene uitgestrekte ruimte breidt zich daar de zee twee maal in ieder etmaal uit, als het ware een eeuwigen strijd bewerkende in de natuur, zoodat het twijfelachtig schijnt of dit oord land is dan een deel der zee uitmaakt. Het is daar, waar het arme volk zijn verblijf houdt op hooge aardhoopen of op hoogten met handen gemaakt ter hoogte van den hoogsten vloed in daarop geplaatste hutten; zijnde die bewoners aan scheepvarenden gelijk, als de wateren de omliggende gronden bedekken, aan schipbreukelingen als die wateren terug zijn geweken en zij dan jagt maken in den omtrek van hunne hutten op de visschen, die met de zee terug wijken. Zij hebben geen vee, geen melk tot voedsel, zooals hunne aangrenzende landgenooten; geen wild zelfs hebben zij te bevechten, daar er ook geen enkele struik zelfs wordt gevonden. Van zeewier en moerasbies maken zij touwwerk tot vischnetten; door middel van aarde, met de handen zelve verzameld en door den wind meer dan door de zon gedroogd, kooken zij hunne spijzen en verwarmen zij hun door den noordewind verkleumd lijf. Drinkwater hebben zij niet dan regenwater, dat in kuilen bij den ingang der woning bewaard wordt. En deze volken, nu zij door het Romeinsche overwonnen worden, beschouwen zich als dienstbaar". [1]) Ik heb deze beschrijving wel wat hooggekleurd

---

[1]) Plin. *Hist. Nat.* L. XVI, C.¹. W. geeft Aant. 420, bl. 310, de plaats in het oorspronkelijke op. Onzeker van beteekenis zijn eenigzins *de hooge aardhoopen of hoogten met handen gemaakt ter hoogte van den hoogsten vloed*, zooals wij vertaalden de woorden: „tumulos altos aut tribunalia structa manibus ad experimenta altissimi aestus;" of namelijk onder de eerstgenoemde, *tumuli alti*, natuurlijke dan ook kunstmatige hoogten te verstaan zijn, waarvan de laatstgenoemde, *tribunalia* enz., eene nadere omschrijving zijn, doch men is het — W. ook — daaromtrent eens, dat ongetwijfeld onder deze of gene onze nog bestaande terpen of wierden

genoemd en misschien in alles niet zoo letterlijk op te vatten, maar toch grootendeels voor waar aan te nemen, in zoo verre Plinius alleen een deel van het land en volk der Cauchen en wel den uitersten zoom der kust en de eigenlijke strandbewoners zal bedoeld en onder het oog gehad hebben; — dat arme deel der bevolking, voeg ik er bij, dat zich hoofdzakelijk van vischvangst onderhield en blijkbaar daardoor, wordt onderscheiden van de meer binnenwaarts wonende Cauchen die veeteelt dreven. [1]) Zoo twijfelde W. met mij ook niet aan de waarheid dier beschrijving in 1839 (*Nat. Hist. der Prov. Gron.* bl. 53), en hij op zich zelf nog niet, althans niet in de hoofdzaak, in 1844 (*Kwelder-kwestie*, bl. 7 en 14); maar nu gaat hij omgekeerd zoo ver, dat hij haar geheel voor een *verdichtsel* voor eene *onwaarheid* verklaart, omdat hij het voor onmogelijk acht, dat die Cauchen daar op het kale wad hoogten of terpen hebben kunnen opwerpen en bewonen (bl. 102). Hij zal dit nog nader aantoonen in zijne Verhandeling over de Terpen, die hij onder handen heeft en ik met verlangen te gemoet zie, al moge die ook grootendeels tegen mij gerigt zijn. [2]) In afwachting intusschen daarvan houd ik mij, niet overtuigd door zijne bewijsvoering,

---

behooren. — Zouden er — om nog deze vraag te opperen — bij de laatstgenoemde *tribunalia* ook te denken zijn aan soortgelijke hoogten, als de oude paalwoningen aan de Zwitsersche en andere meeren in den laatsten tijd ontdekt en onderzocht opleveren?

[1]) W., bl. 101, valt hier op de door mij gebezigde uitdrukking *uitersten zoom der kust* enz.: „dus (vraagt hij) van de eilanden? want die vormen den uitersten zoom der kust." Maar even als men, ik en hij zelf ook, in dit zijn werk, zoowel als vroegeren, onder *kust* en *strand* gewoonlijk dien grond verstaat, welke aan de wadden grenst — niet aan de volle opene zee — zoo heb ik dien ook daar en hier bedoeld, en hij had zich die vraag wel mogen besparen.

[2]) Ik zie dit vooruit uit hetgeen W. o. a. zegt (bl. 251) van mijne beschouwing dier terpen in *Aloude Staat* enz. D. II, St. I, bl. 190—237, dat zij is „eene mengeling van waarheid en dwaling en een groot getal van verkeerde en onnatuurlijke voorstellingen, soms blijkbaar de vrucht van eene onbegrensde zucht tot kritiek, bevat." Het kan zijn, dat W. regt heeft zoo te spreken. Na onze zamenwerking, waarvan voornoemde schets de vrucht was, heeft hij, daartoe beter in staat en in de gelegenheid gesteld, niet opgehouden aan dat belangrijk onderwerp zijn aandacht te wijden; en ik zal gaarne zijne meerderheid daarin erkennen en mij zijne teregtwijzingen en aanmerkingen laten welgevallen, maar dan moeten ze degelijker zijn, dan hij zich veroorlooft in het werk, dat ons thans bezig houdt.

aan mijn gevóelen en de verklaring, die W. van de plaats van Plinius geeft, om de leugen waarvan hij hem beticht wat te bepleisteren, voor te spitsvondig en te gezocht, om aannemelijk te kunnen zijn. Hij wil namelijk, dat Plinius „de Cauchen en hun kustland bij eenen hoogen spring- of stormvloed zal gezien hebben, waardoor hun land onderliep en waarbij het water om hunne terpen golfde, en later toen hij zijne Natuurlijke Historie schreef, zich die zaak minder juist herinnerende, er toe gekomen zijn, te schrijven, dat zulks bij elken opkomendenden vloed en wel tweemalen in ieder etmaal plaats vond" (bl. 103). Ja, zoo verwrongen, laat de beschrijving van Plinius de mogelijkheid toe, dat het land bedijkt was; want bewijs daarvoor levert zij dan ook nog niet op. Maar er bestaat evenmin reden voor die verklaring. Hoe toch kan W. het voor onmogelijk houden, dat bij de Cauchen arme visschers op het strand of aan de opene kust hoogten opwierpen en bewoonden, die boven den hoogsten vloed zich verhieven, als hij geene de minste zwarigheid maakt dit van de oude Friesche kustbewoners aan te nemen? Zoo oefent W. hier niet alleen hyperkritiek uit en blijft zich niet gelijk, maar betoont zich zelfs strijdig met zich zelve! Of wat wezentlijk verschil is er tusschen die beschrijving van Plinius van het kustland der Cauchen en dat hetwelk W. ons geeft van het toch eens onbedijkte kustland van ons gewest of Friesland? „Dit bestond „zegt hij" (bl. 86) aanvankelijk en vóór de eerste bedijking uit eene menigte grootere en kleinere eilanden of schorren van aangeslijkten grond, die van elkander waren gescheiden door kleine kustriviertjes, slenken of rijten, waarvan sommigen, inzonderheid bij vloed, eene vrij aanzienlijke breedte hadden... Bij eenigzins hoogloopende vloeden, ja bij de geringste buitengewone verheffing der zee werden evenwel deze eilanden zoo niet geheel, dan althans grootendeels onder water gezet, zoowel door 'tgeen regtstreeks uit de wadden over de schoorwallen en kwelders streek, als en wel vooral, door 'tgeen de opgevulde en buiten hare oevers tredende rijten, slenken of kustriviertjes bij vloed uit de wadden aanvoerden. Het land was daardoor schier het geheele jaar door, en wel vooral gedurende den herfst en winter, onbewoonbaar. Alleen op de terpen, die men hier en daar op het oudere land vond, was men tegen het overstroomende water veilig." Hoe — vraag ik nogmaals — hebben deze terpen en de heuveltjes, in de Marne en die op den Noordpolder vóór de indijking aldaar op het

opene kwelderland gelegen, waarvan W. elders spreekt (*Kwelder-kwestie*, bl. 14), kunnen aangelegd worden en blijven bestaan, als dit met de heuvelen der Cauchische visschers niet heeft kunnen plaats hebben? En wat de bewoning daarvan aangaat, is nog de vraag, of men hier een vast verblijf, des winters zoowel als des zomers, hebbe aan te nemen, dan alleen een tijdelijke, gedurende het zomerhalfjaar? Uitdrukkelijk wordt het een noch het ander gezegd, maar aangezien de beschrijving van Plinius zal opgemaakt zijn in het zomerhalfjaar — want in het winterhalfjaar trokken de Romeinen weder huiswaarts of in de winterkwartieren — zoo kan zij gezegd worden ook alleen te behelzen den toestand, waarin hij het land en volk der Cauchen in het zomerhalfjaar vond; en aangezien wij hier blijkbaar hebben te denken aan de arme Cauchen die zich hoofdzakelijk bezig hielden met en leefden van zeevisscherij, die alleen des zomers kan gedreven worden, dan wordt het werkelijk zeer waarschijnlijk, dat zij daartoe ook alleen een tijdelijk verblijf in het zomerhalfjaar op hunne heuvelen zullen gehouden en des winters zich terug getrokken hebben meer binnenwaarts bij hunne naburen, die veiliger winter en zomer op hunne hoogten of de eigenlijke terpen woonden en veeteelt dreven. Zoo beschouwd levert de beschrijving van Plinius volstrekt geene zwarigheid op; maar dan is het ook hiernaar genoegzaam zeker, dat in zijn tijd het land nog niet bedijkt was.

Dit bewijst mede de plaats van Tacitus, wat moeite W. ook doe om het tegendeel aan te toonen. Het is die plaats, waar bij den terugkeer in den herfst van de Romeinsche vloot met het leger uit Noord-Duitschland van de Eems huiswaarts sprake is van den togt van P. Vitellius met twee keurbenden langs onze kust, en welke aldus luidt: „Maar Germanicus geeft aan P. Vitellius last om van de legioenen, welke hij te schepe had aangevoerd, het 2de en 14de over land te geleiden, opdat de vloot gemakkelijkér de wadden kon bevaren of omgekeerd daarop zich nederzetten. Vitellius trok eerst rustig voort op den droogen grond of zoolang de vloed matig opkwam; maar door den noordewind opgestookt en doordien het tevens nachtevening was, wanneer de zee zeer pleegt te zwellen, werd al spoedig het leger door haar overvallen en in verwarring gebragt en het land overdekt, zoodat de zee, het strand en de velden, alles ééne gedaante had en de onzekere plaatsen niet konden onderscheiden worden van de veilige, de ondiepe niet van de diepe. Er werden manschap-

pen door de golven ter nedergeworpen, anderen verzonken in de diepten; de lastdieren, de pakkaadje; de lijken dreven door en tegen elkander. De rotten vermengden zich door een, staande de lieden dan eens met de borst, dan eens tot aan den mond boven water; soms als de grond hun onder den voet ontzonk, werden zij omgeworpen of onder het water bedolven. Het hielp niet elkander toe te roepen en te waarschuwen, bij het geraas van het water. Er was geen onderscheid tusschen den kloeke en trage, den wijze en den (on)voorzigtige, tusschen overleg en toeval; alles werd door hetzelfde geweld medegesleept. Eindelijk gelukte het Vitellius wat hooger gelegene plaatsen te bereiken en daar het leger in veiligheid te brengen. Men bragt hier den nacht door zonder hulpmiddelen, zonder vuur, een groot deel der manschappen met een naakt en gekneusd lijf, niet minder ellendig, dan die door den vijand omsingeld zijn, daar dezen nog overschiet een eerlijke dood, terwijl hen wacht een uiteinde zonder roem. Met het aanbreken van den dag vertoonde het land zich weder vrij van water en men toog verder naar de rivier de Wezer (lees met Alting de Hunse), waarheen Caesar zich met de vloot begeven had. De keurbenden werden weder ingescheept, waarvan het gerucht had gegaan, dat zij verdronken waren, en men geloofde aan haar behoud niet, voordat men Caesar en het leger terug zag". [1]) Wij hebben hier blijkbaar voor ons de schildering van eene overstrooming aan onze kust in het 15de jaar onzer jaartelling voorgevallen, veroorzaakt door een fellen noordewind gepaard met een springvloed bij de herfstevening, die bij onze schippers *herfstspring* of *groote spring* genoemd wordt; maar de vraag is: bij open onbedijkt of bedijkt land? Het eerste dacht W. vroeger ook met ons (*Nat. Hist. van Gron.* bl. 53), even als elk onpartijdige wel zal doen, maar thans het laatste. De slotsom van zijne wijdloopige overwegingen komt hierop neder (bl. 106): „Tacitus spreekt wel is waar van geene dijken, maar dit is in zijn beknopt en zamengedrongen verhaal niet te verwonderen; in allen gevalle spreekt hij van eene overstrooming; en stond het land, waarover en waarlangs Vitellius met zijne twee legioenen trok, bij iedere eenigzins buitengewone verheffing der zee aan overstrooming bloot, gewis zou hij zich dan niet, vooral niet in den herfst, met

---

[1]) Tacit. *Annal.* L. I, C. 70. W. geeft bl. 314 deze plaats in het oorspronkelijke op.

zijn volk daarop gewaagd hebben. Welligt zal er in dien tijd van terp tot terp een minder of meer hooge dijk, die tevens tot weg diende, geloopen hebben, zooals op sommige plaatsen nog vrij duidelijk schijnt te blijken." Wij merken hierop aan: Aangenomen, dat Vitellius met zijne benden zoo ver binnen 's lands of van de kust verwijderd is getrokken, dat hij onder gewone omstandigheden geen gevaar liep van de dagelijksche verheffingen der zee; want onmiddellijk langs de kust of het strand kan de togt niet gegaan zijn, omdat het hier aan de noodige wegen en bruggen over de kustriviertjes of kreeken zou ontbroken hebben; dan is de togt geen waagstuk te noemen. Nu van achteren beschouwd was hij dit wel, maar zou dit ook zijn geweest bij de veronderstelling van W. van bedijkt land. Vitellius kon wel den springvloed vooruitzien, maar niet den hevigen noordewind; en noch de een, noch de ander zou misschien op zich zelf zoodanige verhooging van den gewonen vloed hebben te weeg gebragt, dat het leger daarvan last of gevaar had ondervonden. Men moet hierbij ook bedenken, dat de togt niet geheel vrijwillig was, maar min of meer noodzakelijk gemaakt, om de vloot te verligten. Hoe dit zij, wat de overstrooming zelve aangaat, geheel onbemerkt en onverwacht werden de legerbenden daardoor besprongen. Ware het land bedijkt geweest, dan had de dijk den vloed toch wel zoo lang tegengehouden, dat zij, hierdoor gewaarschuwd, den tijd hadden gehad om zich op de naastbij zijnde terpen te redden, voordat de zee dien dijk doorbrak of overstroomde. Er wordt intusschen geheel van geen dijk gesproken, en al zegt W. dat „dit in het beknopt en zamengedrongen verhaal van Tacitus niet te verwonderen is," ik integendeel vind dit hoogst bevreemdend. Moge zulk zwijgen elders of anders niets beduiden, hier komt het mij welsprekend voor. Hier toch was het juist de plaats en gelegenheid om daarvan melding te maken. Er mogen hooge wegen van terp tot terp geloopen hebben, daar heb ik niets tegen, maar daarin dijken te erkennen, daartoe vind ik in het verhaal van Tacitus geene de minste reden noch aanleiding.

Na de uitvoerige beschouwing van het eerste bewijs, ga ik voort met de beoordeeling van de verdere bewijsgronden van W., maar zal korter kunnen zijn, naarmate zij van minder gewigt worden.

Als *tweede* bewijs, dat onze grond al zeer vroeg en wel reeds vóór de invoering van de Christelijke godsdienst in

deze streken bedijkt moet zijn geweest, meent W. te mogen aanvoeren (bl. 107): „de daadzaak, dat er zoo vele heidensche begraafplaatsen op het aangeslijkte gedeelte derzelve gevonden worden, en dat wel niet op terpen of belangrijke (belangrijk?) hoog liggende deelen, dat niet zoo zeer te verwonderen zou zijn, en hier niet als bewijs zou kunnen dienen, maar op het vlakke, dikwijls onder gewoon volle zee liggende deel van Groningen." W. geeft, mijns inziens, wat hoog op van het vinden van heidensche begraafplaatsen op onzen lagen vlakken aangeslijkten bodem. Als men de plaatsen door hem opgegeven nagaat, is het op enkele na onbewezen of zij waarlijk voor zulke begraafplaatsen zijn te houden. Want het vinden bloot van zoogenaamde urnen of urnenscherven is geen bewijs genoeg; de vraag is of daaronder werkelijke urnen en geene gewone potten enz. tot huisselijk gebruik zijn te begrijpen? En dan is het betrekkelijk veel schaarscher voorkomen van zulke begraafplaatsen of overblijfselen daarvan op den vlakken bodem dan op de terpen en andere hooger gelegene gronden juist geheel overeenstemmend met den toestand van het land, zooals wij dien ons nog in den heidenschen tijd voorstellen: onbedijkt en gevolgelijk ook weinig vast bewoond nog op andere dan genoemde hoogere plaatsen.

Bij dit 2de bewijs voegt W. (bl. 110) nog een ander, ontleend aan de zamenstelling der terpen. Hij beschouwt, namelijk, de bovenkorst van deze merkwaardige heuvelen ter dikte van 5—7 Rijnlandsche voeten, die uit gelijkslachtige stoffen bestaat, verschillende van hunne dieper gelegene mestlagen bevattende deelen, als later dan deze opgebragt, doch reeds eeuwen vóór de invoering van de Christelijke godsdienst, omdat men er Germaansche urnen en voorwerpen van Romeinschen oorsprong in vindt, in een tijd dus, toen het verbranden der dooden nog in zwang was. Is het nu onzeker, wanneer die bovenkorst op de terpen gebragt is, hoogstwaarschijnlijk, zoo niet zeker dunkt hem, dat dit heeft plaats gehad, toen het land reeds bedijkt was. En waarom nu? Omdat er zich nabij vele terpen laagten of oude putten bevinden, waaruit men de aarde noodig voor die bovenste aardbedding genomen heeft. Was het land toen nog niet bedijkt geweest, dan zouden die putten zeer spoedig weer door het slijk, dat het vloedwater met zich voerde, aangevuld zijn geworden en die laagten alzoo niet meer overig zijn. — Aangenomen eens, dat die laagten van genoemde oorzaak

afkomstig zijn, zoo kan er ook bijzonder reden, in de ligging bijv. gelegen, bestaan hebben, waarom deze en gene laagten niet weder zijn aangevuld geworden. Maar het eerste kan ik zoo gaaf nog niet toestemmen, omdat dit verschijnsel verre van algemeen bij de terpen wordt waargenomen. En het is juist uit het niet vinden van die laagten bij de meeste terpen, dat anderen, Staring en de Lavelye, zooals W. zelf erkent, omgekeerd afleiden, dat het land toen nog onbedijkt was. Wij blijven vooreerst dan ook bij het gevoelen van dezen. — De spookverhalen, die W. hier ook nog aan vast zou kunnen knoopen, maar dit daarlaat, meenen wij ook gerust achter weeg te kunnen laten, om meer afdoende punten, zooals het heet, te bespreken.

Onder die afdoende punten is ten *derde* het verschillend voorkomen van den aangeslijkten bodem van ons gewest binnen en buiten de oude bedijking gelegen. Dit laatste gedeelte ziet er namelijk veel jeugdiger uit, is zandiger enz. dan het oude, en natuurlijk, omdat het jonger dan dit is. En evenwel is de tijd van de bedijking daarvan, zoo min als van het oude bekend; wel komen sommige dorpen daarop gelegen reeds als lang bestaan hebbende voor. De bedijking dus van die nieuwe landen en gevolgelijk nog meer van die oude moet al heel vroeg, verre vóór de elfde eeuw aangevangen zijn. — Dit gelijkt oogenschijnlijk nog al op eene duchtige tegenwerping, maar als men de geschiedenis van bedoelde dorpen nagaat, zoo ver die te bereiken is, dan blijken zij allen van vrij jongen leeftijd te zijn. De geheel nieuwerwetsche namen, die ze dragen, duiden dit aan. Een aantal gaat uit op *huizen*, zooals Wierhuizen, Hornhuizen, Uithuizen, Garshuizen en Eppenhuizen; anderen op *buren*, Pieterburen, Kloosterburen; op *meeden*, Uithuizermeeden, Oostermeeden; Zijldijk, Oldenzijl, Zandeweer en t' Zand laten zich even gemakkelijk verklaren, en Wester- en Oosternieland duiden letterlijk hunnen nieuwen oorsprong aan. Zoo heeft dan ook W. met mij in onze *Natuurlijke Historie van Groningen*, bl. 242, die dorpen verklaard en beschouwd, dat zij omstreeks de 9de of 10de eeuw nog niet bestonden. En veilig mag men ze nog een paar eeuwen jonger stellen. Men kan met de geschrevene en ongeschrevene gedenkstukken het bestaan van de oudsten dier dorpen niet hooger terugvoeren dan de 13de eeuw. Dit bewijst nu wel niet, dat deze en gene plaats niet reeds vroeger is aanwezig geweest. Maar daarvoor dan nog eene tijdruimte van ééne

eeuw gesteld en alzoo aangenomen de bedijking van de oudste plaatsen in de 12de eeuw, dan schiet er ook nog ééne geheele eeuw óver vóór den tijd waarop wij stellen dat de bedijking van het oude land voornamelijk en algemeen heeft plaats gehad. De toenmalige gesteldheid daarvan was hier en daar gunstig voor dien nieuwen aanwas, zoodat de indijking daarvan spoedig daarop kan gevolgd zijn. Het nieuwe terrein, te weten, bestaat in een kleiner westelijk en een grooter oostelijk gedeelte. Dit laatste heeft kenbaar aangevuld den boezem, waarin de oude rivier de Fivel zich ontlastte en nu de dorpen Uithuizen, Uithuizermeeden, Oostermeeden, 't Zandt, 't Oosternieland, Zijldijk, Oldenzijl, Zandeweer, Garshuizen en Eppenhuizen zijn gelegen. Die aanvulling zal vooral begonnen zijn, nadat die rivier bij Westeremden is afgedamd geworden, zooals ons Menko op het jaar 1238 mededeelt bij gelegenheid dat hij de stichting vermeldt der nieuwe kerk van de abdij te Wittewierum. Hij meldt, namelijk, als reden waarom de grondslagen in het westen dier kerk veel dieper hadden moeten gelegd worden dan in het oosten, dat aldaar weleer de rivier de Fivel had langs geloopen en een haven gevormd, maar dat die rivier, na te Westeremden afgedamd en verland te zijn, van lieverlede met mest en stroo was opgevuld geworden. [1]) Het komt hier aan op het woordje *weleer (olim)* door Menko hier gebezigd: in welken, ruimeren of engeren zin, dit is te nemen. W. (bl. 223) wil natuurlijk het in den ruimsten zin genomen hebben, zoodat die afdamming van de Fivel lang voor dat Menko schreef zou hebben plaats gegrepen. Doch naar hetgene dezelfde kronijkschrijver en zijn voorganger reeds

[1]) De plaats van Menko in Matth. *An.* II, 133, N. Uitg. bl. 176, luidt aldus: „Praetera ad occidentem, ubi est major pars aedificii olim decurrebat amnis, cui nomen erat Fivela, ita ut esset ibi portus nauium. Qui cum in Emetha esset obstructus et desiccatus paulatim fimo sterquilinii et straminibus fuit repletus, et ideo nesesse fuit in profundum fodere, ut ad solidum fundum posset perueniri" etc. W. beschuldigt hier Menko nog van eene grove dwaling, wat betreft zijn verhaal van de demping van de Fivel-haven bij Wittewierum met mest en stroo. Het geldt meer eene bijzaak en zoude ons te veel ophouden, hier Menko van dat verwijt te zuiveren, en W.'s verregaande kritiek aan de kaak te stellen. Zoo laten wij mede daar ons verschil van gevoelen over den loop der Fivel, te meer daar W. het voornemen te kennen geeft, om er later bij eene andere gelegenheid op terug te komen (bl. 321). Niets zal ons aangenamer zijn en wij zullen dan ook voorshands ons oordeel over een en ander opschorten.

ons van de indijkingen in gezegden boezem verhalen, behoeft dit tijdstip niet zoo verre terug gesteld te worden. Emo spreekt van den aanleg van een schuur (grangium), ook grashuis, voorwerk geheeten, bij Westeremden op het jaar 1219 (Matth. *An.* II, 43. N. U. bl. 56), misschien op het nieuws aangewonnen land, gelijk het klooster te Wittewierum daar vele landerijen bezat. Het dorp *Garshuizen* mag hiervan welligt zijn naam en oorsprong ontvangen hebben even als het *Zand* van de gesteldheid van den nieuwen grond. Hoe dit zij, een en ander zal de eerste vrucht na en van die afdamming geweest zijn. Op het jaar 1257 meldt Menko van eenen nieuwen dijk toen op laatstgenoemde plaats, 't Zand, gelegd, dien echter de Fivel weder had ingebroken (gelijk voormeld is, bl. 202). Dit mag nu de tweede binnendijking geweest en eene derde te zoeken zijn in hetgeen hij op het jaar 1272 schrijft van het leggen van eene sluis in het nieuws weder aangewassen land (noualia) der Zandsters (Matth. *An.* II, 186. N. U. bl. 241). Misschien was dit Oldenzijl en dat nieuwe land, wat nu onder Eppenhuizen, Zandeweer enz. gelegen is. Hoe ook uit de nog bestaande overblijfselen van dijken deze herhaalde binnendijkingen nog blijken, wijst W. zelf aan (bl. 327). Om nu niet van de latere binnendijkingen in dezen boezem te gewagen, zoo kunnen wij uit den gang der opgenoemde op de jaren 1272, 1257 en 1219 vrij stellig opmaken, dat de afdamming van den Fivel waarop de laatstgenoemde of oudste het eerst gevolgd zal zijn, niet eerder dan in het midden der 12de eeuw mag geschied zijn. De geheugenis hiervan was niet slechts nog bewaard gebleven, maar de rivier zelve, althans haar overgebleven mond, had in het midden der 13de eeuw nog den naam behouden. En heeft die afdamming van de Fivel nu niet bij of met den eersten aanleg der dijken aldaar plaats gehad, dan houdt men voor dezen nog meer dan eene eeuw over [1]).

Het westelijk gedeelte van het nieuwe terrein, waarvan hier sprake is, mag ook destijds in den boezem van de oude

---

[1]) W. (bl. 329) wil de oudheid van Uithuizermeeden en gevolgelijk nog hoogere van Uithuizen in 't bijzonder nog bouwen op de oudheid van de klok in de kerk aldaar, die namelijk eene der oudste zou zijn en wel uit de 9de eeuw, volgens het zeggen van van der Aa (*Aardrijksk. Woordenb. der Nederl.* bl. 375). Maar het blijft de vraag, of men dit voor zeker mag aannemen en — zoo ja al — of die klok voor dat dorp is gegoten of liever oorspronkelijk bestemd zal zijn geweest. Ik neem de vrijheid zeer daaraan te twijfelen.

Hunse ontstaan zijn, die langs het nu bestaande Schouwer zijldiep daarin zal uitgeloopen hebben, hetzij als een tweede arm, hetzij op zich zelve. Het is toch opmerkelijk dat dat diep in den zijlvester brief van het Schouwer zijlvest van 1371 de *Hunse* genoemd wordt en nog al het voorkomen heeft van een natuurlijk aanzienlijk water, dat vroeger noordwaarts bij Deikum in plaats van nu zuidwaarts uitwaterde en de scheiding uitmaakte tusschen de Marne en het Halveambt. Dit pleit er ook voor, dat hierlangs de Hunse geloopen hebbe, dat de gouwen of landschappen gewoonlijk door de rivieren, waaraan zij lagen en waarnaar ze genoemd zijn, geheel doorsneden werden; en dit zou dan hier met Hunsingo niet het geval zijn geweest, zoo als wel met Fivelingo enz., wanneer het Reitdiep dat verder Hunsingo scheidt van het Westerkwartier, de echte oude Hunse is geweest. Ware dit zoo, dan zou ook de boezem der Lauwerzee, waarin thans het Reitdiep met de Lauwers uitloopt, wel niet dien naam ontvangen hebben van den kleineren stroom, maar van den grooteren. [1]) Hoe dit zij — want dit punt kunnen wij hier niet afhandelen — volgens dien brief van 1371 was de geheele boezem tot aan den ouden dijk reeds verland en binnengedijkt. Binnen welken tijd dit is geschied, wanneer de oude dijken, waarvan de sporen nog overig zijn, vooral in de wegen, zooals daar is de eerste *Dijksterweg*, langs Hornhuizen en Kloosterburen, en de tweede *Dijksterweg* hieropvolgende, aan de westzijde van de oude Hunse gelegd zijn, daarvan vindt men geen blijk. De oudste plaats welke er vermeld wordt is Oldeklooster, in 1163 gesticht, en waarvan het dorp Kloosterburen zal zijn ontstaan. Wanneer men die plaats neemt tot punt van uitgang en den ouden dijk waaraan zij gelegen is voor den oudsten, waarmede de Hunseboezem aan genoemde zijde is bedijkt geworden, dan was dit een korteren of langeren tijd vóór 1163 geschied, maar eerder dan de 11de eeuw zeker wel niet. — Aan de oostzijde doen zich ook wel sporen van oude dijken voor, waarmede de Hunseboezem van die zijde zal in- en afgesloten zijn, zooals die, de oudste naar 't schijnt, welke eerst westelijk langs den Andel, Saaxumhuizen, Oosterhuizen naar den Horn loopt en van daar zuidelijk over de oude plaatsen den Oever, Eratema, Bierum, de Greden, tot en om Eenrum heen; en voorts die langs Pieterburen [2]); maar er laat zich geene berekening

[1]) Verg. *Aloude Staat* enz. I, 297.

[2]) Zie Kremer's *Aardrijksk. Beschrijv. v. Gron.* bl. 164, 165 en 168.

maken van hunnen aanleg, bij gebreke van eenig narigt of aanwijs daaromtrent. Doch er bestaat geene de minste historische noch geographische reden om den tijd daarvan eerder dan van genen, of vóór de 11de eeuw te stellen.

Het aanwezen ook van tufsteen aan de kerk en toren van Uithuizen en 't Zand even als van meer andere stellig oude dorpen is in de *vierde* plaats bij W. ook een getuigenis voor de hooge oudheid dier dorpen, voor hun bestaan reeds vóór de 11de eeuw, gevolgelijk voor de talrijke bevolking en welvaart reeds toen voor het land (bl. 117). — Hier heeft men echter ook wel te onderscheiden of die tufsteen oorspronkelijk is aan de toren- en kerk, dan wel van andere gebouwen ontleend; en daar W. dit van eerstgenoemde torens en kerken erkent, zoo geldt dit bewijs niet voor dezen. Wij willen overigens de oudheid van de hier genoemde dorpen, waar men tufsteen aan kerk, toren of in den grond vindt, niet ontkennen. Maar al hebben dezen ook reeds vóór de 11de eeuw bestaan, dit bewijst nog niet het bestaan der dijken vóór dien tijd. Doch ik koom bij het *zesde* bewijs daarop nader terug, en ga al dadelijk hier toe over, daar het *vijfde* bewijs, aan de oudheid van Innersdijk ontleend, reeds is beschouwd en gewaardeerd (bl. 204).

Als *zesde* bewijs dan voert W. nader aan het reeds vroeg voorkomen van verschillende nog bestaande plaatsen en dorpen op aangeslijkten grond (bl. 126). Zoo worden reeds Warffum, Uskwerd en Helwerd omstreeks het jaar 785 in de levensbeschrijving van Ludger, den eersten bisschop van Munster, vermeld en in andere bescheiden van diezelfde en volgende eeuwen meer dorpen; en hij maakt hieruit op, dat de meeste, zoo niet alle dorpen op het aangeslijkte land in ons gewest, die op wierden gebouwd zijn, ook toen reeds bestaan zullen hebben. — Ik neem dit ook volgaarne aan, maar blijf tevens bij mijn gevoelen, dat het aanwezen van eerstgenoemde en ook andere plaatsen ons geene zekerheid voor het bestaan van zeedijken in ons gewest geeft, aangezien die plaatsen op terpen gelegen zijn en dus wel zonder dijken op den aldaar buitendien hoogen kustgrond kunnen hebben bestaan. [1]) Ik volhard daarbij, niettegenstaande het harde vonnis, dat hij daarover velt, maar ik ook onverdiend noem. „Het

[1]) Dat *kunstgrond* voor *kustgrond* hier ter plaatse in ons werk staande een drukfout is, dit had W. zonder bedenken wel dadelijk kunnen aannemen (bl. 130).

is inderdaad" zoo drukt W. zich hier uit (bl. 131) „een vreemd, en, laat ik er bijvoegen, bedroevend verschijnsel, dat een man als Stratingh zoo iets heeft kunnen beweren, en naar 't schijnt bloot, om eene opgevatte opinie, eene ondoordachte stelling, namelijk: dat de bedijking van ons land *eerst* voornamelijk en algemeen tot stand gekomen is tusschen de jaren 1000 en 1400, vol te houden en te verdedigen, en daarbij te vergeten of als onbruikbare feiten, thans niet dienstig, over boord te werpen 't geen hij vroeger geschreven heeft." Neen! het is geen opgevatte opinie, geene ondoordachte stelling — ik zou dit, het eerste vooral, W. kunnen tegenwerpen; — ik heb daarbij niet vergeten wat ik vroeger over de lage ligging van ons gewest met hem gezegd heb, namelijk in onze *Nat. Hist. der Prov. Gron.* bl. 269. Ik behoef dit ook geenzins te doen, want de tegenwoordige gesteldheid, waarvan daar sprake is, is niet gelijk te stellen met die in voorzeide vroegere eeuwen, toen, zooals door W. zelf ook toegestemd wordt, de kust nog veel meer door de meerdere en grootere alsmede verder weg gelegene eilanden zal beschermd geweest zijn. Men moet hier, wat W. niet, althans niet genoegzaam doet, tijden en omstandigheden van land en volk in aanmerking nemen en wel onderscheiden. Het is toch uit de aardkundige beschouwing en geschiedenis van onze kuststreken voldoende bewezen, en door W. erkend, dat deze eertijds geheel anders gesteld waren dan later en thans. Het aangeslijkte land immers strekte zich eenmaal tot de eilanden uit, zoodat deze met de wadden een deel uitmaakten van het vaste land, en de noorder kusten van ons land, even als nu nog de westkust van Holland, met een duinenzoom was omringd en beschut, die hier en daar alleen was doorbroken, waar rivieren in zee uitmondden. Die duinenketen strekte zich buitendien veel westelijker en noordelijker uit dan thans. In dezen toestand van onze kuststreken, konden de binnen de keten gelegene alluviale gronden — klei- en veengronden — bewoond worden, zonder verdere beschutting, konden zelfs eenmaal niet alleen de nu bewoonde streken, maar ook de wadgronden bewoond worden; even als heden nog dergelijke binnen de duinen gelegene landen in Holland. Doch die duinenketen brak op meer plaatsen door, de bestaande openingen verwijdden zich, de eilanden en wadden werden gevormd en een groot deel van het oude aangeslijkte land werd door de zee ingenomen of daaraan meer bloot gesteld. Wanneer en hoe dit een en ander gebeurd is, is

historisch niet na te gaan en behoeft hier ook niet onderzocht te worden; genoeg is het, dat het een daadzaak is, ook door W. aangenomen, zooals uit het in dit zijn werk, bl. 99, en in vroegere geschriften medegedeelde genoegzaam blijkt. [1]) Men mag alzoo aannemen, dat de bewoners der kuststreken met deze van lieverlede zullen zijn teruggedeinsd en meer en meer zouden zijn geweken, als zij geene middelen ter hunner verdediging tegen de zee hadden aangegrepen. Deze middelen waren eerst meer op zich zelf staande, geene zeewerende middelen, de terpen of wierden, tot dat zij ook die laatste te baat namen en eindelijk niet alleen bloot verdedigenderwijs, maar ook, omgekeerd, om zoo te spreken, aanvallenderwijs de zee hebben getracht te beteugelen, ja, weder terug te weeren, door het bedijken des lands. Hier toe gaf te meer aanleiding en gelegenheid de vorming van nieuw hooger land door de aanslijking. Wat de zee op de eene plaats had weggenomen, spoelde zij op eene andere weder aan, en zoo ging zij bij afwisseling tot op onzen tijd voort. Schoon onbekend, zooals ik zeide, wanneer die groote verandering met onze kusten begonnen is, zoo kunnen wij toch uit de vermelde en andere berigten der Romeinsche schrijvers opmaken, dat dit in hunnen tijd, dus omstreeks het begin onzer tijdrekening, voor een groot gedeelte reeds had plaats gegrepen. De eilanden en wadden bestonden toen reeds, ofschoon de eersten nog zeker aanzienlijker, zoo niet meerder ook in aantal, zullen geweest zijn. De zee bespoelde zoo min of meer reeds de wadden en kusten van ons en naburige gewesten, als heden ten dage. Maar de Zuiderzee was nog niet gevormd; behalve een binnenmeer — Flevo — en de uitwatering daarvan — Flevus of het Flie — was alles daar nog land, schoon laag gelegen en meest uit veenland bestaande. Hierdoor waren zeker ook de meer oostelijk gelegene kust- en wadstreken nog meer beschermd, juist voor de hevigste westelijke stormvloeden; alleen kon de zee de openingen die daar bestonden, binnenstroomen en zeker niet zoo ver binnenwaarts, noch zoo hoog, als later het geval is geworden. Te minder kon dit, daar de eilanden, die de zee tegenhielden, zooals gezegd is, nog verder dan nu van de kust afgelegen waren. Hierdoor is ook te verklaren en vervalt de zwarigheid die W. tegen ons aanvoert (bl. 98), dat de lage uitgestrekte vlakte, welke

[1]) Wij wijzen o. a. op zijne *Kwelder-kwestie*, waarvan het betoog hoofdzakelijk op deze voorstelling van den vroegeren toestand onzer kuststreken steunt.

men in ons en naburige gewesten tusschen de klei- en zandstreek aantreft, en die niet dan meren, poelen, moeras- en broekland oplevert en thans onder gewone vloedhoogte is gelegen, niet met slijk en klei overdekt en aangevuld is geworden. Tot zoo ver reikten niet dan zeer zelden de vloeden. Ook is hierbij niet te vergeten, dat buitendien deze en gene gronden, met name die van Innersdijk, mettertijd betrekkelijk lager zijn komen te liggen, ten gevolge van de verhooging welke der kuststreken door de aanslijking meer dan het binnenland te beurt viel.

Aldus laat zich voorstellen, dat en hoe het aangeslijkte land, niettegenstaande het thans voor het grootste en wel oudste deel tot beneden genoemd peil is gelegen, heeft kunnen bewoond worden zonder dijken, en daar bij veeteelt ook reeds akkerbouw gedreven worden, zooals W. opmaakt uit de oude, reeds vroeger aangehaalde goederenregisters van Corvey, Fulda enz. Ja, het is waar, er worden daarin onderscheidene plaatsen opgenoemd in ons gewest en anderen op aangeslijkten grond gelegen, waar verschillende soorten van granen, rogge, haver, garst enz. moesten opgebragt worden en de juk- of korenbouwmaat als landmaat voorkomt. De van nature niet alleen hoogere zavelgronden, de valgen enz., maar ook de door kunst opgehoogde gronden, de terpen en wierden zelve, zullen daartoe gelegenheid gegeven hebben, zelfs niet slechts tot den verbouw van zomer-, maar ook van winterzaad. Mogen de eerstgenoemde, minder hoog gelegene landen, nu en dan ook overstroomd zijn geworden bij hooge vloeden, zooals ons uit deze en gene berigten daarvan in de oude Friesche kronijk is gebleken (bl. 220), dit belette niet, dat men het ook op zulke plaatsen waagde zijne woning neder te zetten en den grond te beteelen. Gedurende den zomer leverde dit zeker weinig zwarigheid op. De huizen die men bewoonde, de schuren voor het vee en de voortbrengselen van den landbouw, hooi en koren, waren van hout en eenvoudig, gemakkelijk te plaatsen en weder weg te nemen, gelijk zij dan ook nog tot het roerend of bewegelijk goed gerekend werden. Het was eeuwen daarna nog de gewoonte op vele plaatsen, vooral in de steden, des zomers, deze voor een tijd te verlaten, om den hooi- en akkerbouw daar buiten te bedrijven. Zoo was de bevolking vóór de bedijking des zomers mede verspreid over het vlakkere land; maar des winters trok men weder terug op de veilige hoogten.

Ik geef dan ook toe, wat W. verder in zijn *zevende* en

achtste bewijs bijbrengt (bl. 142 en 154), aangaande de talrijkheid en welvaart der vroegere bevolking van het alluvium en de geregelde maatschappelijke orde en beschaving, met vaste algemeene wetten en gemeentelijke instellingen, zooals verdeeld grondeigendom, die men reeds in de 9de eeuw en vroeger op dit terrein ontmoet; — als men namelijk dit een en ander in een betrekkelijken zin neemt. Wij moeten toch hier niet alleen letten op het verschil in den toestand van het land, maar ook in dien van het volk. Dit was voorzeker in den Germaanschen tijd nog weinig beschaafd, aan eene eenvoudige en ruwe leefwijs gewoon, had weinig behoeften. Al dreef het reeds akkerbouw, veeteelt was het hoofdmiddel van bestaan, zooals het nog lang bleef; daarbij bragt de vischvangst en jagt zeker ook op de menigte van vogelen, die nog meer dan thans de stranden en eilanden bewoonden, in hun vleesch en eijeren veel tot hun onderhoud bij. Wat Julius Caesar schrijft (*de Bello Gall.* IV, 10) van de eilanden aan den uitloop van den Rijn in de zuidelijke oorden van ons land, als meest bewoond door woeste en onbeschaafde volksstammen, waar onder er waren, die van visch en eijeren gezegd werden te leven, mag voor een deel ook van toepassing zijn op de noorder kusten van ons land en stemt overeen met hetgene wij gezien hebben dat Plinius van de aan Oostfrieslands kust wonende en zich van de vischvangst alleen generende Cauchen medebedeelt. De toestand van het land noch die van het volk, zal het, tijdens de Romeinen hier hunne heerschappij ook zochten uit te breiden, gedrongen noch genoopt hebben tot bedijking. Deze was toen nog geene volstrekte voorwaarde van de bewoonbaarheid des lands. Zij werd dit eerst later, toen de zee al meer en meer op het land in drong en dreigde den aangeslijkten grond weder te zullen innemen. Wilde men er blijven wonen en de vruchten trekken van den bodem — waartoe zijne vruchtbaarheid allezins bleef uitlokken — dan moest de lijdelijke houding der bewoners jegens de zee ophouden en zooveel doenlijk en noodig was paal en perk gesteld worden aan hare overheerschende magt. Niet eer laat zich een geschikt tijdperk daar voor denken, wat den staat van het volk betreft, dan dat hetwelk aanbrak met de overheersching der Franken en de invoering van het Christendom. Toen eerst mag men aannemen dat de Friezen een meer beschaafd volk zijn geworden en de behoefte niet alleen gehad maar ook gevoeld zullen hebben aan de bescherming van hun land

tegen de zee. Na de 8ste eeuw zou men dan ook reeds mogen verwachten, dat zij daartoe zullen zijn overgegaan. Maar er bleven nog bijzondere redenen in de tijdsomstandigheden over, die dit voor hen bezwaarlijk, ja ondoenlijk maakten. Vooreerst waren het de invallen der Noormannen die tot de 11de eeuw niet ophielden vooral Friesland te teisteren en zijne bewoners zullen teruggehouden, ja belet hebben zulk een werk te ondernemen. De kusten immers werden ten gevolge daarvan hier en daar zelfs verlaten. Ten anderen kwam hierbij de algemeene verwachting van den ondergang der wereld met den afloop der eerste tien eeuwen onzer jaartelling, volgens de toen heerschende leer van het duizendjarig rijk. Naarmate dit tijdstip naderde en de vrees daarvoor alzoo toenam, werkte deze verlammend op schier aller hoofd en handen. Dit een en ander is genoeg bekend en het zal niet noodig zijn daarvan een nader tafereel op te hangen. Het zal voldoende zijn, daarop gewezen te hebben, als de hoogst waarschijnlijke oorzaken, waarom juist eerst na de 10de eeuw het dijkwezen zoo niet begonnen, voornamelijk en meer algemeen zal tot stand gekomen zijn. Nog iets: Met de 11de en 12de eeuw zien wij eerst de kloosters opkomen. Wij vermelden dit, niet alleen als bewijs van het toen hernieuwde leven op het geestelijk zoowel als op het wereldlijk gebied, maar ook daarom, dat die gestichten zoo veel tot het dijk- en zijlwezen bijgebragt hebben. Wij hebben dit uit een en ander voorbeeld aan ons gewest en elders ontleend kunnen opmerken en zouden dit met meerderen kunnen doen, maar hunne werkzaamheid in dezen wordt immers ook zoo algemeen erkend, dat verdere en nadere aanwijzing daarvan niet noodig zal zijn. Zoo komen dan de bijzondere berigten van de oudste bedijkingen geheel overeen met die meer algemeene historische tijdsomstandigheden; en ik reeken het mede in het voordeel van mijn gevoelen, dat ik een min of meer bepaald tijdsgewricht daarvoor kan opgeven, tegen de onbepaaldheid van het gevoelen van W., die de bedijking in het verre onbestemde verleden stelt, zonder eenigermate te kunnen gissen, wanneer het, een of meer eeuwen, voor onze jaartelling zou geschied zijn.

Zoo meen ik dan ook mijne taak, wat het eerste en voornaamste hoofdstuk van ons onderwerp betreft, afgewerkt en mijn gevoelen tegen hem genoegzaam gestaafd te hebben, om te kunnen achterwege laten wat W. in de *negende* en *tiende* plaats nog bijbrengt voor de hooge oudheid van het dijkwezen

hier te lande, te weten, een aantal oude benamingen van zaken en plaatsen hiertoe betrekkelijk en voorwerpen in de oude dijken gevonden. Dit een en ander acht ik te onzeker, om hier nog in aanmerking te kunnen komen en daarop de hooge oudheid dier dijken te bouwen. Had W. in het voorgaande die hooge oudheid bewezen, ja dan kon misschien dit of dat woord, dit of dat voorwerp tot bevestiging mede daarvan dienen, maar dat niet zoo zijnde, beteekenen zij op zich zelve wel weinig of niet. — Wij sluiten alzoo dit gedeelte en gaan over tot het volgende met nog deze opmerking.

Wij hebben ons hier meer uitsluitend bezig gehouden met de vraag — waar het in de eerste plaats op aan kwam — wanneer de dijken zijn aangelegd geworden, zonder ons in te laten met de wijze hoe: of b. v. de bedijking aanvankelijk eene private zaak, nog maar stukwerk en partieel geweest en vervolgens eene algemeene publieke geworden is, zooals W. en men algemeenst van oordeel is (bl. 84); verder of men hiermede eerst aan de zeezijde begonnen is van buiten naar binnen, dan van de landzijde of van binnen naar buiten? Van het eerste gevoelen schijnt W. te zijn (bl. 87); van het laatste o. a. Westendorp (*Eerste Leerrede te Sebaldeburen*, bl. 95). Welligt heeft beiderlei wijze, de eene hier, de andere daar, naar plaatselijke en tijdelijke gelegenheid, stand gegrepen. Doch ik heb overigens tegen de wijze waarop W., zich de allereerste bedijking voorstelt, namelijk door bijzondere personen of familien stuksgewijs, niet tegen; ik wil zelfs ook niet ontkennen, dat zoo iets hier en daar reeds vóór de 11de eeuw mag geschied of aangevangen zijn. Maar behalve dat men daarvan niets stelligs weet, zoo hebben wij ook daarmede hier niet te doen, immers eerst met den tijd, wanneer het dijkwezen voornamelijk en algemeen is tot stand gekomen; en wat de wijze van aanleg betreft, alleen nu nog de vraag te beantwoorden: zijn die dijken toen reeds *winterdijken* of eerst en lang nog *zomerdijken* geweest? Dit zal het onderwerp van het tweede kleinere hoofdstuk uitmaken.

TWEEDE HOOFDSTUK.

BETOOG DAT ONZE DIJKEN EERST EN LANG NOG SLECHTS ZOMERDIJKEN ZIJN GEWEEST.

Dit tweede gedeelte betreft, zooals gezegd is, de vraag òf, zooals ik met meer anderen gesteld heb, de dijken, die niet dan na de 10de eeuw voornamelijk en algemeen in ons land zijn tot stand gekomen, eerst en lang nog niet meer dan zomerdijken geweest of als zoodanig te beschouwen zijn, dan òf zij toen en lang vóór dien tijd, ja van den eersten aanleg af, reeds winterdijken waren, gelijk Westerhoff van meening is. Hij ontkent dan ook evenzeer wat ik nader van die eerste dijken heb gezegd: dat zij op verre na nog niet onze tegenwoordige dijken geleken, maar bestaan zullen hebben in aarden wallen van eene geringe hoogte en dikte of breedte en zonder bijzonderen of kunstmatigen vorm, waardoor alleen het water des zomers gekeerd werd.

De gronden waarop ons gevoelen steunt, zijn volgens W. (bl. 189) slechts tweeërlei en naar zijne schatting van weinig beteekenis, waarom hij het dan ook vreemd durft noemen, dat zoodanige leer zóó algemeen en zóó lang stand heeft kunnen houden. Vooreerst noemt hij op het verschijnsel, dat bij de wegruiming van oude dijken blijkt, dat zij niet op eens tot de hoogte, waarop wij ze kennen, gebragt zijn geworden, maar dat zij in drie of vier verschillende tijdperken tot hunne latere hoogte zijn opgevoerd geworden; en ten anderen, dat in de oudste bekende Dijkverordeningen en Dijkregten zoude voorkomen, dat men oudtijds alléén verpligt was, de dijken en sluizen *tegen en gedurende den zomer* te herstellen en schouwbaar te hebben. Van het eerste punt zegt hij dat dit, voor zoo ver hij zich herinnert, door geen der schrijvers over de geschiedenis van het dijkwezen in

de schaal is gelegd, maar hem meermalen door oudheidkundigen, in gesprekken over dit onderwerp gevoerd, is tegengeworpen; en hij erkent, dat men, bij wegruiming van oude dijken, zeer duidelijk ziet aan de overblijfselen der oude graszoden, waarmede de dijk vroeger is begroeid geweest, dat zij tot drie, soms tot vier keeren toe verzwaard zijn geworden en oorspronkelijk op verre na de hoogte niet hebben gehad, die men later heeft gemeend aan dezelve te moeten geven. Hij ontkent echter — houdt het zelfs voor eene ongerijmdheid hieruit te besluiten, dat de dijken zomerdijken zullen geweest zijn; integendeel hij beweert dat aanvankelijk die lage en weinig beteekenende dijken voldoende waren of liever voldoende geacht werden, om de zeevloeden, in den regel ook in den herfst en gedurende den winter, te keeren; en wel omdat de zee toen nog niet zoo hoog en ver in het land ging als later, zoodat zij daarom alleen zijn opgehoogd en verzwaard geworden, niet eerst mettertijd tot winterdijken geschikt zijn gemaakt.

Het komt in de eerste en voornaamste plaats op den tweeden bewijsgrond aan. Vermag ik toch aan te toonen, dat volgens de wettelijke bepalingen van het dijkwezen, zooals die in de oude Friesche wetten of verordeningen voorkomen, de dijken bepaaldelijk eerst alleen zomerdijken waren, dan kan het eerstgenoemde niet wel anders dan tot bevestiging daarvan dienen. Slaan wij nu die Friesche wetten tot dat einde nogmaals op, dan vinden wij daarin hoofdzakelijk het volgende hieromtrent bepaald, om niet de geheele artikelen letterlijk en in het oorspronkelijke op te geven. Voor de juistheid en getrouwheid van mijne opgaven is deze waarborg, dat ik W. daarin volg, voor zoover dit namelijk kan, daar hij niet al de hiertoe betrekkelijke artikelen heeft opgenomen. In het meergenoemde Westerlauwersche Schoutenregt leest men vooreerst dit, § 17 (Richthofen, *Fr. R.* S. 390): Dat de vrije Fries den oever (ouir), welken hij onder ban tegen de zoute zee bewaart, op St. Benedictus misse of den 21 Maart moet hebben bedijkt (wrocht), anders het verzuim daarvan met twee schellingen aan den Schout zal hebben te boeten, voor ieder etmaal, dat het wanwerk bleef, tot midzomer of den 21 Junij, terwijl hij na midzomer, wanneer het dijkgat nog zout water naar binnen liet en schade aan het koren veroorzaakte, tot aan de herfstevening of den 21 September voor ieder etmaal te betalen had eene boete van twee ponden. — Zoo wordt het

eerste verder ook bepaald omtrent de Zijlen, § 18. Ook deze moest men te St. Benedictus misse *tyaende ende temande* hebben, dat is zoo vaardig, dat zij het water konden doorlaten en schutten beide; anders verviel men ook in boete van twee schellingen aan den Schout. — In het eveneens meergenoemde deel, dat in datzelfde Westerlauwersche Landregt handelt over het Weergeld, leest men § 17 (Richth. *Fr. R.* S. 416): Dat alle watergangen tot den bandijk geschut zullen wezen na St. Benedictusdag of 21 Maart en dit op St. Walburgis mis of den 2 Mei zoo volbragt moet zijn, dat men er onder kan ploegen en weiden (era ende schera). Deze § 17 voert W. niet aan, maar wel de volgende; en intusschen blijkt hieruit dat men toegangen had tot de dijken en openingen daarin, door middel waarschijnlijk van pompen of duikers, om het overvloedige winterwater te spoediger te ontlasten in het voorjaar. Waren hier gewone afwateringen bedoeld met sluisdeuren, dan zou de sluiting daarvan in het voorjaar niet geboden zijn; omgekeerd moesten zij dan gangbaar wezen. Maar hieruit volgt dan ook, dat men zich vóór dien tijd, of des winters, niet bekreunde over die openingen, of daardoor het zeewater kon binnenloopen, evenmin dan ook wel daarover, of het over de dijken zelve liep. Men heeft hier min of meer denzelfden toestand, als nog wel in sommige particuliere buitenpolders, die slechts met zomerkaden omgeven zijn, gebruikelijk is, waar men, namelijk, ook openingen in de kaden houdt, om het winterwater te ontlasten. Wat alzoo nu nog bij uitzondering bestaat, blijkt toen regel of meer algemeen geweest te zijn. In § 18 leest men: Wanneer tusschen St. Benedictus dag en St. Urbanus dag, of tusschen den 21 Maart en den 24 Mei, door een bandijk water naar binnen kwam en schade te weeg bragt, had de pandpligtige eigenaar daarvoor aan den Schout te betalen eene boete van 2 sch. en bovendien terstond aan 't werk te gaan, om den dijk te herstellen. In § 19: Wanneer iemand met regt beschuldigd werd, dat zijn dijk tusschen midzomer en den herfstdag het zoute water ingelaten had, moest hij daarvoor boeten met 2 sch. aan den Schout en met 2 ponden aan den Graaf en bovendien des anderen daags aan 't werk gaan, om den dijk te herstellen. Als hij daaraan niet voldeed, moest hij aan den Schout nog eens 2 sch. en aan den Graaf nog eens 2 pond tot boete betalen en daarbij terstond handen aan 't werk slaan, om den dijk te herstellen. De Schout moest dan den Azing (den volks-

regter) bannen tot een wettig vonnis, die daarop wijsde, dat indien hij deze ongehoorzaamheid niet wilde boeten en evenmin zijn dijk maken, de lieden, met des Schouten verlof, hem moesten aantasten en de boete van ongehoorzaamheid afhalen, waarna de Atten (de dijkregters) hem moesten vermanen, om naar zijn dijk te trekken en 's anderen daags aan 't werk te zijn. Was hij den vierden dag nog niet aan 't werk, zoo werden brandteekens over hem ontstoken en de Schout moest den Azing weder bannen tot een wettig vonnis. Deze wijsde dan, dat men 't wegens den gebannen dijk boeten zal met de hoofdlossing. Indien hij 't boeten en aan den dijkarbeid gaan wilde, zoo mogt hij hebben dag en borge, en zoo hij 't niet boeten wilde vóór dat het vaandel was opgerigt, zoo mogt hij daarna noch dag noch borge hebben, maar moest hij met de eene hand belooven en met de andere betalen. Wilde hij niet betalen, dan wijsde de Azing, dat men hem braak aandoen en zijn goed vredeloos leggen zou. Indien iemand hem, nadat hij vredeloos gelegd was, in zijn huis en hof herbergde, zoo moest hij dat met twee ponden boeten. Bleef hij jaar en dag onwillig om te betalen, werd hij, als 't jaar verloopen was, uit het land verdreven en dan nam de Schout zijn erf in bezit tot 's heeren en 's volks behoef. — Hiermede stemt overeen wat in het hoofdstuk het Asegaregt van het Fivelingoër en Oldampster Landregt gevonden wordt, maar reeds medegedeeld is (bl. 199).

Men leidt uit deze oude wetsbepalingen, waarbij alleen voorgeschreven wordt om des zomers de dijken te maken en de zijlen gangbaar te hebben alsmede beide schouwbaar, af — en ik meen met regt — dat die dijken en zijlen bepaaldelijk of vooral in den zomer dienden, om het land te beschutten voor den inloop van het zee- of buitenwater. Er wordt van herstelling of schouw van dijken en zijlen in den winter geen woord gesproken; en dit zou toch wel het geval, ja te meer noodig zijn geweest, hadden de dijken en zijlen ook des winters even als in den zomer moeten dienen en vaardig gehouden worden. W. ontkent dit en zegt (bl. 212): „Het wettelijke voorschrift of gebod, in de oude Friesche wetten voorkomende, om de dijken *in het voorjaar* te maken of te herstellen en *des zomers* schouwbaar te hebben, moet hier als *algemeene*, als *hoofd*regel, die bij het dijkwezen lang gegolden heeft en nog geldt, worden aangezien en sluit geenszins in, dat er op andere tijden des jaars geene herstelling der dijken

noodig was of gevorderd werd, en er geene schouwing derzelve plaats vond. Dat dit alléén des voorjaars en 's zomers en op andere tijden van het jaar *niet* verpligtend was, staat nergens geschreven; geen enkel voorbeeld is ons daarvan in oude stukken of verordeningen, het dijkwezen betreffende, voorgekomen, en het is alzoo eene geheel ongegronde gevolgtrekking of veronderstelling, die de schrijvers over het dijkwezen zich veroorloofd hebben te maken, en waartoe welligt de eenmaal opgevatte en ingewortelde opinie, door geen enkel aannemelijk argument of feit evenwel gestaafd, dat men namelijk lang en wel tot aan de dertiende eeuw en nog langer geen andere dan *zomerdijken* gehad zal hebben, aanleiding heeft gegeven." Na de redenen opgegeven te hebben, waarom hij die wettelijke bepaling omtrent het herstellen en schouwbaar hebben der dijken in het voorjaar en des zomers, zeer natuùrlijk, eigenaardig en noodig vindt, waarop wij straks zullen terugkomen, vervolgt hij met deze reden te geven, waarom er in de wet van geene herstelling en schouwing *op andere tijden van het jaar* sprake is. „Integendeel, daarvoor behoefde geen *algemeene* regel gesteld te worden; dán sprak het toch *als van zelf*, dat er herstelling van aangebragte schade, zoo die wenschelijk, mogelijk en van eenige beteekenis was, en tevens schouwing van den dijk en het daaraan verbondene, door lasthebbers der ingezetenen, veelal met een landsheerlijk ambtenaar, den dijkgraaf, aan het hoofd van het bestuur, moest plaats vinden; — dàt behoefde bij de *wet* niet te worden voorgeschreven in een land en bij een volk, waar een goed en wel geordend dijkwezen voorwaarde van bewoonbaarheid van den grond was." Tot bewijs voert W. verder aan het boven aangehaalde uit het Fivelingoër en Oldampster landregt, omtrent de pligt van den Schout in dezen. Maar wij zagen, dat hier ook, even als in andere wetsbepalingen, alleen van verpligten dijkarbeid in den zomer sprake is, en dit dus niets bewijst voor zijne redenering, die buïtendien geheel onregtmatig is. Omdat in de wet niet staat geschreven, dat herstelling en schouwing op andere tijden dan des voorjaars en 's zomers niet verpligtend waren, zou dit geenszins die herstelling en schouwing in andere tijden, in den winter uitsluiten! Ik kan mij zoodanige logica — en wel in regten — niet geldig voorstellen. Wat de wet niet gebiedt, daartoe, zou ik zeggen, is de onderdaan niet verpligt. Hij zal dus wel in den winter, zooals men zegt, Gods water over Gods akker

hebben laten loopen. Was deze en gene al gezind voor zijn pand dijk of hunne zijl te zorgen, wat hielp dit ook, als alle ingelanden, daaronder behoorende, dit niet deden of wilden doen en de gemeene vijand niet met gemeene krachten geweerd werd? Neen, het was dubbel noodzakelijk, wilde men werkelijk ook in den winter dijken en zijlen bewaren, daarop bepalingen te maken en de nalatigen met strenge boeten of straffen daartoe te noodzaken, zooals men later wel degelijk heeft gedaan.

Onder de drie redenen, waarom W. de wettelijke bepaling omtrent het herstellen en schouwbaar houden der dijken in het voorjaar en des zomers zeer natuurlijk, eigenaardig en noodig houdt (bl. 213), noemt hij in de eerste plaats eene, welke zoo veel te meer zou moeten gelden voor verpligten dijkarbeid in den winter. Die reden is namelijk: „omdat de dijkpligtige ingelanden des voorjaars en des zomers, wanneer de winter met zijne stroomen en hoogloopende getijen voorbij was en er in den regel geen gevaar van overstrooming meer dreigde, zeer ligt nalatig konden worden in het tijdig herstellen van de dijkschade, die des winters was voorgevallen, en het toch kon gebeuren, dat, bij hooge voorjaars- en zomervloeden, de dijk in voldoenden staat van tegenweer moest zijn. Zorgeloosheid op dit stuk zou rampvolle gevolgen kunnen hebben, en de natuur van vele menschen — de dagelijksche ondervinding leert dit — slaat zoo ligt tot zorgeloosheid over." Wij beamen dit ten vollen, maar vragen tevens: zou men mogen verwachten van zulke zorgeloozen, dat zij in den winter hunne dijkschade zouden maken, als zij er niet toe gedwongen waren? En wij moeten hier niet alleen tegen de logica van W., maar ook tegen de valsche voorstelling opkomen, welke hij hierbij geeft van eene der wettelijke bepalingen, te weten die in § 18 in het stuk over het Weergeld vermeld, waarbij straf bepaald wordt voor den nalatige, wiens dijkspand tusschen den 21 Maart en 24 Mei zout water doorliet. „Nu," gaat hij voort „zal men toch niet willen gelooven of durven beweren, dat er oudtijds, na den 24sten Mei, geene dijkschade of dijkgebreken meer hersteld werden en de dijkpligtige voor dat jaar verder vrij was, zijn dijk te onderhouden of in tegenweer te brengen? Wij gelooven alzoo, dat onze medegedeelde beschouwing, in deze algemeene wetsbepaling niet weinig steun vindt." Wij zijn juist van een tegenovergesteld gevoelen; voor de zijne bestaat geen de minste reden; integendeel, in het daaropvolgende wetsartikel,

§ 19, dat hij hier weglaat, wordt immers voorzien in gevalle er dijkbreuk ontstaat tusschen midzomer en herfstdag; — maar verder gaat de openbare zorg niet.

De redenen, welke W. verder opgeeft voor de voorgeschrevene herstelling der dijken alleen in het voorjaar en den zomer, komen neder op de geschiktheid van dien tijd daarvoor. Maar in het algemeen is dit op zomer- zoowel als winterdijken toepasselijk. Deze laatsten zal men ook wel in den winter herstellen, maar dit geschiedt dan steeds meer uit nood en bij wijze van noodhulp; de gewone volledige herstelling zal en kan toch eerst in het daarvoor gunstige jaargetijde plaats hebben. En de hoofdreden voor de herstelling in het voorjaar enz. was wel die, welke W. geheel niet noemt: opdat men daardoor veilig het land konde gebruiken (bl. 246).

W. gevoelt zelf wel de zwarigheid, dat, waren de eerste zeedijken niet alleen zomer- maar ook winterdijken, in de Friesche wetten er toch alleen maar straf bedreigd is op de gebrekkige dijkspanden in het voorjaar en den zomer, en dat daarvan op lateren tijd van 't jaar geene sprake hoegenaamd is; — maar geen nood. De oplossing daarvan ligt, volgens hem, vóór de hand, is zeer eenvoudig en alzoo gemakkelijk te geven. „Indien de dijk „zegt hij (bl. 217)" tusschen midzomer en den herfstdag water door- en naar binnen liet, dan was dit een bewijs dat de dijk in zeer slechten staat verkeerde, alléén toe te schrijven aan slecht onderhoud, aan slordigheid en verregaande nalatigheid, en niets was billijker, noodzakelijker en regtvaardiger dan dat dit door boete of andere strafbedreiging werd tegengegaan en gestraft. Maar liet de dijk tusschen den herfstdag en het voorjaar water naar binnen, dan kon het zijn, ja was het zelfs hoogst waarschijnlijk, dat dit plaats vond geheel buiten schuld van den dijkpligtige, aangezien de ondervinding geleerd heeft, dat de best onderhouden dijken soms niet bestand zijn tegen stormvloeden, die in den herfst of winter voorvallen. Strafte men dus den dijkpligtige, wiens dijkpand na den herfstdag water naar binnen liet, de straf zou dan ligt geheel onverdiend en onregtvaardig kunnen zijn." Maar de geldigheid van die reden daargelaten, vraag ik, wat wil dit anders zeggen, dan, in strijd met zijn beweren, dat er geen toezigt en straf stond op den slechten staat der dijken in den winter?

Eene andere zwarigheid, die W. zich zelve maakt, is de

toepassing van dezelfde bepaling op de zijlen zoowel als dijken. De reden, waarom alleen in het voorjaar en in den zomer de dijken moesten hersteld en schouwbaar gehouden worden, passen, zou men zeggen, niet op de zijlen, daar toch dezen niet behoefden te bezinken en te begroeijen, zooals de dijken. Ja wel zij passen er volgens W., ook op: de zijlen maken een deel van het ligchaam van den dijk uit; zoodra er aan de zijl eenige belangrijke herstelling of wel geheele vernieuwing daarvan noodig is, moet ook de aarde, die den dijk zamenstelt, geroerd worden. Dit moet vooral bij de vroegere zijlen, die meestal grootere of kleinere houten pompen met vloeddeuren of keersluisjes waren, het geval geweest zijn. Hoogst noodig was het alzoo, dat de losgewerkte dijkaarde tegen den herfst en winter weer goed bezonken, vast en begroeid was, aangezien de tegen den dijk staande herfst- of wintervloeden ligt den dijk op die plaatsen zouden inspoelen en doorbreken, of wel dat de sluisjes bijloops zouden worden en er daardoor dijkbreuk ontstond. — Toegestemd; maar het komt hier op aan te bewijzen, dat wanneer deze ongevallen plaats hadden, daarvan herstelling gevorderd werd. Dit vermag W. niet; hij geeft integendeel genoeg te kennen, dat men oudtijds in den winter zich om de sluizen niet bekreunde, of zij gangbaar waren. Bij de overweging der vragen, waarom de bepaling, dat men eerst tegen den 21 Maart de zijlen watertrekkende en waterkeerende moest hebben, en of dit dan ook des winters niet noodig was? zegt hij (bl. 219): „dient men niet uit het oog te verliezen de toenmalige gesteldheid en toestand van het land en de landhuishouding die veel van de tegenwoordige verschilde. De sluizen moesten toen toch in het zomerhalfjaar de belangrijkste diensten verrigten, aangezien anders een groot deel van het land ongeschikt zou zijn zoowel voor beweiding, waarvan men toen het meeste werk maakte, als voor de teelt van granen en andere veldvruchten. In die oude tijden en nog lang daarna, ja tot aan en in deze eeuw zelve, bekreunde men er zich weinig om, of het lagere land al dan niet gedurende het winterhalfjaar door binnenwater overdekt was, en bij gevolg ook niet, of de sluizen gedurende dien tijd al of niet in gangbaren staat en alzoo watertrekkende waren. Het land stond toen, vooral bij regenachtig weder, althans het lager gedeelte er van, gedurende het winterhalfjaar onder water, zoodat het zelfs met schuiten bevaren werd en verkeerde in een toestand, die overeenkomt met die, welke een schrijver uit de twaalfde

eeuw ons schetst van een deel van Friesland (klein Friesland) en waarin hij onder anderen zegt: „„Bij wintertijd is het land door water overdekt, zoodat de velden de gedaante van een meer vertoonen en de natuur het schier twijfelachtig heeft gemaakt, waaronder (onder land of onder zee) dit land gerekend moet worden, doordien het op den eenen tijd van het jaar (met schepen) bevaren en op den anderen tijd beploegd kan worden."" [1]) Bij dusdanigen toestand en bij zulk eene achterlijke landhuishouding stelde men er natuurlijk minder prijs op, of de pompen en sluizen gedurende het winterhalfjaar al dan niet trekkende of loopende waren. Kon men maar des voorjaars het water lossen en de landerijen droog leggen, dan was het wel en was men te vreden, en met het oog dáárop was het voldoende dat de pompen en sluizen tegen St. Benedictus-mis of den 21 Maart in voldoenden en gangbaren staat waren. Maar al had men er destijds ook prijs op gesteld om het land ook des winters droog en de sluizen gangbaar te houden, niet gemakkelijk zou dit, bij den toenmaligen gebrekkigen toestand van het zijlwezen, gevallen zijn. De meeste sluisjes toch lagen toenmaals in den buitendijk en bestonden eenvoudig uit grootere of kleinere houten pompen van deuren voorzien, die zich bij ebbe openden om het binnenwater uit te laten (tyaende), en bij vloed weder sloten om het rijzende zeewater uit te keeren of af te weeren (temande). Zij loosden hun water in buitendijksche rijten, leigraven of wateringen uit, die in den regel weinig beteekenis en geringe capaciteit hadden. Bij herfst- en winterstormen was het bijna regel, dat die uitwateringen met zand en slijk gevuld en alzoo verstopt wierden, zoodat de naar buiten openslaande deuren en sluisjes niet konden geopend worden en zich dus bij ebbe veel minder zelf konden openen. Die buitendijksche rijten of leigraven in 't winterhalfjaar op te graven en van zand en slijk te zuiveren, was iets waartoe men niet ligt overging, aangezien het schoon gemaakt kanaal van waterlossing ligt al spoedig door een opvolgenden stormvloed weder gevuld en verstopt geraakte, iets dat wij in onzen leeftijd meermalen hebben zien gebeuren met de buiten-zijlrijt van den Noordpolder. Daarom kon

[1]) Dit meldt Saxo Grammaticus, *Hist. Danicae* L. XIV, van het toenmalig Deensche Friesland of een deel van het kustland van Sleeswijk door Friezen bewoond, niet van een deel van ons eigenlijk Oud-Friesland; maar de beschrijving zal wel evenzeer op het kustland hiervan van toepassing zijn.

men de toenmalige tijdsbepaling, op den 21 Maart, zelfs wijs en verstandig noemen, aangezien er na dien tijd, in den regel, geene zóó hevige stormvloeden meer te wachten zijn, dat daardoor de rijten met slijk gevuld worden en het voor de toenmalige landhuishouding voldoende was, indien de lage landen maar in 't voorjaar droog vielen. Ook deze wetsbepaling staat ons gevoelen en onze wijze van beschouwing alzoo niet in den weg". Wij hebben deze schets hier geheel overgenomen, omdat wij ze geheel overeenkomstig de waarheid, naar de natuur geteekend achten — alleen niet geheel volledig. Zooals W. het voorstelt, bleven de sluizen of pompen in den winter het buitenwater keeren. Dit mag ook gewoonlijk of veelal wel het geval zijn geweest; maar het kan en zal ook wel gebeurd zijn, dat de sluizen in het ongereede geraakten, zoodat de deuren zich niet sloten, maar open staan bleven, of dat zij zelfs door den stormvloed in- en weggespoeld werden en zoo toegang aan de zee verleend werd; de geschiedenis, zelfs de nieuwere, vermeldt daarvan voorbeelden genoeg. Moest daartegen niet gezorgd zijn, wilde men werkelijk in den winter de zee gekeerd hebben? En is het bij gemis aan eenige voorzorg daaromtrent, van eenige wetsbepaling, die de onmiddellijke herstelling van winterschade aan zijlen voorschrijft, dan niet te denken, dat men zich daaraan niet heeft laten gelegen liggen? Wat deerde het ook, als het land toch onder het binnenwater stond, of door de sluisopeningen ook eenig buitenwater binnendrong! Wat hielp het ook, of men alsdan moeite aanwendde, om de zee door de sluizen te keeren, wanneer zij toch niet zelden over de lage dijken zelve heenliep en het land zoodoende nog in ruimer mate binnenstroomde! Ja men schijnt het uit dien hoofde, het een zoowel als het ander, geheel aan de natuur overgelaten en zoo min zich bekommerd te hebben daarom, of de sluizen in den winter zeewater doorlieten, als hierom, of zij het binnenwater al of niet konden loozen. Maar in het voorjaar moest beide in orde wezen; dan moesten de sluizen zoo gesteld zijn, dat zij — zooals de voormelde wetsbepaling inhoudt — niet alleen het water doorlieten (tyaende), maar ook het buitenwater keerden (temande). Er bestaat geen de minste reden, om het eerste alleen tot het voorjaar en den zomer te bepalen, zooals W. doet, en niet het laatste.

Even onvoldoende, als de redenen welke W. opgeeft, waarom in de oude Friesche wetten geene bepaling wordt

aangetroffen over het onderhoud der dijken en zijlen in den winter en dit alleen tot den zomer zich bepaalde, zijn ook de gronden, welke hij verder aanvoert tot bewijs van zijne stelling: dat volgens die wetten de dijken reeds winterdijken waren. Dit zou vooreerst bewijzen, dat als wettige reden van verhindering, om in het geregt te verschijnen — als nedskine — onder anderen, zooals wij gezien hebben (bl. 194), ook gold het herstellen van een dijkbreuk (bl. 214). Deze bepaling schijnt hem toe toch wel niet uitsluitend het zomerhalfjaar, maar veel meer het winterhalfjaar gegolden te hebben en daarvóór wel inzonderheid opgenomen en uitgevaardigd te zijn, aangezien toch dijkbreuken, vooral bij een uitgebreiden kwelder of een uitgestrekt vóórland, zooals men oudtijds had, des zomers, zoo ooit, dan toch slechts zeer zelden voorgevallen zullen zijn, en een hooge vloed, die de dijken beschadigt en bedreigt, in dat saizoen bovendien veelal niet onmiddellijk door een anderen hoogen vloed, die het dijkgat dat gedigt moest worden kon vergrooten of het water andermaal naar binnen drijft, wordt opgevolgd en daarom zulk eene spoedige en overhaaste herstelling noodzakelijk zou maken. Hij meent dat andere bepalingen in de Friesche wetten omtrent de herstelling van dijken zijne beschouwing, dat het digten van een dijkgat, 't welk als wettige reden van verhindering gold om in het geregt te verschijnen, op winter- en niet op zomerschade gedoeld zal hebben, niet weinig steun geven. „Wij zien daaruit immers, dat, indien een dijkpligtige voortdurend onwillig bleef om zijn dijkpand dat zoutwater naar binnen liet te herstellen (en het geval laat zich denken), dat beschadigde dijkpand den geheelen zomer over, open en onhersteld bleef liggen, en men alzoo voor hooge zomervloeden niet zeer beducht was. Want was dat het geval geweest, had men door ervaring geleerd, dat ook de zomervloeden nu en dan den dijk bereikten en door daarin aanwezige gaten naar binnen stroomden, gewis zou men het dan niet van een onwilligen en koppigen dijkpligtige hebben laten afhangen, of het binnen den dijk gelegen land al dan niet door zout water overstroomd zou worden. Bij het digten van zoodanig gat schijnt men in den zomer niet die groote haast gemaakt te hebben als wel in den winter, wanneer er geen tijd mogt verloren gaan; en, ofschoon de wet op dit punt zwijgt, welligt zal de geheele gemeente verpligt zijn geweest, om tegen den herfst, wanneer de onwillige pandpligtige ook de uiterste termijn

had laten verloopen, het dijkgat te digten en te herstellen." Nog eene andere Friesche wetsbepaling dunkt hem genoegzame aanleiding te geven, om te mogen vaststellen, dat oudtijds dijkschade, zoo dit vereischt werd, in het winterhalfjaar onmiddellijk hersteld moest worden; namelijk onder de redenen, die een *spoedig geregt* (iding thing) eischten, worden ergens ook opgenoemd *opene gaten aan dijken en dammen* (*Fivel. en Old. Landr.* bl. 122); „eene bepaling toch, „zegt W." die aantoont niet alleen het groote belang dat onze voorouders in een goed dijkwezen stelden, maar ook, indien wij ons niet bedriegen, dat een in den dijk geslagen gat des winters door den dijkpligtige *onmiddellijk* hersteld moest worden. Wegens de zoo even opgegeven reden, kan hier toch wel niet aan in den zomer voorgêvallene schade gedacht worden, te meer niet, omdat de Warfsdagen der regters in het zomerhalfjaar wel zóó dikwijls gehouden wierden, om te mogen aannemen, dat er een *Iding thing* voor nalatige of onwillige dijkpligtigen ter herstelling der zomerschade, zoo die was voorgevallen, niet noodig zal zijn geweest, en bovenal niet omdat, zooals wij uit de plaatsen van de oude Friesche wetten, waarop de voorstanders van de *zomerdijken* zich beroepen, gezien hebben, dat er voor verzuim of nalatigheid in het herstellen der dijken, gedurende het zomerhalfjaar, geen *spoedig geregt* te pas kon komen, aangezien men daarbij geen buitengewonen spoed betracht schijnt te hebben, dat verzuim meestal met daarvoor vastgestelde geldboete gestraft werd en de wijze van procederen daarbij naauwkeurig en in bijzonderheden is voorgeschreven".

Wij voegden dit een en ander bijeen, omdat wat W. omtrent *noodschijn* en *spoedig geregt* met opzigt tot dijkarbeid aanvoert berust op zijne onjuiste uitlegging van laatstgenoemde bepalingen. Men moet hier onderscheiden de bepaling in het Schoutenregt, waarin sprake is van het verzuim van de gewone herstelling van den dijk in het voorjaar, van die in het stuk over het Weergeld, welke handelt over de buitengewone herstelling van dijkbreuk tusschen 21 Maart en 24 Mei en tusschen midzomer en den herfstdag. In het eerste geval moest bij verzuim, voor ieder etmaal dat het wanwerk bleef, twee schellingen tot boete betaald worden, tot midzomer toe; wanneer dan nog de dijk water inliet en dit schade deed, twee ponden daags tot aan den herfstdag. Van anderen en verderen dwang tot dijkmaking wordt hier niet gewaagd, en men zal het op deze zware boeten hebben laten

aankomen. Dat deze boeten bij kort geregt, bij parate executie, zullen zijn ingevorderd, spreekt wel van zelf, zal toen zoowel als later gebruikelijk zijn geweest. De mogelijkheid bleef echter bestaan, dat de dijk ongemaakt bleef in den zomer. Maar hieruit af te leiden, dat men bij het digten van een gat in den dijk in den zomer niet die groote haast gemaakt schijnt te hebben, als wel in den winter, dit gaat te ver; nog verder de gissing, dat dan de geheele gemeente verpligt zal zijn geweest, om tegen den herfst het dijkgat te digten en te herstellen. Integendeel men mag het er voor houden, dat was de dijk zoo ver ongemaakt gebleven, dit ook wel den winter door zal geduurd hebben; zoo niet, dan trof men daaromtrent wel eene bepaling aan. Er is wel hier en daar voorgeschreven, hoe te handelen in gevalle van onvermogen van den dijkpligtige om den dijk te maken. Volgens het Hunsingoër en Fivelingoër regt moesten dan de regters de gemeente daartoe dwingen; volgens het dijkregt van Humsterland de zes naaste bloedverwanten; en vermogten deze dat niet, zoo moesten de regters en priesters en de voornaamsten uit het land dit te zamen op zich nemen en laten doen (bl. 199). Maar deze voorschriften zullen hier wel niet van toepassing zijn, waar van opzettelijk verzuim en onwil sprake is. — Anders ging het in het tweede geval, van werkelijke dijkbreuk toe. Hier had voorwaar bij verzuim wel degelijk kort geregt plaats. De dijkpligtige toch moest dadelijk, wanneer hij bekeurd werd, niet alleen boete betalen, 2 schellingen voor het inbreken van den dijk tusschen 21 Maart en 24 Mei en 2 sch. en 2 ponden tusschen midzomer en herfstdag, maar ook aan het werk gaan, om den dijk te maken. Bij gebreke hiervan — namelijk niet alleen in het laatste geval tusschen midzomer en herfstdag, zooals W. het opvat, maar ook in het eerste tusschen 21 Maart en 24 Mei — werd den volgenden dag dezelfde boete herhaald. Wanneer hij den derden dag nog niet zijn dijk wilde maken en zijne ongehoorzaamheid boeten, dan konden de lieden, de medeingelanden, hem aantasten en de boete of pand daarvoor afhalen — rooven — zooals men dat noemde. Was hij den vierden dag, op aanmaning van de dijkregters, nog niet aan 't werk, dan moest hij boeten met zijne hoofdlossing. Wilde hij dan nog betalen en aan 't werk gaan, dan kon hij hiermede nog volstaan, maar zoo niet, dan werd zijn huis afgebroken en hij en zijn goed vredeloos gelegd. Dit geschiedde telkens bij vonnis van den Azing of volksreg-

ter en liep aldus zoo ver binnen vier dagen af. Nog werd den vredenlooze een jaar tijd gegeven, om te betalen, eer hij uit het land verdreven en zijn goed in beslag genomen werd, maar het spreekt nu wel van zelf, dat aan hem niet meer kon overgelaten blijven den dijk te maken; daarin moest anders voorzien worden; hoe wordt echter niet gemeld. Men weet, dat het dijkwerk oudtijds en oorspronkelijk geheel personeel en particulier was; algemeene arbeid of door anderen dan dijkpligtigen zelven bij wijze van aanbesteding ten hunne koste, bij nalatigheid, vond niet plaats en was lang onbekend. Anders was het en moest het uit den aard der zaak zijn met de zijlen, zoodra deze althans niet voor enkele landerijen en grondbezitters, maar voor een geheel, grooter of kleiner, district moesten dienen. Hier was algemeene gemeenschappelijke arbeid noodwendig, zoowel als eene vereeniging — zijlvest — daartoe. Maar hoe het met de herstelling van dijken bij gebreke van de dijkpligtigen toeging; of hier eindelijk het openbaar gezag — eerst de schout en later de dijkregters — tusschen beiden kwam; dit is zeker, dat juist bij dijkbreuken in den zomer — en niet anders — van kort geregt sprake is, even als de nedskine hierop ook wel degelijk van toepassing zal geweest zijn. — In § 13 van het stuk over het Weergeld (Richthofen, *F. R.* S. 415), om dit er nog bij te voegen, wordt de procesorde voorgeschreven bij wanwerk van eene zijl. Het ging hierbij ook spoedig en krachtig toe. En dat dit ook alleen op den zomertijd ziet, mag men almede uit alles opmaken.

Wanneer ik nu hierbij daaraan herinner, dat deze en alle andere bepalingen omtrent de dijken en zijlen, in de Friesche wetten te vinden, niet oorspronkelijk eigen daaraan zijn, maar later toegevoegd, hetzij in de algemeene, hetzij in de bijzondere, dan vermeen ik niet te veel gezegd te hebben en nog te kunnen beweren, dat de zeedijken lang, in de 13de eeuw althans, nog als zomerdijken beschouwd kunnen worden. W. voert daarentegen (bl. 221) wel eenige verordeningen aan, waaruit zou blijken, dat reeds in die eeuw winterschouw plaats had en bij gevolg de herstelling van dijkschade niet tot het zomerhalfjaar beperkt was, maar het oudste en eenigste voorbeeld — mij en misschien ook hem — uit genoemde eeuw van dien aard bekend, is een handvest van graaf Floris omtrent het Dijkregt van den Alblasserwaard in Zuidholland van 1277 en geldt ook meer rivier- dan zeedijken. In § 25 van de nieuwe keuren van Langewold van 1282

(Richthofen, *Fr. R.* S. 371) wordt wel in 't algemeen gezegd: „Waerso een dyckrechter een schouwinge lath uet seggen," maar hieruit volgt nog geenszins, zooals W. wil, dat die schouwinge toen facultatief en aan het oordeel van den dijkregter overgelaten was en het in de magt van dezen lag, om dijkschouwingen, ook in den winter, uit te schrijven. Die schouwingen kunnen bij gewoonte of andere verordening nader bepaald zijn, even als wij in de oude Langewolder keuren van 1250 of 1207 lezen (Richthofen, S. 363), dat de schouwing van den dijk bij den velde aan de landsregteren op hilligen missedach (29 Mei) aanbevolen was, dus in den voorzomer, en anders niet. — Die verordeningen, welke W. verder tot bevestiging van den winterschouw der dijken uit ons gewest aanvoert uit lateren tijd, uit de 14de en 15de eeuw, kunnen hier niet van toepassing zijn, niet alleen, omdat zij tot een tijd behooren, waarin ik ook reeds winterdijken wil aannemen, maar ook omdat zij betrekking hebben tot binnenlandsche polders. Als zoodanig toch zijn te beschouwen de gronden van Engelbert en Middelbert, in 1370, en van Noorddijk in 1408 in het Winsummer zijlvest ingelaten; het Ooster-Stads-Hamrik in 1424 in dat der Drie Delfzijlen enz. Hierbij werd de schouwing facultatief gesteld, wanneer en zoo vaak het den zijlregters goeddachte; en met reden: zij moesten zorgen, dat geen vreemd water, noch in den winter, noch in den zomer, in de ingelatene landen drong en zoo het Zijlvest bezwaarde. Om te betoogen, dat werkelijk in de 13de eeuw en vroeger reeds winterschouw plaats had, moest hij andere bewijzen hebben bijgebragt. Integendeel mag men uit de trapsgewijze vermeerdering der schouwtijden tot zes toe en hunne uitbreiding tot in den winter, zooals W. die opgeeft uit het Oostfriesche Dijk- en Zijlregt, dat reeds vóór de grafelijke regering of het midden der 15de eeuw in dat land in zwang was, opmaken, dat van lieverlede niet alleen de zorg omtrent de dijken toegenomen is, maar zij ook van zomer- in winterdijken zijn hervormd. — Tot staving zijner bewering kan ook niet dienen wat hij uit de oude Friesche wetten nog bijbrengt (bl. 224). Vooreerst niet wat de 10de Kest en 5de Magnuskeur behelzen omtrent den vrijdom van heervaart buiten 's lands, omdat, zooals door mij is aangewezen, in den oorspronkelijken tekst onder de redenen van dien vrijdom alleen opgenoemd wordt de bescherming van het land tegen den vijand, niet tegen de zee (bl. 186). Maar buitendien is het niet denkelijk, dat die vrij-

stelling juist zou zien, zooals W. wil, op de zorg voor de dijken in den winter; integendeel, dan was die vrijstelling niet noodig geweest; want men voerde in den winter geen krijg, alleen in den zomer. — Zoo ook niet het volgende. In het meergenoemde stuk over het Weergeld in het Westerlauwersche Landregt, gaan vóór de besprokene §§ 17 en 18 over de herstelling van zijlen en dijken, twee §§ 15 en 16 over het behoud van deze laatsten (Richthofen, *Fr. R.* S. 416). In de eerste, § 15, wordt bepaald, dat langs den gebannen zeedijk binnenwaarts zal gaan een weg van 26 voeten breedte, en dat binnen den weg zal wezen tot dijkshouding drie en zestig voeten; in de volgende § 16: dat de lieden, die den dijk onderhouden bij ban en vonnis, denzelven met regt niet mogen intrekken en het land buiten leggen, ten zij dat ze met den eed op de Heiligen zweeren, dat ze aldaar den gebannen dijk niet langer kunnen houden; in welk geval de Azing wijst, dat zij, nu de eed gezworen is, niet verder naar binnen mogen gaan dan de tweede 63 voeten en aldaar zullen blijven staan. Doch indien de dijkpligtigen nog een eed aanbieden, dat zij den dijk nog niet kunnen houden, en die eed gezworen is, zoo wijst de Azing, dat ze niet verder met den dijk naar binnen zullen mogen gaan, dan de derde 63 voeten. — Zeer duidelijk zou, volgens W., uit deze oude wetsbepaling blijken, dat men hier het oog heeft gehad op zware *winter*dijken, niet op ligte *zomer*dijken. Bijlangs zoodanig zomerdijkje, meent hij, had men zeker geen weg van 26 v. breedte noodig en ter herstelling daarvan gewis niet de uitgebreidheid gronds, die hier tot dijkshouding (dijkstal) wordt aangewezen en voorgeschreven. Dit zou bevestigd, ja tot genoegzame zekerheid verheven worden door die Rustringer bepaling waarin wordt gezegd, dat de verst af zoo wel als naastbij wonende Rustringer pligtig zal zijn tot den dijkweg, om dien des *winters* en des zomers met sleden en wagens naar behooren te kunnen bevaren (boven bl. 197). — Daargelaten de tijd, wanneer deze bepalingen mogen zijn verordend, zoo kunnen zij niet staven wat W. onderstelt. Of een zeedijk groot of klein, winter- of zomerdijk was, voor het maken en herstellen daarvan zal wel bijna even veel ruimte gevorderd zijn, zoo veel als daar gevorderd werd van 26 v., om er met sleden of wagens te hebben kunnen varen, hetzij alleen des zomers, hetzij mede des *winters*. Dit laatste wordt alleen in het Rustringer dijkregt en hier geen breedte van den dijkweg vermeld. En al mogt dit ook op den zeedijk

aldaar, als *winterdijk*, slaan, dit kan nog niets bewijzen voor de dijken elders en in 't algemeen in bedoelden tijd. Zoodanige breedte van 26 v. werd ook gevorderd van den weg welke om een dorp liep, dat de hoofdplaats van een hammerik was, terwijl de heerweg slechts 16 v. behoefde te zijn. [1]) Die breedte van den dijkweg kan dus, even als van den dorpsweg, behouden zijn ook in lateren tijd, bij verhooging en verzwaring van de dijken. Maar dit is niet het geval met de strook gronds voor het herstellen der dijken bepaald. Immers men vindt in voornoemd Oostfriesch Dijk- en Zijlregt de breedte van die strook tot 200 voet vermeerderd. [2]) En hieruit laat zich dan ook genoegzaam afleiden die verhooging en verzwaring der dijken.

Vóórdat wij dit punt echter verder nagaan, raadplegen wij nog eerst eens onze gewestelijke kronijken van Wittewierum met het oog op den staat der dijken van dit gewest vooral in de 13de eeuw, waarover die kronijken loopen. Er wordt van dijken schier niet anders dan bij de vermelding van overstroomingen en in betrekking tot deze gewaagd. Men rekende in dien tijd, op grond der ondervinding, dat buitengewone stormvloeden om de 50 jaren terug kwamen (Matth. II, 169. N. U. bl. 220). Zoo was er tusschen den Julianavloed van 1164, den eersten Marcellusvloed van 1219 en den tweeden van 1267 telkens een tijdruimte van ongeveer een halve eeuw verloopen. Hiernaar vielen er zulke vloeden toen zoo vaak nog niet voor, als men later rekende, zooals wij zullen zien, omstreeks de 18de eeuw, dat zij om de 30 jaren terugkwamen. Maar behalve die buitengewone, worden er nog herhaaldelijk meer of min aanmerkelijke vloeden vermeld en mogen er buitendien

[1]) Zie § 12 en § 10 van het stuk over het Weergeld in het Westerl. Landregt, Richthofen *Fr. R.* S. 415. Ik moet hierbij echter opmerken, dat de voetmaat van den heerweg niet, gelijk de dijk- en dorpsweg, in gewone voeten, die *ierdfoten* of roedevoeten zullen zijn, maar door *mollesfoten* (aardvoeten, zooals v. Richthofen vertaalt) wordt uitgedrukt. Er kan dus verschil in grootte zijn, dat echter niet aan te wijzen is, daar die nergens wordt opgegeven. Richthofen, *Altfries. Wörterb.* in vv. S. 846 en 932.

[2]) Von Wicht, a. w. S. 891. Deze bepaling omtrent de dijkshouding binnendijks zal voornamelijk gegolden hebben, daar waar geen voorland of grond buitendijks genoeg gelegen was, dien men hiertoe kon gebruiken. Want zoo wordt dit voorgeschreven in het Rustringer Landregt in de aangehaalde bepaling. Wanneer dat niet het geval was, dan moest men houden binnendijks 30 v. voor zoden en 30 v. als groenland.

voorgevallen zijn, geringe plaatselijke, die niet zijn aangeteekend. Zoo hadden er de drie eerste jaren na den Marcellusvloed van 1219 al dadelijk weder overstroomingen plaats en wordt bij de eerste in 1220 gezegd, dat, hoe verschrikkelijk en hooggaande ook, niet zoo veel menschen daarin omkwamen, omdat zij het nog niet weder hadden gewaagd nabij de zee te gaan wonen (Matth. II, 57. N. U. bl. 76). Hoe lang het soms duurde eer de dijken hersteld werden, hebben wij gezien uit den twist daarover gevoerd tusschen de ingelanden aan de Eems na die van 1219 (bl. 200). Zoo vielen er weder meer of min hevige vloeden voor in 1246 en 1249 (Matth. II, 143 en 149. N. U. bl. 190 en 196). Van den nieuwen dijk op 't Zand in 1257 gelegd wordt gezegd, dat hij bij een vloed, die vóór St. Gereon (10 Oct.) plaats had, weder door de Fivel werd verbroken, dewijl hij niet hoog genoeg was aangelegd, doch dat die breuk hetzelfde jaar werd hersteld, dat is te zeggen, zooals er bijgevoegd wordt, in den naasten *zomer*, terwijl dit met eene andere breuk niet gelukte (Matth. II, 157. N. U. bl. 207). Dit geval pleit ten sterkste voor de herstelling der dijken destijds nog alleen in den zomer. Bij eene geduchte overstrooming in 1262 werd de sluis te *Fiskmare* weggespoeld en stroomde het zoute water een etmaal lang door het gat, tot dat door de vereenigde krachtdadige hulp van de kloosterlingen en het geheele dorp te Wittewierum en van de bewoners te Woltersum het gat met palen, stroo en aarde gestopt werd en vervolgens verhoogd en versterkt (Matth. II, 167. N. U. bl. 217). Dit was blijkbaar de sluis in het nog dusgenaamde *Visch-* of *Vischumer maar* bij zijne uitlozing in de Delf of het Damsterdiep nabij Garrelsweer gelegen, waardoor het klooster en genoemde dorpen met hunne landerijen uitwaterden. Hier had nu onmiddellijke herstelling plaats, maar dit was geheel noodhulp en wel van eene gemeenschappelijke binnenlandsche sluis, waar anders geen zout water kwam en men alle reden en middelen had om dit dadelijk te keeren. Na dien van van 1267 hadden er ook nog in 1285, 1287, 1288 en 1220 soms aanzienlijke vloeden plaats. Opmerkelijk is wat van dien van 1267 of den 2den Marcellusvloed staat aangeteekend, te weten dit: dat toen Fivelingo alleen daarvan verschoond bleef, omdat het zijne dijken meer dan andere Frieslanden had verhoogd (Matth. II, 168. N. U. bl. 220). Dit is het eerste voorbeeld van verhooging van dijken in ons gewest en levert bewijs op hoe die in een enkel landdeel

afzonderlijk, niet over meer en nog minder over geheel Friesland plaats had; en men mag hieruit en uit al het aangevoerde besluiten, dat de dijken in het midden der 13de eeuw hier en in overig Friesland nog in dien onvolmaakten staat verkeerden, dat zij niet alleen de buitengewone, maar ook de meer gewone vloeden niet konden wederstaan, en dat zij, zoo al geen zomerdijken meer, nog geen volledige winterdijken waren — om zoo te spreken, in een staat van overgang verkeerden. Want niet eensklaps, maar langzamerhand, als 't ware ongemerkt, zal die overgang geschied zijn, zoodat, waren de berigten ook minder schraal, men nog niet bepaald daaruit zou kunnen opmaken, wanneer de zomerdijken in winterdijken veranderd zijn.

Letten wij nu nader op dien overgang of de verhooging en verzwaring der dijken en vergelijken wij alzoo hunnen vroegeren staat met den latere en tegenwoordige, om te doen zien, dat zij in de eerste eeuwen, wat hoogte, breedte en geheelen aanleg betreft, nog zeer onaanzienlijk moeten geweest zijn, kortom, in dit opzigt ook niet meer dan als zomerdijken te beschouwen zijn. Wij zullen hier het oog ook inzonderheid op ons gewest blijven vestigen, als ons het meest bekend en nog ongebruikte stof daarvoor opleverende.

Opgaven van de hoogte en dikte en verderen aanleg der dijken treft men uit oude tijden niet aan. De Friesche wetten noch andere oorkonden geven daaromtrent licht. Men kan dan ook niets bepaalds en regtstreeks te weten komen, alleen meer of min afleiden uit latere gegevens, hoe het vroeger daarmede gesteld was. Zoo komt ons hier het eerst opmerkelijk voor de Ommelander warfsconstitutie van 1456, waarbij besloten werd alle zeedijken zes jaar lang te verhoogen en verbreeden, elk jaar twee zoden in de hoogte en eene zode in de breedte, ten zij de dijkgraven met de dijkregters in elke plaats vermeenden, dat dit meer of minder moest geschieden. [1]) Dit was dus na 6 jaren eene verhooging van 12 en eene verbreeding van 6 zoden. Neemt men twee zoden op een gestapeld voor een halven voet en eene zode

---

[1]) Zie de Werken van het Gron. Genootschap *P. E. J. P.* D. VII, St. 1, bl. 65, en Feith, *Beklemregt*, II, 256. Van Halsema (Verhand. in dezelfde werken, II, 558) las, voor *zoden*, *roeden;* geen gering verschil! Westendorp, na eerst dit goed te hebben opgegeven (*Eerste Leerrede* enz. bl. 97), maakte later *voeten* van *zoden*. *Jaarb.* II, 543.

uitgebreid voor een geheelen voet dan zou dit bedragen drie voet verhooging en zes voet verbreeding (oude Gron. maat). [1])— Men vindt vervolgens niet alleen van herstelling, maar ook van verhooging en verzwaring der dijken in Groningerland melding gemaakt na de hevige overstroomingen van de jaren 1570 en 1573 onder den Spaanschen stadhouder Gaspar de Robles, die zich hieromtrent een naam verworven heeft; maar bepaalde opgaven in ons gewest daarover niet, om die met vroegere of latere te kunnen vergelijken. Wel lezen wij in de reeds vermelde verzegeling (bl. 190) van de dijkregters te Uskwerd des jaars 1578, dat aangezien de dijken, waarmede men tot dus ver het land heeft kunnen bewaren, alstoen niet meer voldoende bevonden werden, ten gevolge van het verlies der eilanden en het verwijden der zeegaten, die dijken *veel hooger, sterker en dikker* moesten gemaakt worden; maar of en in welken mate dit is geschied vernemen wij niet. In Friesland, waar Robles vooral het dijkwerk het meest behartigde, werden de nieuwe zoowel als oude zeedijken op 10 voeten hoogte gebragt [2]); en meer zal die hier ook wel niet bedragen hebben. Naauwkeurige opgaven treft men eerst aan omtrent den staat der dijken in ons gewest bij en na de geduchte overstrooming van 1717 in het belangrijke H.S. van den toenmaligen Commies-Provinciaal T. van Seeratt, *Journaal of memorie der publieke provinciale werken, van dijken en dijkbreuken, van den jare* 1716—1731, op het Groninger Archief aanwezig (*Reg.* V, bl. 162, No. 171). Dit werk, zoowel als het voorgaande besluit van 1456 omtrent de ver-

---

[1]) Dit is berekend naar de verhouding, welke thans van de zoden bij den dijkbouw wordt opgegeven. Volgens de *Handleid. tot de kennis der waterbouwkunde* enz. door D. J. Storm Buysing, I, 365, bedraagt hare dikte 6 à 8 duim en hare uitgebreidheid in 't vierkant 3 à 4 palmen. Naar het middengetal hiervan zou bovengenoemde verhooging beloopen 8 p. en 40 d. en de verbreeding 2 el en 1 p., meer of min overeenkomende de eerste met 3 v., de laatste met 6 v.

[2]) J. Minnema Buma, *Bijdrage tot de Geschiedenis van het Dijkregt in Friesland* enz. 1853, bl. 108, 116, 119, 123, 132. Deze hoogte werd in 1611 ook nog voldoende geacht voor de conservatie van 't land, bl. 167. Bij uitzondering werd de dijk te Surig over eene lengte van 300 roeden op 16 voeten bepaald in 1733, bl. 194. — Wat Oostfriesland aangaat, vinden wij het eerst in een bevelschrift van graaf Johan van 1542 in het algemeen omtrent de Oostfriesche dijken bevolen, dat deze hooger, dikker en vlakker opgemaakt zullen worden, dewijl de stroomen dagelijks heviger worden en de vloeden hooger gaan. V. Wicht, *Ostfr. Deich.- u. Syhl-recht*, S. 937.

hooging en verbreeding der dijken, schijnt de aandacht van W. ontsnapt te zijn. Van iemand, zoo bekend met onze gewestelijke oorkonden, vooral betreffende het dijkwezen, zou men dit niet verwacht hebben. In dat Journaal van Seeratt nu worden de dijken beschreven en afgebeeld, zooals zij vóór of tijdens die overstrooming bestonden en op raad van dien bekwamen en ijverigen ingenieur zijn verhoogd en verbreed geworden. Zie hier eenige voorbeelden daarvan (om niet alle op te noemen), die het verschil tusschen de oude en de nieuwe dijken aanwijzen. De oude dijk aan het Reitdiep westzijde tot aan Wierum was hoog (hier en verder boven het maaiveld gerekend) 8 voet; de kap (of kruin) daarvan bedroeg 2 voet en de binnendossering 16 voet; de buitendossering was steil als een muur. De nieuwe dijk werd verhoogd tot 11 à 12 v.; de kap tot 6 à 7 v., de binnendossering tot 28 à 30 v. en de buitendossering tot 16 v. De aanlage van den dijk werd zoo doende vooral meer dan verdubbeld, gebragt op 44 v. Zoo ook meer of min de dijk aan de oostzijde. — De oude zeedijk omtrent Vliedorp, Niekerk en Vierhuizen was op 't hoogst 10 v., de kap 3 à 4 v., binnendossering 14 v., buitendossering 20 v.; de nieuwe werd gebragt op 12 v. hoogte, de kap op 10 v., de binnendossering op 40 v., buitendossering op 45 v., de aanlage bijna verdriedubbeld tot 90 v. — De afmeting van den ouden dijk verder te Ulrum en Hornhuizen alsmede in 't Klei-Oldambt bedroeg: hoogte 8 v., kap 3 à 4 v., binnendossering 10 v., buitendossering 20 à 24 v.; die van den nieuwen dijk: hoogte 10 v., kap 10 v., binnen- en buitendossering 41 v., de aanlage 90 v., ook bijna verdriedubbeld. — Bij Leens was de oude dijk: hoog 10 à 11 v., zijn kap 4 v., binnendossering 20 v., buitendossering 30 v.; de nieuwe hoog 14 v., zijn kap 10 v., binnendossering 40 v., buitendossering 47 v., aanlage 90 v. of verdubbeld. — De oude dijk te Kloosterburen, Oldeklooster enz. (gelegd pas in 1715) was hoog 13 v., diens kap 10 v., binnendossering 34 v., buitendossering 50 v.; de nieuwe hoog 14 v., diens kap 16 v., binnendossering 56 v., buitendossering 62 v., aanlage 130 v. — De oude dijk van Wierhuizen tot Uithuizermeeden, alsmede die te Godlinze, 't Zand tot Bierum, voorts te Holwierde en Uitwierde, was hoog 5 à 6 v., zijn kap 2 v., binnendossering 10 v., buitendossering 16 v.; de nieuwe hoog 9 v., kap 10 v.; binnen- en buitendossering 37 v., aanlage 80 v., verdriedubbeld. — De oude Eemsdijk van

Watum tot Delfzijl: hoog 7 à 8 v., de kap bedroeg 4 v., de binnendossering 10 v., de buitendossering 20 v.; de nieuwe: hoog 10 v., kap 10 v., binnen- en buitendossering 47 v., aanlage 100 v., meer dan verdriedubbeld. — De oude Eemsdijk van Delfzijl tot Oterdum: hoog 12 à 13 v., kap 5 à 6 v., binnendossering 16 à 20 v., buitendossering 40 v.; de nieuwe: hoog 15 v., de kap 12 v., binnendossering 40 v., buitendossering 50 v. — De oude Dollarddijk bij Fimel: hoog 8—10 v.; de kap 2 à 3 v., binnendossering 11 à 12 v., buitendossering 20 v., de nieuwe hoog 12 v., kap 10 v., binnen- en buitendossering 45 v., aanlage 96 v., ook meer dan verdubbeld. — Wanneer men nu eens aanneemt, dat de hoogte en zwaarte van de dijken in 1717 dezelfde ongeveer was als na de verhooging en verbreeding in 1456 (schoon dit stellig zeker niet het geval zal zijn geweest, maar ze intusschen nog meermalen zullen zijn verhoogd en verzwaard) en men alzoo nog drie voet van de hoogte kan afnemen, om ons bij deze afmeting te bepalen, dan blijft er voor de hoogte der dijken vóór 1456 niet over dan: aan het Reitdiep 5 v., te Vliedorp enz. 7 v., te Ulrum enz. 5 v., te Leens 7 à 8 v., te Kloosterburen enz. 10 v.. te Wierhuizen tot Bierum enz. 2 à 3 v., benoorden Delfzijl 4 à 5 v., bezuiden Delfzijl 9 à 10 v., voor den Dollarddijk (voor zoo ver die toen bestond) 5 à 7 v. enz. En men neme nu verder de profielen der dijken over 't geheel, zooals zij in 1717 waren, en daarbij in aanmerking wat Seeratt daarvan getuigt: „in 't algemeen zeer slegte en ellendige Dijcken en meestendeel van fatzoen, als aarde wallen, aen beijde zijden steijl en boven spits als een houten peert" (f. 7); — „den geheelen Dollardtdijck tot aen Reida seer eelendig en niet als een Cayeinge, aen de binnenzijde steil als een muire" (f 34); — „van Reijda nae Delfzijl de Dijcken van verscheiden Fatzon;... van Delfzijl nae Waatum meede verscheide zoorten van Dijcken, de eene hoog, de andere laag, binnen en buiten zeer steil" (f. 35); — „in 't Klein Oldambt en verder van Fimel nae Delfzijl meede op veele plaatzen in slegte staat;... de eelendigste die van Uijtwijrda en Hollwijrda, ende konnen niet meer als slegte Caijengs gerekent werden" (f. 92); omtrent die van Hunsingo: „dat de eene Dijckpant veel is verschillende van het andere, also een jeder het maakt nae zijn Fantacie" enz. Wanneer nu zoo de zeedijken nog in 1717 gesteld waren en men hiernaar rekent, hoe zij vóór 1456

moeten geweest zijn, dan wordt er zeker niet te veel door ons gezegd, als wij de oude dijken blijven noemen *slechts aarden wallen van geringe hoogte en breedte, onregelmatig, zonder bijzonderen of kunstmatigen vorm.*

W. wil echter van dien slechten toestand van den toenen voormalige dijken niets weten en verwerpt dan ook als geheel onhoudbaar en ongegrond het beweren van Dr. Venema: „dat de rijen van *kolken* of *wielen*, die nog veelal de ligging der oude dijken aanwijzen, niet getuigen, zooals wel eens beweerd is, van verschrikkelijke stormen, die aan onze eeuw vreemd zijn (?), maar wel *van den slechten toestand dèr toenmalige dijken.*" Mag deze in 't algemeen voor de oorzaak daarvan gehouden worden, in 't bijzonder (voegen wij er bij) zal dit ook de nog geringe helling of dossering der dijken aan de land- of binnenzijde geweest zijn. Het is immers in dit geval vooral, dat door overstorting van het water de kolken aan die zijde ontstaan. Om het tegendeel hiervan aan te toonen, wijst W. zelve op de dijken van 1717 en het gebeurde met dezen in den kersvloed van dat jaar: o. a. dat er onder Uithuizermeeden, in den *ouden dijk*, behalve eenige kleinere, niet minder dan *twintig*, en in den *nieuwen dijk*, niet minder dan *zeven* kolken zijn gespoeld; onder Uithuizen, welk dorp weinig dijklengte heeft, in den *ouden dijk*, behalve eenige kleinere, niet minder dan *zeven* en *twintig;* en onder Warfum, in denzelfden *ouden dijk*, niet minder dan *dertien* kolken de geboorte verkregen hebben. En evenwel verkeerden die dijken op dat tijdstip niet in *slechten toestand*, evenmin waren zij *onregelmatige* aardwallen. Het tegendeel zouden de hier nog aanwezige brokken van die dijken onwraakbaar getuigen; ja dat zij „zelfs in een uitmuntenden staat verkeerden; dat zij bij eene aanzienlijke hoogte en dikte overigens regelmatig gebouwd waren en aan de buitenzijde eene behoorlijke glooijing hadden, die weinig van de latere dijken verschilde." (bl. 209) Maar wat bewijzen deze verzekeringen tegenover de bijzondere en stellige opgaven van Seeratt omtrent den staat van deze en gene dijken in 1717, tegenover zijne eigene omtrent de kolken daarin? De Lezer zelve oordeele! — Hoe Westendorp dacht over den ouden noorder zeedijk van Vierhuizen tot Warfum, dien hij voor de vermoedelijk eerste algemeene bedijking houdt, kan men opmaken uit zijne woorden (in Kremer's *Beschrijv. van de Prov. Groningen*, II, 239), die zeker ook op eigen aanschouwen en onderzoek steunen: „de eerste aan-

leg van dezen dijk bedraagt slechts eenige voeten." Ja, hoe de overblijfselen zoo niet van deze dan toch van andere oude dijken bevestigen, dat zij werkelijk nog van geringe hoogte en breedte waren, erkent W. zelf, als hij toestemt (bl. 191), dat men bij wegruiming van oude dijken zeer duidelijk aan de overblijfselen der oude graszoden, waarmede de dijk vroeger begroeid is geweest, ziet dat zij tot drie en soms tot vier keeren toe verzwaard zijn geworden en oorspronkelijk *op verre na de hoogte niet hebben gehad*, die men later heeft gemeend aan dezelve te moeten geven. Hij voert daarentegen wel aan (bl. 208), dat al die overblijfselen van oude bedijkingen duidelijk en overtuigend zouden aantoonen, dat het nogtans veel meer dan zomerdijken zijn geweest of onregelmatige wallen, wel is waar minder zwaar en hoog, dan onze tegenwoordige dijken, maar die even als deze aan de buitenzijde eene meer flaauwe glooijing hadden dan aan de binnenzijde. Hij noemt o. a. op in onze provincie de oude overblijfselen van dijken tusschen Hornhuizen en Kloosterburen, bij dit dorp en bij Zandeweer, langs den Dijkumerweg onder 't Zand en verder aan den rijweg gelegen; en in Friesland, de hier en daar nog aanwezige overblijfselen van de overoude bedijking der Middelzee. W. had wel gedaan bij deze algemeene aanwijzingen het profiel van die oude dijken nader op te geven. Dan zou het — gelooven wij — duidelijk gebleken zijn, hoe laag en smal ze moeten geweest zijn, zeker nog wel zoo laag en smal als de oude voornoemde noorder zeedijk van Vierhuizen tot aan Watum, die in 1717 zoo zeer heeft geleden en daarop is verlaten geworden. — W. haalt daarbij nog aan de reeds (boven bl. 197) bijgebragte bepaling uit het Rustringer regt, ten bewijze dat de oude Friezen wel degelijk voor de *regelmatigheid* in dezen zorg droegen. Hij vat namelijk de woorden waarin van den te bouwen zeeburg gezegd wordt: „ther skil on wesa allera ierdik iuin har oron," met Wiarda zoo op, als of hier het woord *ierdik* zag op den dijk zelven en die zinsnede beteekende, dat de geheele dijk zou moeten wezen even hoog (bl. 208). Maar wanneer wij met von Richthofen het woord *ierdik* als zamengetrokken beschouwen uit *jerda* en *ek*, *roede* en *ook*, dan zal die plaats willen zeggen, dat men overal dezelfde roedemaat moest gebruiken. En deze verklaring ligt wel zoo gereedelijk voor de hand, terwijl gene niet strookt met het werkelijk verschil, dat er van ouds in de hoogte en zwaarte der zeedijken, niet alleen van een geheel gewest,

maar ook van bijzondere districten bestaan heeft, naarmate de plaatselijke omstandigheden dit vorderden of men dit verkoos. W. weet dit even goed als wij, en deze zaak zal daarom geen nadere aanwijzing behoeven. Onder regelen kunstmatigen vorm verstaan wij hier ook niet gelijkmatigheid in hoogte, maar dien vorm of dat profiel als de regelen eischen, door ervaring, kunst en wetenschap voorgeschreven.

Bij den overgang van zomer- in winterdijken bleven er van gene bij dezen bestaan. Toen zullen zij ook eerst zoo genoemd en onderscheiden zijn; want zoolang er nog alleen zomerdijken waren, kwam die naam eigenlijk niet te pas. Wij hebben echter begrepen ze al dadelijk kortheidshalve met dien naam te mogen bestempelen, om met een enkel woord te kennen te geven hunne hoofdzakelijke overeenkomst met de latere en tegenwoordige zomerdijken; want dat er overigens nog al verschil met deze kan en zal hebben bestaan, willen wij niet ontkennen. Behalve den algemeenen naam van dijken, zullen zij eerst ook meer in 't bijzonder dien van *kaden*, *kadijken* gevoerd hebben, even als de zomerdijken ook nog zoo heeten, en de winterdijken bij uitnemendheid *zeedijken* genoemd zijn. Als voorbeeld daarvan noemen wij op den noorder zeedijk, nu middeldijk om ons gewest, die van Wierhuizen tot Watum vóór 1717 nog alleen zoodanige zomer- of kadijk was, welke daarop tot zeedijk is verzwaard geworden. Die kadijk is blijkbaar gelegd geworden — men weet niet juist wanneer — om een gedeelte van den kwelder- of uiterdijk voor de vloeden in den zomer te beschermen en alzoo met meer vrucht te kunnen gebruiken, zooals die uiterdijk niet alleen tot hooi- en weide-, maar ook tot bouwland is gebezigd geworden. Deze kadijk diende dus eigenlijk niet om het verdere binnenland tegen de zee te beschermen. Maar zoodanig een heeft men wel gehad tegen den Dollard, waarvan o. a. de *zomerdijk* onder Wagenborgen, in het laatst der 16de eeuw gelegd ter bescherming van Fivelingo, nog den naam draagt. Zoo bestonden er en bestaan er nog verscheidene particuliere ka- of zomerdijken aan het Reitdiep en elders. Nu zijn, wel is waar, de genoemde geene eerste oorspronkelijke bedijkingen en bestaan er zulke ka- of zomerdijken ook niet meer; maar wat men in lateren tijd heeft gedaan en nog doet om een zeker grondgebied voor den dagelijkschen vloed althans te vrijwaren en daardoor beter te kunnen gebruiken, dit zal men even natuurlijk in den be-

ginne met de eerste bedijkingen gedaan hebben. De oude naam van *kaag*, *keeg*, *kog*, *koog*, voor polder, in geheel oud-Friesland zich voordoende, schijnt daarop te wijzen, dat die eerste bedijkingen werkelijk nog niet meer dan kaden waren. — De ondervinding moest ook eerst nog leeren, hoe hoog en hoe zwaar die bedijking moest zijn, om aan het doel te beantwoorden. Men zal aanvankelijk, als met de minste moeite gediend, ze niet hooger en zwaarder gemaakt hebben, als volstrekt noodig was. Nog later heerschte het gevoelen onder de landlieden, dat men geene zoo hooge dijken moest maken, als de ondervinding zelfs wel leerde, dat noodig was. Seeratt heeft ons daarvan ook een aardig staaltje bewaard in zijn Journaal, waar hij vermeldt, hoe in een stormvloed die na den 1 Jan. 1719 weder had gewoed, de dijken die volgens zijn plan waren gemaakt goed stand hadden gehouden, maar de anderen wederom zeer veel geleden hadden (f. 86.) „Deeze storm „zoo vervolgt hij" heeft Godt believen te geven tot Lands beste: de reeden is, dat veele boosaardige inwoonders de zommer bevorens hadden gesegt, dat als de Dijcken maar wederomme waeren als bevoerens, dat het genoeg was, want sulke stormen en waetervloeden kwamen eens om de 30 jaren, en daar konde niemant tegen Dijcken, jae sulcke boosaardige discoursen vielen openbaarlijk voor, ende dat sulken persoon als de Commijs Zeeratt, die de Heeren aenraedede om sulcke swaere dijcken te maeken, mooste men doodtslagen oft wegh jaegen, gelijck sulks van den Rigter Helenius ende meer sijnes gelijcken is gesegt, om also de ingesetenen tot oproer te hitsen. Ende deze storm opende de oogen van alle welmienende, ende die geene welcke vlacke dijcken hadden gemaekt, bevonden dat haar arbeit al dobbelt betaalt was, waardoor mijn credit niet weijnig avanceerde." Zoo dachten velen — zelfs dijkregters — er over in het begin der 18de eeuw, en zoo zal men er eveneens, zoo niet nog meer over gedacht hebben in de 13de, toen men, volgens Menko, den terugkeer van buitengewone stormvloeden om de 50 jaren bereekende (bl. 260). En aldus laat zich voorstellen, dat men bij den eersten en verderen aanleg der dijken, toen die stormvloeden niet alleen nog schaarscher voorvielen en terugkeerden, maar ook de maatschappelijke toestand nog in kindschen staat verkeerde, veeteelt de hoofdzaak was, akkerbouw alleen op hoogere plaatsen gedreven werd, voor zijne behoeften zomerdijken voldoende zal geacht hebben. Naar de

toenemende mate daarvan zal ook de dijkbouw inzonderheid vooruitgegaan zijn en zich ontwikkeld hebben. Men kan dien in zijnen oorspronkelijken eenvoud kunsteloos noemen, zoodat er geene bijzondere kennis, schier alleen handen en enkele werktuigen toe vereischt werden, maar niemand zal ontkennen, dat tusschen gewone aarden wallen en de dijken, zooals men die thans aanlegt, een groot verschil bestaat; dat de dijkbouw wel degelijk eene kunst mag heeten, die van lieverlede tot die hoogte, waarop zij nu staat, is gebragt geworden. Men verstond in den beginne zeer zeker nog geenszins de dijken zoo in te rigten, wat hunnen vorm, het profiel, betreft, als later en thans het geval is door ervaring en wetenschap tevens daartoe in staat gesteld. De eerstgelegde dijken zijn buitendien waarschijnlijk geheel alleen van aarde geweest. Nadat men echter ondervond dat een eenvoudige aarden wal den slag der zeegolven op den duur onmogelijk kon wederstaan, begon men hier en daar eenige buitengewone versterkingen langs de buitenzijde aan te brengen, van waar de bescherming der zeedijken door paal- en kistwerken, beslagen en bekrammingen, wierbekleedingen en steenglooijingen enz. haren oorsprong en voortgang genomen heeft. Hier is wel degelijk, ja nog meer dezelfde natuurlijke vooruitgang aan te nemen als bij alle kunsten en wetenschappen het geval is, en daarom ook zullen, ja kunnen de eerste dijken niet wel anders dan gering in verhouding tot die van lateren, vooral onzen tijd, zijn geweest.

W. ontkent ook wel niet zoo zeer dat oorspronkelijk de zeedijken laag en weinig beteekenend waren en mettertijd zijn verhoogd en verzwaard geworden, maar hij acht dat ze niettemin voldoende waren, om de zeevloeden in den regel ook in den herfst en gedurende den winter te keeren, of liever — zoo voegt hij er bij — zij werden daartoe voldoende geacht (bl. 197). Als hij dit laatste alleen gezegd had, zouden wij daar niets tegen hebben, maar tegen het eerste komen wij op. Als afdoende reden, waarom hij ze voldoende acht, geeft hij op: „dat oudtijds, toen de eilanden nog grooter en minder verbrokkeld en afgespoeld, en de zeegaten tusschen dezelve nog minder breed en ondieper waren dan later, er natuurlijk in den tijd van zes uren, gedurende welken de vloed rijst of oploopt, minder water binnenstroomen kon, dan later, toen de eilanden verkleind en sommigen zelfs geheel weggespoeld en de zeegaten ruimer, wijder en dieper waren geworden.” Dit zal waar, maar niet voor de eenige reden

van de verhooging der dijken te houden zijn. Behalve deze natuurlijke, zullen er ook vooral maatschappelijke redenen voor geweest zijn, in de toenemende beschaving gelegen. De verhooging en verzwaring der dijken, zooals de geschiedenis ons die ook nog later leert, kan bezwaarlijk in verhouding alleen staan tot eerstgemelde oorzaak, maar de laatstgemelde, die W. geheel niet noemt, moet hier mede ook wel zeer in aanmerking genomen worden. Wij hebben gezien op welk profiel de zeedijken in ons gewest na 1717 zijn hersteld geworden. Het bleef daar echter niet bij. Er had nog meermalen tot in onzen tijd verhooging en verzwaring dier dijken plaats, zooals in 1756 en vooral 1777. Alstoen werd in het algemeen de hoogte van de zeedijken bepaald op 16½—16 voeten boven den dagelijkschen vloed; de buitendossering op 2½—3 v. op 10 v. val en de kap op 10—12 v. Op minder gevaarlijke plaatsen werd de hoogte gesteld op 15 v., de dossering op 3½—4 v. en de kap op 8 en 6 v. Op de minst gevaarlijke plaatsen, voornamelijk aan het Reitdiep, werd de hoogte genomen op 14—13 v., de binnendossering op 5 v. val in 10 v., en de kap op 6 v. Dit alles werd zoo bepaald behalve de opronding van 1 v., hier en daar van een ½ v. op alle de dijken. [1]) — Deze bepalingen zijn tot heden de algemeene grondslagen gebleven voor de afmetingen van de dijken in deze provincie. Men is er echter hier en daar nog later weder afgeweken, waar die onvoldoende zijn bevonden, inzonderheid na den allergeduchtsten vloed van 1825. Men heeft toen de dijken weder opgenomen en hiernaar op nieuw verhoogd en verzwaard. Uit die opneming is gebleken dat de dijken niet overal zoo hoog en zoo gesteld waren als in 1776 en 1777 was voorgeschreven. Eene vergelijking van een door den toenmaligen hoofdingenieur van den waterstaat in deze provincie daarvan opgemaakten staat met dien van 1777 kan dit leeren. [2]) De vloed, hoe hoog ook, zou toen de dijken niet overstroomd hebben, zooals op

---

[1]) Volgens het *Finaal der Commissie cum plena tot de dijken van den jare* 1775—1777, *van* 9 *Febr.* 1778, in haar prothocol f. 64, op het Gron. Arch. *Reg.* V, bl. 162, No. 172. De opgaven van het profiel, zooals dat toen veranderd is voor de afzonderlijke dijksvakken, vindt men in de *Bijdragen tot de kennis van den tegenwoord. staat der Prov. Groningen*, St. II, bl. 170 in het stukje over de afmetingen der Groninger dijken van 1777 tot 1825 van Dr. G. A. Venema.

[2]) De staat van de afmetingen der dijken in 1825 bevonden en voorgeschreven is ter zelfder plaatse bl. 172, door Venema opgegeven.

meer dan eene plaats is geschied, waren zij op de bepaalde hoogte onderhouden geworden. Zij zijn dan toen ook weder tot die hoogte gebragt, hier en daar met eenige uitzondering, daar sommigen, zooals wij zeiden, nog versterkt zijn, anderen niet. De meest gewoone hoogte — om ons bij deze afmeting te bepalen — bedraagt hiernaar op 't minst 3.50, op 't meest 4.70 el, of in de oude Groninger voetmaat, als de voorgaande getallen, uitgedrukt 11,9780 en 16,0847. Vergelijkt men deze hoogte met die in 1717 of voor 150 jaren, bedragende de laagste 5 à 6 v., de hoogste 13 v., dan is naar de eerste of laagste afmeting de hoogte sinds verdubbeld, naar de laatste of hoogste vermeerderd nog met ruim 3 v. of ¼ gedeelte. Vergeleken met den vermoedelijken staat der dijken in 1456 (bl 265), dan mag de hoogte sinds der laagsten viermaal vermeerderd, der hoogsten nog bijna verdubbeld zijn. En wat wij hier van ons gewest vermeldden, zal ook wel meer of min van toepassing zijn op de andere naburige kuststreken. Ware nu de verhooging en verzwaring der dijken alleen voor het gevolg te houden van het hooger loopen der vloeden, dan zou dit van ongeveer 1717 tot 1825 of maar in ruim eene eeuw op zijn minst drie voeten toegenomen zijn en van ongeveer 1456 tot 1825 of in nog geen vier eeuwen, even als de hoogte der dijken, althans verdubbeld zijn. Dit kan bezwaarlijk aangenomen worden en behoeft ook geenszins, in tegendeel. Zoo hoog kunnen de vloeden mettertijd niet gerezen zijn of nog zoo laag geloopen hebben, toen de dijken het eerst zijn aangelegd geworden, omstreeks de 11de eeuw. De overstroomingen die ons land vóór dien tijd reeds, zooals wij zagen (bl. 220), hebben getroffen, weerspreken dit ook. Waren dus de dijken toen werkelijk nog zoo gering als ons hunne vergelijking met die van latere jaren leert; dan kunnen zij wel niet anders dan nog maar zomerdijken geweest zijn. De waarschijnlijke wijze van aanleg dier eerste dijken, zooals zij door W. wordt voorgesteld, laat dit ook wel niet anders toe. Men volgde niet alleen den loop der zeekusten, maar ook binnenwaarts hoog op dien van de grootere en kleinere rivieren, welke daardoor in zee uitwaterden. De afdammingen aan haren mond of op eenigen afstand daarvan had eerst later plaats. Dit is bekend uit de geschiedenis van den waterstaat en blijkt nog uit de plaatselijke gesteldheid. Als men nu nagaat welk een verbazend uitgestrekt net van dijken daartoe al aanstonds gevorderd werd, dan is het niet aannemelijk dat men dadelijk zulke hooge en zware dijken zal hebben

opgeworpen, als eene toereikende beveiliging ook in den winter zou hebben gevorderd. Men legde bovendien de dijken in 't eerst niet zoo onmiddellijk aan de kusten en oevers aan, maar op een genoegzamen afstand daarvan, zoodat er meestal een goed stuk voorland overbleef, dat, op den duur zich nog verhoogende door aanslijking, de lage en zwakke dijken, zoo niet in den winter, dan toch in den zomer, tegen de aanvallen van het water mede beschutte.

Wat de tegenwerping betreft die W. zegt hem wel eens gemaakt te zijn (bl. 205), namelijk „dat in vroegere eeuwen, dat is hier vóór de 13de eeuw, de bevolking niet groot genoeg op het alluviale terrein zou zijn geweest en hunne werktuigen en hulpmiddelen ongeschikt en onvoldoende, om kapitale winterdijken, waartoe zooveel krachtsinspanning vereischt werd, op te werpen en daar te stellen;" deze tegenwerping is zeker wel van kracht, in zoo verre W. den dijkbouw tot in het ver verledene stelt, toen de kusten van ons land en naburige nog schaars bevolkt zullen geweest zijn en dan nog maar door zeer onbeschaafde, halfwilde stammen, maar als men stelt dat de zeedijken eerst met de 11de eeuw tot stand gekomen zijn, zoo mag men de toenmalige bevolking misschien ook wel als toereikende in getal en middelen beschouwen, zelfs om winterdijken aan te leggen; — evenwel iets anders is en blijft het, of zij daaraan al behoefte gevoelden.

Meer van belang is de andere tegenwerping door hem vermeld (bl. 203): „dat bij eigenlijke rivierdijken hetzelfde verschijnsel (van verhooging) wordt waargenomen; dat ook deze oorspronkelijk veel lager zijn geweest, zooals blijkt, zoowel uit nog bestaande doch nu buiten dienst gestelde en naar binnen gelegen oude rivierdijken, die door andere verder naar de rivierbedding gelegene vervangen zijn geworden, als uit de nog dienstdoende, die ook blijken bij herhaling verhoogd en verzwaard te zijn geworden; en dat dáár de verhoogende en verhoogde zeevloeden toch niet hebben kunnen werken en alzoo geene oorzaak van die verhooging zijn geweest." Hij erkent dit: „de rivierdijken, ook dáár waar het zeewater niet komt of geen invloed uitoefent, zijn van tijd tot tijd verhoogd en verzwaard." „Maar (zoo tracht hij dit te wederleggen) voor deze verhooging en verzwaring bestond ook eene zeer natuurlijke reden. Het was, omdat de bodem der rivieren van tijd tot tijd door de afgevoerd wordende en bezinkende stoffen verhoogd werd; en naarmate van die verhooging moesten de dijken ook natuurlijk verzwaard en verhoogd worden, wilde

men niet, dat het rivierwater over de dijken streek en het aanpalende land onder water zette." Hij beroept zich hierbij op Bilderdijk, van den Bergh en zelfs Martinet; en hij had er nog bij kunnen voegen, dat dit niet alleen het algemeen gevoelen geweest is der oeverbewoners, maar ook genoegzaam van alle waterbouwkundigen in ons land van Cornelis Velsen in 1747 af tot in den laatsten tijd toe. Maar de zaak, zooals Staring vermeldt (*De bodem v. Nederl.* I, 401), en Westerhoff — zouden wij zeggen — ook wel moest weten, is thans veranderd door de sterk daartegen sprekende bewijzen, welke de waarnemingen zelve omtrent den vroegeren en tegenwoordigen toestand onzer rivieren opleveren. Uit deze waarnemingen mag men integendeel besluiten, dat de bedden zoo min als de waterspiegels der rivieren in de laatste tachtig jaren eene noemenswaardige verandering hebben ondergaan. En heeft dat in dien tijd geen plaats gehad, zoo mag men dit ook van vroegeren tijd aannemen. — Deze zwarigheid blijft dus in volle kracht en bewijst dat de verhooging der watervloeden niet de eenige nog zelfs hoofdoorzaak is geweest van de verhooging der dijken, maar deze ook en vooral afhankelijk van de toenemende behoefte aan meerder veiligheid van personen en goederen, naarmate de bewoners in beschaving en anderzins vooruitgingen.

Hiermede het geschiedkundig onderzoek naar den ouden staat onzer dijken afgeloopen zijnde, kan ik eindigen en het verder aan anderen overlaten het eindoordeel over het gevoerde pleit op te maken, zoo ver het voor beslissing vatbaar is. Men oordeele dan ook over de uitspraak, waarmede W. zijne verhandeling besluit en, door mij bij voorbaat te verdenken van onzuivere beweegredenen voor de handhaving van mijn gevoelen tegen het zijne, de kroon zet op dergelijke niet zeer beleefde en bescheidene uitdrukkingen meer, welke hij zich jegens mij vooral veroorlooft; men beslisse namelijk, of werkelijk eigenliefde de oorzaak zou zijn, zooals W. vooronderstelt, wanneer hij niet mogt slagen, gelijk het geval is, mij van mijne dwaling te genezen, dan of waarheidsliefde in dezen mijn drijfveer is geweest en mijn pen heeft bestuurd. Hiervan bij mij zelven bewust, werp ik die verdenking van mij en neem, al mogt ik ook blijken gedwaald te hebben, omtrent hun oordeel daarover vrij gerust, afscheid van mijne Lezers.

DE VEEHANDEL

EN DE

OSSEN VAN GRONINGEN.

De Friezen, waaronder zij, die de Groninger Ommelanden bewoonden, oudtijds behoorden, hielden zich reeds ten tijde, dat de Romeinen in deze gewesten verkeerden, bezig met de veeteelt. Men denke hierbij onder anderen aan de schatting van ossehuiden hun door de Romeinsche legers van Drusus opgelegd. Zij dreven veel veehandel op de Romeinsche marktplaatsen, gelijk dan ook een schrijver uit het laatst der derde eeuw, Eumenius, aan keizer Constantinus den lof toebrengt, dat hij de Chamaven en de Friezen weder in de gelegenheid had gesteld met hun vee veilig de markten, die in en bij de *castra* (legerplaatsen) aan den Rijn werden gehouden, te kunnen bezoeken. [1]) In het bijzonder werden reeds in vroegeren tijd de ossen zeer geroemd, en waren de ploegossen ten tijde van Karel den groote in hooge waarde. [2]). De vetweiderij was vandaar dan ook voor eeuwen in deze provincie in grooten bloei; zij werd met goed gevolg uitgeoefend, waardoor de veehandel voortdurend een belangrijke tak van handel in deze streken ook in lateren tijd is gebleven. In de oude verzegelingen en overdragten van landerijen, in den omtrek der stad Groningen liggende, treft men daarvan vele blijken aan, waar die weiderij meestal onder de benaming van *ossenweiderij* wordt vermeld. „Die ossen venne" (dat is „weide") „in

---

[1]) Eumenius, *Oratio Panegyrica Constantino Caesari* c. 9. — Mr. J. Dirks, *Gesch. onderz. van den koophandel der Friezen* bl. 38, 98.

[2]) Westendorp, *Jaarb.* dl. 1, bl. 115.

helpmer hemmeric [1];" „de hooge ossenweide in de oven buiten ebbingepoort bij oosterhoogebrug" [2]), „de ossenweide, die *parlurmir* noordzijde van den Damsterweg tusschen oosterhoogerbrug en de stad," „de ossenweide in de klapvenne buiten de ebbingepoort," „de ossenweide te noorderhoogerbrugge," „de ossenweide de ticheldobben van de ovenvenne en de ossenweide de ticheldobben van de bultvenne," „ossenweiden buiten boteringepoort achter de rijscampen." [3]) De vruchtbare landen van het klooster Selwerd, gelegen in de nabijheid van Groningen tusschen A en Hunse, die zulke beste graslanden opleverden, werden van vroege tijden af reeds gebezigd tot het weiden van vee en met name tot die van ossen. [4]) — Zoo ook waren het de *gemeine ossenweiders* van de stad Groningen, die zich den 30 Junij 1579 genoodzaakt zagen zich bij burgermeesteren en raad te vervoegen, ten einde er maatregelen mogten worden genomen tegen de vordering van 4 jaarschattingen door de schatbeurders der Ommelanden van hen gevorderd. [5]) Men leest verder, dat de ossenweiderijen, in de nabijheid der stad gelegen, in 1591 niet te gebruiken waren, tenzij er behoorlijk werd gezorgd, dat het vee daar veilig tegen roof konde weiden. Burgemeesteren en raad vonden het derhalve noodzakelijk den 19 April aan den stadhouder te schrijven, dat tot „vermijdinge van allerhandt inconuenienten vnd mistroesticheit vnder de borgeren grootelyx van noeden is, eenen sekeren ende vasten wet te nehmen, waermede tegens den anstaenden meij soe wel die ossen, koeijen als het ander bestiael, den borgeren toebehoirende, inde Stat hammerijcken wtgeslaegen ende geweidet zoude moegen worden" en daartoe eenige soldaten, „omtrent der stat tzij in Selwert ofte ellers te doen logeren." [6]) Dat het getal ossenweiders nog al belangrijk was in 1599 zal men met grond mogen afleiden uit het verzoek, waarbij de rent-

---

[1]) *Register van het Archief*, 1471, No. 26.

[2]) *Register*, 1632 No. 1. — Uit de later te vermelden verzegeling van 1647 No. 3, wordt opgehelderd, dat de *oven* was de plaats waar vroeger de oven van een tigchelwerk had gestaan.

[3]) *Register*, 1579 No. 133; 1633 No. 1, 2, 3; 1647 No. 3; 1650 No. 16.

[4]) Dr. G. Acker Stratingh, *Het klooster Selwerd* in *Gron. Jaarb.* 1863, bl. 154 en 159.

[5]) *Register*, 1579 No. 99.

[6]) Archief v. Groningen H. S. in folio 105^b bl. 19.

meester der kloostergoederen Johan Lutma aan de staten van stad en lande geeft „tho erkennen, woe dat he verscheijden grote quaestien heft mit enige ossenweijders, dwelcke quaestien een grote somma van penningen bedraecht, so dat die selue ossenweijders de huijren jnholden, ende dat doer vermeent Recht ende schriftlick bewijss sije daervan hebben, soe dat den Suppl. hem beclaeget, dattet hem seer beswaerlick js, dat sulcke quaestien van jaer tho jaer ongedecideerd ende onuerclaert blijuen staen. Js derhaluen het vnderdaenich versoeck, dat V. E. willen beleuen hijrin vorsien, ende verordineren heren commissarien, dewelcke beneffens den Suppl. die gemelte quaestien contra de ossenweijders jnnomen ende daer entlicke verclaringe mit den ander van maeckten ende daer eens een ende van mach komen, den Suppl. verclaert, dat sulx te saemen in acht ofte tijn daegen wall verlijcket ende hen gelecht kan worden. [1]) — Onder de vetweiders in de stad Groningen schijnen voorname ingezetenen te zijn geweest, althans de zoodanige die meer in aanzien waren dan de gewone meijers. In het boek toch van ontvang en uitgave van het klooster Selwerd, van 1561—1563, vindt men, dat wanneer de ossenweiders de huur betaalden, aan deze, raadslieden en edele meijers of huurders, meer dan een half aam wijn werd geschonken, terwijl aan de andere meijers slechts Hamburger bier bij de betaling van huur werd voorgezet. Die betaling geschiedde te Groningen in het huis of refugium van het klooster.

Eene verhuring van landen tot eene ossenweide treft men aan in een in het archief aanwezig huurcontract van 1579, welk contract tot een voorbeeld der wijze waarop landen voor vetweiderijen destijds werden verhuurd, als bijlage 1 hier wordt bijgevoegd.

Wat nu den veehandel en voornamelijk den handel in ossen aangaat, vele blijken van zijnen vroegeren bloei worden daarvan gevonden in onze oude stukken, waaruit wij nu het een en ander hier mededeelen. In eene oorkonde van 1252 werd aan de Friezen de invoer van ossen in Vlaanderen vergund. [2]) Vermits onder de Friezen in dien tijd mede geacht werden te behooren de Groningers en in het bijzonder de bewoners der Ommelanden, geeft deze oorkonde reeds een bewijs

---

[1]) *Register v. h. Archief*, 1599 no. 63.

[2]) F. E. Berg, *de Nederlanden en het Hanseverbond*, bl. 59.

van den veehandel in die streken in de dertiende eeuw. De groote handel in vee door Groningers in de zuidelijke Nederlanden, nog in latere dagen gedreven, strekt zeer zeker tot bevestiging dezer opvatting. In 1469, zoo teekenden wij vroeger reeds aan uit de processtukken, betreffende de veroordeeling van Groningen door het veemgerigt, in de beschrijving van dat proces [1]), waren er twaalf Groningers met 1000 á 1200 stuks vee te 's Hertogenbosch. Van eenen verkoop van ossen door Gherdt Westerwolt aan Ghijsebrecht Eijkens te Tongeren omstreeks 1555 wordt melding gemaakt in de opdragt van eerstgenoemden aan zijnen te Leuven studerende zoon, tot de invordering van den restanten koopprijs. [2]) — Te Mollen (Moll in Antwerpen) was in de zestiende eeuw de veehandel der Groningers belangrijk, gelijk blijkt uit eenen brief van „Jan van der Molen tot Mollen uwer coopluden weert," aan „burghemeesteren scepenen ende raet de heren der goederen stad van Groeninghen op sunte lambrechts auont a° LXXVIII," waarin hij verzoekt betaling van de voor den kooplieden uit geschoten tol, „alsoe lieue ghij heren ic v weten dat d'in die certificatie steet Jan billius, die bracht LXXXIII ossen op dalder leste vanden jaer doer molle driuende, dat die cooplude meijnden datter niet meer ossen comen en souden ende die coepluede weren alle ewech van molle ende die tolners deden die ossen voer den tolle houden ende doen waert ic daer bij gehaelt ende doen vraechdic Jan billius den driuer, wie die ossen toe hoerden ende hij seijde, dat sij gheerden heijns toe hoerden, met meer andere coopluden, die hij niet en kende, ende doen sprak ic voer die ossen ende heb se moeten betalen ende jc volchde gheerden heijns na tot Dieste ende hij geloofde mij, hij soude te molle toe comen als goet man van eren, mer hij vergaets te comen, want hij hadde groot verlies van ossen op die tijt soe men seijde." De veehandel was destijds ook te Diest, doch werd toen verlegd naar Lier, waar het evenwel niet zoo geschikt werd geacht voor dezen handel. Groningen zoowel als Zwolle, Kampen en Deventer werden mitsdien aangemaand pogingen in het werk te stellen, dat die handel wederom naar de voor de kooplieden meer gelegene plaats Diest mogt worden terug gebragt, opdat niet de „coeplude licht andere plaetsen souden moigen zuecken buten den lande van brabant daer men se

[1]) Nijhoff. *Bijdragen* dl. 9, bl. 179.
[2]) *Reg. v. het Archief*, *Eerste vervolg*, 1555 no. 113.

gerne ontfangen soude." [1]) Ook werd er in het laatst der zestiende eeuw een belangrijke veehandel door de Groningers gedreven te Keulen, Munster, Dortmund enz. Uit de destijds door de regering van Groningen naar die plaatsen afgezondene brieven, verneemt men, dat het veilig vervoer van vee derwaarts zeer werd belemmerd door de daar en in de nabijheid liggende krijgsknechten. Den 19 September 1588 schreef alzoo de raad van Groningen aan den stadhouder Verdugo, „dat alle daegen den tijt is naeckende, dat onsse borgeren hoeren ossen ende vette waeren nae Collen ofte ellers soelen moeten wthfueren, Ende also wij verstaen, dat die wegen an allen oorden ende principalick achter Coeuorden duer die graueschaft Bentum alomme seer onueelich sint, gelangt aen U. Gen. onse demuedich begeren diesolue willen enige guede raede ervinden, tsij mit knechten ofte ruijteren vp die vnuelichste plaetzen te leggen, gelijck int verleden jaer oick gescheet, ten eijnde onse coopluijden mit huer guederen in meerder seeckerheit reijsen mochten." [2]) Den volgenden dag zond de regering een dergelijken brief af aan de gecommitteerden tot de regering van het stift Munster, opdat de Groninger burgers met hunne vette ossen veilig in het stift Munster mogten verkeeren en „principalijck binnen ende vmtrent Bueckholt ende andere plaetzen, een vrijen in ende wthtocht" mogten hebben. In dien brief wordt ook nog onder anderen geklaagd, dat de Groninger burgers „tot verscheidene tijden vp den Munsterschen bodem van enige straetroeuers wth Lochum ofte anderen plaetsen" zijn aangerand en van hun geld, have en goed zijn beroofd, gelijk er dan ook te Munster toen gevangen zat een, „ketelfuehrer mit sijnen geselschaft," die aan de Groninger kooplieden, „am Staelboege sesz vnd twintich coppel peerden" had ontnomen. Burgemeesteren en raad geven daarop in hunnen brief van 25 September 1588 nader aan den stadhouder Verdugo den volgenden weg op, waarlangs de ossen zullen worden gedreven, opdat mitsdien de meeste toezigt op dien weg zoude kunnen worden gehouden. „Nu worden wij aeuerst hier te boeuen noch in specie berichtet, dat schier die meeste buijten (roof) so den vijant bij ende vmtrent Munster suszlange genoemen, voorbij Bueckholt moeten ge-

[1]) *Register v. h. Archief*, dl. 5 bl. 98 No. 33 en in bijlage 2 medegedeeld.

[2]) Deze en de volgende brieven zijn genomen uit het h. s. in folio No. 105a bl. 61, 62, 63 en 73, in het Archief van Groningen.

fuehrt ofte gedreuen worden, alwaer sie hoeren vrijen pas suslange gehadt hebben. In 't welcke wel soude to remedieren sijn, indien uwe Gen. den soldaten liggende in garnison vpt hujs toe Weerdt ende toe Breuoert ordineerde, dat sie alle daegen geduirende desen heruest, omtrent Bueckholt oer ooge int velt hielden, ende aldaer die straeten veelich maeckeden. Jnsgelijcken were woll neet vnraetsaem, dat die ruijteren toe Oldensael ofte Oetmersum in garnisoen liggende, sich biszwijlen nae Schuttrup ende Stenuorden vp der straeten vinden lieten ende alsoe haer reijse anstelleden, dat sie alle maendaege tusschen Noorthorn ende Renen am Staelberg in enige antall quemen vpdat mit solcke middelen die straeten desto veliger mochten geholden worden." Niettegenstaande deze voorzorgen voor een veilig vervoer, werd nog aan den Groninger koopman Johan van Dalen in den herfst van 1588 zijne ossen door de soldaten ontnomen. Die ossen waren te Almelo verkocht, hetgeen burgemeesteren en raad aanleiding gaf den 9 November aan die der stad Almelo te verzoeken, „tot befoderinge der lieue justitie eines jeglichen, wesz stants er sij, in billiche dingen, soe voele an vnsz is, toe wilfaeren," te willen medewerken, dat aan van Dalen, die een gering vermogen had en „in een vnwederbringliche armuet solde geraecken, die gerechte weerde derseluen (ossen) nae billicheit weder erlegt vnd betaelt mach worden." — Eindelijk wijzen wij hier nog op eenige brieven van burgemeesteren en raad aan den rigter en aan burgemeesteren en raad van Dortmund, uit dien tijd, over eene uitgebragte dagvaarding tegen twee Groninger kooplieden voor den regter te Dortmund, strijdende met het „vnsen wolhergebrachten priuilegio de non euocando, dessen wij oeuer menschen gedachtenis altijt in ruwiger possession gewest," en zulks wegens den verkoop „van seeckere antal vercofte vnd geleuerde ossen," aan twee burgers van Dortmund, waaruit ook de veehandel van Groningen op die plaats wordt aangeduid. [1]) De vele afgegevene paspoorten tot den doorvoer van ossen in dien tijd bevestigen almede dat de veehandel toen belangrijk moet geweest zijn. [2])

Dat de veehandel reeds vroeg in Oostfriesland door de Groningers werd gedreven, blijkt onder anderen uit de vergunning van tolvrijheid van ossen en koeijen te Aurich

---

[1]) H. S. in folio 150a bl. 12, 16, 18, 22.

[2]) *Reg. v. h. Archief,* 1589 No. 50, 54.

door Ocko ten Broecke in 1427 aan de Groningers verleend. [1]) De handel in vee op Oostfrieland, in het bijzonder in Aurich, werd ook uit andere gewesten van ons vaderland veelal langs en door Groningen genomen. Zoo werd in 1502 door de regering van Campen aan die van Groningen verzocht de vergunning van vrij met ossen, paarden enz. door het gebied van Groningen naar Aurich te mogen trekken, terwijl diezelfde regering in 1505 zich moest beklagen over eene in beslagneming van ossen door het gildregt te Groningen. [2])

De ossen van Groningen werden dan ook steeds zeer op prijs gesteld, en het werd inderdaad voor een groot geschenk gehouden, indien de regering aan dezen of genen een of twee vette ossen schonk, gelijk men daarvan vele voorbeelden aantreft. Reeds in 1399, lezen wij, vereerden de Groningers aan den graaf van Holland 50 zware vette ossen, welk geschenk in 1421 aan den hertog van Beijeren eveneens door Groningen werd aangeboden. [3]) Onder de geschenken, welke de twee burgemeesters van Groningen aan Karel van Gelre bij gelegenheid der voltrekking van zijn huwelijk, uit naam van Groningen aanboden, worden genoemd, „vier buitengewoon groote ossen." [4]) In de Spaansche tijden was een geschenk van een of twee ossen eene zeer gewone vereering, welke de regering van Groningen aan de meest invloedrijken in de regering van Spanje jaarlijks zond. Het schijnt wel, dat men het van belang achtte die heeren tot vrienden te hebben en tevens, dat men er geene onkieschheid in zag om hen, die toen dikwijls werden geroepen de geschillen van Groningen met de Ommelanden of met Appingedam te beslissen met geschenken tot zijne vrienden te maken. Vermits de lezing van de op deze geschenken teruggezonden brieven van dankbetuiging, die in het Groninger Archief zijn bewaard, de overtuiging geeft, dat de ontvangers dier geschenken door het geschenk niet waren beleedigd, maar veeleer zich verpligt rekenden dat geschenk door de een of ander wederdienst te vergelden, worden die brieven, waaronder er eenigen zijn, die ook nog andere bijzonderheden bevatten, hier onder

---

[1]) *Register van het Archief*, 1427 No. 3.

[2]) *Register van het Archief*, 1502 No. 13, 1505 No. 11.

[3]) *Tegenw. staat van stad en lande*, dl. 1 bl. 142. — Westendorp, *Jaarb.* dl. II, bl. 282, 382.

[4]) E. Moulin, *Kamper Kronijk*, bl. 339.

de bijlagen medegedeeld. Men verneemt er tevens uit de namen der aanzienlijke personen, aan wien de geschenken waren afgezonden en dat een geschenk van eenen goeden vetten os inderdaad op prijs werd gesteld. Die op prijsstelling is dan wel eene bevestiging van de hier geleverde bijdrage tot den veehandel en de vetweiderij, welke eertijds in deze streken met vrucht en goed gevolg werden gedreven.

1.

Joest Lewe bekenne vnnd certificere vormits desenn openenn certer, dat ick hebbe verhuirt Beginenn Hinrick vnd Steuen Carsiens ene osseweyde, gehetenn die parlurmir, groedt wesende achtijnn grasen, liggende vp die noerdersijdt vann den Dampster wech, tusschen die Oester hoge brugge vnd die stadt, ses jarenn lanck voer hondert Embder guldenn dertich gronninger stuuer voer denn guldenn gerekent vrij schadelooss geldt, wie dat een gebruick is in die stadt tafell vnd als andere osseweijders oeck in die stadt tafel gelegenn daer voergeuenn op conditienn als sall volgenn. In denn erstenn dat sie mij solen leuerenn alle jaerenn in die vorss. Parlurmir vijfftich goede voerenn messes, als men die gewoentlick is tho ladenn vnndt tho voerenn, summa in ses jarenn daerinne tho leuerenn driehondert voerenn messes, so dann nu dit eerste jaer anno 79 dat voerjaer vorstrekenn is sunder mes daerinne tho brenghenn, soelenn sie in dat voerwinter offte in die twe thocumpstigenn jarenn so voele messes daer meer in leuerenn also dat in die ses jarenn die dre hondert voerenn messes daer inne geleuert worden, vnnd hoer jaermaelen soelenn angaen anno 79 als dat eenn gebruick is dair dat landt gelegenn is vnd soelen mij die huire bethalenn vp twe terminenn des jaers vnnd alle jarenn, tho wetenn dat erste termynn vp vrijmerckede vnnd dat ander termynn vp Martini in denn winter daernaestkomende, vnnd in dien dat desse vorss. bethalinghe also niet enn geschiede, cunde het getall der vorderenn messes daer so niet in gebracht enn worden als vorss., so sall dat landt alle jaerenn vp sijne behoerlycke tijdt vrij sijenn sunder enighe gerichtlijcke vpsegginge, daer voer sie mij tho borghe gesteldt hebbenn, Else Westerwoldt vnnde Johann Borst, die welcke my Joest Lewe belhouet hebbenn tho betalenn alss hoere egene propere

schulde vann sie tho manenn ene voer all offte beyde voer eenn vnde dat geldt thoe leuerenn in mijnen handenn vp sodanige conditien alss vorss. vnnde in gebrecke vann der bethalinge mit allenn rechtenn in tho manen mit dwarsnacht offte anders. Oerkunde der waerheit hebbe ick Joest Lewe dit myt myn egenn handt ondertekent vnnde wi Borgenn alss Esle Westerwoldt vnnde Johann Borst dit ock mit onse namenn vnnde handt ondertekent sulckes tho wachtenn vnnde tho warenn, vnde thot merder vestenisse sinnenn desse cedelenn twe als eens ludende wth denn anderenn gesnedenn dorch dat wordt Fides.

Joest Lewe. Else Westerwoldt egen hand ende marck.

Johan Boerst mytt mijn egen hant ende marrijck. [1])

2.

Eersame voirsienege wijze lieue heren ende geminde vriende. Bij ons zijn comen een deel van onsen burgeren die jn voirtyden met huren ossen ende andere hoorende beesten hebben plegen te vorsuecken ende te hanteren hure mercten jnder stad van Dijest jn brabant ende diere zij eenen zekeren tijt van jaren, bij wille salegen gedachten hertogen Karels hertoge van Bourgognen ende van brabant etc., hebben moeten deruen ende huer beesten tot lyere bringen ende nergens els jn brabant tot hueren ongerieue, Ons te kennen geuende, dat hoe wel zij jnden jare voirleden ende oic jn desen jare, bij belieften onssen genedigen heren ende vrouwen hertogen ende hertoginne van Oesterijc van bourgognen ende van brabant etc., wederom met hueren ossen ende beesten comen zijn jnder voorss. stad van Dijest, welke plaetsse hon zeer gename ende bequame is, zij nochtans vut vluchtmaren gehoert hebben, dat die vander stad van lyere wederom zeer veruolgen souden aen onsen genedegen heer ende vrouwen vooscr. of aen huer Raide om den coepman te doen bedwingen dat hij met sijnen beesten wederom tot lyere souden moeten comen, dwelc hon niet wel dyenen en soude. Wairomme Eersame ende wijse lieue heren ende geminde vriende wij uwen liefden zeer hertelic ende vriendelic bidden, dat v gelieuen wille de handt d'aen te houden, soe wij oic verstaen, dat ghij tot hiertoe gedaen hebdt,

---

[1]) *Register van het Archief*, 1579 No. 133.

als dat de coepman onbedwongen met sijnen goeden trecken moige het zij te Dijest of elswaer, dair hem best gelieft ende oirbairlic dunct zijnde,. alsoe ons dunct dat na alle Redenen ende Recht billix behoeren soude, Ende oft des niet en soude moegen geburen, des wij emmers hopen dat sall, soe beduchten wij dat de coeplude licht andere plaetsen souden moigen zueken buten den lande van brabant, dar men se gerne ontfangen soude. Wairomme uwe voirsienege wisheiden hier jnne voirder zullen weten te versiene, dan wij souden conen bedencken. Ende offt V Eersame ende wijse lieue heren ende geminde vriende ennige saken gelieuen, die wij vermoigen, dair jnne souden wij ons altijt hertelic willen quijten metten hulpen onss liefs heren gods, die uwe Eersamheiden altijt bewaeren willen, gescr.

In dessen maneren, offt anders soe dat best soude moegen dienen, souden de goede steden van Zwolle, Campen, Deuenter ende Grueningen te samen of elk besunder moegen scriuen aende goede stede van brabant, te weten, louen, Bruessel, Antwerpen ende tShertogenbossche, oic te samen off an elk besunder soe hen dat best gelieuen soude.

Ende soude oic wel dienen dat zij eenen brieff scriuen aen de drie staten slants van brabant oic jnder maten voirscr. off soe hon andere gelieuen soude. [1])

3.

Mijn Eerweerdighe heeren, dese is alleene om Uwer Eer. te bedancken, vuijt den naem van doctor Hermes van Winghene mijn vadre, die nu ter tijt te Vlaenderen is, van vlieder guenst ende present van een vetten ossen, den welcken ter absentie van mijnen vader te hebben ontfanghen ende aenveert, waeromme ter ontlastinghe van den bode van Uwer Eer., soe hebbe jc oijck dese tegenwoordighen gescreuen. Nijet meer dan dat ick bidde Godt, dat hem beliefue, vlied. Eerw. met gesontheijt, goet ende lanc leuen te verleenen. Vuijt Brussele desen 22 Octobris 1565.

Van uwen Eer. goeden vrunt
tot dienste bereet.
Jan van Winghene.

Den Borchemeesteren ende
Raedt der stadt van
Groeninghen.

---

[1]) *Register*, stukken z. j. en d. No. 33.

4.

Eedele eerentueste wijse vroeme ende versienighe heeren, nae alle vruntlijcke gruetenisse ende dienstich erbeden, sal u. E. gelieuen te weten, dat ick bij u. E. dienaer ontfanghen hebbe een seer schoon ende vette freesschen osse, waer af ick u. E. seer hartelijcken ben bedanckende ende was ick wederom nae mijn cleijn vermoeghen U. E. ende der stadt Groeninghen ten deenste kan gedoen, sullen mij dienangaende altijt gereet vinden bij daeghe ende bij nachte. Dat weet god den heere almachtich, den welken U. E. beuolen moeten sijn. Te bruijsel den XXIII dach Octobris XV^c LXV.

V. E. dienaer ende goede vrunt
Joach. Hoppers.

Den edelen erentfesten wijsen vroemen
ende voersichtighen heeren Borghemeijsteren
ende Raedt der stadt Groeninghen mijn
groetgunstige ende goede heeren

5.

Messeigneurs. Jaij en charge de madame de bruxelles ma belle mere, vous aduertir de sa part, comment en absence de monseigneur le conseillier Messire Philibert de bruxelles son mari, lequel se trouue presentement en certaine commission au paijs d'Hollande, elle a Receu les lettres et aussij le boeuf, qu'il a pleu a voz seigneuries d'enuoijer a mon dit seigneur son marij. Dont elle, en soñ endroict, vous Remecie bien humblement et quand il sera de retour, elle ne fauldra de luij en faire le rapport. Au demeurant vous bien asseurant de la part de mon dit seigneur le conseillier mon beau pere, que l'occasion sij addonnant, le trouuerez prompt et prest a faire a vos seigneuries tout plaisir et seruice à luij possible; Dieu en aide, Auquel, Apres mes humbles Recommandations et de madame Dame ma belle mere a voz bonnes graces, Je supplie vous donner, Messieurs, l'acomplissement de voz nobles et vertueulx desirs. De bruxelles ce XXI d'octobre XV^c LXV. De V. S.

humble seruiteur Charles Rijm par
charge de madame dame de bruxelles.

A. Messeigneurs
Mess. les Bourgmaistres et
conseilliers de la ville de
groeninghe.

6.

Edele vrome wijse ende zeer voerzichtighe heeren, Jck hebbe V. l. missiue in date den VI desen maent ontfanghen ende daermede eenen vriesschen vetten osse, daervan jck V. l. als wezende jn desen tijt bezundere, een zunderlinghe ghifte ende present, hartelijck bedancke. Hoewel dat V. E. jn voerleden jaeren dergheleijcken noch hebt gedaen en was nochtans voer dit jaer tzelue niet verwachtende, alzoo mij de groote scade jammer ende verdriet, dwelcke niet alleenl. de stadt maer het ganssche landt van groeninghen bezonder jn ossen ende koeijen gheleden heeft, niet onbekent en es. E. ende vrome heeren was jck tot voerderinghe der stadt groeninghen vermach wil mij daerjnne, met goeder herten, emploijeren. Hiermede biddende den heeren almachtich V. E. in lange ende gelucsamighe Regieringhe te versparen. Van brussele den XXV dach jn octobre a° 1565.

V. E. goet willighe dienaer ende vrundt.
Philibert de bruxelles.

Den Edelen vromen ende zeer voerzichtighe heeren borghermeijsteren ende Raedt der stadt van Groeninghen.

7.

Edele Erntfeste besundere goede frunden. Ic hebbe ontfangen uwen brief ende bijden jnhalden van dien verstaen dat den osse, die ghij mij, wesende tho groeningen, gepresenteert hebt, nae bruijssel beschict hebt, die aldaer gearriueert js. Waervan jc V. groetelijcx ben bedanckende. Indien jc V. ende uwer stede fruntscap vnd voirderinge can doen, zal mij geerne daertoe emploijeren, zoe verre jn mijner macht wesen sal, dat kendt den almechtighen Heere, dien jc bidde, Edele erntfeste besundere goede frunden V. jn gesontheijt te bewaren. Vuijt den leger bij Loeuen den XXVIII dach Octobris 1568.

V. gueden frundt
Charles Barlaijmont.

Den Edelen Erntfesten besondere goede vrunden Burgemesteren, scepenen ende Raedt der stadt Groeningen.

8.

Erntfesten voersichtighe ende wijse ghunstighe heeren ende goede vrienden, Mijnen goetwillighen ende vriendtlijcken dienst zij uwer eerweerdigher wijsheijt altijt te voren bereijt. Die bringher deser briefe heeft mij auerbracht die brieuen bij uwer Eer. wijsheijt den zesten deser jegenwoerdigher maent aen mij gescreuen met die twee vette vriesche ossen, daermede uwer Eer. wijsheijt mij heeft willen beschincken, diewelcke mij wel ouerbracht zijn. Daer van jck uwer Eer. wijsheijt gantsvrientlijck danck wete, ende zult mij altijt willich ende bereijt vinden zulcx wederom to verdienen ende verschulden teghen uwer Eer. wijsheijt ende die gemeene stadt, die jck den almoghenden god beuele, hem biddende dat hij Uwer Eer. wijsheijt verleene een goet geluckich regeren. Brussele den XXVII Octobris 1565.

Uwer Eer. wijsheijt goetwillighe
Viglius van Zwichem.

Erntfesten voirsichtighen ende
wijse heeren Borghmeesteren
ende Raedt der stadt van
Groeninghen, mijne gunstighe
heeren vnd gueder vrienden, etc.
Groeninghen.

9.

Kaerel vann Brimeu
Graeff toe Meghen, statholder etc.

Erentfeste Ersaeme Voirsichttige vnnd fromhe goede freunden, wij doen onss, van wegen den vetten ossen, wair mit V. Er. ons vereheret vnnd toe brengen hebben laeten, tegen die selue mit genaeden bedancken. Vnnd syndt dat seluige hin weder mit genedigen gunstigen willen te erkennen, gemeint. Wair jnne wij oeck sonst V. Ernt. befurderlichen sijn konnen, dair toe sullen onss die selue geneigt vyndenn, die der almechtige godt gesont bewaere. Datum Leuwarden den 27 Octobris Anno 1569.

Charles de brimeu.

Denn Erentfesten Ersaemenn
Voirsichttigenn vnnd fromhen vnssen
goedenn freundenn, Borgermeisteren
vnnd Rait der stat Groeningen.

10.

Messieurs. Jaij par ce porteur receu les lettres quil vous a pleu menuoijer et auecq jcelles le boeuf que vous mauez envoijer comme a quelques aultres seigneurs, pour souvenance de votre amijtie, lequel certes jaij trouue singulierement beau et bon et vous remercije trescordialement. Il nestoit besoing de menuoijer aucune chose et comme je cognois votre bonne ville estre si bien affectionnee et deuotionee au seruice du Roij notre souverain, seigneur et Prince naturel, Il ne faulleraij auoir tousours les affaires d'jcelle en bonne et singuliere recommandation en ce qui je polraij pour le bien honneur et prouffict d'jcelle, quij sera l'endroict ou je me recommanderaij de bien bonne affection en voz bonnes graces, priant Dieu

Messieurs vous maintenir tousiours en la sienne. De Bruxelles ce XI Octobre 1569.

Votre bon et vraij amij a vous obeir et seruice.

C. D'Assonleuille.

Messieurs Mess. les Bourgemaistres
et Conseil de la ville
de Groeningen.

11.

Heer Secretaris, Jc hebbe vntfangen den os mij gesonden bij mijn heeren burgemeesteren ende Raedt der stadt Greuningen, die zeker schoen ende goet is, Jc hebbe V van mijnen wegen te willen bedancken zeer hoegelick, mijnen heeren voirsz., van alzulcken vereeringe, hen verclaerende dat Jc altijt bereet ben om der stadt ende ijegelicken van hen jnt particulier alle vruntscap ende dienst te doene, mij mogelijck zijnde. — Die twee burgemeesteren van Deventer zijn vp st. Lucasdach gansselicken gerelaxeert ende trecken jn een ofte twee daegen naer huijs, des god gelooft zij. Het heeft ons hier moijte gecost, dan alst zoo js gecomen, ben daeraf zeer verblijt. Hiermede V beuelende den almachtigen god, die V spaere jn gesonden te brussele XXI octob. 1569.

V goede vreundt wat jc vermach
Chaerles gnavre.

Aan mijn Heer den
Secretaris Alting
Greuningen.

12.

Ernfeste voersichtighe ende wijse gunstighe heeren ende goede vrienden, mijnen goetwillighen ende vriendelijcken dienst zij uwer Eer. wijsheijt altijt te voren bereijt. Ick hebbe ontfanghen uwer Eer. wijsheijt brieuen ende de twee vette vriessche ossen, daer mede uwer Eer. wijsheijt mij hebt willen beschincken, die welcke mij wel ouerbracht zijn ende bedancke daervan gansvriendelijcken uwer Eer. wijsheijt, wesende altijt willich ende bereijt zulcx wederom te verdienen ende verschulden teghen de gemeene stadt ende uwer Eer. wijsheijt, die jck den almoghenden god beuele, hem biddende dat hij uwer Eer. wijsheijt verleene een goet geluckich regeren. Te Brussele den XXI Octobris 1569.

Uwer Eer. wijsheijt goetwillighe
Viglius van Zwichem.

Ernfesten voersichtighen wijse ende
gunstighe heeren den Borgmeesteren, Scepenen
ende Raedt der stadt Groeninghen mijne
goede heeren vnd vrienden etc.
Groeninghen.

13.

Edele vrome ende zeer voerzichtighe heeren, Jck hebbe V. L. missiue jn date IIII deser loopende maent ontfanghen ende daer bij eenen zeer schoonen ende vetten vreesschen osse, daervan jck V. L. zeer hoochelijck bedancke. Waer jck V. L. oft der stadt groeninghen eenighen dienst oft vruntscap doen mach en wille daer toe moeijte noch aerbeijt versparen, dat kenne god almachtich, die V. L. ende de stadt jn alle voerspoet ende eere willen beweghen, van brusele den XXI Octobris a°. XV^c LXIX.

V. L. goetwillighe dienaer ende vrundt
Philibert de bruxelles.

Aen de Edele vrome ende
zeer wijze heeren Burghermeisteren
ende Raedt der stadt Groeninghen.

14.

Kaerell van Brimeu Graeff van
Meghenn Statholder etc.

Erentfeste Ersaeme, Voirsichttighe vnnd fromhe goede freunden. Wij hebben vwen schrieuen datiert den 17 huius, onthfanghen szesseluighen Jnhaltz verlessen, vnnd vwen goeden vnnd gewigtten willen daer vuijt vermirckett. Doen onss derhaluenn mit genaeden bedancken, eins, Anderdeels solde onss frundtschap dair aene gescheen, dat ghij dem ossen, dair mit ghij onss voirehret, anher tot Leuwarden mit ein schip (dewill die wegen ijetsont niet woll te gebruijcken) brengenn vnnd bestellen lyetet. Jn willichen wij V hin weder genaede ende gonst ertzeigen konnen, dair toe sij wij gantz freundtlichen geneigt. Die godt, om dat, lang wolfarent erhalt. Datum jlents Leuwarden den 19 Octobris Anno 1569.

Charles de brimeu.

Denn Erentfestenn Ersaemenn
voirsichttigenn vnnd fromhenn Vnssenn
goedenn freundenn Borgemeistern vnnd
Raedt der statt Groeninghenn.

15.

Erentfeste Ersaeme wiesse vnnd voirsichttighe gebiedennde gunstige heren, V. Er. ende l. Schrieuen vnder dato den 21 huius is mij woluerwairt behandet worden, desseluigen Jnhalts, wair sijn g. den vereherenten ossen gelieffden gebracht te sollen werden, dienstlichen verlessen, Soll dair op V. Er. ende l. niet bergen, dat denmall alss V. Er. ende l. aen sijn genaeden den vorg. ossen gepresenteert, dess folgende daege geantwoirt worden is, sijn g. genedigen begeren wehren, den vursc. osse, dewiell die wegen gantz boess ende kommerlichen toe gebruijcken, anher tot Leuwarden jn ein schip gebrachtt muchte werden, welche schrieuen jn ein pacquet aendenn heren Leuijtenant offt aen den capetein Monss. de Biely versloten gewessen V. Er. ende l. te verhantreicken, wie es nhu dairomb gelegen is mij onbewust. Jst auerst der vurss. schrieuen alsoe bestellt worden. Vnd sullen V. Er. ende l. sich nhu woll weten te richtten ende vurg. ossen wie obgem. ende sijn g. begeren gewessen is, alsoe te be-

stellen. V. E. diene die selue dienstliche gerne, die godt almachtich langwolfarent jn goeder regieronghe vaerlichen entholt. Datum Jlens Leuwarden den 24 Octobris 1569.

V. Er. en L.
Dienstwilligen
Dederich Stoër S.

Denn Erentfesten Ersaemenn wiessenn vnnd voirsichttighen heren Burgermeesteren ende Rait der Stat Groeningen, Meinen gebiedenden gunstighen herenn.

16.

Georg van Lalaing Graff tho Rennenberg, frei vnnd Bannerher tho Ville, herr tho Zwolen, Westbroeck, Oldehorn, Villero, Jmbreichies etc. Stadholter vnnd capitein generael ouer Frieslandt, Ouerjssell, Gronninge denn Vmlanden, Drente vnnd Lingen, Hoefft van seine Matts finantien etc.

Ernueste hoichgeleerde Erbare weise leue besundere. Wij hebben jegenwertich vnnseren fleischhouwer vnnd diener Hans Bernardts abgeferdigtt vmb neuens andere oick de twe ossen, dar Jhr wehten der stadt Groningen vnnss mede verehrett, anhero vp Volnhoe tho bringen. Genedichlich begerende, dat Jhr Jhme deselue volgen laete vnnd sunst alle anweisunge vnnd befurderunge erzeigte damit ehr am spoedicheste vortkomen muchte. Soch versehe wir vnss zu euch gantzlich. Vnnd sein es gehrn deselbe in genaden tho erkennen wolgeneiget. Datum eilents Volnhoe denn 7 Octobris A° 1579.

Eurer gutter freundt
Georg van Lalaing.

Denn Ernuestenn Hoichgelartenn Erbarnn vnnd weissen vnnsen lebenn besundern Burgermeister vnd Rädt der stadt Groeningenn.

17.

Ersame ende vroeme besunder guede vrundt, alsoe wij tegenwoerdich van doende hebben twe guede wuthgelesene ende vp vordell geweydede friessche ossen, daer wij gesinnet wegen vnss stadt hoege personagien mede tho vereheren ende

wij dan alhijr daermede, vnssen geuallen nah, neet soe wal gerijuet koenen worden etc. Begeren derwegen an V. E. L. deselue wil onbeswaert sijn, omme strack na den ontfanck van dessen alsulcke twe goede vresche ossen vns tho geualle tho koepen ende anhero bij een guedt vertrout man ouertho senden. Wij hebben tegenwoerdigen boede tot den einde mitgedaen 1½c daler, ende woe veeren V. L. tho kort koemen willen tselue bij den drijver V. L. weder ouersenden, woe veern daer oeck oeuerschietet, moegent V. L. bij denseluen vns weder tho rugge schicken, hijr jnne doende zoe ende als wij vns tot V. E. L. egentliken willen versehen mit beuelinge des almachtigen. Screuen vnder vnss signete den 22 Octobris 1594. B. en R. d. s. Gr.

Den Ersamen ende vroemen Johan
Cloot vnssen besunderen goeden vrundtt.

BLADVULLING.

Vp een hille pinxterdach dat het geschach
Dat men de groningers bij hoepen loepen sach,
Seer hastich vnde seer fell,
Dat deden 200 schutten alwel,
Ouerst nu na desen thijden
So en wullen se sulkes nicht weder liden,
Derhalfe hebben se sich also bedacht,
Dat se willen binnen hoere poerten holden gode wacht,
Vp dat se bliuen ongeslagen,
So en koenen hoer ock 200 scutten nicht weder ijagen,
Ouerst so wi borgeren lust hebben int felt te trecken,
So willen wi vns geuen na Koferden int felt,
Aldar wi gefangen hebben Bartolt enthes den jungen helt,
Dat welche is tot onssen fromen,
Vp dat wij in de forige scande nicht weder comen. [1])

---

[1]) Dit gedichtje, van omstreeks het jaar 1578, komt voor op bl. 201 van het H. S. in folio No. 179, *Claes ten Buer*, in het archief.

OVER HET GRAAF VAN

JOHAN DE LIGNE, GRAAF VAN AREMBERG. [1])

In den merkwaardigen veldslag, welke er op den 23 Mei 1568 bij het klooster *Hillegerlee* voorviel, weet men, dat de veelbelovende Adolf *van Nassau*, aan de zijde der Staten, en de dappere Johan *van Ligne*, graaf *van Aremberg*, gouverneur van Vriesland, Groningen en Overijssel, aan de zijde der Spanjaarden, beide in den bloei van hun leven, en beide legerhoofden van groote verdiensten, sneuvelden. De wijze, waarop Aremberg het leven verloren heeft, wordt op verschillende manier bij de geschiedschrijvers geboekt gevonden, en er heerschte dewege veel onzekerheid, tot dat de geleerde H. van Wijn, in zijn *Huiszittend leven*, II, 234, uit de oude criminele Prothocollen van *Amsterdam*, deze zaak heeft opgehelderd, en de ware toedragt van zaken heeft medegedeeld. [2])

Ten aanzien echter van het lijk van den graaf *van Aremberg* blijft er nog bij de geschiedschrijvers eene onzekerheid over. Sommigen willen, dat het lijk eerst naar het klooster *Heiligerlee* is gebragt, en naderhand aan dezelfs bloedverwanten, in eene looden kist, is uitgeleverd. Zoo ver ik heb kunnen nasporen, rust deze daadzaak alleen op het getuigenis van twee Groningsche M. S. kronijkschrijvers. De een is Abel Eppens, welke, van Adolf *van Nassau* gewagende, schrijft, „die to Embden by den heren graffenissen begrauen

---

[1]) Deze bijdrage van de hand van mijnen vader was in der tijd voor de pers bestemd, doch is, voor zoover mij bekend, nimmer gedrukt. Zij wordt thans in deze Bijdragen, waar zij eene geschikte plaats heeft, medegedeeld zooals zij is opgesteld. H. O. F.

[2]) Zie ook J. L. Motleij, *the rise of the Dutch republic*, Vol. II, bl. 168. — M. Gachard, *Correspond. du duc d'Albe*, p. 110. H. O. F.

ys worden, als he van Hillegerlee vervuert worde, gelick ock die stadtholder Arenborch ys ock gedaen worden na Groningen, umme tot den sijnen gebracht, wens bagage mijt alle sijne geschut mede verloren ys worden." De andere is E. Eggens Phebens, die geschreven heeft een *Chronicon rerum in Phrisia et praecipue circa Groningam gestarum*, doch welke kronijk ik niet heb kunnen bekomen en raadplegen. [1])

Maar ik heb eenigen grond, ten aanzien van het lijk van den graaf *van Aremberg*, hier aan te twijfelen. Zonder de daadzaak te willen ontkennen, zij het mij vergund hieromtrent alleen eenige bedenking in te brengen. Raadplegen wij tot dat einde eerst de geschiedschrijvers. Gaspar Ens, *Annal. sive Comment. de bello Gallo-Belgico*, zegt eenvoudig, dat hij te *Hillegerlee* begraven is. Ook in de *Groote* of *Divisie-Kronijk* staat eenvoudig: „De grave van Arenbergh werde begrauen „in de kerck van 't Clooster Heijleger Lee;" en bij van Meteren: „Graef Adolf van Nassouwen werdt tot Wedde begraven en de Graef van Arenbergh te Heijligerlee in de kercke van 't Clooster." Hetzelfde getuigt Jac. Aug. Thuanus, *Histor. sui temporis*, *Lib.* 43: „Arenbergii corpus in monasterio proximo conditum est;" als mede Winsemius, *Histor. Fris.*, II, 223: „cadaver eius Weddae, ut et Arenbergii fano caenobii Heiligerlaei, militaribus exequis inlatum." En dit vindt men eindelijk ook in onze Groninger kronijk, dat het lijk van meergemeld legerhoofd *in de kerk van het klooster Heiligerlee op zijn militairs begraven is.* Niemand gewaagd, zoo veel ik weet, van het vervoeren van dat lijk naar *Groningen*, en het uitleveren van hetzelve aan de zijnen.

Uit eenen brief van Viglius ab Aytta, aan Joachim Hopper geschreven [2]) den 31 Mei 1568, zien wij dat Aremberg's

---

[1]) Deze kronijk, sedert het opstellen van deze Bijdrage, voor het *Gron. archief* aangekocht en aldaar berustende, bevat hier omtrent „Arenbergius itaque in proximo coenobio ad Sanctam Leam, quod dicitur, primo humatus est a monialibus eius loci, postea rursus effossus plumboque loculo impositus, inde rursus auehitur. A parte Ludovici frater eius Adolphus comes Nassouiae simili fato interiit, atque hic primo Embdam atque istinc in patriam ditionem transmittitur." H. O. F.

[2]) C. P. H. v. Papendrecht, *Analecta Belgica*, I, 480. Uit de belangrijke brieven, in deze Analecten verzameld, zien wij, dat Johan de Mepsche, kon. m. raad en luitenant te Groningen, in eene geregelde briefwisseling stond met Aijlva, en aan dezen schreef, al wat er in deze streken voorviel, en onder anderen ook den veldslag bij *Heiligerlee* van den 23 Mei 1568; zie *Ep.* 61, bl. 468. Deze edelman was zeer sterk

gemalin des tijds in Brussel is, en troosteloos was over het verlies van haren echtgenoot, maar wij vinden er geen spoor in, dat de weduwe het lijk van haren man heeft terug gevraagd of willen vragen. Het verhaal van een ooggetuige van het slagveld moeten wij hier vooral vermelden, hoe zeer hetzelve niet gewaagt van de rustplaats, welke aan Aremberg's overschot gegeven is; het is dat van Henricus Paulinus, den secretaris van *Emden*, in zijne *Rerum Belgicarum Historia* bl. 305, die, drie dagen na het gevecht zelf van *Emden* naar *Heiliigerlee* is gereisd, om het leger en de plaats des strijds in oogenschouw te nemen. Het berigt, hetwelk hij van de wijs, waarop Aremberg is omgekomen, mededeelt, komt nagenoeg overeen met hetgeen uit de criminele Prothocollen van *Amsterdam* bij van Wijn gevonden wordt, dat de graaf, namelijk, ziende dat alles verloren was en vluchtte, zich ook op de vlucht heeft begeven, en, voornemens zijnde met zijn paard over een sloot te springen, door eenen valschen sprong van het paard, op den grond is gevallen, en, niettegenstaande

---

Spaanschgezind, en deed aan de partij der Staten in dit gewest zoo veel afbreuk, als hij kon. Hij zond zelfs eene lijst over van de voorname lieden, die het hier met den koning hielden en hem dus aanhingen. Eerst was hij 's koning's raad en cantselier in het nieuwe, door Karel V aangestelde geregtshof van Overijssel geweest, en vervolgens *raad en luitenant der stad en Ommelanden van Groningen*, en met Baldewin van Roon, zijn opvolger in Overijssel, gecommitteerd tot het beroemde proces tusschen de Westerwoldingers en hunnen drost, hetwelk, gedeeltelijk te *Groningen* en gedeeltelijk te *Dieveren* in Drenthe is uitgesproken, en toen aanleiding heeft gegeven tot de door hem gemaakte revisie van het landregt van *Wedde-* en *Westerwoldinger-land* van 1567. Het bevreemdt ons dan ook niet, dat wij in den brief van Aijlva, die te *Brussel* was, aan Hopperus, die zich in Spanje bevond, van den 21 Mei 1568 lezen, dat Lodewijk, toen kort geleden, deszelfs burg in den *Ham* onder *Loppersum* in brand had laten steken: „ac nuper castrum Hammense Mepschii nostri, quod ille ad triginta florenorum aureorum millia aestimat, incendio consumpsit, quod illum prae ceteris conatibus suis obsistere intelligo, mittoque scedulam ex qua cognosces, qui ex nostratibus potissimum ei adhaereant." Aijlva doet zich echter overal voor, als een bedaard man, die de geweldadigheden afkeurde, en veel onheils uit dezelve voorspelde. Dit getuigt ook Ern. Eremundus (of liever Joh. Gijsius, de eigenlijke schrijver) van hem; *Tumult. in Belgio origo et progr.* p. 204. En ofschoon hij den koning van harte was toegedaan: „quanquam, quoad vivam ac potero, non recusabo Majestati suae inservire", zoo haakte hij nogtans zeer naar rust, want hij voelde, dat hij oud werd en dat het veelvuldige werk hem te zwaar viel: „ad haec pedes, manus, linguaque crassior officium deinceps denegant."

zijne bede om lijfsgenaê, door een gemeen soldaat der Staatschgezinden is gedood. Paulinus sprak de graven *Lodewijk* en *van Schouwenberg* en hoorde, op de plaats zelve, uit derzelver mond de geheele toedragt van het gevecht, en van het sneuvelen van Adolf en Aremberg. Hij zag het slagveld nog bezaaid met lijken; hij was midden tusschen de hoplieden en soldaten, die hem alles aanwezen, ook het lijk van Aremberg, liggende op eene doodbaar. Lodewijk vertoefde daar nog eenige dagen, ten einde het overschot van zijnen broeder, nauwlijks kenbaar wegens deszelfs wonden, op eene eervolle wijs naar *Wedde* te laten brengen en met alle krijgseer te laten begraven, waarheen hij reeds eenige veendelen en krijgsknechten gezonden had, om het dorp en den burg aldaar te versterken. Doch hij liet, kort daarna, op dat het lijk niet in vijandelijken grond zoude liggen, hetzelve bij nacht weder opgraven, en naar *Emden*, de naastbijgelegene stad van Duitschland, brengen. Paulinus vergist zich éénen dag in de opgave van den tijd, waarop de slag is voorgevallen; zijn verhaal, voor zoo ver het ons hier aangaat, luidt aldus: „Centuriones etiam atque milites situm locorum et castrorum perlustranti Paulino campos cadaveribus stratos, aciem ordinesque militares Nassovianos, et Arenburgium mortuum in sandapilam ad tumulum positum, et lethaliter vulneratum demonstraverunt. Ludovicus hac potitus victoria, quae vigesimo quarto Maii accidit, eo in loco aliquot diebus stativa habuit, qui cum Adolphi fratris cadaver, multis vulneribus, ut vix agnosci posset, confectum, in mediis hostium cadaveribus, ut modo diximus, reperisset, Weddam, quo etiam aliquot cohortes militum, ad confirmandum praesidium, misit, honorifice deferri et more majorum sepeliri curavit. Quanquam paulo post idem corpus, ne in sepulcro hostilis soli periculose remaneret, ejusdem Ludovici fratris jussu, de nocte refossum et in vicinum Germanici imperii oppidum est translatum et conditum."

Paulinus, die het lijk van Aremberg op de baar, in het leger der Staten, had zien liggen, en dus, gelijk ook natuurlijk was, in Lodewijks magt, meldt niet, waar het gebleven is. Het is echter zeker, dat het lijk door de onzen aan de Spanjaarden, welke het nabijgelegen klooster *Heiligerlee* bezet hielden, is uitgeleverd en in de kloosterkerk begraven. De stad *Groningen* was toen ook in de magt der Spanjaarden, maar het huis te *Wedde*, op dat tijdstip, niet, omdat Lodewijk, in het begin van dezelfde maand Mei het-

zelve overompeld had; doch hij heeft het huis waarschijnlijk dadelijk, na den ongelukkigen slag te *Jemgum* van den 21 Julij 1568, weder moeten verlaten. Lodewijk had dus wel gelijk, dat hij vóór dien tijd het lijk van zijnen broeder naar *Emden* liet brengen, maar deze reden hadden de bloedverwanten van Aremberg niet, want Alba viel in onze provincie met eene geduchte strijdmagt, en herstelde de Spaansche heerschappij geheel weder in dezelve. Alle geschiedschrijvers, die melding maken van Arembergs begravenis, zeggen eenparig, dat zulks geweest is in de meergenoemde kloosterkerk, terwijl het uit echte stukken, welke ik op het Groninger archief gevonden heb, blijkt, dat het lijk in 1570 aldaar nog aanwezig was. [1])

Matthias Ordt, sedert 1566 drost te Wedde, hebbende het leen van Wedde en Westerwoldingerland, sedert 1514, toebehoord aan den graaf van *Aremberg*, wiens eerste drost was geweest Hans Hesse, schreef, den 5 Maart 1570, aan den heer burgemeester Herman Clant, die toen ambtman over de beide Oldambten was, eenen brief, waaruit men kan zien, dat niet alleen de ingezetenen van het Oldambt, maar zelfs de regters en anderen in dit landschap, aan de gravin *van Aremberg* hadden aangeboden, om een gedenkteeken te helpen oprigten, ter eere van haren gesneuvelden man. De brief luidt aldus:

„Erentueste vnd Erbaer gunstige nachpar vnd freund die wolgeborne m. g. f. grauin to arenberch heft mij gistern geschreuen, dat haer g. v. l. sampt den vnderdaenen Richteren vnd andren im olden ampt voer die erbiedinge, so v. l. sampt denen gedaen, vmb to laten maeken ein erliche memorie oder Epithaphium op den oploep, den m. g. h. loblicher gedechtenis doet gebleuen, welches haere g. in allen genaeden vnd gueden angenoemen, vnde wille sulx tegens v. l. vnde all denen so daer toe helpen in aller danckbarkeit vnde genaden verschulden, alss ick v. l. op vnser to saemen kompst wille late sien gelieffts godt, wehre daeromme noedich v. l. sulx erstes dages bestellen gemackt tworden, soliches hebbe jck v. l. alss mijne gueden frunde nicht willen verholden vnd

[1]) Ook de schrijver uit dien tijd, Johan Rengers v. t. P., deelt in zijne werken, dl. 1, bl. 327, hetzelfde mede „graff ludwijch verlor sijnen broder Adolphum int stormen van Hilligerlee, na den slach to Welden (Wedde) begrauen mit 70 man, de in den slag bleuen. Ander ander sijdt bleeff Aremborg (to Hilligerlee begrauen) mit wal 2000 man."

H. O. F.

hebt mij tot allen tijden alss einen dienstwilligen mit beuelinge des almechtigen an Wedde den 5den Martij a° ec. 70.

E. E. guetwillige freundt
Mathias Ort."

In dezen brief ligt eene dubbelzinnigheid. Het is onzeker, of de woorden *op den oploep* beteekenen den veldslag, waarin de graaf is dood gebleven, en welke aldus kan genoemd worden, om aan te duiden, dat de geheele handeling slechts een *oploop* was van insurgenten tegen hunnen wettigen landsheer, zoo als Filips II zich voordoet; dan wel of men bedoelde het monument op te rigten op de hoogte, waar de graaf gesneuveld zou zijn. Wij zouden meer genegen zijn tot de eerste opvatting, als meer overeenkomende met den geest dier tijden, toen men gewoon was, de eerzuilen op te rigten bij het graf in de kerk, en tevens ook omdat de graaf gesneuveld was niet op eene hoogte, maar bij eene sloot, in de laagte van het veld. Maar genoeg, de ambtman van de beide Oldambten oordeelde niet bevoegd te zijn, zonder voorkennis van de stadsregering, daarin iets te verrigten, en verzocht overzulks deswege het welbehagen der regering te mogen weten, als mede naar welker teekening het monument zou worden opgerigt, en uit welk fonds de kosten zouden bestreden worden. Zijn brief aan de stad was van dezen inhoud:

„Erentfeste Erbaer wijse voersichtighe Heren, wat ghestalt mathias oerdt an mij heft ghescreuen, hebben V. Erb. wijse H. H. vth inghelacht mijssiue wall tho verstaen. Is daer vp mijn begherent, dat V. Erb. wijllen gheleuen mij hijr jnne ghebeden V. Erb. wijs. goede wijlle, offte sulkes na den Gravynnen begheerte ghescheen solde, edder neijt, soet dan dorch mijn bedrijff ghescheen edder mede vpseent (mede opzigt) ghemaket behoerde tho worden, dat dan den Heren wolde gheleuen enijch seker Patroen tho schicken, daer ment na muchte maken laten, Oeck ordineren waar men de pennijghen solde ouer komen, vm den arbeijtsluijden ende andere materialia mede tho betalen etc. Dijt seluijghe hebbe jck v. Erb. wijs. neijt konnen voer ontholden, ende buten mijnen heren Raedt vp Mattias Oerts anscrijuen oeck neit wijllen voert varen. Datum Suijdtbroecke den 7 Martij A° ec. 70.

V. Erb. Wijsheijden
denstwijllijghe
Herman Clandt."

Ik heb bij de stad niet kunnen vinden, welke gevolgen

deze brief gehad heeft, noch wat daarop besloten is. Alleen schijnt het mij toe, dat de regering niet te vreden was, dat er, zonder hare tusschenkomst, onderhandelingen van dien aard met de gravin weduwe *van Aremberg* hadden plaats gehad, ten minste vond ik eene *nota* in het Archief, waaruit mij bleek, dat deswege informatien waren genomen, en de zaak, bijzonderlijk door den proost van het klooster, scheen gedreven te zijn. Deze nota, welke mij voorkomt door den stadssecretaris Egbert Altingh onderteekend te zijn, luidt dus:

„der heer ambtman B. Her. Clandt hefft sich vorclaert, wijse noch woerde, der memorien haluers, mitten droste van Wedde gehadt noch gesproecken thebben, dan dat doedo Tijarckes sampt de proest tho hilliger lehe der wegen enigen communicatie mitten vorges. droste geholden solde hebben, van een pijler ongeueerlick vptho richten, waer tho der proest gesecht steen thebben om de fundamenten tleggen, ec. actum den 15 april 1570.

E. alt.

Meer heb ik hiervan niet kunnen ontdekken. Het is mogelijk, dat het lijk in de kloosterkerk is begraven gebleven, met of zonder monument, en in dat geval rust nog heden des graven overschot niet ver van de eerezuil, dien het dankbare nageslacht der gedachtenis van den graaf Adolf, den 24 Augustus 1826, op eene hoogte van het slagveld heeft opgerigt, waar thans de gewone weg omheen slingert; het is ook mogelijk, dat er niets van het monument geworden is, en dat de gravin van Aremberg, dit ontwarende, het lijk heeft terug begeerd, om elders te worden begraven; en het is ook mogelijk, dat het lijk reeds vroeger was weggevoerd, en dat men des niettemin een eerzuil ter zijner gedachtenis heeft willen oprigten; doch dit komt mij minder waarschijnlijk voor, omdat men in die dagen zulks veel zeldzamer deed, dan thans; omdat de toenmalige onrustige en woelige jaren, waarin de krijg, de vreemde soldaten, de wreedheid van Alba, de zeeroovers en de pest den landzaat hevig drukten, hiertoe geene gereede aanleiding gaven; en ook omdat de graaf den veldslag geheel verloren had, en deze omstandigheid wel een stil grafteeken op of bij de rustplaats van den gesneuvelden held, maar geen eerzuil of praalteeken, als dat voor eenen overwinnaar, gedoogde. Ik moet er nog bijvoegen, dat de stadsregering en de gravin weduwe zich tot elkanderen in eene zeer vriendschappelijke ver-

houding bevonden, zoo zelfs, dat de stad, toen zij door de Waalsche soldaten en Alba's geldpenningen in den grootsten nood zat, en bij den koning, door ootmoedige memorien en gezantschappen, te vergeefs medelijden en verligting zocht te verwerven, zich tot de gravin van Aremberg, die voorheen ten hove veel vermogt, wendde, ten einde bij Filips hare voorspraak te willen zijn. Het antwoord van de gravin, zich teekenende *Margriete van der Marck*, was uit *Marna in Ardennen*, van den 10 Junij 1570, en daarin schrijft zij van geen' invloed meer aan het hof te hebben, waar zij anders der stad gaarne zou willen van dienst zijn, en voegt er deze vriendelijke woorden bij: „jedoch so wir gefuegliche mittel vm Ewerer sachenn befuerderingh findenn vnd habenn mugenn, habenn je Euch dessenn zu vnss vnd vnssere liebenn sonn [1]) zuuerstehenn vnd zuuerstrostenn, wie aller vorige wolthatenn eingedenck vnss Ewer anliegenn dermaissenn werdenn laissenn empfohlenn sein, als wers vnser eigne geschaffte werenn." Misschien behoorde onder de weldaden, waarvan hier Margriete gewaagt, zeker geschenk van 1000 dalers, welke, volgens eenen brief van haren drost te *Wedde*, Matthias Ordt, van den 26 November 1568, de stad aan haar of haren overleden echtgenoot schijnt gegeven te hebben. Maar in geen dezer brieven vind ik eenig spoor voor eene aanvrage, om de uitlevering van het lijk van haren gesneuvelden gemaal.

Maar dit zij genoeg, om mijnen twijfel, over hetgeen Eppens en Phebens in hunne M. S. kronijken, nopens Arembergs lijk, hebben medegedeeld, eeniger mate te regtvaardigen. De zaak is niet van groot belang, en ik zal daarom ook alleen dan rekenen, niet te vergeefs eenige moeite in het nasporen van dezelve te hebben aangewend, wanneer dit kleine opstel iets mag bijdragen tot de kennis van den toestand van deze provincie en van deze stad, in het rampspoedige jaar van 1568 en eenige volgenden.

---

[1]) Namelijk Karel, die den 4 Junij 1569 met de heerlijkheid Wedde en Westerwolde werd beleend, zijnde de leenbrief nog op het Groningsche archief voorhanden.

GRAFTOMBE TE MIDWOLDE.

De schoone en jeugdige Anna van Ewsum verloor in 1664, na eene gelukkige echtvereeniging van ruim 7 jaren haren beminden echtgenoot Karel Hieronijmus baron van Inn- und Kniphausen, die den 31 Julij in den ouderdom van 31 jaren en 9 maanden door den dood aan hare zijde werd weggenomen. De diep bedroefde weduwe gaf eenige weken daarna, den 6 October aan haren dierbaren afgestorvene eene plegtige en luisterijke begravenis. Zij noodigde daarbij uit burgemeesteren en raad der stad Groningen, de gecommitteerde raden met den syndicus der Ommelanden, en luitenant en hoofdmannen der hooge justitiekamer, benevens hunne secretarissen. Aan deze verschillende autoriteiten werd de in het archief nog voorhanden brief afgezonden, die aldus luidt:

Edele Moogende Heren!

Also 't Godt Allmachtig belieffl heeft tot mijne groote bedroeffenisse, mijn seer geeerde Eheherr den wellgebooren heer, heer Carel Hieronijmus vrijheer van In en Knijphuisen heer tot Nienoohrt, Vredewoldt en Uplewart etc. saligster gedachtenisse den 31 Julii laestleeden, uit desen jammerdall in sijn gnadenrijke te roepen ende jck ouersulx beslooten sijn wellgeb. dode lichaem den $^{6}/_{16}$ Octobr. eerstcomstig alhier tot Midwolde bij te setten laeten, So is mijn dienstvriendlijck verseuck, dat U Edel Mogend. gelieven maeckte des avons to voorn alhier vp de Nienoohrt te verschienen, mijnen Eheheer sal. de laeste Eere te bewijsen ende desselffs ontsielde lichaem tot de rustplatze to geleijden helpen. Oock wijders hooggonstig verlieff te neemen 't geene Godt allmachtich gnadiglijck verleenen sall. Dese U Edel Mogend. groote vriendschap sall jck met behoorlijcke dienstwilligheit, nochtans in

andere occasie danckbaarlijck souken te vergelden. Hierop antwoort verwachtende sall jck verblijven

Nienoohrt
den 26 Septembris
1664.

U Edel Mogend.
Vriendtwilligste
Anna van Ewssum Frij vrow en weduwe von Knijphuisen. [1])

Edele Moogende Heeren
De Heeren Borgermeesteren ende
Raedt der stadt Gronningen.

Bovendien had de treurende weduwe er behoefte aan om de nagedachtenis van haren echtgenoot door een gedenkteeken voortdurend te vereeren. Reeds den 8 September 1664 ging zij over de vervaardiging van eene graftombe, te plaatsen in de kerk te Midwolde, eene overeenkomst aan met Rombout Verhulst. [2]) De inhoud dier overeenkomst wordt uit het nog in afschrift aanwezig contract gekend en bevat het volgende:

Vrouw Anna Geborene van Eussum, vrijvrouw van In ende Knijphuisen, Vrouwe tot Nienoortt, Vredewolt ende Upleeuwert ter eendre, Ende ick Rombout Verhulst ter andere sijden, bekennen cracht deses veraccordeert te sijn, wegen het maeken ende setten van een Tombeau in de kercke tot Midwolde, ter gedachtenisse van de welgeboren Heere Carel Hieronijmus Vrijheer van In ende Knijphuisen, Heere tot Nienoortt, Vredewoldt ende Upleeuwert, mijne gewesene Hoochgeeerte lieve Eheman, op conditie als volget. Eerst neme ik Verhulst an dese Tombeau te maeken van oprechte witte ende swartte marmelsteen van ieder naar vereisch vant werck, hoogh in 't geheel vijfthijn voeten, twalf voeten breet, waarvan op het Pieterstall sullen liggen de Heere ende Vrouwe van Nienoortt, leevensgroot sijnde, nett uitgehouwen neffens seeven kindertjes, met de Inscriptie ofte opschrift daar binnen, met tweeendartigh quartieren ofte wapenen met het hoofdwapen. Ende dit alles naer Proportie ende eisch van 't werck volgens het opgemaeckte model, in tkleine op de Nienoortt berustende, waarnaer ik mij in 't groote sal hebben te reguleeren ende sulcks te verveerdigen, end op voornoembde plaetse op te richten ende doen setten binnen den

---

[1]) *Register van het Archief*, 1664 No. 14 en 31.

[2]) Deze beroemde beeldhouwer van 's Hage zal, getuigt H. baron Collot D'Escurij, *Hollands roem* enz., dl. 1, bl. 31, „voorzeker in het geheugen zijner landgenooten bewaard blijven, want aan hem hebben wij het rijzende grafgesteente van Hollands grootsten Admiraal en dat der Evertsen te danken."

tijdt van twee jaeren a dato deses ondergetekent, voor welcke Tombeau ick vrouw van Nienoortt neme an te betaelen an Mons. Verhulst de somma van drieduisent Rijcksdaelders à 50 st. ieder op naarvolgende termijnen. Als op alderhilligen deses jaars 1664 de somma van Eenduisent Carol. guldens, op mei 1665 de gerechte helfte van de overige penningen der voorm. gementioneerde somme ende de andere helft als wanneer het warck ter plaetse gebracht ende vollencomen verveerdiget sall wesen, uitmakende te samen opgemelte drieduisent rijxdaelders, neme mede an op mijn costen hetselve te doen afhaelen uit den Haege, ende het ijserwarck ofte coperwarck neffens het metselen, soo daertoe gerequireert sal worden tot mijn laste. Ende dit wedersijds sonder arg ofte list. In oircunde der waerheit ende tot bevestinge van deses bent hijr van twe gelijckluidende contracten geschreven ende bij ons ondertekent worden, den 8 September 1664.

(get.) Anna van Eussum Frijvrouw en Douairiere van Kniphuisen.

Romboudt Verhulst.

Den inhout van desen, den eersten met den lesten penning ten vollen voldaan ende betaald, die hier mede van dese booven en omgeschr. Tombe abseluit quiteren ende bedanken voor goede betalinge. Neme ook an, ofte daer iets van de wapens ofte anders an de muer fast gemaekt mochte affallen, op min koste weder goet te maaken ende 't selve toe nooden soo lange ick leeff. Oirkonde min hant. Actum 't huis Nienoort den 26 Augusti. Anno 1669.

(get.) Romboudt Verhulst. [1])

De bekwame beeldhouwer heeft, gelijk door ieder, die nog heden het uitstekend bewerkt gedenkteeken in de kerk te Midwolde aanschouwt, op eene uitnemende wijze aan zijne verbindtenis voldaan. De schoone en jeugdige Anna van Ewsum, zittende bij en ziende op het nevens haar uitgestrekte lijk van haren echtgenoot, verwekt te regt eene algemeene bewondering. Het witte marmer is bijzonder zacht bewerkt. Het daarbij later geplaatst staande en geharnaste beeld is de afbeelding van Anna's tweede echtgenoot, Georg Willem van Inn und Kniphausen. Dit beeld vervaardigd door Bartholomeus Eggers mist, zooals teregt is opgemerkt [2]), dien teederen beitel van de beide andere beelden en is ook minder

[1]) Afschrift, in het archief bl. 98 dl. 2 Supp. Pol. stukken.

[2]) A. J. van der Aa, *Aard. Woord.* dl. 7, bl. 945, dien wij in de beschrijving van het monument gevolgd zijn.

zacht uitgevoerd dan deze. De levensgroote beelden rusten op een zwart marmeren voetstuk, ruim een Ned. el hoog. Men ziet de wapenen van zestien kwartieren ter weerszijden van dit opschrift:

VIA LETHI
VIA VITAE.
PERENNI MEMORIAE
VIRI SANGUINE ET PROSAPIA ILLUSTRISSIMI
D. CAROLI HIERONYMI
S. R. I. LIBERI BARONIS INHAUSAE ET KNIPHAUSAE
DOMINI NIE-OORTAE, TERRITORII VREDEWOLDAE,
ET UPLEWERTAE,
INTER ILLUSTRES ET P. P. GRON. ET OML. ORDINES POST
ALIA PUBLICA
MUNERA RITE ADMINISTRATA IN CELSIS ORDIN. GEN. FOED.
BELGICAE POTENTISS. CONSESSU ASSESSORIS ORDINARII,
ADEOQUE ILLUSTRISSIMO KNIPHAUSANO SANGUINI
INNATAE QUASI PRUDENTIAE, AC VIRTUTIS, GLORIAE
IN PACE ET BELLO, VERI COHAEREDIS,
CONJUGIS SUI, DUM FATA SIVERUNT, CHARISSIMI, POSTQUAM
EXPLEVISSET
MORTALIS HUJUS VITAE ANNOS XXXI, MENSES IX, CONJUGII
SECUM ANNOS VII, MENSES II,
HAGAE-COMITUM INTER GRAVISSIMOS PROCERES REIP. PRIDIE
KAL. AUG. M.DCLXIV,
PRAEMATURA QUIDEM ET ACERBA MORTE, PIA TAMEN, QUIA
IN DOMINI FIDE
AD SEDES AETERNAS TRADUCTI,
HOC MONUMENTUM POSUIT, DICAVIT, CONSECRAVIT,
ANNA AB EWSUM, EJUS VIDUA,
NOBILISSIMI ET ANTIQUISSIMI GENER. SPLENDORE EXCELLENTISSIMAE
IN TOGA ET SAGO, ETIAM DIFFICILLIMIS TEMPORIBUS,
DE PATRIA SEMPER BENE MERITAE FAMILIAE EWSUMANAE
GENUINA SOBOLES,
NIE-OORTAE AC TERRITORII VREDEWOLDAE UNICA HAERES.
CUM AUTEM IPSA POSTMODUM, ILLIBATO ADHUC AETATIS
FRUENS FLORE, EX OCCULTA PROPENSIONE IN SPLENDISSIMAM
KNIPHAUSIORUM GENTEM, PER SECUNDA VOTA NUPSISSET

ILLUSTRISSIMO VIRO, PRIORIS SUI MARITI COGNATO
GEORGIO WILHELMO, S. R. I. LIBERO COMITI,
INHAUSAE, KNIPHAUSAE, ELTERNAE, TERRITORII VOGELSANCK,
ET OPPIDI BASTENACH, DOMINO NIE-OORTAE,
TERRITORII VREDEWOLDAE, ET UPLEWERTAE;
MEMORES AMBO, IN CONCORDI ET INDIVISA SOCIETATE
VITAE SUAE, MORTALITATIS, HIC ITIDEM SUIS SUORUMQUE
EXUVIIS, IN SPEM GLORIOSAE RESURRECTIONIS,
PER UNICUM SOSPITATOREM CHRISTUM,
CONDITORIUM SOLEMNE
DECREVERUNT AC DESTINARUNT.
ANNO MDCLXVIIII.

Dat is:

„De weg des doods is de weg des levens. Ter eeuwige gedachtenis van eenen man van aanzienlijken bloede en afkomst, den Hoog Edel Geb. Heer Carel Hieronymus, vrije Rijksbaron van Inhausen und Kniphausen, heer van Nijeoort, Vredewold en Uplewert, lid van de Edel Mogende Staten der stad Groningen en der Ommelanden, na andere getrouw bekleede openbare betrekkingen, gewoon afgevaardigde ter vergadering van H. H. M. M. de Staten-Generaal der vereenigde gewesten en alzoo een waar erfgenaam van het schrandere beleid, van de talenten en den roem, zoowel in vrede, als in oorlog, het doorluchtige geslacht van Kniphausen als het ware aangeboren, haren dierbaren echtgenoot, zoo lang het lot dit gedoogde, nadat hij 31 jaar en 9 maanden hier op aarde geleefd en 7 jaar en 2 maanden met haar getrouwd was geweest, te 's Gravenhage, onder de voornaamste mannen van den Staat, den 31 Julij 1664, door een wel ontijdig en droevig, maar echter vroom afsterven in het geloof aan zijnen Heer, naar zijne eeuwige verblijfplaats overgebragt, heeft Anna van Ewsum, zijne weduwe, eene echte spruit van het, in vrede en oorlog en ook in de benaauwdste tijden, jegens het vaderland altijd zeer verdienstelijk geslacht van van Ewsum, dat door den luister van eene edele en aloude afkomst vermaard is, en de eenige erfgename van Nije-oort en Vredewold, dit gedenkteeken opgerigt, gewijd en toegeheiligd. Toen zij echter naderhand, nog in den vollen bloei van haar leven zijnde, uit eene innige neiging voor het luisterrijk geslacht der Kniphausens, door een tweede huwelijk

getrouwd was met eenen bloedverwant van haren eersten man, met den Hoog geb. Georg Willem, vrij en rijksgraaf van Inhausen, Kniphausen, Elteren, Vogelsanck en van de stad Bastenach (Bastogne), heer van Nije-oort, Vredewold en Uplewert, hebben beiden, in de eensgezinde en onscheidbare verbindtenis van hun leven, aan hunne sterfelijkheid gedachtig, hier, ook voor eigen stoffelijk overschot en dat der hunnen, in de hoop op eene roemrijke opstanding, door den eenigen Zaligmaker Christus, eene plegtige bewaarplaats bepaald en bestemd, in het jaar 1668."

Anna van Ewsum genoot de achting en toegenegenheid harer tijdgenooten. Zij was eene zeer beschaafde en ontwikkelde vrouw, die geëerd en gezien was, gelijk men daarvan een blijk aantreft in de opdragt van het, door den med. dr. en practisijn Egbertus Vlijsius, te Groningen in 1713 in klein octavo uitgegeven werkje, „De vrucht in 't moederlijk lichchaam." De schrijver, die dit boekje aan *Anna van Ewsum, gravinne douarière van In en Kniphuisen, vrouwe van Nienoort ende des lands Vredewold, Oplewert, vrijvrouw van de heerlijkheid Vogelsang ende de stad Bastonijen* etc. etc. opdraagt, zegt o. a. daarin „want overdenkende aan den eenen kant de groote agtinge en lievde voor de Genees- en Heelkunst, benevens eene groote agtinge en kennisse hier omtrent, welke altoos ten dienste uwer tijd- en landgenooten in uwen boezem hebben plaats gehad en waarvan de blijken al te overvloedig en kenbaar zijn" etc. — Haar tweede echtgenoot bekleedde, tot aan zijn overlijden, in dit gewest hooge en aanzienlijke betrekkingen; herhaaldelijk had hij namens de Ommelanden zitting in de staten-generaal, en was hij lid van de admiraliteit te Harlingen. Hij werd in den gravenstand verheven den 9 Maart 1694 door keizer Leopold, blijkens het daarvan nog voorhanden en te Weenen afgegeven diploma. Ook was hij een ijverig beoefenaar der letteren, en een man van veel godsdienst en vromen zin. Op eigen kosten gaf hij in 1694 in druk, bij Pierre Choyer te Amsterdam uit: „Entretiens solitaires d'une âme devôte avec son Dieu, qu'elle ne cesse de chercher par ses meditations et par ses prières ardentes. *Première partie.*" Voor het eerste gedeelte van dit werk in octavo, bevattende 231 bladzijden, werden geplaatst eene opdragt aan en de afbeeldingen van den koning Willem III van Engeland en van Maria zijne gemalin, waaronder, „à Nienort ce 20 Dec. 1693" en geteekend, „George Guillaume comte de Kniphuijsen Nienoort." Voor den titel plaatste de

schrijver zijne afbeelding met het omschrift, „Georgius Guilhelmus, comes a Kniphausen Dominus Nienoortae et territ. Vredewold etc.", voorts zijn wapen daaronder met de acht kwartieren, Kniphuijsen, Wurben, Autel, Eitzig, Rennenberg, Rogesdorf, Ottingen en Kulenburg. De *Seconde partie* van dit werk, groot 165 bl., is in het zelfde jaar in het licht verschenen. Van dit werk bestaat eene Nederduitsche vertaling door Marten Schagen, gedrukt en uitgegeven te Amsterdam bij P. J. Entrop in 1747. Ook werd aan hem opgedragen een fransch werk bevattende, eene geschiedenis van de verovering der Moluksche eilanden door de Hollanders, Spanjaarden en Portugezen; gedrukt te Amsterdam in 1706 bij J. des Bordes.

Georg Willem en zijne echtgenoot lieten de, welligt zwaarste, torenklok onzer provincie in den toren van Midwolde, die door het luiden over den dood van Koning Willem III was gebarsten, op nieuw gieten, blijkens dit op die klok voorkomende opschrift:

GEORG WILHELM
ENDE
ANNA VAN EWSUM
GRAEF ENDE GRAEVINNE VAN
INHUISEN ENDE KNIPHUISEN
HEER ENDE VROUW VAN NIEVOORT
ENDE DES LANDES VREDEWOLDT
HEBBEN DEZE KLOCKE, GEBORSTEN
DOOR HET LUIDEN OVER DE DOOT
VAN
WILHELM III, KONING VAN
GROOT-BRITTANIEN
WEDER LATEN VERGIETEN
ANNO
MDCCIV

Mamees Fremij me fecit.

Ook de fraaije poort van Bentheimersteen, met veel loof- en beeldwerk, die er nog voor het huis Nienoort staat, hetwelk zelf overigens grootendeels is gesloopt, is op last van hen vervaardigd in 1708, door den beeldhouwer Bielefeld. Het opschrift luidt:

DOMINUS
PROVIDEBIT.
GEORGII WILHELMI ET ANNA AB EWSUM
S. R. J. COMITUM AB INH. UND KNIPHAUSEN
DOMINORUM NINORTAE ET TERRITORII VREDEWOLD.

Op de vleugels zijn o. a. gebeeldhouwd de lagchende Democritus en de weenende Heraclitus.

Anna van Ewsum overleefde ook dezen haren tweeden echtgenoot, die den 5 September 1709 overleed. De heer van Kniphausen had bij zijn testament over alle aan zijne echtgenoot in eigendom toekomende Nienoordsche goederen beschikt, waarom Anna zich genoodzaakt zag, tegen dat testament op dien grond bij de hooge justitiekamer van de stad Groningen en Ommelanden den 3 Julij 1710 een protest te doen aanteekenen. [1])

Dit een en ander, ter herinnering van deze waardige vrouw en hare beide echtgenoten, hebben wij gemeend te moeten voegen bij de mededeeling van het contract over de genoemde graftombe, waarvan ons de inhoud belangrijk genoeg voorkwam om in deze Bijdragen te worden opgenomen en gedrukt.

Ceremonieel bij de geboorte van een prins en prinses.

Is ter vergaderinge gelesen de overgesondene, tot Dessauw geschrevene, missive van S. V. Doorl^t^. den heer Stadhouder, bekentmakende dat hooggem. S. V. D. Gemalinne van een jonge Prins waar verlost, waarover gedelibereert, hebben de heeren Gedeputeerden verstaan, dat aan meer hooggem. S. V. D. desen aangaande gerescribeert sal werden en tot vreugde teijkenen de op en aftrekkende compagnie militie, met de paraden so te paarde als te voet, 3 maal van avond op de merkt haar roeren zullen lossen en daarin tot 18 dagen agter malkander continueren en 15 canonnen ider 3 maal werden afgeschoten. [2]).

De Artilleriemeester de Mepsche word gelastet wegens de geboorte van een jonge Princesse van Nassau seven canons eenmaal te doen lossen. [3])

[1]) *Register van het Archief*, Eerste vervolg, 1710, No. 22.
[2]) Resolutie van Gedep. Staten van St. en L. van 15 Aug. 1687.
[3]) Adidem van 4 October 1710.

DE KRIJGSVERRIGTINGEN

VAN DE

BEZETTING IN DE BOERTANGE,

GEDURENDE DE MUNSTERSCHE OORLOGEN, IN
1664—1666 en 1672—1674;

volgens de aanteekeningen van den Kapitein GAJUS VAN JELTINGA.

Kan de stad Groningen te regt zich er op beroemen, dat de Bisschop in 1672 voor hare veste het hoofd stootte — evenzeer mag de Boertange, tegenover de toenmalige versterkte grensplaatsen, er trotsch op wezen nimmer dien vijand in handen te zijn gevallen.

Bij den rijkdom aan bouwstoffen, welke de geschiedenis der Munstersche oorlogen oplevert, misten wij evenwel nog een uitvoerig verslag van de verrigtingen der moedige krijgslieden, die te Boertange de eer der vaderlandsche wapenen krachtig hebben gehandhaafd.

Na vernomen te hebben, dat het Provinciaal Friesch Genootschap in het bezit was van onuitgegevene aanteekeningen over dit onderwerp, vroeg en verkreeg ik spoedig vergunning om daarvan een afschrift te nemen, ten einde haar eene plaats in dit tijdschrift te bezorgen.

Zij zijn eigenhandig geschreven door Gajus van Jeltinga, een Fries, die als vaandrig ten jare 1659 daar in garnizoen gekomen en tot kapitein opgeklommen, zelf een werkzaam deel aan die wapenfeiten heeft gehad of hen onder zijn oog zag volbrengen.

Het eerste gedeelte van het handschrift betreft het innemen van Dijlerschans, in 1664. De graaf van Oostfriesland was namelijk eene zekere som gelds schuldig aan den vorst

van Lichtenstein, met de invordering waarvan de bisschop was belast. Onze Staten-Generaal beloofden hem tot de afdoening een belangrijk voorschot, waarvoor hij eenige heerlijkheden ten onderpand gaf en toestond Dijlerschans te bezetten.

Daar de graaf weldra het verlof tot dit laatste weder introk, wilden de Staten-Generaal het geld niet opleveren. Het gevolg hiervan was, dat de bisschop, te vergeefs op de betaling der Lichtensteinsche schuld wachtende, zich meester maakte van Dijlerschans.

Toen de gelden bijeen waren, wilde hij, zoodra hem de verschenen termijn maar zou zijn voldaan, de schans aan den graaf overgeven; de Staten-Generaal verlangden daarentegen dat zij hun zou worden overgeleverd, tot zekerheid van het voorschot. Van daar, dat de schans onzerzijds ten laatste met geweld werd genomen.

Jeltinga vervolgt zijne aanteekeningen met een verhaal van de invallen der Munsterschen in Westerwolde in de beide volgende jaren, daarna, telkens in verband met de tegenweer van het garnizoen te Boertange, de voorvallen gedurende den tweeden Munsterschen oorlog tot in de kleinste bijzonderheden mededeelende.

Den 17 Julij 1674 brak hij van de Boertange op, om deel te nemen aan de herovering van Grave op de Franschen, waarvan hij eveneens een dagverhaal geeft. „Naedat ons Regiment — met deze woorden besluit de schrijver zijne aanteekeningen — patent van sijn Hoogheit hadde bekomen, sijn wij den 22 (October 1674) voor de Grave opghebroken, met noch 3 regimenten, te weten ons stathouders, met 2 Groningers regimenten, en ben den 30 tot Lieuwarden met mijn compagnie gekomen.

Den 1 November wederom volgens patent vertrokken nae Swartesluijs, alwaer wij den 4 sijn ghearriveert. Den Almogende sij gheloofft en gedanckt, dat hij mij fris ende gesondt wederom heeft laten te huijs komen, den 4 Novemb. 1674."

Aan het slot schreef hij. *Een versie, ghemaeckt in 't schrickeljaer* 1672, *van het schricklijck jaer*, en een liedje, *vive l'Orangie!* getiteld. Beide zijn waarschijnlijk afschriften van destijds als vliegende blaadjes gedrukte volkszangen.

Deze liederen en zijn verslag van het beleg van Grave meende ik te kunnen weglaten, vermits zij hier minder goed op hunne plaats zijn.

Ik hoop en vertrouw, dat Jeltinga's aanteekeningen, naar de schatting onzer lezers, eene waardige plaats mogen innemen naast de talrijke, immers meer en meer zeldzaam wordende, geschiedkundige brochures van dien tijd.

ENIGHE PARTICULAIRE AENTEKENINGHEN VAN DE CAPITAIN GAJUS VAN JELTINGA.

1674.

Hier begint de particulaire aantekeninghe van mij van 't gene ontrent de Boertanghe is geschiet, begin nemende als waerneer ick vaendrager ben geworden en aldaer in 't Guarnesoen ben komen te legen, te weten A°. 1659.

Anno 1659 ben ick vaendrager geworden, en dat op den 20 Augusti onder de Ed. Amama, Commandeur in de Boertanghe en sulck dies tijts, dat de eemsstroom altoos eenighe moeielijckheit met sich sleepte, tusschen den Heere Staten en de vorst su munstere, want de punten ofte scheepen, willende met goederen de eems op, waeren ghehouden altoos aen 't cantoor in de Boertanghe haere goederen aen te geven, volgens de oude gewoonte en possessie, die de Heren Staten van olts hadden ghehadt, 't welke nochtans de puntiers niet deden, voorbij vaerende, sonder aen het cantoor te komen, waerdoor altemets enighe militie moeste (gheaccordeert) worden, om de naelatighen bij de..... [1]) te vatten, hetwelke hoe langer toenam, soodat waerneer men wiste, dat daer enighe punten nae boven gingen, eenigh volck wt de Boertanghe wirde gesonden, om dieselvighe te constringeren aen 't cantoor te komen; ter contrarie sochten de Biscoopsche 't door meenighte van boeren te beletten, 't welke alsoo stribbelende heeft geduert, tot dat bij de Biscoopsche, door order van de Vorst van Munster op de praetensie van de Vorst van Lichtensteinsche schult, de Dijlerschans ofte jemminghe-dwinger des nachts tusschen den 8 en 9 december 1663 met ghewelt wirde ingenomen, doch niet te min sonder bloetstortinghe, alsoo daer maer een sergiant met 8 of negen man

---

[1]) Door de schuld van den binder is het Hs., een boekske in klein 8vo, te veel afgesneden. Hierdoor zijn enkele woorden, ja sommige regels geheel verloren gegaan.

van de Vorst van Oostfrieslandt daer binnen lagh, en wirde Elbervelt aldaer Commandeur en heeft de plaets aenstonts beginnen te repareren en op alle maniren ghesocht te versterken. Dit scheen, dat of Haer Hoogh Mogh. 'tselvighe niet konden gedulden, want in maij 1664 is sijn vorstelijke doorluchtigheit Prins Wilhelm, ons heer Stadthouder, met enighe militie te voet en te paerde in Westphalen ghekomen en hebben bij de selvighe omtrent de Boertanghe den 8 maij gheconjugeert 20 compagnien te voet van Groningen en omleggende forten, waeronder de boertanghe mede gerekent, als 2 compagnien daar wt gaende.

Den 10 sijn sij voor Yler-Schans ghekomen, en wirde deselvighe opgeeyscht, doch niet goetwillegh haer willende overgeven, soo wirde staet gemaeckt haer met gewelt aenstonts te beginnen aen te tasten, wordende twe quartiren ghemaeckt, 't eene tot stapelmoer (te weten 't hooftquartier) het ander tot brewael, waer over commandeerde de overste Ittersum; de prins van Tarante lagh met de ruijterie aen de ander kant van de Eems. Ick nieuwschirig wesende begave mij mede nae 't leger, hoewel mijn compagnie daer niet waer, en gingh de werken besightigen, wesende onder ander mede in de Aprochie wacht, als van ons heer Stadtholders quartier, als de tromme van die van de Schans wirde geroert om te parlementeren den 25 mai........... en sijn nae enighe debatten Capt. Kalker en Luitenant Cloot wtghekomen om te sien ofte 't accoordt konde worden ghetroffen. De onse waeren dies tijt in de Aprochie wacht van 't Hooftquartier met haer op ontrent 30 treden van de contrescarp gracht, en is eindelijk 't accoordt ghetroffen en de schans overgegaen aen haer Hoogmogende, nae dat daer 3600 hondert canonschooten op waeren geschiet, gelijck, als daer wirde geseidt, met verlies van seer weinich van ons volck, en sijn de biscoopsche onder 't beleit van de commandeur Elbervelt den 27 mai oude stijl 1664 met vliegende vaendelen, boven en onder geweer, brandende lonte, en al haer bagagie wtghemarcheert nae Coesvelt, sterck wesende in rijgen en gelederen hondert en seven en tachtentigh coppen, en wirde de schans aenstonts met staten volck beset en Capt. Kok trock daer binnen met sijn compagnie en wirde aldaer commandeur. De schans wirde van doen aen voorts geweldigh verbeetert, de wal verhooght en verdeckt en met nieuwe eiken palasaden beset, van binnen opghehooght, met 2 dubbelde rigen bracken, met klinkert op de kant en balstenen gevloert, met

een schoon commandeurs en andere officirs logementen en een kerck voorsien, hebbende tusschen de binnen en buijten gracht een bequaeme Contrescarp, niet leggende veer van de Eems, op de pas van stift munster nae weenderen; soo dat 't schade waer dat de plaets soude gedemolieert worden, gelijck daer wirde gesprooken te sullen geschien, doch sonder vastigheit.

Een memoritie van 't geen ontrent Boertangh, aengaende de oorlogh tusschen de geunierde provincien en den Bisschop van Munster in 't iaer 1665 *en* 1666 *is geschiet. Ick daer in guarnesoen leggende.*

Nae dat de Biscoop van Munster de Geunieerde Provincien de oorlogh hadde ghedenuncieert, welke alreets in oorlogh waeren met Engelandt, soo is sijn armade van de rendevous plaets afgemercheert, haer verdelende in twe troupen, 't eene treckende naer Twent op, 't ander nae Meppen onder de overste Gorgas en voorts naer Boertangh, sodat sij den 17 september sijn gelogeert geweest in de dorpen in Westvalen naest aen Boertangh ghelegen. Den achtiende des morgens hebben enighe Biscoopelijcke ruijters sich voor de eerstemael voor 't Fort Bourtangh vertoont, doch wirden door de militie des plaets voorschreven weder afgedreven, niet te min sijn sij, des nademiddags ontrent tusschen drije en vier uren regenachtigh weder sijnde, in grooter quantiteit voor 't Fort gekomen, gevolght sijnde van een Troep soo te paerde als te voet, hebbende daer op vorts, die van de Schans de trommen doen roeren, ende elck heeft sich nae sijn alarum plaets begeven, als mede 't buijten werck in besettinghe, niet dinkende of soude 't beginsel wesen van vorders gheattacqueert te worden, waerna gevolght is 't losbranden van halve cartouwen op de vianden ende nae enighe schooten hebben de Biscooplijcke volkeren weder de wijck genomen; of daer verscheiden sijn gebleven is onbewust, doch is seker dat daer een ruijter sijn knoop van de degen ende een stuck wt sijn mantel is geschooten, of die doot of in het leven is ghebleven, daer wirde divers van ghesprooken. Hierop is voorts een groot vluchten der boeren in Westerwolde ghevolght, iae wirde self te Groeningen een groote alteratie

bespuert en vernomen, soo dat de bomen ende huisen onder de Stadt Groeningen nae de Drentsche kant staende wirden wtgheroeit en afgebrooken; om dese tijt hebben de boeren op 't moer bij 't Clooster ter Apel wacht gehouden ende twee van des Biscoops volck ghevangen bekomen, en in Boertanghe ghevancklijk opgebracht. Den 20 derselver maendt sijn de Biscooplijcke volkeren des morgens wt westphalen over 't moeras tusschen Haren ende 't Closter ter Apel gelegen, op 't Clooster voorschreven ende des nademiddaghs over 't moeras tusschen Walchum en Sellengen in 't gesichte der Boertangers gekomen en hebben haer eerst in 't dorp Sellingen, maer korts daer aen in 't gebuijrscap Jipsen-Huijsen nedergeset, en maeckten daer op toe een pas over 't moeras. Den 26 sijn de volkeren voorgemelt ontrent achtienhondert man sterck van de onse onder 't commande van de heer Ham, Capetein van de Guardes van Groeningen en Omlanden, sterck tusschen de vijf en ses hondert man te voet en tusschen de 70 en 80 te paerde tot Jipsenhuisen geslagen, soodat sij den selven dagh weder over haer moerighe pas nae Walchum de vlucht hebben moeten nemen en Westerwolde wederom verlaten, achterlatende so doden, gevangen, als gequesten nae gissinghe ontrent 300 man, sijnde van ons kant gevangen gebleven 17 man, weinigh of geen dooden; onder haer ghevangenen sijn geweest 2 Capeteins en een Luitenant met enighe mindere officirs. Voorts nae 't verlaten is de pas van de militie wt Boertanghe, als mede 't Clooster ter Apel in bewaeringhe genomen ende haer gemaeckte Brughe in den brandt gestooken, de derde dag daeraen sijn daer enighe van onse compagnien gekomen om aldaer post te vatten, doch wirden binnen korten weder naer Groeningen getrocken, alsmede die van 't Clooster ter Apel afgenomen. Den 7 october sijn de volkeren voorschreven over de Grove gekomen, en seer onversiens in 't Oldamt gevallen, al hoe wel de onse 't selvige sochten te beletten. Den 8 october hebben sij Hoogbrugster Schans, gelegen dicht bij Wijnschooten, met een sergeant en weinigh soldaten vorsien, bekomen ende also 't gehele Oldamt onder haer macht. Den 9 october sijn sij weder over 't moeras voorschreven op 't Clooster ter Apel gekomen en hebben daer aenstonts met alle gewelt een wegh over 't groote moeras tusschen Haren en 't Clooster beginnen te maken, 't welke met den eersten scheen onmogelijck te sullen wesen, voornamelijk om swaere stucken geschuts en bagagiewagens daer

over te brengen, doch de wtkomste heeft 't geleert. Naer dat sijnne Doorluchtigheit Prins Maurits van Nassau met enighe volkeren waer gekoomen op de Scheemte, een dorp in 't Oldamt, ende hem aldaer vast hadde gemaeckt en daer door den viandt den achterdeur gesloeten, soo sijn sij genootsaekt geweest den 5 en den 6 November 't Clooster Heiligerlee en 't dorp Wijnschooten te verlaten, en al hoewel sij die aen en continuerende dagen met al haer buijt en bagagie bleven aftreckende, hebben sij niet te min Hoogbrugster Schans, 't Huijs te Wedde, 't Clooster ter Apel en 't bij legende schanske in besettinge gehouden. In den nacht tusschen den 15 en 16 hebben de Biscooplijcke volkeren Jipsenhuisen in den brandt gestooken. Den 19 sijn de onse nae 't huijs te Wedde getrocken, maer hebben binnen een dagh twe door misquaemheit van weder 't wederom moeten verlaten.

Dies selvighe tijt is 't dorp Wedde van de vianden op 't Huijs gelegen in de brant gestooken, en dat onder praetext, als de officiers daervan melden, dat de huijsen haer scadelijck waren. Den 20 december hebben de volkeren voorschreven een schanske bij 't Clooster ter Apel gelegen met accoordt overgegeven, nae dat de Heer overste Luitenant en commandeur Ammama met 2 veldt stuckies en enighe militie wt de Boertanghe was derwaerts getrocken en 't selvighe hadde doen opeischen, en sijn alleen met haer geweer ende holsters, sterck ontrent 52 man, onder 't commande van den Hopman Speerruiter, afgetrocken, achterlatende een Camerstuckie met een Bagagiewagen en enigh ander amunietie van oorlogh, en is voorts die plaets alsmede 't Clooster ter Apel van de militie wt Boertangh bewaert geworden.

Den 16 is Hoogbrughster Schans met accoordt (luidende dat sij met haer sijdgeweer en holsters souden aftrecken) nae enige canonsschooten aen de onse gekomen, waerin was commanderende major Crijmbel met hondert 132 man, nae 't seggen der officiren; doch doe sij door Boertange trocken sijn sij soo sterck niet bevon. Den 26 december is onse volck geslagen, legende tot Emmen, over welke commandeerde de overste Luitenant Loo, die welke in 't eerste attacq gequest sijnde, heeft vorders gecommandeert Capetein Bootzma, die de viandt all eenmael heeft afgeslagen, doch weder hervat hebbende, hebben de onse de wijck moeten nemen nae de kerck, alwaer, eer sij de deure konden sluiten, van hare vianden verrast sijn en hebben haer alsoo moeten

overgeven, doch niet sonder groot verlies van haer vianden, al hoewel sij sterker van macht waeren en de onse daerbij geensins in comparitie quamen.

A° 1666 den 7. 8. Januarii hebben de volkeren op 't huijs te Wedde leggende, sijnde tegen de 200 man sterck, onder 't commande van den Overste Luitenant Nitsou haer allenigh met accordt overgegeven (luidende aldus, dat sij met haer geweer ende bagagie aftrecken en waertoe haer wagens souden verschaft worden, gelijck ook is geschiet) door noot van vivres, en sijn alsoo den achsten afgetrocken; indien 't selvighe soo kort niet waer geschiet geweest, soo waer al geresolveert haer met gewelt aen te tasten ende daer wt Boertange stucken voor te brengen, welke geschiet wesende, souden sij voorseker soo goede conditien niet gekregen hebben. Die oorsaek van dat dit niet gheschiet is, is geweest een soldaet, te vooren onder den Biscoop gedient hebbende, ende doen dienst hebbende in Boertanghe, welke aen die op 't Huijs te Wedde leggende door een brief hadde bekent gemaeckt, dat men haer met stucken soude aentasten, waerop sij versochten tot accoordt te geraken, als geschiet is. Hierdoor is als doe Westerwolde weder geheel van haer vianden verlost geworden. Den 27 en 28 hebben de Westerwolsche Boeren ontrent 500 man sterck de brugge over 't moeras tusschen 't Clooster en Haren voorschreven moeten afbreken.

Finis.

Een memorile voor mij G. van Jeltinga Capitain van 't gene ontrent 't Fort Boertangh bij mijn tijden is geschiet, in 't jaer 1672 *en* 1673, 1674 *de* 17 *Julij, dewijle ick daer met mijn compagnie hebbe gelegen.*

Nae dat de twe machtighe Koningen van Franckrijck en Engellandt en Keurf. van Ceulen ende den Biscoop van munster met haer geallieerden de Vereenigde provincien den oorlogh hadden aengeseit, en wij in de Boertanghe order sin bekomen, om onze vianden afbreuck te mogen doen, hebbende de Biscoop van munster al enighe plaetsen doen ter tijt al in sijn macht, soo is de eerste partij ontrent half junij wt de Boertanghe gegaen sterck. 5 [1]) man, onder 't com-

[1]) het tweede cijfer is afgesneden.

mande van een Luitenant, ende dat nae Westphalen, brengende weder te rugge een groot getal beesten, Rogge ende andere goederen, de beesten sijn geransoeneert geworden en de rogge tot groeningen verkocht. Des daegs daeraen wederom derwerts een partij, sterk 9 man, om 't ovrighe te halen. Noch daeraen een partij van 18 man met een sergeant, en dat de pas nae Meppen toe, doch niet wtgerecht hebbende, sijn weder te rugge gekomen, hebbende een partie van de Biscoop van munster vernomen, die vrij sterker waer, als de onse, doch hebben niet durven bestaen de onse aen te tasten.

Den 25 junij, onder 't commande van een Luitenant, een partij van 27 man, nae 't Clooster ter Apel, leggende in Westerwolde, verstaen hebbende, dat daer enighe Munstersche ruiters over 't moeras waeren gekomen, gelijck de onse ook een partie Ruters hebben gerancontreert ende vermeestert, blievende de Luitenant van de ruiterie doot, geen quartier begerende, en dan nog 2 ruiteren, wordende 12 ghevankelijck, met ellijff paerden in de Bourtanghe opgebracht; de ghevangene seiden, niet te weten, dat daer partien van de Staetsche volkeren liepen.

Den 26 junij een convoij van de Bourtangh nae Winschooten, sterck 19 man, onder 't commande van een vaendrager, hebbende in 't wederkeeren ghevangen bekomen een cornet, met een boer ende 2 paerden, en in de Boertanghe ghebracht. Noch den 26 junij een partie van 30 man in Westerwoldighe landt op', onder 't commande van een Lieutenant, hebbende op 't Clooster ter Apel, legende op 't wterste van Westerwolde, een partie van de Biscooplijcke volkeren gevonden, waer af 3 sijn doot gebleven en 9 met enighe buijt in de Boertangh opgebracht.

Ontrent dese tijt hebben wij seeker tijdinge bekomen, hoe dat de Biscooplijcke volkeren dijler Schans, oude en Nieuwe Schans, en dat onse volkeren daer door patenten waer wt getroken, hadden gheincorporeert, soo dat hier door de pas nae 't Oldampt ende Groeningen, als mede nae de Boertange geheel (open) was. Sijnde twe van de Groeninger Capeteins ende een Luitenant, door 't verlaten in ongelegentheit gekomen, de Lieutenant wirde naderhant tot Groeningen gericht, ende eene Capitain condemneert van nieus aen wederom de piek te (dragen), gelijck ick hem naderhandt als vaendrager hebbe gekent, wordende geseidt dat de condemnatie van deselve lagh om gehangen te worden, en de ander de (sabel) voor de voeten stucken gebroken te worden, maer door tus-

schen komen van enighe Heeren is de sententie niet gevolght, ongetwijffelt om enighe (hen) voegende oorsaeken.

Den 27 een partie van 18 man onder 't commande van een vaendrager in Westphalen over den eems, hebbende daer van daen enighe (bee)sten in de Boertanghe opgeracht, ende is (onse) compagnie 3 offte 4 koebeesten vereert, (om) onder de compagnien 't vleesch te verdelen, opdat de soldatesque haer daermede wat.... mochten veranderen.

Den 28 een partie van 9 man.

Noch den 28 een partie van 18 man, onder 't commando van een vaendrager nae 't Clooster ter Apel.

Den 29 onder 't commande van een Lieutenant nae 't Heër Bosch, leggende ruim twe uren gaens van de Boertangh in Westphalen, om te sien, ofte hij op de pas, gaende nae de schansen, niet iets konde opdoen, heeft eindelijck enighe biscooplijcke volkeren vernomen ende vier op deselvige gevende, heeft die doen retireren, doch naderhandt sterker komende hebben door 't moeras haer wederom na de Boertange moeten begeven, hebbende een gevangen bekomen, doch door sijn quetsen't genootsaekt geworden, hem agter te laten. De Lieutenant kreech een schamschot in sijn been.

Den selvigen dito sijn in de Boertanghe ghekomen 2 Trompetters van de Biscoopsche volkeren, de eene vernemende nae de Lieutenant te peerde, die doot waer gebleven, en de ander nae de gevangene cornet.

Den 30 een convoij nae Wijnschooten van 9 man.

Tusschen den 1 ende 2 julij is de onwinbare stadt Coeverden nae een 7 aen 8 daegsche belegeringe met accordt (nae mijn gissinge) aen de vorsten van Ceulen en munster overgegaen, sijnde also de scansen aen die kant...... [1])

Ontrent 8 dagen voor dese tijt hebben wij goedt gevonden 't hoornwerck nae de munstersche kant te doen slechten, achtende 't selvighe ons schadelijck te wesen, door manquement van besettinge en hebben die Westphaelsche boeren 't selvighe moeten doen, doch de Biscoopsche sterker afkomende, hebben 't de westerwoldinger boeren 't moeten voleinden, Coewerden..... sijnde, ende wij ons in posituur stellende.

Den 4 Julij een convoij van negen man nae Wijnschoten.

Denselvige dito, des nachts hebben wij in de Boertanghe elk op sijn alarum plaets geweest, ick de hooftwacht heb-

[1]) De afgesneden tekst zal m. i. geweest zijn: *in hunne handen.* Zie wijders beneden, op den 20 Dec. 1672.

bende, wt oorsaek, dat mij de wachten bekent maekten, dat sij ontrent de vestinge enighe lichten vernamen, als sijnd' offer enighe personen waeren met brandende lonten, doch is daer niets op gevolght, waerop des anderen daegs, als mede de daeraen continueerende dagh voorts de rogge ende de resterende Heggen, Bomen en wat ons mochte incommoderen, afafgehouwen, hoogten geslecht en slooten gedemt, 't water opgestout.

Den 6 hebben wij noch van Groeningen binnen de Boertange gekregen 8 duisent pont bossekruijt, met een korff met medicinen en 45 morgensterren, door een convoij van 100 man te paerde, soo dragoenders als ruiters, welke alhier gekomen sijnde, meenden daer mede, als mede met een partij ruiters in de boertanghe .... verstaen hebbende dat tot Hee 2 compagnien te peerde van de Biscooplijke volkeren laggen, waerop geresolveert wirde, des nachts daerop tog te gaen, ende wirden van de militie wt de Boertang onder 't commande van Capt. Lodder, Lieutenant Eiben, Luitenant Rengers, vaendrager Sijgers, 90 man, versien met snaphanen, buijten de sergeanten, gecommandeert. Doch 't voetvolk tot bij 't dorp Hee gekomen sijnde, vernomen hebbende dat daer 8 compagnien waeren gekomen, hebben 't niet durven bestaen en konden soo kort ook 't Haer Ruterije niet doen te weten, ofte de rijterij wachtende nae 't schieten van 't voetvolk, volgens afspraek, werden ontdeckt van haer vianden, op welke sij haer los gaven tot onder haer wachten, doch sij daer veltstuckies hebbende, ende ons voetvolck niet bij ons ruterije wesende, hebben de onse moeten retireren, haer vianden haer volgende; ons voetvolk dat siende, sijn 2 officieren met mijn sergeant en dan noch een 11 ofte 12 man vooraf gestoken nae de volgende ruterije, welke menende dat 't van haer volk waer, tot dat sij op haer vier gaven, ende souden haest 't geluck gehadt hebben van 2 standaerds gekregen te hebben. Over de ruterij en dragonders commandeerde de overste Luetenan Bever ende major Sickinga en de Luitenant Aper, welke luitenant ook gevangen gekregen wirde, als mede een corporael, ende enighe particuliere ruteren, die te samen nae meppen gebracht, wesende an beide kanten weinig doden geweest, doch quamen al enige ghequetste te rugge nae de Boertanghe. De officieren van ons Ruterie klaegden, dat haer volk niet wel staen wilde; de Capt. had een quae naem.

Den 8 hebben wij den eersten mael een kleine partie aen

de vriesche kant van Biscooplijcke rueterie vernomen, wordende geseidt van de Boeren alle officieren geweest te sijn, die met den veerbrug de schans beschitigden, ende hebben in 't wederkeeren 3 ofte 4 beesten mede wegh gedreven, haer onderwijlen salverend' met lossen van 't canon, wordende geseidt een Baron diestijts doot gebleven te sijn, ende hebben als doe ghesien dat sij haer Hutten voor Vlachtwedde, leggende een groot uur van ons af, hebben opgericht en haer logis gheslagen, van meningh om ons aen te tasten, wesende alsoo den eersten dach, dat wij aen alle kanten sijn geblockeert geworden, om (ons) voortaen te mogen vermaken, met 't gene wij binnen hadden.

Den 9 hebben sich voor de Boertange wederom enighe Bischopsche vertoont, doch ons wacht vernemende sijn sij geretireert....... doch steurden ons wienigh aen deselvighe. Des naedemiddaghs is een trompetter van den vorst toe munster aldaer ghekomen, vernemende nae die gevangene cornet ende ruiteren in de Boertanghe gevangen sittende, om te sien wegens de verwisselinghe derselvige, met een brief van den Heer Martel, rintemeister van meppen, versoekende door denselvige eenighe officiren mondelink over 't verwisselen der gevangenen te spreken, hetwelke ick alsmede de andere capt^s gheheellijck hebben aenstonts afgeslagen, opdat wij daerdoor in 't minste geen quade suspicie op ons mochten laden, nam videbitur latere anguis in herba, wordende de verwisselinge geapprobeert, mits dat die onse tot meppen sittende vrijgeleide wirde vergunt tot aen Groningen, wt welker guarniesoen sij waeren ghekomen.

Den 11, wesende op een donderdach, ontrent tusschen drie en vieren in de morgenstont, ick de hooftwacht hebbende, hebben sich aen den westphaelsche kant enighe ruiteren vertoont en een holten Huttie in de brant ghestooken, waerin wij voor desen eenigh volk lieten waken, doch dies tijts al langh weder binnen getrocken, menende ons daerdoor groot spijt te aendoen, doch achtende 't sooveel niet waerdigh, om eenigh volk wt te senden, ofte een canonschoot te vereeren, en 't selvige alsoo te soeken te beschermen, ofte redden. Des naedemiddaghs zijn corts op elkaer 2 Trompetters in de Boertanghe gekomen, de een was van de Ritmeister mars, sijnde van de graef van Bentems volk, en dat om 5 ruijters op te soeken, die sij vermisten: de ander waer die Trompetter van de Vorst van Munster, welke den 9 daer ook hadde geweest, en quam doe om de Boertanghe wegens sijn

vorst op te eischen, gelijck ook opeischenge geschiedt, waerop de Heer Commandeur Prott ons Capiteins liet bij hem ontbieden, en de trompetters begeren mede verstanden hebbend', worde hem aenstonts, sonder eenmael in bedenkinge genomen te hebben, sijn eijsch afgeslagen, wesende geresolveert tot wterste droppel bloets de Boertanghe tot dienst der vereende provincien te diffenderen, ende dat den Vorst zu Munster in geenderleij manieren anders van ons hadde te verwachten, en wenschen niet meer als 't geluck te mogen hebben met gewelt van sijn vorstelijke genade toe munsters volkeren aengetast te worden ende dat wij nu ook aen het geluck te hebben niet wilden tijffelen, de plaets alreedts opgeeist sijnde [1]). Dit geschiet sijnde discoureerde men hier en daer soo wat van, onderwijlen verwonderde mij seer, hoedat de Trompetter soo nauw wist wat volk dat ontrent in de Boertanghe waer, hij wist ook seer de goedtheit ende groote geluck sijns vorsts van de plaetsen te vermeisteren, als mede van de meenighte van vierwerken voor te dragen, soodat 't hem onmogelijck scheen, die plaets te konen behouden, daer veer sterker binnen soo korten tijt waeren overgegaen en dat wij ons niet hadden te verlaten op 't ontset te bekomen door 't afkomen der Brandenburgsche volkeren; waerop wij hem niets schuldigh bleven, maer gansch een gaer niet anleutend' 't gene geschiet waer, als sijnde veel plaetsen overgegaen sonder haer te defenderen; jae om ons te bewegen, wiste ons voor te houden, dat wij nu seer schoone conditiën van sijn Vorst souden konen bedingen, ende wat 't ook soude wesen met ons volk, 't welke alle dagen aen de wal moest leggen, daerintegens als in haer aprochie alle nachten 1000 man lagg, soo behoefde haers maer om de 3 nacht te...... waerop ick in sijn woorden viel: meent sijn vorstelijcke genade toe Munster ons met 3000 duisent man hier wt te jagen? Als dat gheschiede waeren wij niet weerdigh State officirs genaemt te worden, jae mogen ons dan wel in de poorte ophangen en diergelijcke wirden van andere capiteins mede voortgebracht, waerop de trompetter antworde: de Heer voorstaet 't qualijck, daer is meerder volck.

Eindelijck kreegh hij soodanighen afscheit van de Heer

---

[1]) De geschiedenis meldt ook nog „dat als den Bisschop het Fort eischte en onderhands aan hem (Prot) 200000 guldens aanbood, opentlyk tot antwoord bekwam; dat zo veele kogels Hem Bisschop te vereeren hadde, indien (hij) zich niet wegpakte." *Kron. v. Gron. en Oml.* Gron. 1743, blz. 246.

Commandeur, gelijck 't volgens onse genomene resolutie behoorde, met expres verbot, dat hij hem soude hebben te wachten, dat hij om soodanighe saeke niet soude verstouten te komen ofte men soude hem op een ander plaets brengen, waerop aenstonts krijgsraedt wirde ghehouden en op alles goede order ghestelt en wat in soodanighe gelegentheit behoorde te geschieden.

Den 12 hebben wij des morgens begonnen te vernemen dat enighe volkeren van voor de Boertange begonden op te breken en continuërende tot dat sij altosamen wegh waeren ende ons alsoo voor die tijt van de ghedreigde belegeringe ontslagen. Het schijnt of ons tael, die wij met haer Trompetter gehadt hadden, haer niets te wel heeft aengestaen, ende behaget, niet te min hebben sij 't huijs te Wedde, leggende in Westerwolde, ontrent 2 uren gaens van Boertanghe af, ende recht op de pas nae Wijnschoten toe, beset ghehouden, alsmede Hoogbrugster schanske, leggend' ook op den pas en ontrent een canonschoot van Wijnschooten, om ons alsoo den toevoer te beletten ende als geblockeert te houden, wesende alsoo die plaats bij haer verlaten, daer sij derwarts marcherend, dursten Wedden binnen 4 dagen warcs te wesen.

Den 13 een partij van 9 man in Westerwolde, welke des anderen daegs ghevangen hebben opgebracht capitain Bom, Commandeur op 't huijs te Wedde en sijn knecht en beider paerden, en verstonden dat Ylerschans van de biscoopsche wirde geslecht en dat 't huijs Scaepenburch tot Hee wirde vastgemaeckt.

Den 14 een partie van 18 man onder een Luitenant in Westerwolde, ende heeft enige wagens van den viant achterhaelt, die nae Rooswinkel wilden, leggende in drente, ende al in de Boertange opgebracht.

Den 15 des morgens een partie nae Vlachwedde van 18 man om de ovrighe Biscoopse hutten en Fascinen in brant te steken, die sij ongetwijffelt gemaeckt hadden te gebruijcken tot haere te makene Aprochien en vullen van grachten ofte andersins.

Den 16 Julij weder een partie van ontrent 50, onder 't commande van 2 vaendragers nae Frischeloo, wesende een dorp, legende dicht bij 't huijs te Wedde, alwaer de pas van 't voorschreven huijs door ginck, nae oude en nieuwe Schans, om te sien ofte sij aldaer niet enigh buijt konden maken, gelijck sij ook deden, doch konde deselvige niet af-

brengen, door dien die van 't Huis te Wedde te voet ende te paerde soo sterck ende snedig als daer nae bij sijnde, op haer af quamen, dat sij op 't spoedigste genootsaekt wirden, al charieerende op haer vianden, tot onder 't canon van de Schans toe, te retireren, waermede eenighe schooten op de Biscoopsche wirde gedaen, en deden 't vervolgens ophouden, ende de oude stant grijpen, als wel wetende, dat sij souden wt de Boertangh ontset bekomen, gelijck op het spoedigste de Capt. van den Hooftwacht met enighe volkeren de wacht gecommandeert wirde, maer hebben als doen de Biscoopsche wederom de wijck genomen nae 't huijs te Wedde; aen ons kant is niemant gebleven, noch gequetst geworden, alhoewel sij soo ijwrigh waen in 't vervolgen van de onse, dat sij haer goet wttrocken en van de paerden aftraden om de ons door 't moeras te volgen; maer van de Biscopsche sijn verscheiden gebleven, onder andere is mede geweest de broeder van den Ritmeister Dombroeck, kommanderende diestijt op 't huijs te Wedde, ende is sijn lichaem in 't moeras niet veer van Boertanghe onder de dooden mede gevonden, alsmede een trompetter, welkes trompet imant van mijn soldaten hadde bekomen ende omgehangen, doch wirde hem deselvige wederom in 't marcheeren van 't lijf afgeschooten. De onse brachten mede 4 gevangenen. Kort nae dat dit geschiet waer, quam een trompetter aen de Boertangh versoekende, dat sij haer dooden mochten begraven, doch is haer afgeslagen, mits dat die van de Schans 't selvige souden doen; en naderhant wederom komende versocht ofte de voorschrevene ritmesters broeder niet bij ons gevangen waer, ofte onder de doden ende dat de begravene doden mochten besien worden, wordende hem geconsenteert, met eenige van ons soldaten de dooden wederom op te soeken, ende te sien ofte sij hem konden vinden, gelijck sij hem ook vonden, ende het dode licham wederom gereinight sijnde wirde in de boertanghe bekleet, ende in een vat geleit, ende alsoo op 't versoek van de ritmeister Dombroek hem sijn Broeders doode licham toe gesonden op 't huijs te Wedde, en hebben dies tijt tot frischeloo 15 huesen in de brant gestooken, end' dat tot revenige van haer schade.

Den 18 dito heeft de Commandeur 't kerkhoff buijten de Boertanghe leggende ende ghaer hogh sijnde door ons soldatesque doen slechten ende eerde wegh doen krooden in de slooten ende leechten, opdat sij ons aldaer met haer Aprochien niet soo wel souden konnen naederen.

Den 19 dito is alhier wederom gekomen de biscooplijcke trompetter van de Ritmeister mars, onder 't regiment van de Grave van Bentum, met vijff van ons gevangenen dragonders, om daer voor de vijff alhier in de Boertange gevangene ruijters te lossen, gelijck ook is geschiet, doch heeft de ritmeister belooft de gevangenen tot Groningen te leveren, doch is sulks niet geschiet, de wijle de Overste wachtmeister op 't huijs te Wedde leggende haer niet wilde laten passeren, waerdoor enighe weder sijn te rugge gekomen, end' enighe hebben aldaer dienst genomen.

Denselvigen dito drie partien, die eerste ontrent van 30 man onder een vaendrager om 't moer te visiteeren, de ander van elck 9 mannen, de eerste onder een Luitenant, om den dijck, bij de vianden doorgestooken om het water af te tappen, digt wederom te maken, de ander om 't resterende van de hutten en fascinnen in den brant te steken, gelijck ook geschiede.

Den 20 is Groningen van den Ceurforst van Colen ende vorst van Munster schriftelijk opgeeijscht.

Den 23 weder 2 partien, een van 18 man, onder een vaendrager......

Noch heeft mij goet gedacht aengaende de belegeringhe van Groningen aentetekenen, hoe dat de Biscoop van Colen en Munster aen de Drentsche kant met haer Aprochien sijn geweest tot aen de graght, daer in tegen aen de ander kant waer de stadt gansch vrij, komende de boeren daer wt en in, om haer waeren te verkopen en te koopen. Daer wirden in de stadt veel bommen gesmeten, waer onder waer een van singuliere groote; den 2 August 1672 wirde in de stadt een Bomme geschooten, waerin een koperen plaet waer, daerop dese nae volgende woorden en letteren stonden:

(Hier volgt in het oorspronkelijke het in letterdruk moeijelijk terug te geven opschrift, dat men op No. III der bezweringsplaten, door Ds. Sannes in den Gron. Volksalm. 1839, *medegedeeld, aantreft).*

Deze bovenstande woorden hebbe ick wt een copie geschreven; wat daer af de wtleggenge mach wesen is de Heere bekent.

Het is op een seekeren tijt gebeurt, dat daer een bomme in de stadt quam vallen, niet verre van twe kleine kinderen, dewelcke dat siende, sijn sij daer nae toe gegaen, en hebben

daer modder ende dreck in gedaen ende is de Bomme alsoo, door onnoselheit van de kinders gedempt geworden, tot groot verwonderinghe van ijder man.

Daer wirde ook een man sittende op een vatie, 't selvighe onder hem wegh geschooten, sonder dat de persoon ghequest wirde.

Hiertegens is de overste wachtmeister Protts huijsvrouw deerlijck omghekomen door een Bomme. Si waer wt de Boertanghe gevlucht, ofte van haer man weghgesonden, gelijck alle ander vrouwen wt deselvighe plaets sich begaven, dewijle wij anders niet als een belegeringe toe gemoet sagen, en deselvighe plaets op 't wterste als dan wouden defendeeren en om die rede begaf elk een sich wt de Schans; sij dan meenende 't vier te ontgaen, sij sij daer in gelopen, van wij vrij gerakende, is groningen belegert geworden en ons commandeursvrouw waer al van kamer verandert, doch sij daer noch iets sullende van afhalen en in 't huijs op een opkamer wesende is doer 't dak op de kamer een Bom gevallen, en eer sij beneden waer is sij door 't slaen van de Bom omgekomen.

Den 26 een partij in stift Munster op, sterck van ijder compagnie 2 man onder een veendrager, en hebben des daegs daeraen 748 schapen en enighe koebeesten in de Boertanghe opgebracht, waervan eenighe van de westphaelsche boeren wirden gelost en geransoeneert, de resterende wirden van de officirs van d' compagnien, ijder voor sijn soldaten, 't stuck voor twe schellingen gekocht, van die de buijt hadden gemaeckt.

Den 28 een partij van 9 man.

Den 30 is binnen de Boertanghe wederom een biscooplijcke trompetter gekomen, vernemende nae een westphalsche boer, die alhier gevangen sat.

Den 2 Augusti een partie van ijder compagnie 2 man onder een Lieutenant nae 't closter ter Apel toe, met een van mijn sergeanten, hebbende ses gevangenen in de Boertanghe opgebracht, sijnde andersins haer aenslag ghemist, waervan ick twe onder mijn compagnie kreegh, waeraf de eene naderhandt voor schelm is weggeloopen, de ander corporael onder mijn compagnie geworden.

Den 3 dito een partij nae Aschendorp, leggende in Westphalen aen de anderkant van de eems, ontrent 3 kleine uren gaens van Bourtanghe, sterck van ijder compagnie 4 mannen, onder twe vaendraegers, om enighe van die qualificeerste te

sien bij de kop te krijgen, dewijle si nalatigh waeren om d' contributien optebrengen, ende hebben een rijcke boer ende boerinne des nachts in de Boertange opgebracht.

Noch denselvigen dito een partie van ijder compagnie een man, om op een seker pas te leggen.

Den 5 dito des avonts een partie van ijder compagnie 4 mannen onder een vaendrager.

Den 6 dito des avonts een partie van ijder compagnie 4 mannen nae de doorsnijdijnge, wesende een quartiers uur gaens ontrent van de Boertange af, om te sien of sij niet eenighe biscooplijcke Ruiteren konden attrapperen, die verscheide maelen aldaer nachts quamen.

Den 10 dito is alhier wederom een Biscopsche tambour gewest van Hee, om te vernemen nae enighe gevangenen.

Tusschen den 13 en 14 des nachts hebben de Biscoopsche volkeren, leggende in de nieuwe schans, Alarum gehadt, want daer waeren enighe Staetsche volkeren gekomen onder 't commande van de Overste L. Huinga, meenende de selvighe te verraschen ende soude hebben konen geschiet sijn, soo daer wirde geseit, bijaldien de voorste wel waeren gesecundeert geworden, want daer al enighe op de wal waeren en sijn twe van de onse doot gebleven ende twe gevangen geworden, en sijn alsoo weder geretireert.

Den 14 dito ende des nachts tusschen den 14 en 15 hebben de Biscooplijcke volkeren het Huijs te Wedde verlaten, een gedeelte van 't voetvolk nae de oude Schans en een gedeelte met de ruterije nae de nieuwe Schans.

Den 15 dito een sergeant met negen man om kontscap te nemen, ofte aldaer bij 't Huijs te Wedde, of daer ontrent noch enighe biscooplijcke volkeren sich mochten onthouden, doch heeft daer ontrent geen vernomen.

Den 16 dito weder een partie om noch nader ondersoek te doen hoe 't mochte wesen, doch sij onachtsaem wesende, en niet denkende of acht nemende of daer te Wedde wederom enighe biscoopsche volkeren mochten gekomen wesen, gaen recht op de vieren van de Biscoopsche, die daer weder waeren ghekomen, aen, niet denkende ofte 't waeren van ons eigen volkeren, en wirden alsoo ses man van de onse ghevangen bekomen en dat sonder slag of stoot. De overste wachtmeister schijnt waer wederom met 4 compagnie paerden te Wedde gekomen ende hebben haer als doen noch vrij sterker begraven, en noch langer gedenkende ons geslooten te houden, en die Pas als noch niet te gunnen.

Den 17 wederom een partie van ontrent 100 snaphanen onder 't commande van een Lutenant en 2 vaendragers, doch hebben geen Biscopsche ruijterije konen opdoen ende sijn alsoo wederom te rugge ghekomen.

Den 19 dito des avondts een partie van ijder compagnie 6 mannen, om te vernemen of deer ontrent ons schans enighe vianden mochten gevonden worden, dewijle wij onderscheiden malen wirden gedreight, doch sijn desselvighen nachts wederom gekomen, geen volck vernomen hebbende, end' dit onder 't commande van een vaendrager.

Den 20 dito een partie van ijder compagnie een man, met een gidse.

Den 21 dito hebben wij in de Boertanghe seker tijdinghe bekomen, dat de Ceurforst van Coelen ende de vorst van Munster den 17 haer leger voor Groeningen hadden opgebrooken, alhoewel wij de voergaende dagen daer af al enighe geruchten hadden ghehoort en ook praesumeerden, dewijle nae dat seer heftigh schieten, dat den 13 tot Groeningen geschiede en wij in de Boertanghe hoorden, weinigh schooten naederhant wirden gehoort. Wij hebben diestijts noch meerder 't water soeken optestouwen ende hebben dies aengaende ons soldatesque verscheiden dijcken ende dammen geleidt, niet dinkende ofte hij soude ons in de Boertanghe, volgens opeischinge, Groningen niet bekomen hebbende, hebben besocht, doch 't schijnt of dat hem de moet voor Groningen ghehelijck is benomen, of dat hij ons soo veel niet geacht heeft wardigh te wesen, om sij armad' voort voor dat Gat te spillen.

Denselvigen dito van ijder compagnie een man met een gidse, welke den 22 weder sijn gekomen, mede gevangen in de Boertanghe, brengende 2 Ruijters met haer paerden, welke sij tot Onstwedde, een dorp in Westerwolde, ongewillich 2 uren gaens van Boertange af, hadden gekregen.

Den 23 dito is wederom een trompetter van de Biscoep van Paterborn in de Boertange gekomen, vernemende nae de twe ruijters, dee des daegs te vooren waeren gevangen gekregen.

Den 24 dito een partie van 10 of 12 man.

De 27 dito wederom een trompetter van de overste wachtmeister Dombrock commanderende op 't huijs te Wedde, om de twe ruijters te rantsoeneren, doch is die met een van ons tambouren wederom nae Wedde gesonden, om eerst te verstaen ofte deselvige ons ses aldaer gevangen sittende mede wel wilde rantsoeneren.

Den 29 dito de biscooplijcke volkeren Wijnschooten verlaten hebbende en treckende nae de oude Schans, en, haer onderwege bedinkende, weder te rughe marcherende met 17 standaren en twe stucken geschuts, hebben sij ons volk, die aldaer van Groningen onderwijlen waeren gekomen met 1500 man ende enighe veltstuckies, om die plaets aentetasten, aldaer gherancontreert, ende is alsoo tusschen beiden een scharmutsel geweest, doch hebben de Biscoopsche moeten retireren ende 't besit van de plaets aen de onse laten verblieven. Hadden sij binnen Winschooten gebleven, de onse souden werks genoegh gehadt hebben, om haer te doen deslogeren. De overste Jorman bleef daer commandeur.

Den 30 dito sijn de Biscopsche van hooghbrugster Schans, leggende seer dicht aen Winschooten, gemarcheert, nadat 't selvighe van de onse waer opgeeischt, hoewel sij pochten 't selvighe niet te willen, maer wisten niet te wille, als kruijdt en loot.

Den 31 dito sijn de ruterie van 't Huijs te Wedde afgetrocken en des nachts 't voetvolk, hebbende alsoo de Boertanghe wederom een vrie pas gegeven na Groningen en alsoo die plaets verlaten, welken men seide, dat sij wouden hebben, al hingh se aen kettingen in de lucht.

Den 1 September sijn van ijder compagnie in de Boertanghe leggende 6 man gecommandeert nae 't huijs te Wedde, doch hebben aldaer eenighe militie van Groningen gevonden, doch een partie van Boertanghe, die den 24 auguste waeren wtgegaen sijn de eerste gewest, die nae 't verlaten van de Biscopsche op het huijs voorschreven weeren gekomen, welke den 1 September weder quamen met enighe paerden en een koebeest, in de Boertanghe, alsmede de ander ghecommandeerde volkeren, behoudende die van Groeningen daer de besettinge binnen.

Noch denselvige dito een partie van ijder compagnie 2 man onder een vaendrager, om een aenslagh van enighe beesten, die die van de Oudeschans bij de schans nachts lieten in de weide, maer 't scheen of die van de Oude schans daer van verwittight waeren, want sij hielden dies tijt haer beesten binnen.

Den 4 dito sijn de onse nae 't dorp Binningwolde opghetrocken, om de Oudeschans des te meerder te benauwen.

Den 6 dito een partie met een gidse nae 't clooster ter Apel van ijder compagnie een man, om op de onvrije pas, die van daer over 't moeras gaet nae Westphalen, te passen.

Den 8 dito op 't versoek van de Commandeerende officir, leggende met enighe volkeren in 't dorp Benningwolde, om van ons enighe volkeren te mogen genieten tot sijn assistentie, dewijle hij verstaen hadde, dat de Biscoopsche sochten enighe toevoer binnen de Oude Schans te brengen, end' dat geschiedende, meende 't selvighe te konen beletten, waer op gedelibereert sijnd' ofte wij enigh volck, soe nae aen de viandt sijnde sonden konen entbeeren, is eindelijck goet gevonden den, Capt. Vfften met 2 Luitenants ende een vaendrager en 108 musquitiers en eenigh sergeanten en tambours derwaerts tot de Boertange te senden om 't verschrevene soo veel als 't mogelijck waer te beletten, maer daer is niet van gevallen. Sijn de onse des anderen daeghs wederom binnen gekomen. De Biscoopsche deden dies tijts een aenval op een Brantwacht, doch moesten weder retireren. Drie bleven doot van die toe Binningwolde laggen, en dat door haer al te groote roekeloosheit en stoutigheet, lopende tot aen haer grachten ende gevend, alsoo met musquetten vier op elkaer.

Tusschen den 11 en 12 sijn de onse van Binningwolde seer schielijck opgebrooken met het canon en nae Winschooten ghetrocken, op 't seggen, dat de Biscoopsche met enighe duisent man vris volk waeren afkomende en is alsoo den Oude Schans wederom van de Blockeringe ontslagen en hebben de Biscoopsche als doen te Binningwolde enige huijsen wederom in de Brant gestoken.

Den 12 dito is de Overste Ammama Compagnie binnen de Boertange ghekomen, om sich te recruteeren.

Den 14 dito hebben de onse tot Winschoten legende, soo dragoenders als voetgangers, haer post genomen tot Binningwolde.

Den 15 September is een Biscoopsche tamboer van Hee in de Boertange gewest, om enighe soldaten op te soeken, die sij meenden aldaer gevangen te wesen. Diestijts commandeerde te Hee de overste wachtmeister Kessel.

Den 16 is in de Boertanghe wederom een Biscoopsche tambour geweest, wt de nieuwe Schans, om een Barbier, die hier in de Boertanghe gevangen hadde geseten en naderhant onder een compagnie hadde dienst genomen, doch voor schelm wegh geloopen waer.

Den 17 hebben wij van de Boertanghe met ons volk 't Huijs te Wedde moeten besetten en is dies tijt gegaen een Luetenant met van ijder compagnie 6 mannen.

Den 23 dito een partie van ijder compagnie 2 man met een gidse in stift Munster op en hebben enighe boeren van 't dorp Laeten binnen gebracht.

Den 24 hebben wij wederom enighe huijsen bij Benningwolde sien branden en hebben de Biscopsche op een brantwacht bij de oude schans een aenval gedaen, maer wirden soo bejegent, dat sij van de haere sijn berooft en hebben 2 stuckies achter gelaten.

Den 29 dito een partie van ijder compagnie 2 man na de gebuijrschappen Deersum en Walchum, in stift Munster, dicht bij elkaer, tusschen de 2 en 3 uren gaens van de Bourtange af, en hebben 2 boeren ende een vrouw binnen gebracht.

Den 9 October een partie van ijder compagnie 2 man onder 't commande van een vaendrager.

Den 17 dito is de oude schants met accoordt aen ons overgegaen, ende sijn des daegs daer aen, wesende den 18, met seven vaendelen wt getrocken ende nae Groningen gemarcheert, om alsoo voorts nae overijsel te gheraken.

Den 18 een partij van ijder compagnie 6 man onder 't commande van 2 vaendragers end' is den selven dito wederom een Biscoopsche tambour in de Boertange ghekomen, vernemende nae gevangenen.

Den 26 dito een partie van hondert man onder capt. Lauder en ander minder officiers nae den eems, om enighe punten offte schepen, die daer souden leggen, doch hebben geen gevonden, als mede om reis een attacque op den Diler schans te doen, waer toe sij mede geen gelegentheit sagen en sijn alsoo onverrichter saeken den 27 wederom binnen de boertange gekomen.

Den 29 dito een partie van ontrent 30 man onder 't commande van een vaendrager, om westerwolde door te wandelen om te beletten dat de Biscoopsche geen giselaers daerwt te halen.

Den 31 heeft de commandeur Prott een wegie van de wagenwech tot het steenen rijduit bij de Boertange begonnen te maken door de Boeren van Rooswinkel, leggende in Drente, ende is voleindt door de stift munstersche, om daer door des te beter 't water te konen om de schans behouden.

Den 1 November tegen den avondt hebben de Biscoopsche het huijs te Scharpenburch, leggende tot Hee, verlaten.

Den 2den dito een partie in Westphalen nae 't verlatene

huijs van ijder compagnie 5 man onder een Luitenant ende hebben eenighe wagens met goet daer van daen in de Boertanghe binnengebracht.

Des nachts tusschen den 4 en 5 dito een partie, gecommandeert met een vaendrager, om dat voorschreven huijs te Scharpenburch in de brant te steken, om alsoo te beletten, dat daer den viandt geen post wederom soude vatten, doende die van de Boertange veel belett, dat sij niet konden over de eems komen met haer partien en naedat sij 't huijs hadden in de brant gestoken, sijn sij weder binnen gekomen.

Den 7 des morgens sijn alhier 100 man wtgegaen, onder 't commande van de Capt. Ausma, wesende een Groninger Capitain, en een Luitenant en vaendrick om dijler Schans, bij de Biscopsche verlaten en bij nae gheheelijck ghedimolieert, te incorporeren ende in besettinge te nemen.

Den 8 dito een partie van ijder compagnie een man ende dat nae Reen, een dorp in stiftmunster gelegen onder 't commande van een vaendrager nae de drie compagnien Courlansche dragonders, die aldaer waeren ghekomen.

Den 11 dito sijn de Biscoopsche met 32 standaeren en enigh voetvolk, onder 't commande van den generael Nagel wesende, over de eems ghekomen, ende 150 Courlanders, van Reen willende nae Hee, om aldaer op dat verbrande Sterkenburghs huijs tot Hee post te vatten, soo sijn dese de voortroepen van de Biscoopsche in Heër Bosch gheontmoet ende met elkaer hantgemeen geworden, doch moetende de Kourlansche wijken en retireren op die tot Reen waeren leggende, welke mede de wijck hebben moeten nemen en moetende voor bij de Dijlerschans, hebben, schijnt, aldaer onder de ghecommandeerde volkeren wt de Boertanghe ende officirs alsoodanighe alteratie gemaekt, dat sij mede, sonder een schoot te ontvangen ofte te geven, de wijck namen met de Courlansche dragonders, alhoewel sich de viandt sich settede, maer sij siende, dat het voetvolk mede begon te vluchten wt de ghedemolieerde schans, soo hebben de Biscoopsche haer vervolght ende 't voetvolk voor 't meeste gedeelte tot dijle met de drie officieren gevangen bekomen, ende nae meppen gevoert, leggende 8 uren gaens van Boertange af, en hebben voorts de Courlanders vervolgt tot aen weenderen toe, alwaer sij self van de prins van Courlant, wesende bij 't huijs de noort, noch met enighe volkeren over de Eems gekomen, seer courageuslijck ghekeert ende gestoeit,

en hebben alsdoen de Biscoopsche 't resterende van dijler schans ten eenemael ghesleght.

Den 17 weder een partie.

Den 18 quam wederom een Biscooplijck tambour binnen, vragende nae gevangens.

Den 24 dito een vriwillighe partie over de eems nae Dorpen in stift munster gelegen.

Den 28 een partie nae Hee onder een Luitenant om een schuijr ofte Huijs af te breken ende 't hout alhier binnen te brengen.

Den 2 December is de compagnie van de Capt. Schaij alhier binnen ghekomen.

Den 5 dito is een partie wtgegaen nae westphalen gegaen, menende over den eems te komen, doch is haer dat misluckt en alsoo haer aenslag te niet geraeckt, sijnde geweest een vriwillighe partie.

Tusschen den 6 en 7 des nachts hebben wij een allarum ghehadt, veroorsaekt sijnde, alsoo 't naderhant ghebleek, door twe soldaten van Capt. Heerma compagnie, die bij nacht leiden om over de gracht te komen, waer op de schildwachten vier gaven, menende biscoopsche volkeren te wesen, ende alsoo tot aen den dagh elck op sijn allarmplaets geweest.

Den 15 dito een partie van ijder compagnie een man en dat nae stift munster en hebben van Dorpen en Alen enighe personen bij nacht gehaelt ende ghevankelijck opgebracht.

Den 17 dito sijn de volkeren te voet en te paerde, in alles, soo geseidt wirde, sterck 968 mannen, wtgetrocken op 't dessein nae Coewerden (voir gegeven door meinert van Thijnen, gewesene koster binnen Coewerden ende ingenieur), onder 't commande van de overste Lieutenant Eijbergen, hebbende haer in drie capitale deelen verdeelt, 't eene onder hem selfs, 't 2de onder de overste wachtmeister wijlaert, 't 3de onder de major Sickingh te paerde, en sijn alsoo den 20 des morgens ontrent 7 uren ofte tusschen 7 en achten, newilgh weder sijnde, aen de Buijtenwerken van Coewerden gekomen, sijn bij nacht wat verdwaelt geworden en dat de reden, dat sij soo laet en in den dagh aen vielen, welke nogtans wirde gehouden dat 't de principaelste oorsaak waer geweest van 't innemen van Coewerden, want de viandt te voore verwittight sijnde van de anslagh, hadden den ghehelen nacht in alarum gewest, ende nu niet meer denkende als dagh sijnde, waeren veel weder naer haer loogement gegaen om wat te rusten, sullende Eijbergen aenvallen op 't quartier

van Gelderlant, Sickinga op Overijsel, wijler op Hollant, t' woort waer Hollant, het veltgeschreuw: Godt met ons, 't teken waer een strobos op de hoet, end' attaque geschiedende is de sterke stat Koewerden in de handt van de Heere Staten wederom ghekomen, met verlies van weinigh volk, en de Capitein Lieutenant van sijn exellentie Rabenhaupt; haer sijde sijn gebleven de commandeur Jan de Moij, de overste Lieutenant de Heus, 4 Capt. en 150 soldaten, 430 sijn gevangen nae groningen gebracht, de resteerende ontvlucht; 7 aen 800 sterk sij sij daer binnen geweest en sijn daer 61 stucken geschuts van alderhande calibre bekomen en 24 mortiren, mede van alderhande caliber en voorts alderhande gereetscap van oorloogh en vivres, dit is mij alsoo andere gerelateert gescheit te sijn ende te wesen.

Den 18 een partie wt Boertanghe van ijder compagnie een man.

Ao. 1673. Om dese tijt ben ick en frislant geweest en dies de partien niet aengeteckent.

Ontrent of een weinghie nae Lichtmis, bij vrijsent weder, sijn de Biscoopsche te voet en te paerde bij 't Clooster ter Apel over 't moeras gekomen en hebben enighe plaetsen wtgeplondert, als mede een weiniche te vooren een aenslagh op de Boertanghe soeken te formeeren, hebbende een hoopen wagens van chrijgsgereetscap bij haer en waeren al tot den eems daermede ghekomen, doch is niet voortgegaen, 't sij dat sij niet wel hebben konen over de eems geraken ofte dat sij verstanden hadden, dat sij ontdekt waeren, dewijle wij dieshalven eenighe ghecommandeerde volkeren boven de besettinghe van Groningen binnen bekomen en vertrouw ook vastelijck bij aldien si dies tijts hadden gekomen, dat sij wakker steut souden hebben bekomen gehadt, want de Boertange als doe vol volk was.

Den 19 martij een partije van yder compagnie 6 man onder een Lieutenant en vaendragers nae Reen, doch hebben niet wtgericht.

Den 28 martij een partie van ijder compagnie 2 man, onder 't command' van een sergeant nae Westphalen.

Den 21 April een partie van ijder compagnie 8 man onder een Lieutenant en vaendrager over de Eems nae Asschendorp, en hebben 't dorp onder contributie gestelt sijnde, wesende nalatigh contributie te geven (steunende op de besettinge van nieuhuijs, daer dicht aen leggende en ons groote schade doende, mits sij ons seer in de wegh waeren, om

over den Eems heen en' vernementlijck wederom te komen) wtgeplundert, doch door manquement van paerden hebben de buijt al te samen niet konen medenemen, wordende vervolgt van de viandt tot den Eems toe, doch hebben de onse niet durven aentasten, maer wederom over de Eems laten vaeren; de onse kregen een ruijter gevangen.

Den 27 April van ijder compagnie 12 man onder 't commande van Capt. Ysel, met enighe andere officiers, nae 't gebuijrscap Deersum in Stift munster, ontrent 2 uren van Boertanghe, om aldaar enighe leggende Biscoopsche ruijteren te soeken te attrappeeren; doch sij van de Biscooplijcke ruterwacht ondeckt sijnde, hebben de onse op haer vier gegeven en een trompetter doot gheschooten en de trompet bekomen; haer voordere ruterie aldaer ontrent leggende tot ontrent 100 man, mede te paerde geraekt sijnde ende haer in drie troeppen verdeeilt hebbende, sijn de onse niet te min sonder van de ruterij aengetast te worden, op 't vlacke velt haer verbij gemarcheert, 't welk waer te verwonderen, gelijck ook worde geseit dat 't bij de Biscoopsche qualijck wirde genomen, ende dat de commanderende officir daerover ook waer in disgratie geraeckt; ontrent dese en navolgende tijdt, sijn de groote santhoogten, leggende op de wegh buijten de munstersche poort van de Boertanghe, door stift-munstersche boeren gheslecht, alsmede de borstweringhe van de conterscarph aen de Munstersche sijde vermindert, op dat die des te beter van de binnenwerken soude konen bestrijcken en de Biscoopsche des te minder gelegentheit souden vinden om de contrescarp te konen logeren.

Den 6 maij een partie van ijder Compagnie 12 man onder Capt. Lauder nae Reen, doch sijn onverrichter saeken wederom te rugge gekomen en is haer aenslag misluckt.

Den 14 Maij hebben de Biscoopsche volkeren, sterck nae 't seggen 1000 man te voet en 1000 te paerde, een dagh naedat sij daer voor waeren gekomen en 9 canonschooten daerop hadden gedaen, 't huijs te Gramsbergen ingekregen.

Den 6, 7 en 8 junij hebben wij enighe amunitie van oorlogh van de provincie van frislandt binnen de Boertange bekomen en den 9 sijn aldaer twe compagnien noch binnen gekomen, en sijn denselvigen dito 2 partien wt geweest te recognosceeren, waervan de eene een resconter hadde met een Biscoopsche partie tot brewael.

Den 10 junij sijn al door de Boertanghe ghetrokken 10 compagnien te paerde en twe compagnien te voet, waervan

2 compagnien wt dat guarnesoen doorghetrocken nae Bonde in Oostfreslandt, om de nieuwe schans mede aen die kant te belegeren, onder de overste Luitenan Bever, sijnde mede enighe volkeren daerwarts ghetrocken over 't huijs te Noort.

Den 11 dito sijn weder door de Boertanghe te rugge ghekomen seven compagnien te paerde, onder 't commande van de major Verutius, en sijn in 'tverbij marcheren van 't nieuhuijs twe van ons achtertroepenpaerden doot gebleven, en een van de Biscopsche soldaten.

Den 14 dito een partie van ijder compagnie 4 man onder een Lieutenant, op kontscap om eenighe ruijters te rencontreren ende te betrappen, doch is vergeefs wtgeweest.

Den 16 dito sijn ontrent Boertanghe, aen de stift munstersche kant, in de dorpen enighe Biscoopsche volkeren komen logeren, doende 't selvighe de onse voor de nieuwe schans door twe canonschooten 't selvige te weeten.

Den 19 dito hebben wij vernomen dat sij tot Hee en Reen campeerden, ende gesien, dat sij haer hutten opsloegen, en dat noch al meer Biscoopsch volck nae de Nieuwe Schans afsackte en des daeghs daeraen een aenval hebben gedaen op de overste Aquila quartier, doch sijn met seer groot verlies afgeslagen.

Den 23 is capt. Lauder met sijn compagnie wt Boertangh nae de nieuwe schans vertrocken.

Den 24 hebben sich enighe Biscoopsche ruijters voor de Boertanghe bij de slagboom vertoont, haer niet weerdigh achtende een canonschoot te vereeren en is Capt. IJsel met sijn compagnie alhier weder binnen gekomen.

Den 28 dito is een Biscopsche tambour alhier binnen geweest, wt haer leger, leggende aldoe tot Reen, met versoek van haer overlopers wel te willen rantsoeneren, doch is 't afgeslagen.

Julius. Den 8 dito is een tambour van Meppen gekomen, met een sergeant, die aldaer gevangen sat, om te verwisselen tegen een corporael van de ruterie, die in de Boertanghe gevangen sat, en is voort nae Gronningen gegaen om aldaer 't rantsoen van 2 capitains te brengen.

Den 8 en 9 dito sijn de Biscopsche volkeren over haer ghemaekt pas bij Schonenbeek in drent tot Dalen gekomen.

Den 10 dito ben ick met Lieutenant Rengers en vaendrich Polman, 2 sergeanten, 2 tambours en 80 man, op order van sijn Excellentie Rabenhaupt, gecommandeert nae Rooswinkel te marcheren, en aldaer de Overste Lieutenant Goc-

kinga te verwachten, om van hem naerder order te ontvangen, gelijck hij ook aldaer des anderen daegs quam, met noch en 4 aen 500 man te voet, om alsoo te samen met noch enighe andere volken, die geseit wirden van frislandt ende Groeninghen door Drent te komen, die Biscopplijcke volkeren, welke over 't moer en schonenbeek, Vleethuijs en Daler veen een pas hadden gemaekt, en daer waeren over gekomen, soeken te slaen ende weder te rugge te drieven, en dat geluckende, die pas wederom te ruineren, doch is des avonts als wij des anderen daeghs door dat haest onpassabile moeras souden marcheren, om ons last te volbrengen, op naeder kontscap, en als dat daer alle enighe duisent te voet en te paerde waeren over van de Biscoopse volkeren, met enige veltstuckies en haer te Dalen sochten te begraven, van sijn excellentie wederom contra patent bekomen om elk wederom te marcheren, van waer hij waer gekomen, en sijn wij alsoo wederom nae de Boertanghe gegaen. Bij gelegentheit van dese pas over 't moer soo schiet mij als noch in 't sin, hoe dat de Biscoop van munster voort in het voorjaer, nae dat Coeverden door entreprise bij de onse wederom waer ingenomen, heeft wederom geonderleidt Coewerden te overwinnen, niet door vier als voor desen, maer door water, waer mede met den eersten wirde gegeckt, doch schijnt, dat die geene, die hem datselvighe heeft geraden gehadt, de kennisse en gelegentheit van de plaets wel heeft gehadt, gelijck de effecten dede blijcken, want de Biscoop dede door sijn overbreede en altoos verhoogede dijck, waeraen bij duijsenden van menschen alle dagen arbeideden en met wacht aen wacht en schilwachten waeren bewaert, Coverden op 't laest soodanigh door 't water benauwen, dat sij alle openingen moesten stoppen ende door continuelijck pompen het water soo veel als 't mogelijck waer wt te keeren, jae soude Coewerden eindelijck door 't water moeten verlooren gaen, bij aldien de dijck, die 't water opstoude, in bijnae de wterste nood niet waer doorgebrooken, gelijck naderhandt gheschiede, waer door veel biscopsvolk als mede boeren verdronken, jae huijsen daer ontrent staende wegh spoeldeden.

Den 12 dito des morgens is de nieuwe schans stormenderhandt bij geval ende geluck overgegaen, want 300 man hadden order om op reduijt bij de Schans voorschreven te stormen, ende 't selvige overmeesterende, soo sijn de Biscoopsche volkeren, daerop hebbende gelegen, gevlucht nae de Schans,

de onse sijn haer in de furie achtervolght ende hebben 't geluck gehadt, dat sij mede door de Homeijen die op de dijk stonden doordrongen, soodat sij met haer op de wal van de Schans quamen, de overste luitenant sijn volk soo siende avanceeren volgde met sijn volk daerop, die van de nieuwe schans, soo in de Faucebree ende wal sijnde, nemen de vlucht en riepen om quartier, quartier, 't welke haer mede wirde vergunt, sijnde alsoo die van de Schans verrast geworden end' wij deselvighe geluckigh bekomen.

Denselvigen dito sijn wt de Boertanghe twe compagnien getrocken, Clant en Ausma, en ben ick met mijn commandeerde volkeren van Roswinkel wederom binnen gekomen.

Den 17 Julij is 't biscooplijcke leger van Estruwe en Steenevelt ontrent 3 uren van de Boertanghe opgebrooken en hebben de hutten in de Brant gestooken, als mede sijn sij opgebrooken tot Dalen.

Den 19 des Avondts een partie van ijder compagnie 2 man en sijn des anderen daeghs wederom binnen gekomen, hebbende enighe huijsen wtgeplundert.

Den 22 Julij is een biscopsche tambour in de Boertanghe gekomen met rantsoengeldt voor de officirs, die in de nieuwe schans sijn gevangen bekomen.

Den 31 een partie van ijder Compagnie 3 man en sijn des anderen daeghs wederom binnen gekomen.

Augustus. Den 2 Augusti is wederom binnen de Boertanghe eene Biscoopsche tambour geweest.

Tusschen den 5 en 6 des nachts regenachtich, duijster, windigh weder sijnde, hebben 'd Biscoopsche een aenslagh gesocht op de Boertanghe, hebbende eenige wagens met Biesbruggen en ander ghereetscappen daertoe dienende bij haer, ende een groot quantiteit volk met haer, en sijn alsoo aen de Buijtenste Homeij van ons contrescapsgracht gekomen, en hebben aldaer den dwarsbalk van de Homeij, daer 't slot aenhingh, doorgesaeght, 't welke sij noctans soo sacht niet hebben konen doen, of enighe soldaten van mijne compagnie, op 't naeste aengelegene Buijtenwerk op den schiltwacht staende, hebben 't geraes gehoort, wesende 't eene een fries, ende 't ander een Hollander, waerop sij riepen; wie daer, wat daer, spreek of 't gaet daerdoor, passende de lonte op, waerop voorts de ander schildwachten mede begonde te roepen, hoewel alle te samen niemant sagen. Op dit geraes noctans sijn de Biscoopsche wederom te rugge gekeert met al haer bagagie, sonder yets vorders te attenteeren en dat

daer eenen schoot wirde gedaen. 't Schijnt dat sij den aenslach hebben onderstaen, omdat wij maer met 6 compagnien daer binnen lagen. Ick kan nogtans niet begrijpen, dat 'top die manier moglijck waer de Boertange te krijgen, want sij aldaer 3 grachten moesten passeeren, waervan 2 sijn gepallasideert ende souden se aen den enkelle binnengracht, welke de eene gepallasideerd is, die is ten eersten vrij wijde, om met biesbruggen te konen passeeren, ende moesten alsdan een groot endt de Conterscarp om haer biesbruggen dragen ofte sleepen, en verscheiden schildwachten op de Buijtenwerken staende passeeren, sonder dat die geruchte souden hooren, want als sij dat hoorden, soo waer 't met haer geschiet, en de aenslagh misluckt, gelijck sij hoorden 't gerucht van de Homeij, 't welke vrij verder daervan daen is, soo dat ick niet kan sien ofte 't is een dollemans aenslag geweest, soo 't recht is toegegaen; doch Godt is alles bekent, 't sij hoe 't wil, den aenslagh is misluckt en sijn met schande weder geretireert.

Des nachts tusschen den 9 en 10 dito sijn wij in Alarum in de Boertange geweest, doordien de schilwachten van de brandwacht meenden enighe volkeren met brandende lonten op haer aenkomen, en de schilwacht op de wal meende imant te sien achter de wal langs loopen, soodat wij alle aan de wal raekten en verbleven tot dat 't licht wirde, maer daerop is niets gevolght.

Den 15 een partie van ijder compagnie 2 man, gelijck een dach twe te vooren mede een partie van ijder compagnie 2 man.

Den 21 een partie van ijder compagnie 7 man, onder 2 vaendragers, dewijle een boer van Benningwolde quam ons bekent maken, dat de Biscoopsche over 't moer waren gekomen om Benningwolde wt te plunderen; om haer alsoo den pas van achteren af te snijden, ende dat die van de oude schans met eenighe boeren de Biscoopsche hadden beset, doch sijn de onse een weinighie te laet gekomen, hebbende niet te min een gevangen bekomen en een doot geschoten, sijnde de andere nieuws over de Eems geraekt, souden andersins de onse goede buijt hebben gemaeckt.

Den 9 November is de Overste Ammama wederom van 't Herenveen in de Boertanghe gekomen om aldaer volgens sijn voorgaende generalitijts commissie te commanderen. Doch is hier door groote twedracht om 'tcommandement door staen, want de overste wachtmeister Prott, welke hadde acte van

in Absentie van de Heer overste Ammama in de Boertanghe te commandeeren, welke in sijn absentie wederom belaste de capitain Yselt aldaer te commandeeren; nu is t', dat die Capt. voorschreven de overste Ammama welkom heetende, hem voor commandeur erkennende, latende die 't woort wtgeven, end' de sleutels aen des Oversten huijs brengen en niet anders denkende ofte alles waer wel, soo is Yselt, van de Overste verlof versocht hebbend' nae Groningen vertrokken en den 16 wederom in de Boertanghe ghekomen met schriftelijcke orders van sijn Excellentie Rabenhaupt voor sijn persoon, om aldaer in absentie van de Overste wachtmeister Prott te commanderen, soo langh als de Overste Ammama een schriftelijcke order vertoonde van de generaliteit of van de Heer Prins Maurits, eerste Veltmaarschalk en ijder Capt. soodanige om hem daervoor te hebben erkennen en bij naelatigheit van dien, dat wij swaere verantwordinge souden op ons hals haelen. Hierop van de Capt. ontboden sijnde heeft hij ons ijder soo een overgelanght, doch dewijle 't gaer geteert [1]) waer, hebbe geseidt, dat ick eerst wolde weten, wat daer in stondt, eer ick 't absoluijt aennam en den inhout gesien hebbende, wilde hij mijn sentement weten, ofte ick de orders wilde naekomen ofte niet; ick allenich van de friesche capitains præsent sijnde, versochte dat ick mij daer reis mochte bedenken, want dat dagte mij niet soo een geringe saek te wesen, en wirde mij geconsenteert; hierop ontboode de Overste Amama eerst alle Frische officirs en vertoonde sijn voorgaende generaliteits commissie, welke niet waer ingetrocken, nochte hij van sijn Eedt ontslagen, ofte wij hem niet volgens die commissie voor commandeur wilden erkennen. Ick wederom de oudste sijnde hebbe eerst mijn meninge moeten seggen, en nae een weinigh mij bedacht te hebben, seide hem daervoor te erkennen tot nader order, gelijck al de andere officiren desgelijck gevoelden. Doch de Groningers waren alle van een contrari gevoelen en seiden haer generael luitenant order te moeten pareren; heir waer 't guarnesoen verdeilt, de friesen tegen de Groningers, de overste in de possessie van 't commande, de ander met gewelt 't commande willende hebben, soodat het scheen dat 't guarnesoen haest soude hebben aen elkaer geweest; onder deese hebbe ick ende de oudste Capt. van de Groningers soo veel te wege gebracht bij de beide Commandeurs, dat

[1]) d. i. te zamengevouwen.

het bij provisie soo mochte blieven, tot dat aen beide kanten daer mochte worden over geschreven, gelijck ook geschiede. Onderwijlen gaff het groote onenigheit in die schans en dat vernaemtlijck onder de soldaten met vechten, slaen, en officiers altemets al mede.

Eindelijck is door order van prins Maurits, wt versoek van de Staten Generael, patent aen de Overste gekomen om op 't Heerenveen, in absentie van de generael luitenant Ailva, te commanderen, en de Overste wachtmeister Prott belast aanstonts nae de Schans te begeven om aldaer in absentie van de overste Amama te commandeeren, gelijck ook geschiede. Prott naederhandt ghekomen sijnde, hebben wij friesche capitains 't moeten ontgelden en elk in sijn huijs in arrest gestelt, end' hem door twe groninger Capt. latende afvragen door wiens order dat wij in arrest waeren en om wat reden, dewijle wij niet wisten, wat wij gedaen hadden, want wij van meninge waeren daerover aen ons Heer Stadthouder en Heeren Gedeputeerden wilden schrijven, heeft eerst geantwordt 't niet gehouden te wesen te seggen, doch aenstaende heeft ons gelaten weten, dat 't quam van Hogerhant en dat wij noch met te schrijven soude wachten, want hij daerover aen sijn exellentie Rabenhaupt hadde geschreven en waer antwoordt verwachtende; maer schreven onderwijlen nae de Overste in den Haegh om ons saek daer bekent te maken. Eindelinck kreegh de Heer Prott schrijvens van sijn exellentie, om ons tot naeder order te ontslaen en ons tochten en wachten te doen, als voor desen, hebbende wij friesche capiteins onderwijlen 12 dagen in arrest geseeten, 't welke ons geweldig speet, maer wij moesten patientie hebben. Ick verstonde van een groninger Capt., als dat de Heeren verstonden, dat de Groninger Capt. ende ick seer wijslijck hadden gedaen, dat wij tusschen beiden waeren gegaen, om de saeke te soeken te modereren, jae bijaldien wij niet wijser hadden geweest, als de gemeene soldaten, 't guarnesoen hadde al langh aen elkaer geweest en konde alsoo de schans tot een proije van onse vianden geworden hebben.

December. Den 24 December een partije van ijder compagnie acht man, onder een Luitenant en vaendrager, denselven dito tot versterkinge von deselvige noch 8 man onder de Capt. Yselt en vaendrick Sijtzama, dewijle sij 4 punten ofte scheepen op de Eems hadden bekomen, waervan 2 geladen sijn gewest met haver en twe met pannen, de haver is in de schans opgebracht en tot behoudenisse van haer

punten hebben sij, nae mijn onthouden, 600 gulden opgebracht en voor haer paerden 100 Rijxdaelders; van de pannen wort geseit niet van gemaeckt te sijn, als sullend' gaen tot de kerken.

Januarius 1674. Den 2den is de Overste wederom in de Boertanghe gekomen, door order van de generaliteit om aldaer wederom te commanderen, ende met last om ons friesche Capitains van ons detentie te ontslaen en klaegeloos te doen stellen, waerover wij blijde waeren, dat Haer Hoogmogende onse saeke hadde voor goet geapprobeert, hoewel wij van sijn exellentie bij provisie al waeren al ontslagen.

Den 15 is de compagnie van Capt. Yselt hier wt nae de Nieuwe Schans getrocken; den 16 Prot en Solkema nae Groningen.

Den 17 is Ripperda compagnie binnen gekomen; den 24 Klingh en Clant.

Februarius. Den 15 Februarij eenigh volk van Groningen in Westerwolde leggende en een compagnie te Vlachtwedde te paerde, over welk volk de overste wachtmeister Prott commandeerde, sijn eenghe van die volkeren over 't moeras getrocken ende Aschendorp wtgeplundert, en wort geseit wel 1100 gulden aen Buijt gemaekt te hebben.

Martijus. Den 11 dito sijn de Biscoopsche met 4 ofte 5 hondert man te paerde en eenigh volck, seer schielijck, want wij 't maer 3 uren te vooren weeren wetende, wt westphalen over 't ijs in Westerwolde gevallen, ontrent des naedemiddaghs ten 4 uren, nemende haer mars van Susterum tot op Iepsenhuijsen, deden 't de Boeren soo veel als 't mogelijck waer te weten, als mede 't canon tot teken van onraet lossen, waerop de Boeren sich op 't spoedigste dat sij konden, sochten met haer goet en Beesten te ontvluchten, 't welke seer eerbarmelijck waer om aen te sien, deden soo veel als wij nae ons vermogen konden, tot bescherminghe van de Boeren, doch de meeste wirden van de ruijters achterhaelt; tusschen ons schans en Vlachtwedde wirde een vrouwe doot geschooten ende een boer gequetst en een boer verkleumde op 't velt, en quamen binnen de Boertanghe bij menighten van koeijen, om aldaer te bargen; op de eerste kontscap soo voorsagh elk een sijn alarum plaets met handtgranaten, bommen en alles wat nodigh mochte geacht worden, wanneer sij van sins waeren geweest te attaqueren, en bleven de geheele nacht op ende in bereedtscap.

Den 12 verstonden wij dat 3000 man van Reen, met

eenighe bagagie over 't moeras nae Benningwolde waeren gemarcheert, en waeren des nachts verdwaelt geworden, en in plaets van daer heen te trecken, marcheerden sij nae de Bourtanghe en wirden 't niet eerder gewaer, als dat sij aen 't Reduit quamen, dicht aen de Boertanghe, soo dat ons schildwachten op de wal 't gerucht konden gemacklijck hooren, doch meende 't volck te wesen, dat bij daegh in Westerwolde was getrocken en nu weder te rughe trocken. De Biscoopsche nu gewaer wordende, dat sij soo dicht onder de Boertanghe waeren, hebben aenstont haer pas verandert om tot Binningwolde te komen, alwaer sij eerst in den morgenstont quamen, en de Boeren des te beter tijt bekomen om te vluchten. Dese als de voergaende hebben gheheel Westerwolde welke niet onder contributie waeren, als mede Wijnschooten ghehelijck wtgeplundert en groote Buijt gemaekt, mede wegh drievend' soo veel beesten en paerden als sij konden, alsmede enighe boeren, maer verder als Wijnschooten doorsten sij haer niet wel begeven, wt vrese van de militie tot Groningen leggende.

Den 13 Martij sijn al de Biscooplijcke volkeren te voet en te peerde voor een gedeelte wederom in ons gesichte van de Boertanghe, voor een gedeelte op Reen, met al haer Buijt over 't ijs nae Westphalen en Meppen gemarcheert; op die voorbij ons marcheerden en te nae scheenen te komen, enigh canon lossen, als med' een partie met snaphanen te gemoet gesonden, doch dorsten de ruijterie haer niet aendoen.

Des anderen daeghs sijn enighe van ons ruijterije op Onstwedde en voorts op Emmen en Coewerden nae 't Graefscap Bentum gemarcheert, al waer enighe troepen te voet en te paerde te samen sijn gekomen onder 't beleit van sijn Exellentie Rabenhaupt, om een inval in 't landt te doen.

Den 29 Martij een partie onder 't beleijdt van Capt. Vften, Capt. Wigers, Captein-Luitenant Beima, met 3 luitenants, 6 sergeanten en 146 soldaten, om te sien ofte sij Haselunne niet onversiens souden konen vermeisteren ende wtplunderen, want daer ontrent geen militie van de Biscoopsche waer, maer altosamen na boven, soo dat 't wel lichtelijk konde gebeurt hebben, doch op een drie of 4 uren gans daervan af sijnde sijn weder afgetrocken, door dat sij enighe dorpen onder contributie geset, welke haer plunderinghe oft berovinghe van vee en paerden als anderssins afkochten voor 1000 Rijxdaelders, doch ofte daer wat van komen is ofte sal, is mij als noch onbewust, en sijn alsoo wederom

in de Boertanghe gekomen. 't Moeide mij desselvigen tijts seer, dat ick siek was ende niet mede konde gaen, dinkende dat vrij wat soude hebben worden wtgericht.

Naderhandt in mijn afwesen is noch een seer stercke partie geweest nae sterland, 't welke duslanghe vrie waer geweest van contributie, omdat de Biscoopsche daer altijt omtrent waeren geweest, en 't wtgeplundert ende enighe boeren nae de Boertanghe medegenomen, om voor de vergeaccordeerde penningen, te weeten tien duisent guldens, als gijselaers te houden, en in de Boertanghe gekomen sijnde, hebben sij enighe boeren, dewijle sij wel 30 hadden, (laten) gaen, ende beholden enighe, en schijnt dat sij de slechtste behielden, soodat de Boeren de geveraccordeerde penningen niet willen opbrengen en laten die gevangene boeren blieven, te meer, dewijle de vrede met de Biscoop van Munster daer seer kort op volgde; wat daer wil van vallen, sal de tijt leren. Duisent gulden is van t goet gemaekt geworden, dat sij medebrachten, en hebben die soldaten daer 't haers van kregen; ick vrees dat van 't ander niet sal vallen.

BLADVULLING.

Ten 8e konen wij oock mede niet voorbijgaen de verscheijdene moetwillige end dartele verquistinge der tijdlicken goederen ende goeden gaven Godes in den lande regierende, door de excessive wijn-kopen, bruijlofften, kindelbieren, vtichsten, end anderen diergelijcken meer dan heijdensche Bacchusfesten, daer dickwils *tijn*, *twalff*, *vijfftijn*, jae *twintich tonnen biers*, ende meer, onnuttlicken verslonden worden, waeruijt dan oock veerners mennigerleije ongeregeltheiden, van droncken drincken, quadtspreken, slaen, vechten end diergelijcken volgen, tot groote opsprake van onse christlicke religie end reformatie.

Remonstr. der Deput. Synodi aan den Stadhouder en Gedeputeerden. 25 Febr. 1630.

DE PERSONA

VAN

GRONINGEN.

Het is voorzeker voor hem, die belang stelt in de kennis van de zeden en de denkwijze zijner voorouders, niet van gewicht ontbloot een onderzoek in te stellen naar den toestand van kerk en geestelijkheid. Hoewel nu dit overzicht een lokale kleur zal dragen, twijfel ik toch niet, of het heeft in zoover een algemeen belang, dat meestal wat van deze enkele stad geldt ons tevens een denkbeeld geeft van 'tgeen in twee of drie van de belangrijkste provinciën van ons vaderland eeuwen lang heeft bestaan. Het spreekt van zelf, dat ik zaken, die reeds vroeger behandeld zijn, slechts in korte trekken zamenvat.

De stad Groningen behoorde met haar grondgebied tot het noordelijk gedeelte van het bisdom Utrecht, het zoogenaamde Oversticht. Aan den beschermheilige van den dom te Utrecht, S. Martinus, is ook de oudste kerk van Groningen gewijd [1]. Een oude, doch niet ongeloofelijke overlevering vermeldt, dat zij in het jaar 810 bij een inval van de noormannen verbrand zou zijn. Als oudste kerk van Groningen was zij niet slechts langen tijd de eenige parochie-kerk [2], maar is zij ook altijd als hoofdkerk erkend.

---

[1]) Het vermoeden, dat zij oudtijds ook gewijd was aan Johannes den dooper, steunt op onzekere gronden; zie *Gron. Volks-Alm.* 1844, p. 171.

[2]) *Gron. V.Alm.* 1844 en 1845.

De toenemende bevolking van de stad en de daardoor veroorzaakte uitbreiding van de herderlijke zorg schijnen noodzakelijk gemaakt te hebben, dat ook de kapel, gewijd aan onzė lieve vrouw ter Aa, aan S. Nicolaas en aan alle heiligen, tot parochiekerk verheven werd. Dit geschiedde bij een akte van Otto III, bisschop van Utrecht, a°. 1246 [1]). Van nu aan was de stad in twee kerspelen, een oostelijk en een westelijk, verdeeld.

In welken tijd evenwel de derde tempel, gewijd aan S. Walburgis, als kerspelkerk werd erkend, is zeer onzeker. Zij lag nabij het huis, dat door de bekende schenking van Hendrik III [2]) aan de utrechtsche bisschoppen toebehoorde. Dit huis had een eigen kapel en waarschijnlijk diende de St. Walburgskerk in de vroegste tijden daartoe. Hoewel het nog niet uitgemaakt is, dat zij eerst in de 16e eeuw, sedert de dagen van het bisdom Groningen [3]), als parochiekerk werd aangemerkt, — toch is het vrij zeker, dat zij veel later dan de A-kerk daartoe verheven is. Met de komst van den bisschop maakten de pastoren en regenten van de Martinikerk, die nu een kathedraal werd, plaats voor het domkapittel en gingen over naar de St. Walburgskerk. Toen was zij derhalve ontegenzeggelijk parochiekerk, doch reeds in 1300 [4]) wordt er melding gemaakt van priesters en rektoren der St. Maarten- en Walburgskerken te Groningen. Hieruit moet volgen, dat de laatste toen reeds, gelijk wij zoo dadelijk zien zullen, vereenigd was met die van de hoofdkerk.

Aan elk van die kerken [5]) was een hoofdpastoor of parochiaan, zoodat er drie geestelijken van dien rang in Gronin-

---

[1]) In het archief van Gron. vindt men den oorspronkelijken brief: *fundatio parochialis ecclesiae ad amnem dictae ter Aa*, op 1246, no. 1, met twee afschriften daarbij van 1642; gedrukt bij Driessen, *Mon. Vet. Aevi ined.* p. 543—545; vertaald in *Oud. en Gest.* p. 53, vlg.

[2]) In 1040. Gedrukt bij Driessen, t. a. p. p. 857—895, met facsimile.

[3]) *Gron. V. Alm.* 1843, p. 43. Deze kerk, die tijdens de invallen de Noormannen, ook tot een kasteel of sterkte daartegen schijnt gediend te hebben, was een der oudste steenen gebouwen van de stad.

[4]) *Gron. Arch.* 1300, no. 2, 1301, no. 1; gedrukt bij Driessen, p. 581, vlg. en p. 587, vlg.

[5]) Zie verder over deze kerken: *Gron. V. Alm.* 1843—1846; *Oudh. en Gest.* p. 51, vlg; *Tegenw. Staat van Stad en Lande*, dl. II, p, 70, vlg. Lorgion, *Gesch. beschr. van Gron.* dl. I, p. 55—64, 217—225, enz.; Corn. Kempius, *de origine Frisiae*, p. 138—142, enz.

gen waren aangesteld [1]). Omdat echter de pastoren van de Martini- en Walburgskerk nooit op zich-zelf maar steeds te samen genoemd worden, terwijl de pastoor van de A-kerk en ook wel de kureten van alle drie hoofdkerken in akten van die dagen afzonderlijk voorkomen, — is het boven elken twijfel verheven, dat er aan de Martini-kerk twee hoofdpriesters waren, die tevens de dicht-bij gelegene Walburgskerk bedienden [2]). Zoo waren er dan in het oostelijke kerspel van deze stad twee parochiekerken. Aan deze hoofdpriesters werden behalve de benamingen pastoor en parochiaan nog andere titels gegeven, die oorspronkelijk wel betrekking hadden op de verschillende funkties van hun ambt, maar die men meestal in stukken en geschriften uit die dagen zonder onderscheiding gebruikt vindt. Zulke benamingen zijn: *plebanus* [3]), *rector*, *kerkheer*. De laatste titel komt soms voor om den persona aan te duiden [4]).

Volgens een opgave van Emmius [5]) waren, voordat Groningen een bisdom werd, aan de dienst in de drie hoofdkerken verbonden 21 priesters van hoogeren of lageren rang, waaronder de drie hoofdpastoors begrepen waren. Deze opgave is niet overdreven, al neemt men ook aan dat in verschillende tijden geen vast getal bij elke kerk [6]) kan worden opgegeven. Altans in een bul van Adriaan VI a°. 1522 [7]) wordt gezegd, dat er nevens de parochianen aan de drie hoofdkerken onge-

---

[1]) *Oudh. en Gest.* p. 54. Dit drietal wordt naast elkander genoemd in vele stukken op het gron. archief, b. v. 1513, no. 4, 1522, no. 6, enz.

[2]) Dr. G. Acker Stratingh in *Gron. V. Alm.* 1844, p. 191 en 1845, p. 68.

[3]) *Plebanus = rector, sive pastor ecclesie parochialis*, b. v. Driessen, p. 266, waar twee *plebani ecclesie sancti Martini* genoemd worden.

[4]) Duidelijk onderscheid wordt gemaakt in de akte *Gron. arch.* 1527, no. 17.

[5]) *De agro Frisiae*, fol. 70; *Oudh. en gest.* p. 54.

[6]) Het geheele personeel van geestelijken aan een en dezelfde kerk werkzaam wordt genoemd *sacerdotes ecclesiae S. Martini*, *qui de gremio sunt.* Deze benaming komt voor *Gron. arch.* 1476, no. 5, 1480, no. 3, 1485, no. 9, 1505, no. 21, enz. en is te vertalen door „*de ghemene Priesteren van de St. Meertenskerck in Groninge.*” Zij worden elders *gremiales* genoemd, d. i. volgens Ducange, *qui sunt de gremio seu sodalitate cuiusdam ordinis.*

[7]) Beneden te behandelen, blz. 318: *Quinquaginta aut circiter sacerdotes aut clerici perpetui beneficiati et officiati prebendati capellani seu vicarii nuncupati, alii in ipsis ecclesiis non beneficiati in parochiis tamen dictarum ecclesiarum habitantes sacerdotes et clerici.*

*

veer 50 geestelijken werkzaam waren, behalve — en dit is misschien niet zonder eenige kerkelijke grootspraak — vele anderen, die in de parochiën dezer kerken woonden. De ongenoemden strekken hier blijkbaar slechts tot opluistering van het belangrijke cijfer.

Tot de geestelijken van minderen rang behoorden eenige gewone pastoors, voorts kapellanen en vikarissen, die voor de pastoors de dienst waarnamen en met de zorg voor de altaren waren belast. Voogden [1]) hadden het toezicht over de stoffelijke belangen van hun kerk. Niet zelden worden de hoofdpriesters en pastoors curatus [2]) genoemd.

In de akte van 1246, waarbij de ter Aa-kapel tot parochiekerk werd verheven, kende men den inwoners van de kluften onder die kerk behoorende het recht toe om een geschikt persoon tot hun pastoor te verkiezen en ter benoeming aan den bisschop voor te dragen. [3]) Hoewel men in deze bepaling niets anders behoeft te zien dan een recht van kollatie, zoo komen echter al spoedig de bewijzen voor, dat de stadsregering invloed uitoefende op de keuze der priesterschap. Stellig heeft ook het afnemen van des bisschops aanzien in dit afgelegen deel van zijn dioecese veel in het belang van deze bemoeijing bijgedragen. Zulk een recht van deel aan verkiezingen krijgt dan als van-zelf allengs uitbreiding, hoewel het niet mogelijk is de langzame ontwikkeling daarvan op den voet te volgen. Als wetsartikel werd in het *Stadtboeck der keyserlicker ende vroemer Stadt Groeninghen* [4]) van 1425 opgenomen, dat de vier burgemeesters moesten kiezen

---

[1]) Kerkvoogden, *advocati ecclesiae.* De curatus kon ook wel medekerkvoogd zijn, doch in dit geval lezen wij in de oude verzegelingen altoos: *de pastoer (cureijt) mit sijn voechden der voorss. kercke.*

[2]) *Cureijt*, *curatus.* Ten opzichte van die der Martini-kerk vinden wij deze nadere aanduiding: *cureijt der halver kerke van Sente Merten*, *curatus unius portionis Ecclesie beati Martini Groningensis.* Men moet hier onder verstaan, dat ieder van de beide pastoors van deze kerk zijn bijzondere betrekking en verrichtingen had in het hem aangewezen deel van die kerk. Zie Driessen, p. 308, 466, *Gron. Arch.* 1513, no. 4, waar herhaaldelijk van deze indeeling der kerk sprake is.

[3]) *Salvo iure... eligendi et presentandi personam ydoneam loci Diocesano, qui pro tempore fuerit eisdem parochianus.* Driessen t. a. p. Dit recht verkregen de inwoners dier kluften volgens den regel: *patronum faciunt dos, aedificatio, fundus*, omdat zij de *capella ad honorem S. Mariae* hadden gesticht en derhalve zelf de patroni of collatores waren.

[4]) *Stadtb.* lib. I, art. IX.

*

en laten zweren *vier voechden* voor elk van de drie hoofdkerken, *drie* voor de beide voornaamste gasthuizen en *twee tho sancte jorien tho Helpen.* Voorts had de stedelijke raad het recht van kollatie voor eenige vikariën van de Martinikerk [1]). Hoelang de regering echter dit recht ook met opzicht tot priesters van hoogeren rang bezat of zich had aangematigd, is onbekend. Uit het statuut, regelende de verkiezing van den persona a°. 1513 [2]) blijkt, dat nevens de drie oudste pastoors ook twee burgemeesters aan de stemming deel hadden. In de reeds genoemde bul van Adriaan VI wordt het kies-, kollatie- en nominatie-recht van regering en gemeenteleden als een bestaande gewoonte aangevoerd. Door deze pausselijke akte [3]) in 1522 werd nu echter in het recht

---

1) *Gron. Arch.* 1372, no. 2. Driessen, p. 227, 687 en vlg. en elders. De vikaris van het St. Johannes altaar o. a. werd door den raad benoemd. Feith, *het Gron. beklemregt*, II, p. 594.

2) *Gron. Arch.* 1513, no. 4, nader te behandelen blz. 325, vgl. Cf. Emmius, *de agro Frisiae*, fol. 70. Zoo lezen wij in een aanteekening uit den tijd vóór de reduktie, gedat. 20 Juni 1581: *De keur van een pastoor tot St. Marten door de borgeren van St. Martens Caspel uit ses personen, bij de Raedt genomineert ende opgestelt, ende is Jesper Vos, tegenwoordich pastor in den Dam, met de meeste stemmen gekoren den* 20 *Junij, den* 1 *Julij bevestiget. Hs. Gron. Arch. no.* 77 in 4°. Een van 1564 ibid. luidt: *D. Johan Eelts, Pastor ende Commissarius tho Baffelt, is tot een persoon en pastor tot St. Marten gekoren, onder seker grote verbintenisse ende lofte sijner vruntschap, den* 17 *Martij* 1564, 29 *Maij* 1564, *obijt* 3 *Julij* 1588.— Ook wordt Eelts in hetzelfde Hs. (15 Dec. 1571) *Archidiaken oder Domprobst* genoemd; als zoodanig is hij wel te onderscheiden van den Deken (van Drenthe) die te voren in het koor der St. Walburgskerk zeend hield.

3) *Arch.* 1522, no. 6. In een vidimus van het jaar 1560. De bul is in slecht latijn geschreven met tallooze en langdradige herhalingen. *Adrianus episcopus seruus seruorum Dei* schreef ten gevolge van besluiten van zijn voorganger Julius II, die wegens diens dood nog niet ten uitvoer waren gebracht, dit stuk aangaande zijn beminde zonen *Wilhelmi Frederici persone nuncupati in medicina magistri et Euerhardi J. legum ac Thesonis Huinge decretorum doctorum*, hoofdpriesters (*rectores*) van de drie hoofdkerken van Groningen — die, naar Z. H. vernomen had, een *cura animarum* hadden, welke het getal van *duodecim milium communicantium plurimum imminebat*, waarbij hun ter zijde stonden ongeveer 50 geestelijken. Bij dezen werd aan gemelde respective kerkheeren opgedragen de *collacio, prouisio, institucio, destitucio et omnimoda disposicio* van alle beneficien, prebenden, enz. aan die kerken verbonden: het recht *presentandi personas ydoneas ad illa cum vacauerant ac in eis instituendi et ab istis destituendi clericos presbyteros.. ac etiam in eosdem clericos presbyteros et beneficiatos omnimodam iurisdictionem ordinariam exercendi;* voorts het *ius visitandi et*

van presentatie en elektie, vroeger ook gedeeltelijk door leeken uitgeoefend, verandering bevolen en alle geestelijke oppermacht gesteld in handen van de drie kerspel-priesters, toen ter tijde Willem Frederiks, den geleerden en invloedrijken persona van Groningen, Everard Jarghes en Theso Huinghe. Het is zeer moeijelijk te bepalen, welke beteekenis deze bul gehad heeft in de geschiedenis van het groninger pastoraat. Zij was echter een volmacht in handen van den machtigsten man, die destijds in Groningen leefde, die door zijn rijkdom, groote staatkundige bekwaamheden, doorzicht en verlichte denkwijze nadrukkelijken invloed uitoefende op volk, regering en geestelijkheid. Het ontbrak Willem Frederiks niet aan eerzucht, noch aan gezag, noch aan gelegenheid om zich in zijn distrikt te ontrukken aan elke inmenging. Blijkens dit handschrift had hij zich reeds om de wettiging van het geestelijk oppergezag in Groningen tot een van Adri-

---

corrigendi eorumque excessus et delicta iuxta excessuum qualitatem puniendi ac dictis beneficiis priuandi... et ipsa beneficia vacantia aliis conferendi. De aldus benoemden moesten even als vroeger *iuramentum obediencie et subiectionis Rectoribus predictis respective prestare.* Dit gezag werd hun toegestaan om den grooten afstand van Utrecht: *propter huiusmodi distantiam et viarum discrimina ac diuersorum principum et dominorum principum et dominorum temporalium terras et dominia per que eundum erat nec non hiemali tempore propter inundationes aquarum tam pluuialium quam eciam maritimarum et defluentes amnes earum congelatione et dissolucione instabiles ad ordinarium loci difficilis erat accessus, jta ut plerumque sine periculo personarum et rerum predictis temporibus dictus ordinarius adiri nequiret.* Hiervan ontvingen zij, die zich reeds om deze volmacht en de pausselijke goedkeuring tot zijn voorganger hadden gewend, nu apostolische autoriteit. Voorts verkreeg elk hunner het recht om *a quibusuis excommunicacionis suspensionis et interdicti alijsque ecclesiasticis sentencijs censuris et penis a iure vel ab homine quauis occasione vel causa lati* te absolveren, alsmede om hun geestelijken *in parochijs ecclesiarum huiusmodi habitantes censuris et penis ecclesiasticis coercendi quatenus essent vsu.* Dit alles *perpetuo concessit non obstantibus quibusuis apostolicis ac in prouincialibus et synodalibus concilijs editis generalibus vel specialibus constitucionibus et ordinacionibus ceterisque contrarijs quibuscunque.* Met een aanmoediging om dit pausselijk voorschrift ten uitvoer te leggen en een bedreiging van de verontwaardiging Gods, van Petrus én Paulus over elk, die zich hiertegen verzet — volgt ten slotte de verzekering, dat zoo zij of één of twee van hen ooit in deze zaak voor een gericht moesten worden opgeroepen, zij zich dan verdedigen konden met de pausselijke autoriteit. Ja zelfs van wege Rome *interdici suspendi vel excommunicari non possunt per literas apostolicas non facientes plenam et expressam ac de verbo ad verbum de indulto huiusmodi mencionem. Datum,* etc.

aans voorgangers, Julius II, gewend. Daardoor werd van nu aan de houding der drie hoofdpastoors van bisschop en stadsregering volkomen onafhankelijk, terwijl tevens de persona in zijn ressort het hoogste geestelijk gezag en onbepaalde vrijheid van handelen kon krijgen. Hoe dit ook zij, 't is zeker, dat de pauselijke volmacht, gelijk wij uit de hierbij gevoegde noot kunnen zien, aan uitgebreidheid weinig te wenschen overlaat. De voorrechten en de onafhankelijkheid hierbij in tal van bepalingen over den omvang en den aard van hun geestelijke jurisdiktie gewaarborgd verhieven op kleiner terrein hun waardigheid tot een bisschoppelijke. Zij behoefden geen rekenschap af te leggen voor eenigen wereldlijken óf geestelijken rechter. Slechts in het uiterste geval en dan nog onder zeer beperkte voorwaarden kon de roomsche kurie invloed op hun gedrag uitoefenen. Dat de bisschop van Utrecht daardoor nu ook zelfs het overschot van zijn geestelijk aanzien in Groningen verloor, behoeft niet verder aangetoond te worden. Zijn aanzien ging nu in al zijn deelen over op dit drietal geestelijken, en wat den persona betreft, 't hing op grond van deze akte geheel van zijn eerzucht en bekwaamheden af, of hij in zijn dioecese den invloed en macht van een bisschop zou vertoonen, dan of hij weinig meer gerekend zou worden dan een gewoon pastoor. Deze opmerking is van algemeene toepassing op den aard en de beteekenis der nog al moeijelijk te omschrijven waardigheid van persona, waarvan wij nu een denkbeeld zullen geven.

Een der pastoors van de Martini-kerk voerde den titel van *persona* of *persona personatus* [1]). In den regel werd hij, die tot deze waardigheid benoemd was, daardoor meteen parochiepriester en misschien ook omgekeerd. Over dezen titel en de daaraan verbondene waardigheid ligt veel duisters en onbepaalds, omdat het een instelling is, die met de middeleeuwen verdween en vooral, omdat men er op verschillende plaatsen verschillende beteekenissen aan hechtte. Dit echter mogen wij in allen gevalle als zeker voorop stellen: de persona houdt het midden tusschen den pastoor of parochiaan en den bisschop. Maar nu eens is hij meer nabij den pastoor, dan weer — hoewel in beperkter kring — den bisschop bijna in rang gelijk. Deze titel wordt gegeven:

[1]) Over den persona zie Ypeij, *Patronaatregt*, II, p. 141—143; Ducange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, in voce *persona*, *personatus*; Driessen, p. 901, vlg. in aantt.; von Richthofen, *Alt-Friesisches Wörterbuch* in voce persona; Moll, *Kerkel. gesch. in tafereelen*, enz.

1° aan pastoors tegenover de kapellanen of jongere priesters. Hij wordt zoo genoemd, òf omdat hij de aanzienlijkste geestelijke was aan zijn parochiekerk [1]), òf omdat hij bij synoden en vergaderingen zijn kerk vertegenwoordigde. Deze bepaling past nu en dan ook op de personas, die hier en daar te platten lande voorkomen, b. v. te Baflo in de provincie Groningen [2]), te Ytens in Friesland, en elders.

2° aan hen, die met een kerkelijk beneficie begiftigd waren en de voordeelen daarvan trokken, maar de daaraan verbondene bezigheden door kapellanen en vikarissen lieten waarnemen [3]). In dezen zin konden aan dezelfde kerk meer personaatschappen dan één verbonden zijn. Aartspriesters en aartsdekens worden hier en daar ook wel persona genoemd. Omstreeks het midden van de 16e eeuw werd de dienst aan de kerk van Oldehove te Leeuwarden door *vier Hoofdpriesters waargenomen, van wie de twee eersten den titel voerden van Pastor en Persona* [4]). Het aanzien van de hier be-

———

[1]) In den regel beduidt persona in de oud-friesche wetboeken eenvoudig een pastoor tegenover de kapellanen. A. van Halmael in het *Friesch Jierboeckjen foar it jier* 1834, p. XVI, stelt de dekens of proosten boven den persona en zegt: *Foarders hie men ek de Persenna's d. i. Haedpreesters aef Preesters ijn ien Parochietjerke, dy sommies jit wol jongere Preesters onder har hiene, deart ijnne selle tjerke az dc Persenna tjienst diene, mar op ien ôfsuwnerlijk âter, in jearm ein ijnkomsten hiene.* Ducange geeft ook deze beteekenis op: *Personae — clerici qui Beneficia ecclesiastica obtinent quod ut quidam putant magnam propter officium personam sustinent. — Rectores ecclesiarum quoque vocantur personae.*

[2]) *Tegenw. Staat*, II, p. 321. *Hoofdpriester van eenige dorpen.* De persona van Baflo, gemeenlijk ook parochiaan aldaar, had de macht, welke de dekens of proosten van Uskwerd, Leens, Loppersum, Farmsum en Humsterland bezaten, zoodat die van Baflo van de zes Ommelander dekenschappen de eerste is op het *Registrum curarum ex saec.* XV, bij von Ledebur, *Die funf Münsterschen Gaue.*

[3]) Ducange, t. a. p. *Maxime ii qui Beneficia seu ecclesias per vicarios deserviri curant, dum ipsi potiori redituum parte fruuntur. Varie ab Episcopis altaria, uti vocantur Ecclesiae, concedebantur monasteriis, vel capitulis canonicorum, vel etiam Dignitatibus Ecclesiasticis. Interdum enim ea conditione dabantur, ut iis liceret personam constituere, clericum scilicet, qui altaris titulo et proventibus sibi reservatis illud per vicarium deserviri curaret. Interdum etiam altaria concedebant Episcopi absque personatu. Personatus esse praelaturam sive titulam ad personam sive rectorem ecclesiae pertinentem sicut tamen quod de personatu doctores varie. Nam archidiaconi et archipresbyteri in Ecclesiis Cathedralibus dicuntur habere personatus.*

[4]) W. Eekhoff, *Bekn. Gesch. van het St. Anna-leen*, p. 8.

doelde personas was reeds hooger dan van de 1° genoemden [1]).

3° aan hen, die in een deel van de dioecese den bisschop vertegenwoordigden en als zijn plaatsvervanger of gevolmachtigde optraden. Deze staan weer hooger dan dekens of proosten. Zulk een persona vinden wij in den regel aangeduid als *een algemeene opzigter over de kerkelijke zaken*, *'s Bisschops Stedehouder*, *een Bisschop van lager rang* [2]), enz. Immers het lijdt geen twijfel, of zijn aanzien en gezag konden zich onder gunstige omstandigheden tot die hoogte verheffen. In de bisdommen van Utrecht en Munster altans verstond men doorgaans onder dien titel een aartspriester, die het toezicht uitoefende over eenige parochiekerken binnen zekeren kring en die *persona personatus* [3]) of *persona (van het) personaalschap* werd genoemd, omdat hij als zoodanig niet slechts den bisschop vertegenwoordigde, maar ook vele werkzaamheden van zijn superieur waarnam. Zoo werd volgens het zeendrecht van Friesland de kapellaan gekozen in een wettige vergadering van eigenerfden en hoofdlingen en daarop door den persona gewijd en geinstitueerd [4]). Dit werk van wijden en in het beneficie instellen was van oudsher nimmer het werk van

---

[1]) Ducange, t. a. p. *Cognoscitur etiam personatus, quando aliquis habet praerogativum in choro vel in capitulo, in optionibus, in processionibus, in vocibus dandis et huiusmodi prae aliis canonicis eiusdem ordinis: non tamen sicut hi, qui sunt in maioribus dignitatibus constituti.* Hiermede komt overeen Gerdes, *Hist. Ref.* III, p. 191: *Est autem Personatus praeëminentia sine jurisdictione.... soletque hic personatus titulus uni e clericis tanquam reliquorum calculo digniori ibi conferri, ubi nec Episcopus notatur, nec alia aliqua dignitas.*

[2]) *Oudh. en Gest.* p. 55; van Heussen, *Hist. Episc. Gron.* p. 12; Emmius, t. a. p. fol. 70; *Werken van 't Gen. P. E. J. P.* VI p. 566; Driessen, p. 901; Lorgion, *Gesch. Beschr.* I, p. 81; enz. Een eenigzins duistere plaats uit het HS. van Abel Eppens luidt aldus: *Persona personaatschap nae der Groninger gewoente, dat haer opperste pastoer moet wesen een doctor lic. ofte een persona personatus d. i. die meer dan een gemeyn priester getituleert ende hoeg geweyt om den pausselijcken standt to verstrecken... soe men doch sulcken titel nyet vindt onder de vaderen.* De macht van den *persona* komt het meest overeen met die des *officiaals.* Beide waren des bisschops vikarissen *in spiritualibus*, wat de dekens, onder het bisdom van Munster, in den regel niet waren.

[3]) *Personatus* wordt door sommigen o. a. Ypeij, *Patronaatregt*, t. a. p. gehouden voor gelijk aan *personator*, door anderen voor de benaming van het ambt. Het komt mij voor onjuist te zijn.

[4]) *Soe aegh him di Persona dine Alter toe bifellen*, etc. Cf. de bul van Adriaan VI, bovengemeld.

een gewonen kerspelpriester. Het kwam alleen den bisschop toe, die het meestal door zijn gevolmachtigden [1]) liet verrichten. Tot in de 16e eeuw was het natuurlijk niet ongewoon, dat bij dergelijke handelingen de persona in plaats van den bisschop optrad. Toen bepaalde de synode van Trente uitdrukkelijk, dat het werk der wijding door geen geestelijke in rang beneden een bisschop verricht worden moest. In deze gewesten was het personaat echter van zelf opgeheven door de aanstelling van de provinciale bisschoppen.

Misschien wordt er nog wel meer licht verspreid over dit onderwerp, wanneer wij tans in het bijzonder onze aandacht gaan vestigen op den persona van Groningen. De waardigheid klimt, in weerwil van Emmius bewering [2]), dat zij eerst in 1480 te Groningen zou zijn ingesteld, tot de hooge oudheid op. Het eerste spoor van [3]) van zijn bestaan en gezag dateert ruim twee eeuwen vroeger uit het jaar 1246 in den reeds vermelden brief van bisschop Otto III over de Akerk. 't Blijkt hieruit, dat de pastoor slechts persona was tegenover de kapellanen en andere jongere geestelijken van zijn kerspel in den zin sub no. 1 omschreven, en dat zijn gezag zich tot 1246 en ook in de eerstvolgende tijden niet verder uitstrekte. Er komt o. a. een bepaling in voor [4]), waarbij ook den pastoor van de Akerk werd opgelegd jaarlijks de vier ponden grunschen aan den persona uit te keeren, welke deze vroeger van die zijde ontving. Daarvoor deed de persona nu echter afstand *van alle recht en macht als persona*, want de voormalige kapellaan was nu parochiaan geworden gelijk hij, en

---

[1]) Vroeger had men zelfs op veel plaatsen een afzonderlijken *instituteur*, een post, die vaak aan aartsdiakens en proosten werd gegeven.

[2]) Emmius, t. a. p. Eveneens *Oudh. en Gest.* t. a. p. In zoover kan Emmius gelijk hebben, wanneer hij het jaar 1480 als het jaar stelt, waarin de waardigheid van het ambt verhoogd is geworden tot *ἔφορος totius rei ecclesiasticae*, wat het vroeger niet was.

[3]) *Gron. Arch.* 1246, no. 1, 1268, no. 1 enz. Driessen, p. 561, uit het jaar 1282, enz.

[4]) Driessen, t. a. p. *Volumus eciam, ut persone dignitate et racione personatus a premisse Ecclesie sacerdote legitimo quatuor libre Groniensium ut olim, in festo sancti Michaelis exhibeantur, et per hoc Ecclesia antedicta ab omni iure et potestate persone sit exempta.* Deze gewoonte schijnt later in onbruik geraakt te zijn, altans men wist in 1523 niet, hoeveel Jacobus Amelens, pastoor van de Akerk, aan Frederiks moest betalen. Een kommissie van drie geestelijken, benoemd om dit geschil te beslechten, bepaalde de som op een gouden rijnsgulden om de twee jaar. *Gron. V. Alm.* 1846, p. 113.

stond derhalve niet meer onder zijn zorg en oppertoezicht. Zijn aanzien strekte zich niet verder uit dan de parochie, waarvan hij hoofdpriester was. Zoo waren er dan, toen ook de Walburgskerk tot kerspelkerk werd verheven, in Groningen drie hoofdpriesters, van welke één den titel voerde van persona.

In later tijden heeft deze waardigheid belangrijke wijzigingen ondergaan, waardoor zij eindelijk een meer degelijk gehalte kreeg dan alleen een eervollen titel. De redenen, die tot deze uitbreiding van gezag en aanzien hebben geleid, moeten voornl. gezocht worden in de verhouding van deze belangrijke stad tot haar geestelijken opperherder. Zoolang Utrechts kerkvorst er invloed en macht bezat, was hij het alleen, die den persona benoemde en aanstelde [1]). Als bisschop over Groningen zond hij zijn bevelen aan de parochianen, doch meestal aan de pastoren van de Martini- en Walburgskerk. [2]) Omdat hij ze echter niet uitsluitend den persona deed toekomen, zoo blijkt het, dat deze in rang niet heel ver boven de andere pastoors stond en altans niet in volstrekten zin als zijn plaatsvervanger en gevolmachtigde werd beschouwd. Hij, die vroeger de eenige hoofdpriester was, droeg als primus inter pares alleen den vereerenden titel van persona — voorzitter van het geestelijk kollegie in dit deel van het bisdom. De stad nam echter allengs toe in bevolking, welvaart en rijkdom; een natuurlijk gevolg daarvan was, dat men in het trotsche gevoel van onafhankelijkheid ophield den zoo ver verwijderden geestelijken heer als wereldlijk gebieder te erkennen. Een wetsartikel van het jaar 1425 [3]) bepaalde, dat de priesters van Groningen geen gevolg mochten geven aan brieven van den bisschop, zoodra zijn bevelen in vijandig kontakt kwamen met de privilegien van de stad. En werd een hunner wegens nalatigheid daarin voor den bisschop geciteerd, dan mocht hij zich op deze wet beroepen en zijn gemaakte onkosten in rekening brengen. Door zulke maatregelen, bij zulk een veranderde verhouding werd ook de groninger geestelijkheid des te meer onafhankelijk van den bisschop, zoo al niet in naam dan toch met der daad. Dit bracht als van zelf mede, dat ook de tot nog

[1]) Zoo kon het gebeuren, dat een kanunnik te Deventer tevens persona te Groningen was, *Gron. Arch.* 1268, no. 1.

[2]) *Gron. Arch.* 1300, no. 2, 1301, no. 1 (bij Driessen, p. 581, 589), 1396, no. 3, enz.

[3]) *Stadtboeck*, lib. VIII, art. xliij.

toe vrij onbeteekenende waardigheid van den persona zich meer zelfstandig kon ontwikkelen. Al werd deze verandering van beteekenis niet te weeg gebracht, noch gekonstateerd door een akte in wettelijken vorm op zekeren dag uitgevaardigd, de tijd bracht het allengs meê, het begon uit den aard der zaak te volgen, dat hij als van zelf werd beschouwd en erkend voor het hoofd der geestelijkheid van deze stad. Gelijk wij reeds gezien hebben, hadden ingezetenen en regering eenigen invloed op de vervulling van geestelijke bedieningen. Ook de benoeming van den persona werd den bisschop ontnomen en, gelijk met andere verkiezingen plaats had, overgegeven aan een kommissie van de voornaamste geestelijken en eenige magistraatspersonen. Wanneer deze maatregel genomen of in gebruik gesteld werd, blijft onzeker. Emmius [1]) geeft het jaar 1480 op; het kiesreglement op het archief aanwezig dagteekent van 20 Mei 1513„ maar kan wel een verbeterde uitgave van reeds bestaande bepalingen zijn. Men behoeft er echter in geen geval uit af te leiden, dat de persona eerst sedert 1513 door de drie oudste pastoors en de twee oudste burgemeesters verkozen werd.

Hoewel het stuk een ander opschrift [2]) draagt, bevat het niets anders dan een reglement ter verkiezing van den persona. Daar het zeer zeker over dit gedeelte van ons onderwerp meer licht kan verspreiden, zal het wel noodig zijn daaruit het een en ander mede te deelen. De manier van kiezen was zeer omslachtig en ging met tal van plichtplegingen en ceremonien gepaard. Willem Frederiks had over deze zaak reeds briefwisseling gehouden met twee paussen, Alexander VI en Julius II. Het was hem gelukt van beiden het zegel van apostolische goedkeuring op zijn handelingen en bedoelingen te verwerven. Daarom had hij in overleg met zijn beide kollegas aan de andere hoofdkerken en drie burge-

[1]) De geheele plaats luidt: *Tandem anno MCCCCLXXX unus ex his editus velut ἔφορος totius rei ecclesiasticae in urbe et urbis vicinia, quem PERSONAM more suo vocabant: isque erat velut minor episcopus aut episcopi vicem gerens, magna potestate et multis privilegiis ornatus a Romano Pontifice. Hunc caeteri pastores et duo seniores urbis consules eligebant et in munus suum immittebant, in magnoque honore habebat tota civitas.* Dit bericht wordt in veel opzichten door het stuk van 1513 gestaafd. Hoe Emmius op het jaar 1480 komt... Misschien heeft er toen een verandering plaats gehad in de wijze van verkiezing, in de beteekenis van het ambt of zoo iets.

[2]) *Forma eligendi pastores ad St. Martini ecclesiam.* Zie pag. 329, Bijl.

meesters bepaald, dat als het personaat [1]) vakant werd, de drie oudste priesters en de twee oudste burgemeesters tot een nieuwe keuze zouden overgaan. De vereischten om tot persona benoemd te worden waren, behalve onberispelijkheid van wandel en gezindheid, dat hij priester was of binnen 't jaar daartoe gewijd zou worden, dat hij in eenig vak van wetenschap een graad verkregen moest hebben aan een of andere beroemde universiteit, eindelijk dat hij den eed wilde afleggen en in Groningen residentie houden. De voorkeur hadden priesters van de Martini-kerk of haar kerspel, alsmede zij die in Groningen of omstreken geboren waren.

Wanneer de keuze [2]) niet eenstemmig als door hoogere ingeving plaats kon hebben, dan werden de abten van Aduard en van Siloë (Selwerd) ontboden, om als getuigen te dienen bij de verkiezing en in dit geval besliste de meerderheid. Ook kon men *compromittere ad unum vel duos vel tres probos viros*, die in tegenwoordigheid van de wettige electores een keuze deden. Het schijnt dat men dezen maatregel slechts dan nam, wanneer er oneenigheid of wantrouwen onder de electores bestond. Deze behielden echter het voorrecht den gekozene te mogen proklameren. Uit de bepaling, dat men den benoemde terstond van den afloop kennis moest geven, dat hij schijnbaar zonder verwijl kwam om den eed voor de kiezers af te leggen en onder 't gezang van een Te Deum laudamus naar het altaar geleid te worden ter plechtige installatie, blijkt wel, dat men gewoonlijk een inwoner der stad of een groninger pastoor koos.

Het verdient de opmerking, dat Frederiks, van wien deze geheele regeling uitging, rechtstreeks machtiging daartoe verkreeg van het pausselijk hof, zonder dat de bisschop eenig deel had in de onderhandelingen, of er anders dan zijdelings in gekend werd. Uit de plechtigheid van de geheele handeling blijkt ten duidelijkste hoeveel gewicht men op dat tijdstip aan de waardigheid van persona hechtte, die *meer dan een gemeen priester getituleerd was en hoog gewijd om den paus-*

---

[1]) *Personatus cum dicta portione nostra*, d. i. het daaraan verbondene pastoraat van de Martini kerk voor het dezen pastoor aangewezen deel.

[2]) Er worden drie manieren van verkiezing opgenoemd, met uitvoerige opsomming van de daarbij in acht te nemen formaliteiten, a. *per inspirationem concorditer;* b. *per scrutinium*, omdat de bijgeroepene personen de stemmen moeten onderzoeken ; c. *per compromissum.*

selijken stand te verstrekken. In zijn eed [1]) verklaart de persona niet buiten zijn residentie te zullen wonen. Deze belofte, een dergelijke als bisschoppen bij 't aanvaarden van hun betrekking moesten afleggen, is blijkbaar gemaakt met het oog op de mogelijkheid, dat de persona zijn werkzaamheden door vikarissen zou kunnen laten vervullen, dat hij twee of meer personaatschappen zou kunnen bekleeden. Zulk een mogelijkheid nu was voor een gewoon parochie-priester niet denkbaar, wel voor dekens en hoogere geestelijken. Al moest de persona (tevens pastoor van de Martini-kerk) handelen in overeenstemming met zijn *concuratus*, al stond hij als persona eenigzins onder kontrole van de *electores*, al noemde hij den bisschop bij het zweren van den inwijdingseed, hij was niet langer een bisschoppelijk ambtenaar. De andere priesters werden volgens de meermalen genoemde bul van Adriaan VI door de hoofdpriesters met de regerende burgemeesters of ook wel met private personen of ingezetenen en inwoners van de stad [2]) gekozen, dus met veel minder omslag. Krachtens deze pausselijke akte ging het recht van priester en pastoor te benoemen van nu aan over op de drie voornaamste geestelijken dezer stad. Zij wijdden, institueerden, straften, destitueerden — kortom bij deze drie berustte voortaan het oppertoezicht en de hoogste macht over al wat geestelijk was in dit deel van het bisdom, doch niet buiten stad en omlanden [3]). Onder deze drie was de pastoor van

[1]) Vermits de redactie van dit tijdschrift het van belang heeft geacht de *forma eligendi* in haar geheel, ten gerieve der lezers in het nederlandsch vertaald, aan dit opstel toe te voegen, meen ik, met vermijding van aanhalingen uit het latijnsche stuk, nu te kunnen volstaan met verwijzing naar deze bijlage, zóó wat den inhoud van den eed als de in den *persona* vereischte hoedanigheden betreft.

[2]) *Rectores una cum pro tempore existentibus Burgomagistris seu etiam privatis personis aut incolis et habitatoribus.*

[3]) Al werd Frederiks buiten af ook meermalen als scheidsrechter bijgeroepen. Zoo is de stichtingsbrief van een prebende inde parochiale kerk van Leermens, *Arch.* 1510, no. 17, gedat. 6 Aug., bezegeld door Frederiks, persona van Groningen. In het Stadb. vindt men zijn naam a°. 1520 aan het hoofd der scheidsrechters in een geschil tusschen ommelander monnikken en de stadsgilden over het uitoefenen van ambten en bedrijven in de kloosters. Men bepaalde dat winstgevende neringen slechts ten behoeve van het klooster, nimmer om handelsvoordeel naar buiten mochten worden uitgeoefend, om de privilegies der gilden niet te schenden. — *Arch.* 1523, no. 11, gedat. 23 Juni, uitspraak van Frederiks en Jarghes in een geschil tusschen de kerkvoogden van de Martini-kerk en

de Martini- en St. Walburgs-kerk, die de waardigheid van persona bekleedde, van zelf niet alleen de eerste in aanzien bij volk en regering, maar hij stond in macht en invloed ook boven zijn kollegas, al waren zij hem in de uitoefening van zijn post ter zijde gesteld. Zoo kan men den persona met goeden grond beschouwen als vertegenwoordiger of voorzitter van het kollegie der hooge geestelijkheid in Groningen en mocht hij op den duur op kleiner schaal een bisschop gelijk worden geacht. Hieruit laat het zich verklaren, dat Emmius den persona een bisschop van lager rang, of een plaatsvervangend bisschop noemt, die van den paus groote macht en privilegien verkregen had en groote eer in den staat genoot. Erasmus [1]) schreef aan Willem Frederiks, door wiens persoonlijke verdiensten deze waardigheid haar glanspunt bereikt heeft, dat hij uit een brief aan Gosuinus van Halen had vernomen, *met hoeveel ijver hij daar alle bezigheden waarnam, welke vroeger, al was het dan niet onder dien titel, door bisschoppen werden vervuld.* Ook elders [2]) wordt met veel lof van zijn uitgestrekte werkzaamheden als persona en vooral van zijn naauwkeurig en streng-rechtvaardig toezicht op de geestelijkheid gewaagd. Uit dit alles blijkt voldoende, dat benevens door omstandigheden van buiten, het groninger personaatschap toch ook voornamelijk door het toedoen en de krachtige persoonlijkheid van dezen invloedrijken man is gestegen. Dat hij daartoe de bekwaamheden wel bezat, hoop ik later in een afzonderlijk opstel over zijn leven aan te toonen.

Aan deze beteekenis van het personaat en tevens aan de betrekking zelf werd een einde gemaakt door de oprichting der nieuwe bisdommen in het midden der 16e eeuw, toen ook Groningen een eigen bisschop verkreeg. Ook de bepalingen der trentsche kerkvergadering brachten door naauwkeurige omschrijving van het gezag en de werkzaamheid der bisschoppen meê, dat het personaatschap van nu aan verdween uit de rij der kerkelijke waardigheden. Het is en blijft geheel een middeleeuwsche instelling en daaruit laten

---

die van Appingadam over eenige goederen in het kerspel Solwerd. — Uitspraak en vonnis over den moord aan de gebroeders Gayckinga in 1520 in het klooster van Aduard gepleegd. *Arch.* 1520, no. 15. Cf. Emmius *Rer. Fris. Hist.* lib. 4, p. 786, S. Beninga (in Brouërius van Nidek, *Analecta*, 321—324), Harkenroth op E. Beninga (in Matthaei *Anal.* dl. V p. 522), *Oudh. en Gest.* p. 189, enz.

[1]) Gerdes, *Hist. Ref.* in Mon. Tomi III. p. 6.

[2]) O. a. in de *Lamentationes Petri,* ibid. p. 1.

zich de eigenaardige bezwaren van een onderzoek als het mijne verklaren. De onnaauwkeurigheid der middeleeuwen in het omschrijven en aanduiden der grenzen van iemands doen en laten is bekend. Eenvormigheid kende men niet en betrachtte men niet. De onderlinge betrekking der verschillende waardigheden, wereldlijk en geestelijk, waren zeer onregelmatig; er was aan elken kant speelruimte ter uitbreiding en aanmatiging van gezag. Door wetten en privilegies werd daarin slechts ten halve voorzien. Wat hier zóó was, vertoonde zich elders geheel anders. Daarom moet men niet zelden eerst zijn toevlucht nemen tot beschrijvingen van lokalen aard, omdat het algemeene zoo moeijelijk te schetsen valt wegens de veelvuldige wijziging en afwijking. Als zoodanig hebbe men ook de waarde van dit opstel te beoordeelen.

BIJLAGE.

Verordening van Willem Frederiks op de verkiezing van een Persona en pastoor der St. Maartenskerk, te Groningen. 20 *Mei* 1513.

Aan allen gezamenlijk en elk in het bijzonder, die dezen zullen zien, lezen of hooren lezen, verwittigen wij Willem Frederiks, meester in de (vrije) kunsten en de geneeskunde, Persona van het personaatschap en pastoor der St. Maartenskerk te Groningen, in de Utrechtsche dioecese, dat wij — verlangende de apostolische magt en opdragt ons en onze voornoemde kerk door de allerheiligste vaders in Christus en heeren, de Roomsche pausen Alexander de zesde en Julius de tweede, ieder voor zich, grootmoedig afgestaan en gegeven, gelijk in hunne daarover vervaardigde breven, welke wij hier invoegen en willen en verzoeken, dat voor ingevoegd worden gehouden, en naar welke wij ons gedragen, meer volledig is behandeld en vervat, eerbiedig uittevoeren, en, in zoover God het uit den hoogen zal vergunnen, te zorgen voor het heil, de eer en het belang onzer voornoemde kerk, met hetzelfde apostolisch gezag en dat, hetwelk wij in dezen bekleeden, naar den raad der twee Eerwaarde, uitstekende, aanzienlijke en voorzichtige mannen en meesters Everard Jarghes, doctor in de wetten, aan de gemelde St. Maartenskerk, Theso Huginghe, doctor in de decreten, aan de kerk der gelukzalige maagd Maria, Theodoricus Grevinghe, doctor in de beide regten, aan de kerk van St. Hip-

polytus den martelaar, te Middelstum, in de Munstersche dioecese, pastoren en rectoren, en van Johannes Schaffer, Petrus Sickinghe en Ludolph Coenders, tegenwoordig burgemeesters van gezegde stad, door ons hiertoe wettelijk opgeroepen — bepalen en, om ten eeuwigen tijde stand te houden, verordenen, dat, zoo dikwijls het vroeger of later gebeurt, dat bovengenoemd personaatschap, met ons gemeld deel, door overlijden, opzage, afstand, bevordering of anders, op welke wijze of langs welken weg ook, vacant is, dan de in opgemelde breven aangestelde kiezers — te weten de drie oudste geestelijken van onzen ring of van ons gedeelte, en de beide oudste burgemeesters onzer parochie voornoemd, die alsdan en ten dien tijde in betrekking zullen wezen, als zij er zijn, anders de oudste burgemeester van gezegde parochie, die alsdan in betrekking is geweest — volgens de regeling en oproeping der genoemde geestelijken, op dag en uur door gezegde geestelijken te bepalen en den volke bekend te maken, zullen bijeenkomen in de voornoemde St. Maartenskerk, waarin dan, indien dit kan geschieden, door een pastoor van het andere gedeelte, de gebruikelijke mis moet worden gezongen, dat de heilige geest zij met de stemmen, over den overleden geestelijke, en voor de eendragt; welke zij, zoo aandachtig mogelijk, en wel allen te zamen, hetzij geknield, hetzij staande, naar dat de tijd der mis het vordert, moeten aanhooren, terwijl ten laatste door den bedienaar van het altaar hun vrede moet worden verkondigd. Na afloop hiervan en nadat de leider der plegtigheid met zijne helpers zich van de gewijde kleeding zullen hebben ontdaan, moeten de kiezers de sacristy binnengaan; hen vergezelle onmiddellijk de vierde geestelijke uit de oudsten van ons gedeelte, welke het navolgende eedsformulier bij zich moet hebben, te weten: *Ik N. zweer bij mijne ziel en haar eeuwig heil te willen kiezen tot persona van het personaatschap en pastoor dezer St. Maartenskerk een man, in het bezit der hoedanigheden volgens de verordening van den Eerwaarden en uitstekenden meester Willem Frederiks, wien God genadig zij, en den voor de kerk meest nuttigen en geschikten uit de bevoegden; niet door aandrang of overreding van eenig mensch, levend of dood, of door genegenheid voor bloed- of aanverwantschap, of door haat, liefde of anders door eenige genegenheid, gelden of andere dingen hoe ook genaamd, gegeven of beloofd, of door welke andere gelegenheid ook, of door welke verleiding onder welken naam ook het mogt geacht worden verkregen te worden, maar door een juist en waar overleg des verstands, volgens God en geweten; ook zal ik de geheimen bewaren, die bij de keuze en hare behandeling gezegd zullen worden of gedaan, en die aan niemand mededeelen noch openbaren, terwijl ik met de overigen hem, dien de verstandigste meerderheid voor gekozen zal verklaren, ook als zoodanig zal verklaren. Zoo helpe mij God eeuwiglijk en zijn heilig ambt of Evangelie!*

Wanneer deze eed, door elk hunner afzonderlijk in handen van den bovengenoemden vierden geestelijke afgelegd is, zullen de kiezers door gezegden vierden geestelijke, als hij hiertoe geschikt is, anders door een anderen wereldlijken of orde-geestelijke met eene korte opwekking vermaand worden om er op te letten, dat zij een persona van het personaatschap en pastoor moeten kiezen, die zoovele zielen kan verzorgen en dat, wanneer zij niet volgens de regte bedoeling een geschikte gekozen hebben, alle gevaren van zoovele zielen op hen neêrkomen; ook moeten hun bij deze eedsaflegging de straffen op den meineed herinnerd worden; want door ijdelijk en valsch bij Hem te zweren vertoornt men God; men veroordeelt zijne ziel, door de voorschriften des Heeren niet op te volgen; den naaste, ja zoo vele duizenden zijner naasten, schaadt men, wanneer de te verkiezen persoon een ongeschikte herder is; en andere te dezer zake gepaste vermaningen moeten in weinige woorden gezegd worden; waarna de vierde geestelijke, of als welligt een ander als vermaner binnengegaan is, zich moeten verwijderen. Wanneer dit gezegd en gedaan is, moet onmiddellijk door een der kiezers voorgelezen worden, van welke hoedanigheid hij, die verkozen moet worden, dient te zijn, welke hoedanigheid (hier) volgt en aldus is: Voornamelijk en bovenal moet hij zijn van onbesproken gedrag en prijzenswaardig van omgang, matig, geen zuiper, ingetogen, niet twistziek, bedaard van zeden, geen najager van ijdelheden of ligtzinnigheid, maar steeds de welvoegelijkheid bewarende, vriendschappelijk, niet stroef, geestelijke of iemand, die binnen het jaar tot het priesterschap bevorderd word. In de tweede plaats moet hij wezen hoogleeraar, of doctor of licentiaat in de Heilige Godgeleerdheid of in de beide regten, of in de decreten, of in de wetten, of in de geneeskunde, of gelauwerd dichter, of althans, gevormd aan de eene of andere vermaarde hoogeschool, na een streng examen tot Baccalaureus bevorderd. Ten derde verdient van de bezitters van voornoemde hoedanigheden een lid der kerk, indien er een is, de voorkeur, zoo niet een zoon der gemeente, indien er een is, zoo niet een ingezeten der stad, als er een is, zoo niet een Fries [1], als er een is, zoo niet, dan worde van welke vermaarde hoogeschool of andere plaats ook een zoodanige gekozen, die tevens den eed wil doen en ter plaatse zijn werkelijk verblijf houden. Nadat deze vereischten alzoo in tegenwoordigheid der kiezers door een hunner gelezen en goed ontvouwd zijn, moeten de kiezers zich in hunne vergadering onder eede vereenigen en trachten, als het op eenige wijze kan plaats vinden, eendragtig door hoogere ingeving onderling een van boven omschreven hoedanigheden te kiezen, welken, als zij hem allen eenstemmig gekozen hebben zij vervolgens, bijgestaan door een notaris of twee getuigen, in naam des Vaders, des Zoons en des Heiligen Geestes voor benoemd zullen verklaren.

[1] filius terre Frisie.

Bijaldien zij op voorschreven wijze, te weten door hoogere ingeving, niet eens kunnen worden, wat God verhoede!, dan zal hij de benoemde zijn, welken de grootste en verstandigste meerderheid der kiezers, met bijstand der Abten van Aduard en Selwerd, of een hunner en van een Notaris met getuigen, die de stemmen der kiezers opnemen, zal hebben gekozen, en hem zullen dan alle kiezers te zamen voor eendragtig gekozen verklaren, te weten, de minderheid der kiezers in de stemming zal tot de stemmen van het meerdere en wijzere gedeelte toetreden. Bijaldien die kiezers noch door hoogere ingeving, noch langs den weg van stemopneming, maar liever met wederzijdsch goedvinden door een derde de keuze meenen te moeten treffen, dat is, als zij wederkeerig mogten willen overeenkomen dat voor deze taak een, twee, drie regtschapene mannen meer geschikt is of zijn, wat ook op zekere tijden en in toekomstige omstandigheden passend en nuttig kan wezen, dan doe of doen de scheidsman of scheidsmannen op geenerlei wijze eene keuze alvorens den bovengenoemden eed in handen van den voorzegden vierden geestelijke te hebben afgelegd; is deze afgelegd, dan kieze hij of kiezen zij, scheidsman of scheidsmannen, iemand die de vereischten, als boven, bezit, en denzelfden, dien hij gekozen heeft of zij gekozen zullen hebben, zullen de bovengenoemde kiezers, in naam des Vaders, des Zoons en des Heiligen geestes voor den benoemde verklaren. Wanneer de verkiezing op eene van deze drie wijzen plegtig is afgeloopen, worde zij behoorlijk ter kennis van den benoemde gebragt, en zoodra deze in de sacristij zal zijn gekomen, worde hem door een der kiezers mondeling medegedeeld, dat hij met goedvinden van al de overigen eendragtig tot het herderlijk ambt is benoemd, enz., behoudens dat hij, in tegenwoordigheid van den notaris en getuigen zweere, op na te melden wijze, welke eed, tevens eigenhandig door den gekozene geschreven, naar zijn handschrift voorgelezen moet worden door den gekozene; na de voorlezing moet de gekozene, op de vordering van den Notaris het volgende uitspreken: Ik zweer en wil er bij blijven en mijn eigen handschrift overgeven aan de kiezers, die datzelfde handschrift moeten leggen in de kast, die de regten van het personaatschap bevat, en desniettemin hiervan eene openbare akte van den Notaris vorderen en als voren met de anderen neerleggen. Het eedsformulier echter volgt en is aldus: *Ik N. zweer en beloof den allerheiligsten vader in Christus en Heer N. Paus N. en zijn heiligen apostolischen stoel en den allereerwaardigsten vader in Christus en heer N., bisschop van Utrecht en zijne opvolgers, de verschuldigde eerbied en gehoorzaamheid, en aan het personaatschap en de St. Maartenskerk te Groningen trouw en zorgvuldige pligtsbetrachting; de eer, den stand, de goede zeden en lofwaardige gebruiken, de gevondene voorwerpen en goederen zal ik zorgvuldig bewaren, het verlorene weder in mijne magt brengen, slechte gewoonten, als die er*

zijn, in vereeniging met mijn medepriester, zorgvuldig verbeteren naar mijn vermogen en beste weten; het herderlijk ambt zal ik, met mijn medepriester, getrouw bekleeden, noch het gezegde personaatschap met het voornoemde aandeel, of een van beiden, zonder toestemming der kiezers opzeggen. Ligchamelijk en in eigen persoon zal ik bij gezegde kerk mij zetelen; in geval ik dit niet gedaan en mijn verblijf mogt veranderd en, door voornoemde heeren kiezers driemaal vermaand en uitgenoodigd als boven, mij niet wederom gevestigd hebben, dan leg ik het in deze stukken meervermelde personaatschap en deel vrijwillig neder in handen van deze heeren kiezers of hunne opvolgers en zeg het op; door dezen mijnen eed zal ik dit middel door woord noch daad, noch zelf noch door een ander wederstreven, noch in strijd hiermede iets verrigten of bewerkstelligen, of doen verrigten of bewerkstelligen, op welke wijze of onder welke gezochte verontschuldiging of uitvlugt ook. Zoo helpe mij eeuwiglijk God en zijn heilig ambt of heilig Evangelie!

Nadat deze eed door den gekozene uit zijn eigen handschrift voorgelezen en persoonlijk in handen van een der kiezers, van de abten of van den door de anderen hiertoe aangewezen notaris, afgelegd is voor den notaris en hiertoe op wettige wijze genoodigde getuigen, dan moet hij, overeenkomstig de gewoonte der kerk en van de stad, naar het altaar worden geleid met den lofzang *Te Deum laudamus*, en, als daarop in de pastorie de bevestiging heeft plaats gehad, moet hem in naam des Vaders, des Zoons en des Heiligen geestes het plegtig en regtmatig bezit gegeven worden.

De heeren kiezers moeten derhalve in vervolg van tijd bestendig er op bedacht zijn, dat zij niets van onze bovenomschreven verordening en van het bepaalde nalaten of van het een of ander afwijken, opdat zij hun regt om te kiezen of gekozen te worden niet volgens den inhoud der bul verliezen, wat God verhoede.

Tot geloofwaardigheid en ten bewijze van al het voorgaande en elk afzonderlijk en hunne voortdurende kracht hebben wij gelast dat deze brieven of dit tegenwoordig openbaar stuk, deze onze instelling en verordeningen bevattende, daarvan gemaakt en door den ondergeschreven openbaren notaris onderteekend en afgekondigd werd, tevens bevolen en gezorgd, dat het bevestigd werd door aanhanging van ons zegel, en de zegels der Eerwaarde Heeren en Overheidspersonen Everhard Jarghes, doctor in de wetten en aan de St. Maartenskerk, Theso Huginghe, doctor in de decreten en aan de kerk van de heilige maagd Maria, in gezegde stad Groningen, pastoren, en Johannes Schaffer, Petrus Sickinghe en Ludolph Coenders, de bovengenoemde burgemeesters derzelfde stad. Gegeven en verleden te Groningen, in de Utrechtsche dioecese, in het door ons bewoonde huis, in het jaar sedert 's Heeren geboorte duizend vijfhonderd dertien, op de eerste indictie, namelijk op vrijdag den twintigsten van de maand Mei,

op of ongeveer het uur der mis, in het eerste jaar van het Pausschap van den allerheiligsten vader in Christus en onzen heer, heer Leo, door Gods voorzienigheid, de tiende paus van dien naam, in tegenwoordigheid der uitstekende en eerzame mannen, heeren en meesters Johannes Bleswijck, doctor in de geneeskunde, Theso van Anlo en Jodocus Westvelinck, priesters der voornoemde St. Maartenskerk, in de dioecese van Utrecht, als tot het voorgaande verzochte en bijzonderlijk uitgenoodigde getuigen.

En ik Gerard Scatter, in de genoemde Utrechtsche diocese op het heilig apostolisch en keizerlijk gezag openbaar Notaris, heb — vermits ik tegelijk met de genoemde getuigen persoonlijk tegenwoordig ben geweest, toen de meergemelde bepaling en verordening mitsgaders al het andere en elk afzonderlijk, wat is vorafgegaan gelijk gezegd is, tot stand gebragt en behandeld werd, en dat alles en ieder afzonderlijk alzoo heb zien en hooren tot stand brengen — daarom dit door mij geschreven openbaar stuk daarvan opgemaakt, onderteekend, openbaar gemaakt en in dezen openbaren vorm gesteld, en tegelijk met het bovenstaande met mijn gewoon en gebruikelijk merkteeken, naam en toenaam, en door aanhanging der zegels van de beide bovengenoemde eerwaarde, uitstekende, achtbare en voorzichtige mannen en meesters Willem Frederiks, persona van het personaatschap en pastoor, Everard Jarghes en Theso Hughinge, doctoren en pastoors, en Johannes Scaffer, Petrus Sickinghe en Ludolf Coenders, Burgemeesters, gewaarmerkt, daartoe verzocht en uitgenoodigd tot geloofwaardigheid en ten bewijze van het voorafgaande, te zamen en afzonderlijk.

Dit tegenwoordig afschrift is vergeleken en gelijkluidend bevonden met het origineel, door mij openbaar en des Raads van Groningen notaris.

E. ALTING.

10.27.57.

Installatie van Dr. Johan de Gouda, als Luitenant der Hoofdmannenkamer.

Vp hueden den xvj Februarij 1588, den Landach geholden, sint erschenen die Abten van Awert, Selwart, Oldencloester bij den Dam, Rottum, Oldenkloester in die Marna, die Commendueren van Oesterwerum, Wijtwart, Warffum, Prouest van Sciltwolde, Allert Tamminga, Joachim Panser, Egbart Clant, Popco Vffkens, Allert Clant, Johan Clandt tho Meima, Aijlco Wyneken, Remmert van Berum, Albart Sterckenborch, Ernst van Iselmuden, Reiner Fritema vuth humsterlandt, Aepke van Euwsum, Joest van Euwsum, mit uersceden andere geestelijcke vnde wartlijcke personen ende vulmechtigen der ommelanden, vnde aldaer die voergs. Commission [1]) des Lieutenants staet van mij [2]) gelesen, hefft Doctor Johan Gouda, Riddere, int inkomen sijn plaets genomen naest den jongesten Hoefftman Johan van Ballen, vnde (gedurende de) verlesinghe des Commission van sijn G. goedlijck versocht sich een wenich tho vertreden, gelijck hee gedaen, ende bevindende dat die Commission in effectu conform des zal. heren Lieutenants Johan de Mepschen was, vnde dat op Lantrechte, olde priuilegien ende gewoenten — Is daer na volgens weder binnen geroepen vnde sijn plaets gewesen vnde genomen, Bouen die heren Borgemeisteren, als die eerste plaets naest an die scortstijn vnde vur, daer die Lieutenanten wegen des Conincks stedes in alle vergaderinge hoer plaets gewoentlijck synnen tho holden, vnde sijn G. geluck, heil vnde salicheit In sijn staet gewunschet, vnde daernae vp den middage doer sijn begerent alle Praelaten, Borgemeisteren, Hoefftlueden, mit eenighe hoefftlingen, neffens die heren President ende Raetsheren van Vreeslandt, doe hijr ballinck wesende, een heerlijcke maeltijt, In zal. Borgemeister Geert de Mepschen hues, op die horne van Ebbinge straete, geholden ende goet sijer gemaecket. Die Commission bij sijck beholden omme in der stadt ende Conincks kamer daervan Copia authentica tho nemen.

Gron. Archief. Verzam. van Stukken, dl. 60.

---

[1]) de akte van aanstelling dateekent reeds van den 18 Sept. 1586.

[2]) den Secret. der Hoofdmannen.

VERBETERINGEN.

Blz.	8,	regel	18	van boven,	op de lange baan gehouden, *lees: nader overwogen.*
„	22,	„	4	„ ond.,	Rupelle, *lees: la Rochelle.*
„	95,	„	7	„ „	Chron. blz. 3, *lees: blz.* 13.
„	155,	„	1	„ boven,	gehanhaafd, *lees: gehandhaafd.*

Widener Library
2044 105 227 904